

СҮҮН
КАПАЕВ

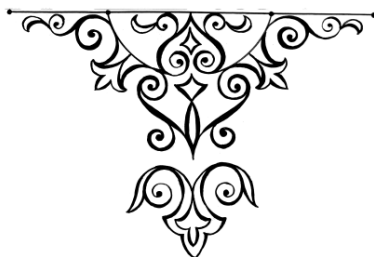
2

Суюн Капаев

**УҢШ ТОПЛАМАЛЫ
ШЫҒАРМА**

Суюн Капаев

*Уьш топламалы
шыгарма*

РГБУ «Карашай-Шеркеш республикалык
китап баспасы»

ЧЕРКЕССК

2017

Суюн Капаев

Повестълер

эм

хабарлар

2

ТОМ

РГБУ «Карашай-Шеркеш республикалык
китап баспасы»

ЧЕРКЕССК

2017

Туьзуьвши *И. С. Капаев*

*Во второй том собрания сочинений
Народного писателя КЧР С.И. Капаева вошли
повести и рассказы, написанные в разные годы.
Творческое наследие писателя, впитавшее традиции
национальной духовности, сохраняет актуальность
на протяжении многих десятилетий.*

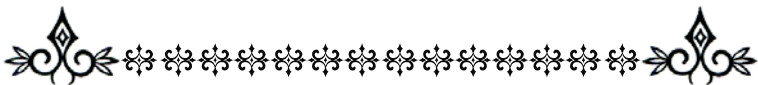
К $\frac{4802490100-2}{9П1(03)-2015}$ 2-2017

ISBN 978-5-7289-0345-1

© С. И. Капаев, 2017
© РГБУ «Карашай-Шеркеш
республикалык китап
баспасы», 2017

Повестыер

НОГАЙДЫНЪ УЙИ

Ногаймнынъ кенъ коьсилген кыры бар,
Кырларында конаксуер уйи бар.
Уйлеринде занъыраган йыры бар,
Йырларында йылавы бар, куйи бар.

С. Капаев

Терме. Бурынгы ногайдынъ уйи коькшил коьктинъ куьмпезине усаган. Топтай тоьп-тоьгерек болган. Оьзи де кийизден этилген. Кобан ногайлар ога кийиз уй, ашыл ногайлар терме дегенлер.

Терме мен кудайдынъ кув шоьлинде коьшип-коьнып юрген халклар пайдаланганлар. Бир кавым халк оннан аьлеге дейим де айырылмайды. Кийизди бурынгы скифлер де уйлеринде кулланганлар, онынъ акында атаклы грек тарихшиси Геродот язып калдырган. Коьресизбе, терме атам-карагайдан алып мал ман каьр шеккен аьдемлердинъ шоьлде энъ керекли турагы болган.

Тоьгерек терме данъылда мал ман юрген ногайды елден де, куйын ямгырдан да эм кыстынъ аязыннан да саклаган. Термединъ калын эм нык этилип басылган кийизи не затка да шыдаган. Коьшип-коьнып юргенге, халк кийизлердинъ кара, куба, куьл туьслилерин кулланган. Ак кийизден тигилген термелерди басшылар сайлаганлар.

Ногай термесин янме-ян йыйып малын айдаган ерге аькеткен. Солай ок токтаган отлакта термеди кайтадан

курған. Кийизден баскалай термединъ коьп алатлары болған. Айтпага, кереге, увьк, шанъырак, белдевлер, уьзиклер, бавлар. Олар термеди тутып турагаган затлар. Керегелерге кийизди кергенлер, увьклар ман (узын шыбыклар) термединъ тоьбесиндеги кийизди ыслаганлар. Увьклардынъ саны уйкен термелерде токсанга да еткен. Шанъырак — ол термединъ тоьбеси. Онынъ акында «Эдиге» деген айтувлы дестанымызда булай язылады:

...Шапшакка басар болгай Кубьгул,
Шанъырактан кашар болгай Кубьгул.

Эсиктен киретаган ерге тоьселген кийизге табандырык дегенлер. Термеге келген аьдемнинъ табаны бас деп ога тийгени уьшин, айткан боларлар.

Термединъ эсиги де кийизден этилинген, эм оьзи дайым да кубыла бетке караган. Термединъ тоьбеси он эки кесекке боьлинген. Ол зат та босына тувьл. Эшек кьрган юлдыз (Юпитер) он эки йылда ердинъ тоьгерегинде айланады. Йыл да он эки айга боьлинеди. Йылдынъ он эки айында да ярык та, куьн де термединъ ишине аьрув согып турады. Коьресизбе, бурьнгы атабабаларымыз аьр бир затты ойланып эм табиатка келистирип эткенлерин. Билимлери, анълавлары болмаса, кайтип этеек эдилер?

Шанъырактынъ шыбыклар беркитилген еринде тесик калдырылган. Сол тесиктен ярык келеди, эм соннан туьтин де шыгады. Термелер де, аьлиги уьйлердей болып, туьрли-туьрли болғанлар. Бирлери уйкен, бирлери кишкей, бирлери ярасыклы кийизлер мен ябылган, бирерлер усталардынъ талабы ман термелерди аьжейип оьрнеклер мен ярасыкландырганлар.

Кардаш-ювьклар термелерин бир-бирлерине ювьк кондырганлар. Кула шоьлде ялгыз яшав кыйын экенин баьри де анълаган. Сога коьре ювьклар туькьмына эс болмага, кыйын аьлде ярдамласпага эм яхшылыкты да бирге этпеге шалысканлар. Калайына да, бир уьрув болган аьдемлер ят ерге шашырамаганлар. Сол тыпаклык оларга явдан сакланмага да куьш берген.

Энди термединъ ишин карайык. Тоьгерек терме тысыннан кишкей болып коьринген мен, ишиннен бек кенъ болган. Ортада отяга орынласкан. Отыгада ошак, ошакка салынган уйкен казан, отягадынъ тоьгерегинде олтырганлар шанъырактынъ тесигиннен коькти коьретаган эдилер. Ол заманларда шанъыракты шайкалтув кыянатшылыкка саналган. Неге десе шанъырак шайкалса, терме де шайкалаяк, янтайып йыгылмага да болаяк. Кайда да шанъырагы берк термединъ туьтини де туьз шыгар, а туьтин туьз шыккан мекан кунтлы деп айтылган.

Шоьл ногайлары термеди йырманшы юзйыллыктынъ отызыншы йылларына дейим кулланганлар. Ашыкулак эм Дагыстан ногайлардынъ араларында термеде тувган аьдемлерди йолыкпага болады. Кобан ногайлары болса, терме деген соьзди мутып та калганлар. Оьзек те, биревге де айып йок, заман кеткен сайын, яшав да туьрленип турады. Тек айтаягым сол, оьз халкынънынъ тарихин, бурынгы аьдетлерин билсенъ, баскалардынъ янында санъырав эшек болып коьринмеексинъ, олар мактанганда, сен де, ногай яс, билиминъди коьрсетпеге тийислисинъ. «Булар оьз аьдетлерин, оьз халкын бек сыйлайдылар!» — деп баска миллетлер аьжепке каляаклар.

Оннан сонъ мине мунадай затка маьне берип койынъыз. Айтпага, тоьгерек терме, тоьгерек коьк, тоьгерек отяга, тоьгерек оьтпек. Булар баьри де тоьгерек ерге усап келедилер.

Ябув уйлер. Ябув уйлерди мен коьре калдым, эм меним тувып-оьскен уйим де сонадай уй болды. Атамнынъ бала заманларында сол уйлердинъ иргелерин талдан оьргенлер. Ондай уйлерге шетен уй дегенлер. Шетен иргелердинъ ишлерин де, тысларын да аьруув этип сылаганлар. Уйдинъ басына ябув япканлар. Ябув — сувлы ерлерде, таллыктардынъ араларында шийге усап оьсетаган оьсимлик. Тек ол шебедей юмсак болады. Оьзи сув йибермейди, эм сонынъ уьшин де оны уйге япканлар эм атына да ябув дегенлер.

Ныкланып аьруув ябылган ябув уйдинъ тоьбесинде коьп йыллар турган. Ябувды каты эскен еллер акаш

пасын деп, ябылган ябувдынъ баьленше ериннен бавлар тартканлар. Бавларды аркандай этип шебейден оьргенлер.

Аьлемети сол — бу уьйлер бир мыксыз ясалганлар. Тартпылар, макаслар бир-бирлерине кертилип уйкастырылганлар.

Ябув уьйлер биринши йылларда, термеге усатылып, тоьгерек кепте этилинген. Олардынъ эсиклери, терезелери кишкей болган. Бара-бара, тоьгерек бир боьлмели уьйлер созылып, бир неше боьлмели этилинип салынадылар. Орта боьлмеде казан асатаган пеш болган.

«Меним бала заманымда, тоьбединъ йогарына минип карасанъ, авылдынъ ябув уьйлери тогай толы пишен араклардай болып сезилетаган эдилер, — дейди атам бурынгы яшавды эсине туйсирип. — Сол шетен уьйлер бирден йок болдылар, бир де салынмагандай. Олардынъ орнына кара кербиш уьйлер келдилер. Басында олардынъ тоьбелери де ябув эди».

Уьйлердинъ не тыскы, не ишки эсиклерине кирт салынмаган, оларда агаштан этилинген бурамалар болганлар. Ким конакка келсе де, уьйден бир зат та йогалмайтаган эди. Урлав деген кылык айлак яман затка саналган. Урыды, тутылса, савлай авыл бетлеген. Бетлегенде де бек каты бетлеген. Бир зат урлаган аьдемди, колына сол урлаган затын алдырып, эгер дейим уьйкен зат болса, аркасына коьтертип, авылдынъ орта орамы ман, халк коьрсин деп, ана якка, муна якка юргисткенлер. Тек юргистип калмай, авыл эситсин деп: «Мине аьдем мунадай аты ман, мунадай бойы ман бу затты баьленшакайдан урлаган! Эситинъиз, ямагат! Тек эситип калмай, эсинъизге салынъыз! Баьри авылды уятка калдырды!» — деп кышкырганлар.

Уьшинлейин де, халк эсине салган. Сол бирев урыды мутып болмаган. Уры болса, шыдалмай, авылдан кашып кеткен. Не уьшин аьдемлер урылыкка бек каты болганлар? Неге десе урлакайлык, боьтен де оьзиндей ярлыюка аьдемнен алув, непсиди ашады, намысты йойдырады. Урлакайдынъ куьнасы мен халк намыслы аьдемге де сенмей баслайды, айлак та, уры тутылмаган болса. Мине

бу ерде уйкен кыянатшылык сезиледи, неге десе урлакай баьрине де куына салады. Аьлиги заманларда урлакайлыкка юмсак каралганга, олардынъ саны куьннен куьнге коьбееди. Кардаш кардашты, авылдас авылдасты тонаган ерде не деп айтпага болады? Халк бурын катылыгын ойсыз этпеген.

Меним бала шагымда кара кербиш уйлер эсимде калган. Уйкен уйлерди де эм кишкей уйлерди де коьргемен. Коьбисининъ тоьбеси камыс пан ябылган эди. Сонъында бирем-сирем телетин эм кермек ябылган уйлер де болдылар.

Бизим уй узун уьш боьлмели, тоьбеси камыс пан ябылган мекан эди. Бир эсикте де кирт болмаган. Кыскаша айтканда, сол заманлардагы ногай уйлердинъ бири си эди.

Энди келинъиз, каралдысына кирейик, корасына корамтасына коьз салайык.

НОГАЙ УЙДИНЪ КОРАСЫ-КОРАМТАСЫ

Бурынгы уйлердинъ азбары да, арт каралдысы да коьтере баска эдилер. Коралары, аьлигидей болып, кызыл кербиштен яде темирден ясалмаган. Кобан бетте коралар, сарайлар кубаталдан оьрилип этилинген эдилер. Шыптадай теп-тегис болып, уста оьрилген тал коралар, каралдыдынъ коьркин коьтерип, коьрген аьдемди сукландырганлар. Коралардынъ казыкларына атлардынъ бас суьбеклери илингенлер. Акылбалык болганымда билдим мен бу заттынъ маьнесин. Ол яман коьзди уйден, каралдыда юрген баладан, яхшы малдан алдандыра уьшин этилинетаган аьдет эжентагы. Онынъ ушкыны аьли де аштархан ногайларында сакланады. Олар, бакшаларында биткен аьруьв эм онъ ясылшаларды яман коьзден саклар уьшин, мажаларына туьрли туьсли шибереkler байланган курыклар кадайдылар. Озып баратырган аьдем, туьрли туьсли шибереklerге алданып, бакшады коьрмей де калады. Кужыр аьдет. Бурын халк коьз тиювди бек аьруьв билген, тек мине совет заман

ларында ол бос зат, бурынгыдынъ калдыгы деп айттылар. Мине энди медицина оьзи коьз тиов барын шаийтлайды. Халк тийиссиз аьдетти ысламайтаган эди.

Ногай уьйдинъ каралдысына киргенлей, аьдем келгенин билдирип, ийт уьреди. Оны куьндиз байлап, кешеде йиберип коятаган эдилер. Байланса да, ийт азбарда ятады, келгенди-кеткенди коьреди, бала-шагага, хатынларга ийт сийрек уьретаган эди. Бурында ийтсиз уьй болмаган. Неге десе ногайлар ийтти суьйгенлер эм оны алап йолдасына санаганлар. Яхшы ийттинъ куьшигин мал берип алганлар. Асылы ийги ийт азбарды да, малды да йырткышлардан саклайды, уьй иесине де эс болады. Мине бизим халк кулланган кайбир ийтлердинъ асылын айтайык: барак, самыр, тазы, маьске, собалак эм баскалар.

Ийтлерге ногайлар туьслерине-затларына коьре аьлемет атлар бергенлер. Долай, Добар, Боьрибасар, Тарпан, Карабас, Шонтык, Сары, Алагаз деген атлар атабабаларымыздан алып ийтлерге аталып келеятырлар.

Бир куьн де ногай уьйдинъ отягасыннан туьтин шыкпай калмаган. Ягылган оттынъ куьлин кайда болса, сонда тоькпегенлер. Каралдысынынъ бир муьйисинде куьлге ер шыгарылган. Сол ерде, куьл тоьгиле-тоьгиле, тоьбе болган. Берекетли уьйлердинъ куьлтоьбелери уьйкен болган. Кыз айттырып келген аьдемлер сол тоьбеге де коьз салганлар. Эгер уьйдинъ куьли, кайда болса сонда тоьгилип, яйрап яткан болса, ол уьйдинъ анасы манак, йьповсыз дегенлер. Анасына карап кыз алганлар. Эгер куьлтоьбе бир ерде йьйнаклы болса, сол уьйдинъ кызын да йьйнаклы эм тазалыкты биледи деп, санаганлар.

Оннан сонъ аьр бир каралдыда «каракшы» болган. Кыскаяклылар котаннынъ, какуьрадынъ тоьбелерине катырмага курт, матакуя салганлар. Сол азыкларды карга эм баска торгайлар акашпасын деп, агаштан уьйкен куьвыршак эткенлер. Ога эски коьйлек, эски явлык яде шепкен, эски боьрк кийдирип кадаганлар. Оннан куслар уьрккен. Аьне сол курыкка «каракшы» дегенлер. «Каракшыды» котаннынъ эсиклери янында да беркиткенлер. Бу йол ол йырткыш айванлардан каравылшы эди.

Оннан сонъ аър бир азбарда кыр эм уый алатлары сакланган. Бирер уйлердинъ озлерииниъ аслык бастыратаган ындырлары да болганлар. Аслыкты аввелде туьек пен бастырганлар.

Туьек тастан этилген. Уйкен тасты соьлеги темир катокка усатып келбаклаганлар эм, ортасын тесип, коьширагаш салганлар. Эм оны, обгизлер мен тарттырып, ындырда аслык бастырганлар. Сол бурынгы туьеклердинъ ушкынын бирер уйлердинъ азбарларында абли де табадылар.

Бежен аър бир каралдыда болган. Оны талдан тоьгерек этип оьргенлер. Ишине, коьбисинше, уватылмаган наьртуьк куйганлар. Тары, арпа, бийдай тоьгеек болсалар, беженнинъ ишин де, тысын да балшык пан сылаганлар. Язлыктынъ басында, биринши коьк гуьрилдегенлей, ногай аьдем кесек агаш пан бежени согып булай деген: «Я Алла, онъ аслык берип, мене беженимди толы эттагы» деп, тилек салган.

Бирер колайлы уйлердинъ каралдыларында амбарлар да бар эдилер.

Куйы. Аввелде аър бир азбарда куйы да болган. Сол куйыдан малына-туварына сув бергенлер. Сувы да таза эм артык тузсыз болган. Отыз ушинши йылларда, халкымызга ашлык келип, коьп юртлар бастырылганда, сол терен куйылар да, авызлары анъардай ашылып, бос калдылар. Сонъында бир неше йыллардан куйыларды, мал туьеспесин деп, яптылар.

Бурын ногай аьдемлер, мал саклап, эт пен, суьт пен, май ман яшаганлар. Каралдыдынъ бир еринде ат котан, ана бир бетинде кара туварга кақыра, баска бир бетинде кедешлер орынласканлар. Кедешлер дегеннен сонъ, ногайлардынъ юзлеп коькис асырайтаганларын да айтпай болмас. Ногай уый бурында коьп коькис асыраган. «Коькис айлак наьзик ян, ога бек аьдуьвли карав керек болады», — деп айтадылар буьгуьнги хатынлар. А бизим алдынгы кыскаьяклылар коькисти саклавдынъ баьри де сырын билгенге усайды, олардынъ сансыз куслары облмеген. Уый куслардынъ арасында коькисти бек сыйлаганлар.

Ол аз болса, аяр бир азбарда казлар, тавыклар какылдап, коразлар кышкырып турганлар. Коразды ногайлар уйкен ырымшыл затка санаганлар.

Онынъ шақырганына маане бергенлер. Эгер дейим кораз уйдинъ босагасына янасып кышкырса, конак келеди, дегенлер. Кешелерде кораз вакытты билдирген: ятар кораз, туын ортасы кораз, танъ кораз. Эгер кораз замансыз шақырса, оны ырым эткенлер. Бирерлер коразды ыслап аякларын караганлар. Онъ аягы йылы болса — йылы хабар, сувук болса — сувук хабар келеди, дегенлер.

Алдынғы заманларда ногайлар конъгысы ман арады битемегенлер. «Авылдас та бир, аданас та бир, — деген халк. — От берип, от алып турган ахирет конъгысымыз», — деп те айтканлар. Бир урсыс та, бир талас та болмаган. Бир якка кетселер, азбарды, уйди бас деп авылдаска тапшырганлар, мал сойылса, эки яктагы конъгысыларга эт бергенлер, коькис яде тавык сорпа этилсе, соннан уйкен агаш аяк пан элтегенлер, кыз айттырмага биревлер келеек болса, эки яктагы конъгысыды да шақырганлар. Узын соьздинъ кыскасы, ювыклардай яшаганлар. Буьгуьнгилер болса, авылдас пан арады битеп таслайдылар, ама каладай бийик коралар да аьлиги конъгысыларды урсыстан саклап болмайды. Неге десе аьли татымлыктынъ татувын билмейтаганлар коьп. Бас деп ол сезимге аьелде, уйде, бала шактан уйренмеге кереклер, оннан сонъ аьдемлер арасында куьншилик, сенмевлик коьп болды. Биревлер тез байыды, баскалар алдынғы кепте калдылар. Не пайда байлыктан аьдемлерге, эгер олар аьдемшилик касиетин йойып турса? Кудай баьрин де сынайды, баьрине де, сабырлыгы биткенде, куьшин коьрсетеди.

УЙГЕ – ИЙГИЛИК

Ногайдынъ уйининъ эсиги ашык экен. Кишкенекей агаш бурамады бурап ашасынъ да, киресинъ. Эсикти кагатаган аьдет болмаган. Бирев де сага не керек, неге келдинъ деп, айтпайды.

Киргенлей:

— Ас-салам аьлейкум, уьйге яхшылык! — деп салам бересинь.

Уьйдинь иеси, карт та, яс та болсын, киргеннинь саламын турып алады.

— Хош келдинь, тоьр бетке шык, — деп, тоьр бетти ымлап коьрсетеди. Белки, сонынь уьшин де болартагы: «Алыстан алты ясындагы келсе, алпыстагы турып колын алмага керек», — деген айтувды ата-баларымыз бизге оьсиет этип кеткени.

Салам беруьвди айтканнан сонь, мине муна затларды да айтып озбага керек болар. Орамда яде йолда ырасканда, бас деп саламды ясы уьйкен айтады. Ат уьстиндеги, кишкей де, уьйкен де болсын, яявга саламды биринши болып береди. Кайда да ясы кишкейлер ясы уьйкенлердинь колын, сыйлап, эки колы ман алмага тийисли.

Келген конакты уьйдинь иелери, тоьрден орын берип, олтыртадылар. Туздаьм эттирмей, онынь не ис пен юргенин сорамайдылар, асты яде шайды бисмилла эткен сонь, келген йолавшы оьзи айтар деп, ойлайдылар. Уьй иелери конактынь тилегин толтырмага шалысадылар. Эгер тилек толтырылса, уьй иелери конактан артык суйинедилер. Келген де, разы болып, мынь муьсирев этип, йолга туьседи.

Бурын заманда аьдемлер биревдинь тилегин толтырганды уьйкен саваплыкка санаганлар. Олардынь ойына коьре, тек келген конак тувыл, бас деп Алла инсанларды сынайды, иманлыгын, аьдемшилигин тергейди. Аьлиги заманда болса, аьр бир тилекти тек акша ман оьлшейдилер. Совет власти кеткен сонь, намаз кылатаганлар коьбейди, дин байрамларын мусылман халклар намыслы кепте оьткередилер. Ама аьдемшилик, саваплык, кол ашыклык куьннен куьнге кемийдилер. Ол неден болады экен?

Карайык тагы да коьпте озган куьнлердинь аьдетлерин. Яланьтоьс ногайдынь уьйиннен, бай болса да, ярлы болса да, конак уьзилмеген. Ондай

аьдемлердинъ ялгыз ишкен аслары ас болмаган. Ашык юрекли аьдемди халк суйьген эм сыйлаган. Узын кыс кешелерде конъысы-койбет сондай аьдемнинъ уьйине йыйылып, отягады курсап алып, олтырып хабарласканлар, эртеги, юмак айтканлар, йыр йырлаганлар. Уьйдинъ иеси, не заты бар болса да кызганмай, келгенлерге туздаьм эттирген.

Келген аьдем де, не ток болса да, туздаьм дегеннен сонъ, уьйдинъ асыннан бир даьм тартып алады. Оннан сонъ ол уьй иесине сол туздаьм уьшин мынъ муьсирев этеди. Туздаьм — ол ырызкы. Оны бизим халк янындай этип коьреди.

Оьтпек пен бирге бизим халк тузды да баалаган. Тузды таслав, аяк пан басув — уьйкен куьна деп саналган. Оьтпек пен туз экевине туздаьм деп сонынъ уьшин де айтканлартагы.

Уьйден туздаьм ишетаган аьдемлер коьп болса, ол уьйдинъ коьрки эм ырызкысы коьтерилген, уьйге берекет те ювырган. Аьдемшиликти Кудай да кабыл эткен болар. Тек бурын ногайлар оны эсап этип, аьдетти сол себептен тура ысламаган. Конак сыйлав ата-бабалардан калган оьсиет болганга, бала шактан кайсы аьдем де соны уьйинде коьргенге, канына синъген болар. Салам берип келген конакты, ювык кардашындай этип, тыншайтканлар, ас бергенлер, конмага да калдырганлар. Мага мунадай конак келген, сен де кел, хабарласармыз деп, конъысысын да шакырган кешки аска. «Конак Алладынъ элшиси, эм ол ырызкысы ман келеди, — деп айткан ясы уьйкенлер. — Арыган, авырган болсанъыз да, манълайынъызды йыйырманъыз». Узак йолга кетип барган мисапирге азык салганлар, ийги йоравлар айтканлар.

Ногайдынъ уьйине салам берип кирдик, йылувын сездик, туздаьмин да бисмилла этип, берекет берсин деп, тилек эттик. Эндигиси уьйге йылув берип турган давдырама отягады коьрейик.

НОГАЙ УЙДИНЬ ОТЯГАСЫ

Отягасы давдырама янганнынъ
Кайнамайым ас казаны боркылдап,
Ас казаны кайнаганнынъ боркылдап,
Балалары ойнамайым баркылдап...

Аласа эсикти ашканлай, казанпешке киресинъ. Алды ирге бетте уйкен отабай коьринеди. Отабайда от янында сыпыра, маштак шатлар, кызувды кысып алатаган кыскыш, отты коьсейтаган коьсев, куьмистей йылытырап турган ак калайланган кумган ман кишкей ез элекен коьзге илинедилер.

Тогьгерек отяга, онынъ уьстинде узын эм кень болып кубаталдан оьрилген тоьп-тоьгерек шетен ожак. Онынъ белиннен алынып, эки-уьш белагаш салынганлар. Сол белагашларга анам катырмага деп матакуя, курт салатаган эди. Матакуя сыктырылмаган суьттен пыслактай болып этиледи. Оны, тоьгерек этип басып, ожакта катырадылар. Матакуяды кыста мамырса ман ашаганлар. Узак йолга шыкканга яхшы азык: иримейди, ширимейди, ай да, йыл да сакланады.

Ожакка узын шынжыр илинген. Ога лакшын дегенлер. Лакшынга уйкен кулаклы кара казан илинген. Казаннынъ астында кеше де, куьндиз де кып-кызыл болып от янып турган.

Тогьгерек отяга, тоьп-тоьгерек шетен ожак, онынъ уьстинде тоьп-тоьгерек коьк коьринеди. Отыгадынъ тоьгерегин курсап алып, аьдемлер де олтырган. Картлары да, яслары да, балалары да бар. Бу суьврет меним бала шагымнан эсте калган.

Алдын термеде, баскалай уьйде коьп аьел яшаган, неге десе уьйленген увыллар ата юьртты таслап кетпеге алгасамаганлар. Шав-шувласкан балалар уйкен атайдынъ тоьринде ойнаганлар, бирге йыйылып ас ишкенлер. Тек ятар орында аьр аьел оьз термесине кеткен. Аьли болса, мен айтпасам да билесиз, яслар уьйленгенлей, ок та атадан-анадан айырым яшамага талпынадылар. Эки-уьш келин тувыл да, ялгыз биреве де кайнана ман

уйыскысы келмейди. Неге олай болады? Оьзек те, заман кеткен сайын, яшав да туърленеди. Оны ман бирге касиет те, аьдетлер де туърлене бередилер. Аьлиги яслар ата-анадынъ канатларынынъ астына кыстырылып турмага суймейдилер эм оьзлерининъ басларына оьзлери ие болмага шалысадылар. Тек заман неше туърленсе де, халктынъ ийгиликке тартатаган, оларды бирлестиретаган аьдетлери болмага керек.

Мысалы, уйленген уьыл хатыны ман кетти узак ерге яшамага. Эки балалы да болды. Ялгыздынъ куьни каранъа деп, халк босына айтпаган. Ят ерде баъри зат та аьруьв, тек сен наьсипли яшасанъ: уьйинъде бирев де авырымайды, оьзинъ де, хатынынъ да ислейсиз, акша да табасыз. Ама уьйге кайгы киргенлей, кыйналып баслайсынъ. Янынъда, коьмек эткендей, кол созгандай, бир ювыгынъ йок, сен уьшин бирев каьр шекпейди. Дослар, таныслар, авылдаслар кирип те шыкпайдылар, энди сен оларга керек тувыл. Аьне сол заман узактагы элинъ, бирге окыган тенълеринъ, кардашларынъ эсинъе туьспей болама? Бу да муткыш аьдемге уьйкен сынав. Сога коьре «садаканъды савда бер» деп, айтылган болар.

Ногай аьдемнинъ бир деген яхшы тилеги: «Отягамнан кудай оьзи айырмасын», — дегени. Отягага бизим халк отабай, тандыр деп те айтады. Тандыр — ол уьйдинъ тамыры. Тандыр ман ногайда коьп ырымлар, коьп аьдетлер байланыслы.

Бурын заманда бирев йолга шыкса, уьйиннен табанын тандырга басып кететаган болган. Оьз тандырына кайтып келсин деп, ырымлаган халк сол аьдетти.

Бурынгы тюрк халкларында, шумерлерде, кудайлардынъ бириси Тамыз болган. Ол от кудайы деп саналган. Аьне сол кудайдынъ атыннан бизде, ногайда, тамызлык деген соьз калган. «Тамызлык», «тандыр» деген соьзлердинъ тамырлары кайда кететаганын коьресизбе?

Тамызлык — отгынъ тамыры, онсыз от тутанмайды. Оны аьр заманда да бизим халк куры этип тургыстпага шалыскан. Неге десе оны ман тагы да янъы от тутандыраягын эсинде саклаган.

Тамызлык дайым тандырда болмага тийисли. Тандыр ногай халкында уйдинь яшав коьрки деп саналган. Тандыр тынса, уй соьнеди.

Аьдем, кайсы якка барса да, кайда юрсе де, оззининь отягасына кайткышай асыккан. Ога оззининь отягасындай исси ер бир ерде де болмайды. Сога коьре бизим халкта «отяганьда отынъ соьнсин», «отабайынъ бастырылсын» деген каргыслардан яман зат йок. Оньган уйдинь отягасында оты давылдап янар. Насьипсиздинь оты, пыскып янар да, соьнер. Отыгада от соьнсе, уй де сувыйды, казан да кайнамайды. Яшавлары бастырылгандай болады.

Ногай аьдем отягага дайым да коьз салган. Отты соьндирмес ушин, кеше ятаятырып оны аьдуйлеп бастырган. Эртеньликте турып, от тутандырган. Соьйтип, отабайда кешеси-куьндизи де от соьнмеген.

Аьр бир уйдинь отягасы уйкен эди. Неге десе баьри аьлдинь яшавы сол отягадынъ тоьгерегинде оьтетаган болган.

Казануьйимизде, соьлеги казануьйлердегиндей болып, пеш — зат йок эди. Казан-пеште — бежендей уйкен кень ожак, онынъ ишине тагылган лакшын, лакшынга илинген казан эди.

Ногайлар алдын отка коьбисинше тезек якканлар. Аьли ол этилмейди, онынъ аты да мутьлып барады. Оны малдынъ кыйыннан, кепкенде, кетпен мен кескенлер. Кетпен уйкен балтага усап келетаган алат. Кобан ногайлар оны тек кый тезекке куланганлар. Атам язда кыс бойы авлада тамам тапталган кыйды, эки енъин туьрип, айт деп уйкен кетпен мен кесетаган эди.

Тезекти баскалай да аьзирлегенлер. Энь алдын кыйды, сары балшыктай этип, йибитип ат пан яде оьгизлер мен таптатканлар, оннан сонь тапталган кыйды, кербиштей этип, кеп пен мен кескенлер.

Меним заманларымда кетпен койьлып бараятырган зат болды. Мен коьп тезекти сол йосык пан кесип уьлгирдим. Шоьл еринде, онда тувар айлак та коьп болган, аьдемлер уйкен дорбалар ман мал отлаган ерде кепкен тезеклерди йьйганлар. Агашлык йок ерде, тезек якпай,

не ягаяк эдинь? Тезекти уйде де, кырда да отын орнына куланганлар. Оны ман ас та кайнатканлар, оьтпек те салганлар, кир ювмага сув да иситкенлер. Язда хатынлар шетенге, тал корага, тез кепсин деп, топаша ябыстырганлар. Куызде тезектен уййилген уййкен аракты топашалар ман сокканлар. Аьне ол заман аракка ямгыр да, кар да коркынышлы тувыл эдилер.

Меним анам, топашады пишеннинь яде тобаннынь коклыкларына аьруув этип тавлап, ябыстыратаган эди. Сонынъ ушин де онынъ топашалары куры агаштай болып янатаган эдилер.

Кып-кызыл кызув болып янган топаша оттынъ янында олтырып, мен атамнынъ хабарларын тынълайман. Атам шоьлдинъ, шоьлде толкындай уййирилип юрген йылкылардынъ акында айтады. Куры топашадынъ ийиси болса, бурнынъа койы туьскен шайдай болып согады. Ол ийисте ювсаннынъ даьми сезиледи.

— Кыска деп, бир уййкен уййимшик топаша уййдим, Шоратайдынъ атасы, — дейди анам, акамнынъ ялын болып янган топашаларга карап турганын коьрип.

— Аьруув, анасы, йик тезек те бартагы, тек мине тамызлыкка бир арба агаш болса, аьруув болаяк эди. Алла буйьрткан болса, аьне юмада Карамурзайдынъ агашына барарман. Сен топашанъды-затынъды этип борышыннан кутылдынъ, эндигиси меним борышым калып туры, — дейди атам, тезек оттынъ ийисин танавлары ман сукланып ютып.

Меним коьз алдыма, бирерде эртенъликтен тап тувар куйылгышай туьртенъ-туьртенъ этип, топаша уййип турган анам келеди. Уййгенде де кайтип уьетаган эди! Тап куьлтелерди бужакка уййгендей этип, топашаларды бир-бирлерине кабатлап салып уьеди. Калаган топашалары тамам аьруув болып пишен капнага усай эдилер. Анам топаша согувын, тап куьз келгенше, коймайды.

— Болды да энди, Кыдырали-кызы, топаша сокканынъ. Эндигиси ол кашан кебеек-ав, — дейдилер анама конъгысы пишелер.

— Кебер, кеппесе де, авлады малдынъ янъы кыйыннан тазаламага керек ше. Мен эки куллыкты да битире-

мен: отын аьзирлеймен эм авлады да тазалайман, — дейди анам авылдасларга, маскаралап.

Тандырда от соьне калса, конгыьсылардан от тамызлык алып ягатаган эдик. Мен бала болып оьзим, савекти колыма алып, коьп кайтам конгыьсылардан от аькелгеним бар. От берип, от алып юруьв ногайда аьдет болган. Сол себептен де аьруьв катнасып турган авылдасына бурынгылар: «От берип, от алып турган конгыьсы эдик-ав», — дегенлер. Аьне сол соьз соьле де халкта такпак болып кулланылады. Явдан от тилеген йоклар. Суймеген аьдемнинъ тамызлыгы ман отын тамысткысы келмеген болартагы.

— Ким болса да, от тилеп келген аьдемди кайтармага ярамайды. От бермеген — ол уйькен куьна, — деп оьсиеттей этип айтып кетти анам кызына да, мага да. Кайдан билеек эди ол оннан сонъ авылда бир-бирлериннен от алув аьдет коьтере койылаягын, аьр бир уйьде топ-топ серниклер тураякларын, ол да аз болса, газ эм электропешлер болаякларын.

Биз кешки асымызды, отягадынъ янында олтырып, оттынъ ярыгы ман ашайтаган эдик, шырак, кайда да бир конак-зат келе калса, ягылатаган эди. Кешелерде атам да, анам да туьрли ислер мен отягадынъ янында каьр шегедилер. Олар каьрсиз бир кеше де турмас эдилер. Анам казан-аяк ювар яде пыслак этер, май иритер, уршык уйьирер эди. Атам талкы ийлер яде коьн уйкалар, сыбырткы оьрер, аттынъ алатларын ямар, тигер. Аз эдиме ол заманларда уйь ислери! Баьри куллык та кол ман этиледи: аьзир алат, аьзир кийим, аьзир ювыркан-ястык, аьзир кийиз эм сондай баска затларды халк оьзи аьзирлейтаган эди. Меним де каьрим бар эди: асыкларымды санайман, саз балшыктан оьзим эткен атларды, койларды отка кыздырып катыраман. От давдырама болып янады, онынъ ярыгында биз ислеп турамыз.

Уйьимиз узын ябув уйь эди, дедим. Ябув, ел акашпасын деп, шебейден бавлар этилинип беркитилген эди. Ябув уйьдинъ уьзиклеринде эргенъликтен кешке дейим торгайлар шыр-шыр этип шырылдайтаганлары аьли де кулагыма шалынадылар. Эште, бурынгы уйьлердинъ коьр-

кин аькелетаганлар солар болган. Шыр-шыр этип шыр-торгайлар шырылдап, эсик алдында как-как этип тавыклар ман казлар какылдап, бузавлар муьнбиреп, койлар мангырап, шав-шув эди каралдымыз.

Уйимиздинъ эсигин ашканлай, ашык куьнлерде, бак деп, ап-ак болып Карлытавдынъ эки айыргыш басы коьринеди. Мага тав юп-ювыктай болып сезиледи. Атам, эртенъ болып тыска шыкканлай, тав бетлерге карап:

— Бугуьн Карлытавдынъ басы ашык, Алла берсе, куьн аьруьв болаяк, — дер эди.

Эгер дейим тавдынъ басында булытлар уйирилсе, «куьн айланаяк» деп, куьни-бурын куьтинеди. Булай айтканда, Карлытав онынъ этеклеринде яшаган халкларга соьлеги барометрдей бир зат эди.

Уйимиз тувра ярбастынъ уьстинде ерлескен. Ярбастынъ астыннан кеше де, куьндиз де шувылдап, Кобан агады. Сувдынъ сеси бизге эжуьвдей шалынып турады. Биз ога тамам уйьренип калган эдик.

Конак. Узын уйимиздинъ ортасында уйькен казанпеш, онынъ эки ягында эки пеш: биреви оьзимиз ятатанган, ана биреви конакпеш. Бурынларда конакпешсиз уйь уйьге де саналган йок. Конактынъ сыйын ногай халк коьп айтувлар ман, такпаклар ман беркиткен. Мен онынъ акында йогарыда айтып кеттим. Ама аьли конактынъ сыйын аьдемлер йокка эсап этпеге турылар. Тар уйьге сыйган элши эндиги коьп боьлмели уйькен кенъ уйьге сыймайды. Аьдетлер йойьлудынъ сол да бири-си. Авылга кыдырып келген конакка орамда олтырып турган аьдемлер, ерлериннен турмай, бас ийзеп коядылар. Оны уйьлерине шақырув тувыл да, коьбиси хабарласпага да эринедилер.

Атам да, конак коьрсе, аданасын коьргендей болып суьйинип, онынъ алдына не ашатайым, не иширтейим деп, тоьсектей тоьселетаган эди. Анам, кайбирде атамнынъ келген мисапирдинъ алдында соьйтип бек оьзелененин коьрип:

— Мингенин туьсип, авызындагын боьлип беретанган бирев деп, сендейлерге айтадылар. Уйьтип бек яланъ-тоьс болганынъ уьшин аьдемлер сени сыйлап ятырган-

лардай коьресингьме, Шоратайдынъ атасы? Кайтип бир кесеклер сени анъкылдакка, а озьлерин акыллыга санайдылар, — дейтаган эди. Ама атам сол озьзлерди эсине де йыйып алмайды:

— Аьдет бузаяклардынъ бириси болмага субесингьме? Оьзгеди де озьзингьдей коьрмеге керексингь, конакка озьзеленген неге аькис болады, айтшы? — деп шамланады.

Доьрт туьрли конак болады дейди халк: шакырылган, шакырылмаган, алладынь конагы, кыдырып юрген мисапир конак. Шакырылган эм шакырылмаган конаклар кайдай экенин мен анълатпасам да, туьсинип туьрысыз. Алладынь конагы сизди танымаса да, анъсыздан келип калмага болады. Ол узак йол юрген аьдем, атлы яде яяв. Йолдан адасып, озьзи де арып, ашыгып, кеш арада, эгер сизингь уьйингьиз авылдынъ шетинде болса, сизде токтамага болады. Оьзек те, ол разылык тилер коньп калмага. Кыдырып юрген конак боьтен де кардашлардынъ арасында расады. Ювыкларын коьпте коьрмеген аьдем, истен босаганда, кыдырып шыгады. Узакта яшайтаган дос та келмеге болады.

Келген конак та уьй иесинингь аьлин коьрген. Конакбайдынъ яшавы осал болса, мисапир озьзин сыйлатпаска шалыскан. Келген еринде, бездирип олтырмайым деп, коьп турмаган. Ол заттынъ акында да бизим ата-бабаларымыз: «Конак бир куьн конса — кунт, эки куьн конса — жут, уьш куьн конса — жыт», — деп айтып кеткенлер.

Мен бала болып бизим уьйден конак уьзилип коьргеним йок. Боьтенде, юма эртеси куьнлерде Невинскеге базарга бараятырганлар арба ман да, ат пан да баьленше авылдан келетаган эдилер. Бизим авыл кобан ногай авылларынынгь ишинде Невинскеге энгь ювык авыл эди. Йол уьстинде деп, айтпага да болаяк. Токтамыс авылдан нагашларым шыгар базарга, Алакай эм Шабаз авыллардан, атамнынъ карындаслары келин болып туьскен юртлар. Кудаларымыз, езделеримиз аьеллери мен Невинскеге йол алар. Олар бириси де бизге кирмей кетпеслер. Атам да, анам да, биз де, балалар, ювыкларга бек субьинета-

ган эдик. Аьне сол затларды эсиме алып, мен «Конакты ногай хош коьрер» деп атап, ятлав да яздым. Кыска маьнеси булай:

Конакты коьрсе, бу ногай,
яс бала кимик, суьйинер.
Байрам буьгуьн мага деп,
тойлаяк кисидей кийинер...

Оннан сонъ муна затты эске туьсирмеге керек болады. Ногай кардаш-кавымга айлак яныплы болады. Тырнак илинискен ювыгын коьрсе де, кардашым деп, оьлип-оьшип кетеди. Тап ети атага дейим кан карысканларын биледи. «Биз аьне баьленшакайлар ман кан уьлесип шыкканмыз, ювык боламыз», — деп бирерлер атам карагайда бир кан карыса калганларды да эсап этип, катнаспага шалысады. Калай яхшы аьдет! Аьдемлер бир-бирлери мен татымласкан, ювыкласкан не заманда да аьруьв. Сол тырнак кадер ювык еткенлер бир-бирлерине кыз берип, кыз алып карыспаганлар. Аьли ол аьдет койылып бараятыр. Алыс ювыклар бир-бирлерине кыз да береди, кыз да аладылар.

Калайына да ата-бабалар тереннен ойлаган аьдетлер йойылып турадылар, аьдемлер оьзлери де, коьп тешкерип турмай, яшав ман косылып алдыга ымтыладылар. Йойылган зат йойылып калады.

Ногай уьйдинъ отягасында йылындык. Энди уьй ишинде не бар, не йок экенин билейик.

НОГАЙ УЬЙДИНЪ МУЬЛКЛЕРИ

Меним бала шагымда бизим уьйде, аьлиги заманнынъ уьйлериндей болып, коьп муьлк йок эди, артык керекпеген затты ол йылларда уьйде сакламаганлар. Оннан сонъ ыспайлыкка тизилген затлар коьп болмаганлар.

Эгер де бир ногай базардан элде-куьнде йок бир муьлкти аькелсе, савлай авыл: «Ва, баьленшакай туьнегуьнлерде базардан кайдай темир орындыкты сатып алган!» — деп, уьйкен сейирге калатаган эди.

Коббисинше кулланьлатаган муьлклер булар эдилер: намазлык, талкы, шапшак, бесик, кумган, элекен, агаш касыклар, агаш аяклар, шوماка, шолпы, шоьмиш, куьби, агаш орындык, шыпта, кийизлер, ястыклар, тоьсеклер, ювырканлар, элек, шелек, дуьнк, сыпыра, тулык, шоьлмек, шара, кырым аяк. Мине сосьлардан баска муьлклерди коьзлери мен коьрмеген аьдемлерди де коьре калдым мен авылда.

Ол заманларда кулланьлатаган муьлклердинь баьрин де аьли тизип айтып турмай, тек ногай уьйде энь де керклилери акында айтып озгым келеди. Олардынь кайбирлери бу куьнлерде коьтере йок болган. Сога коьре де оьсип келген балалар бурын ногайлар кайдай муьлк куланганын билсинлер.

Куран. Ол мусылманлардынь энь де сыйлы эм баалы китаби. Бурында онсыз бир ногай уьй де болмаган. Оны уьйдинь тоьр бетиндеги иргеге уьндирик этип салганлар. Куранды уьйдинь намысы, наьсиби, яшавы деп билгенлер. Оны, колды ювмай турып, ысламаганлар. Кеште ятаятырганда, уьйкен де, кишкей де бир дува окып яткан, эртень турганда да, Аллага дува ман «Аман-эсен таньга шыгардынь» деп, разылык билдирген.

Бирер окымыслы аьдемлердинь уьйлеринде Куранан баска дин китаплар да болган. Оларды да бир кир тийгистпей аьдуьвлеп саклаганлар.

Намазлык. Ерге тоьселип намаз кылатаган зат. Бу ногайлардынь энь керкли муьлки. Оны эшки териден, кийизден, калшадан, согылган шепкеннен кишкей этип эткенлер. Оьрнеклер кыйылып, шашаклар салынып абрайланып этилген намазлыклар да болганлар.

Казан. Анамнынь эки казаны бар эди: биреве тоьгерек кулакшын казан, баскасы — шойын казан. Оннан сонь ийгиликке яде кыйынылыкка йьйылган коьлем халкка ас асылаяк болса, ямагат кезуьв мен кулланьлатаган уьйкен кулакшын казанды аькелетаган эдилер. Бурында ямагат уьшин ортак муьлклер коьп болган. Айтпага, талкы, кол туьйирмен, элек, кели эм сондай баска затлар.

Аыр ким де, керек болганда, сол муылклердинъ бирисин кулланмага алган, сонъ кайтарып берген. Оны бирев де уятка санамаган. Бурынларда элек ушшин таласып кырылган эл акында хабар бизим ногайда соьле де таварых болып айтылады. Сол истинъ кайсы ерде болганын да коьрсетеди аьдемлер. Кишкей Йилиншиктинъ ягасында конган Кош-Хабль деген шеркеш авылдынъ куьнтувар бетинде, йолдан узак болмаган ерде, бир коьп увак тоьбешиклер коьринедилер. Аьне солар бир элек ушшин таласып кырылган аьдемлердинъ мезарлары, дейдилер. Оьтирикпе, ушшинме, ким биледи оны, а хабар аркадан аркага айтылып келеди. Ол ердинъ аты аьли де Элек-Кырган. Онынъ янында яшайтаган шеркешлер болса, баскаша айтадылар: «Бир элек ушшин таласып кырылган ногай элдинъ мезары», — деп. Ол таварых, а таварыхта не айтылар, не айтылмас.

Бизим отабайда кеше-куьндиз соьнмей тезек от янады. Лакшыннан казанымыз туьспейтаган эди. Анамнынъ казан асаятырганынынъ уьстине кирип келген аьдем: «Казанынъ майлы болсын, боркылдап кайнасын, Кыдыраликызы», — дер эди. Казанынъ боркылдап кайнасын деген — яхшы тилеклердинъ бириси болады. Казанынъ кайнамай тынсын деген — яман каргыс. Казаннынъ кайнаганы акында бизим халкта мунадай бир айтув да юреди:

«Бурында бир авылда айлак ськ киси яшайды экен. Ол пишесине аьр бир затты оьзи оьлшеп беретан болыпты. Бир кайтам уьйре этпеге отка казан иледи де: «Пише, сув кайнагышай, мен янма-ян конгысымыздагы тойга барып, орада тебип келе коьйюм», — деп, уьйден шыгып кетеди. Уьйткен ушшин тез ок кайталмайды, а казандагы сув боркылдап кайнайды, азая береди. Кыска-яклы, карай-карай тамам болмаганда, барып байын алып келмеге деп, зыранълап тойга келеди. Келсе, байы ярдырып орада ойнап ятыр экен. Пише, не этеегин билмей, бир кесек заман саьспеклеп турады. Сонъ эсин йыьып алып: «Казаным кайнайды, казагым ойнайды, — деп кол согады. Байы, пишесининъ нединъ акында айтканын сол сабат туьсинип, тоьгерек айланып: «Эй увыс!» — дейди. Экинши кайта да айланып: «Ол аз болса, тагы да бир

увыс!» — деп косады. Пишеси, байы не айтканын туьсинип, уьйине кетеди, сонъ кайнап турган сувга бир увыс туьй куяды, оны аз коьрип, тагы да эки увыс салады. Тамам аьруув уьйре болады. Тойдагылар болса, кыскайкалыдынъ «казагым ойнайды, казаным кайнайды» дегенин яшавы аьруув деп, сонынъ уьшин байы ойнайды деп, туьсинедилер.

Коьресизбе, бизим халкта казан ман яшавдынъ берекети оьлшенип келетаганын. Оьзек те, уьйде азык-туьлик номай болса, авлада манъырап койлар да турса, эртенъги шак сыйыр да савылса, берекет болмайма? Яшавынъ ийги болса, казанынъ да аьруув кайнайды.

Бизим ногай ювык аьдемлерге: «Казан уьлесип шыккан кардашлар», — дейди. Олай демек, алдын олар бир отягада турганлар, бир ырызкы егенлер. Сонъында, балалары оьскенде, энъши алып, уьйкен уьйден шыкканлар.

Сыпыра. Ногай уьйде муьлктинъ сыйлыларынынъ бириси, эште, сыпыра болар. Сыпыра ярасык этилип бук агаштан, туьрли оьрнеклер кыйылып, шеберленип ясалган. Онынъ уьш туяклары шыгырланып этилетаган болганлар. Уьсти бетинде де тоьгерек-тоьгерек туьрли ярасык оювлар ойылганлар. Бу затлардынъ баьриси де ашаган аьдемнинъ коьнъилин коьтерсин, аска денин соктырсын деп, этилинген болартагы.

Куьн коьзиндей тоьп-тоьгерек сыпырады ортага салып, тоьгерегин курсап алып, аьел ас ашаган. Сыпырады тап-таза этип саклаганлар, сыпырасы кир турган уьй нас деп, саналган. Эште, сол муьлктен шыгып кеткен болартагы халкымыздынъ: «Сыпырасына карап асын аша, анасына карап кызын ал», — деген бир такпагы.

Ногай уьйдинъ сыпырасы дайым тоьсевли болган. Ол аьдет уьйдинъ берекетли, мол эм юмарт экенин билдирген. Аьдетти-йолды билген ногай аьдем, сыпырадынъ кайсы ерине болса, сол ерине барып олтырмаган. Ол оьзине тийисли ерге олтырмага керек.

Олай дегеним, аьелде аьр ким де, ас ашамага олтырганда, оьз орнын биледи: ясы уьйкенлер тоьр бетте олтырадылар, конакка да, неше ясында болса да, тоьрдинъ басы бериледи, яслар, балалар шетте ерлеседилер. Мун-

дай аьдетлер яс несилды бек аьруьв тербиялаганлар. Коьресизбе, аьр бир аьдетте бас деп тербия маьнеси болган. Совет оькимети куралганда, халклардынъ баьри де аьдетлери эски, зыянлы деп айтып, яшавдан йок этпеге шалыстылар. Неге келдик сонъында? Ясы уьйкенлер ясы кишкейлер мен тенъ болып, сыйлык та, тербиялык та тайып, аьдетлери йок акылсыз аьдемлерге усадык. Бузув, тамырыннан уьзип алув — бек тыныш ис. Бир кишкей теректи нешаклы заман оьстирмеге керек! Бизим тербия аьдетлери болса, неше юз йыллар аьдуьвленип сакланып, заманга коьре керек ерде бираз туьрленип, туьзетилип келгенлер. Буздылар аз заманнынъ ишинде.

Бесик. Ол ногай уьйдинъ коьрки, наьсиби эм яшавы болады. Оны баласы болган да, болмаган да саклаган. Яс аьдемлер бала болар деп сенгенлер, эсли аьдемлер аьвлетлерининъ тувдыкларына деп, ырым эткенлер.

Бесик эки туьрли болган: тербетилетаган бесик эм шайкалатаган ел бесик. Ел бесик берк йип пен тартпыга илинген. Ондай бесик бизим халкта аз кулланылган, ногайларда коьбисинше тербетилетаган бесик юрген. Бесикти ярасык этип ясамага шалысканлар: оьрнеклер этип, кертлежлер кыйып. Ярасык бесик уьйдинъ коьркин коьтерген.

Бесикти бала оьскенлей, керек тувыл эндигиси деп, тасламаганлар. Оны тагы да керегер, Кудай берсе деп, тазалап йыйганлар. Коьбисинше, ювыклардынъ бириси, оьз баласы уьшин, бир неше айга бесикти тилеп аькеткен. Калайына да, бесик бир де бос болмаган. Мен баьленше бала яткан бесиклерди де коьргеним бар. «О, муна бесикке мен, меннен сонъ балалар, олардынъ аьвлетлери яткан. Коьп тербетилген бесик бу!» — деп оьктемсип бесиклерин коьрсететаган картлар да бар эдилер авылда.

Бирер уьйлерде баьленше бесик те кулланылган. Уьйкен аьеллерде коьп келин болган, оларга коьп бесик кереккен.

Бала боьленип, бесик шайкалган уьй берекетли эм наьсипли уьйге саналган. Бесик тербетилмеген уьй мезарга усаган. «Уьйинъде бесик тербетилмесин оьмиринъде», — деген яман каргыс та бар бизде.

Ногай бесик аяк пан да, кол ман да тербетилген.
Колы ман шайкап, авызы ман йыр йырлап, анасы яде
тетеси йылаган балады тез сабырландырганлар эм уйк-
латканлар. Бурын кыскааяклылар коып йырлар билгенлер.
Кайбирлери соьзге шебер, такпакшы, йыршы болганлар.

...Уйкла, балам, юм коьзиньди,
Юм коьзиньди, юлдызым,
Баьриси де уйклаганлар,
Сен де уйкла, ялгызым.
Аьйдий-аьйдий, аьруввим,
Куьндиз – куьним, кеше – айым,
Аьйдий-аьйдий, аьйдуввим,
Юрегимде сен дайым...

Сосындай йырлардынъ анъы бесиктеги балады
кунтлантып уйклаткан. Таьтли уйкысынынъ арасында
да бала анасынынъ яныплы давысын эситкен, эм сол
давыс ога дем эткен. Анасынынъ, тетесининъ бесик
шайкап айткан шебер йырлары баладынъ келеектеги
бактысына да себеби тийген. Айтылган йыравшы бол-
маса да, бала оьскенде йырды, анъды, ийги соьзлерди
субееге белгили.

Бос бесикти тербеттирмегенлер, бос болып олтыр-
масын деп, коркканлар. Бесикти эсик бетке салмаганлар,
тоьр бет болган онынъ орны.

Бесиктинъ коьркин коьтерип, мунадай бир ятлав да
язганым бар:

Кавсамады бесигим, атамнынъ колы оьзи эткен,
Тарткыды тартып аьдуввлеп, анамнынъ колы тербеткен.
Каршкасында бесиктинъ атам салган ай калды,
Коьркленип шыкты, тоьриме, бурынгыдай шайкалды.

Шайкалды бесик, шайкалды, шайкалмасын бала деп,
Душпаны онынъ аз болып, якпасын бирев яла деп.
Боьленип тувган тувдыклар, тербетилди бесигим,
Тербетилсе бесигим – ябылмас оьмир эсигим...

Кумган ман элекен. Булар ногай уьйдинъ энъ сый-
лы муьжклери. Оларсыз уьй де, аьел де болмайды. Бизде

иманнан айырсаңъ да, кумганнан айырма деген акыл союз де бар. Ойланып караган аьдемге бу союзлердинъ маьнеси уйкен. Кумган ман элекен тазалыктынъ шартлары. Кумганы йылтырап, тап-таза болып турмаган уйдинъ кыскажаклысын шуманий дегенлер. Аьр аьдем, аска олтыраяктан алдын, астан сонъ да, кол шайкаган. Бирер уйлердинъ конак боьлмелеринде, оьз алдына ми сапирге деп, кумган ман элекен болган. Бизим ногай атабабаларыннан алып тазалыкты биринши орынга салган. Тазалык пан савлык яшавдынъ негизи экенин яхшы анълаганлар.

Уьндирик. Казан боьлмединъ отабайга ювык иргесинде казан-аяк салмага деп такта уьндирик илинген эди. Онда баьленше шынъ аяклар, шоьлмек эм агаш аяклар, шай катпага деп уйкен шара, терен агаш касыклар, кайкысап шомакалар, туз салатаган савыт кабак, аьвенкели, кырым аяклар эм баскалай савытлар салынганлар. Бу затлардынъ коьбиси аьли де кулланылады, сиз, окувшым, мен атаган савытлардынъ экевин-уьшевин билмей боларсыз.

Аьвенкели. Ол кол туьйгиш, кол кели. «Аьвен» болмай, «аьвел» болмага керек. «Аьвел кели» демеклик — бурынгы кели дегенди билдиреди. Бу муьлк те уйде тезтез кулланылатаган муьлктинъ бириси эди. Оьзи темирден яде бакырдан ясалган. Оны ман анам аьри-бери зат туьетаган эди. Бизим сол бакыр аьвенкелимиз тап кавгадынъ йылларына дейим уйимизде болганын бек аьруьв билемен. Ашлык йылда анам оны ман бир-эки увыс тапкан наьртуьгин туьйип, ярма ярып, бизге уйре этип иширтетаган эди. Соьйтип аьвенкели кыйынлы йылларда да керекти. Оннан сонъ, бурын коьшип-коьнып юрген халк туьйди, ярмады, бийдайды кол кели мен туьйген. Ол заттынъ акында бизде: «Яхшы уйге туьскен келин — келин, яман уйге туьскен келин — келисап» деген союз де бар. Яман уйге туьскен келин куьнлерин сол кели туьйип оьткерген. Коллары яс хатынынъ келидинъ сабыннан айырылганы йок, кыйналган деген маьнеде айтылынган такпак.

Кырым аяк. Ярасык бояклар ман оърнеклер салынган агаш аяк ногай уьйдинъ энъ баа савытына саналган. Ога ногайлар кырым аяк дегенлер. Эште, Кыргызда этилинген уьшин айтылган болартагы.

Кырым аяклар уьндириктинъ коъркин келтиретаган эдилер. Олар туърли болганлар: кишкей тостакайлары эм уьйкен аяклары. Кишкейлери мен каймак, бал ашаганлар, уьйкенлери мен иримшик, каймак катылган соьк егенлер, айран ишкенлер.

Шынъаяк. Бу савыт та баа савытка саналган эм аьли де оьзининъ сыйын йойткан йок. Онсыз ногай шай ишпес. Оны тойларда да кулланадылар.

Шынъаяктынъ да кишкейи эм уьйкени болады. Онынъ тостакайлары ман бурынларда бизим ата-бабаларымыз савлык тилеп, бармажий мен боза ишкенлер. Бирерде меним акылыма: «Сол бирев коьтерилетаган тостакайдан шыгып кеткен йокпа экен бизим аьли «тост айт» дейтаганымыз?» — деген ой эсиме туьсип кетеди. Болмага да болады. Неге десень аьлиги орыс тилинде бурынгы туърк халклардан кирген коьп соьзлер кулланыладылар. Ол баьримизге де белгили.

Оннан сонъ «шын» деген соьз «кытай» деген соьзди билдиреди.

Кытайлар оьзлерине «син» дейдилер. А туърк халклар «син» демей «шын» дегенлер. Солай болганда, бизим куьн сайын шай ишетаган шынъ аягымыз кытай аяк дегенди анълатады экен.

Савыт кабак. Бу кабактай болып ерге битеди. Оьзи бираз созапа болады, бас бети бувылдырык болып келеди. Оны бурынгылар каьр этип, савыт ясамага деп ниетлеп, эккенлер. Сонынъ уьшин де ога савыт кабак дегенлер. Пискен сонъ кабакты аьруув этип куьнге кептиргенлер. Кепкенде, онынъ иши боп-бос болады экен. Басын кесип алган сонъ, кабакты савыт этип кулланганлар. Ога туз, бурыш, туьйилген шибжий, калемпир куйганлар.

Савыт кабакты бурынгылар сувда юзбеге де кулланганлар, боьтен де ялдап уьйренгиси келген балаларга ол керек зат эди. Кайдай сувда да батпай калкады. Мен оьзим де савыт кабаклар ман коьп сувга туьскеним бар.

Шомака. Уьндирикте туратаган затлардынъ ара-сында мага боьтен де бек оьрнеклер ойылып этилинген шай ишетаган кайкысап шомакалар ярайтаган эдилер. Аьли ол савыт та йок болды. Оны коьбиси коьрген де йоклар, аты да койылып бараятыр, оны этетаган усталар да аргы дуныяга коьпте кеткенлер. Мутылды. А кулланмага кайдай онъайлы, ярасыклы эм керек зат эди.

Оьрнеклер ойылып, кыювлар кыйылып аьйдикленип ясалган шомакады коьрген аьдем сукланып: «Муны соьйтип айбарландырып ким эм кайтип эткен экен?» – дер эди. Мен аьли сизге онынъ келбагын соьз бен айталмаспан. Тек сиз шомака деп айтканым уьшин, аьлиги бизим казан пешлердеги ас куятаган шомакадай бир зат болар деп, ойланманъыз. Мен айтатаган шомака ман тек ногай шай ишилген. Оны уста аьдемлер алма, кертпе тереклердинъ агашларыннан ясаганлар. Мен оны, ногайда болмаса, баска халкларда коьргеним йок. Аьли шомака ушты-куьйди, йок болды да кетти. Тек шай ишип турганда, кайкысап бурынгы ногай шомака коьз алдыма келеди.

Не этеексинъ, яшав дегенинъ солай, кезуьв келсе, бурынгы затлар, кулланмаганнан себеп, йок боладылар, олардынъ орнына янъы несил мен янъы затлар тувадылар. Солай ша солай, ама кайбир халклар кулланылмайтаган савытларды, ойыншыкларды эм баска затларды «сувенир» деп ясап сатадылар. Бизим шомака да бек ярасык «сувенир» болаяк эди.

Казан боьлмеде коьп савытлар бар. Аьлиги заманда да олар кулланыладылар, сога коьре айтып не этейим.

Тулык. Ол териден этилинген савыт. Онынъ неше туьрлиси болган: бирерлерине айран, май, авырша, юьвурт куйганлар, баскаларына талкан, соьк, курт эм баскалай куры азыкты йыйганлар. Коьбисинше тулык эшки эм кой териден этилинген. Эшкидинъ яде койдынъ терисин ярмай, савлай кепте сыдырганлар, сонъ онынъ таза этип юнин алганлар, оннан сонъ териди яхшы этип ийлегенлер. Тулыктынъ бир ерине де ийне мен йип тиймеген. Онынъ пушакларын (теридинъ алды эм арт аякларынынъ тирсеклери) таспа ман байлаганлар. Теридинъ мойын бети тулыктынъ авызы болган.

Аслык куймага да тулыклар эткенлер. Оларды уйкен койлардынъ, уйкен эшкилердинъ терилериннен абзирлегенлер. Ога кап деп те айтканлар.

Казан уйимиздинъ отабай беттеги иргесиндеги уйкен агаш шуьйлерге илинип улак териден этилинген эки-уьш тулык туратаган эдилер. Меним эсимде, олардынъ биревинде кайнатылган сарымай, экиншисинде соьк, ушиншисинде талкан яде курт сакланады. Ногай аьдем кайнатылган сарымайды бек суьбетаган болган, сога коьре мунадай соьзлер бала шактан эсимде калганлар:

Казан уйде тулык шуьйде,
Тулык толы сарымай.
Курсагыма даьри май,
Ай, сарымай, сарымай...

Шетен ожактынъ янына кагылган тактада агаш шомака, шолпы, бастабалак, оклав илинуьвли туратаган эдилер. Олар анамнынъ бир деген керекли савытлары болганлар. Бу ерде бастабалак акында да бираз айтып озгым келеди.

Бастабалак. Бастабалак «баста» эм «балак» деген эки соьзден куралган кабатлы соьз экени коьринип туры. Ашыклап айтканда, баста этетаган балак болады. Мынъ йьллар муннан артта кыпшаклар тары шашканлар. Оннан талкан, соьк, туьй эткенлер, а туьйден баста басканлар, ботка кайнатканлар. Аьли де Эдил эм Яйык араларындагы бурынгы Алтын Орда калаларынынъ калдыкларын казган археологлар кып-кызыл тары табадылар. Тары коьп йьллар ерде иримей-ширмей турады. Бу зат кыпшаклардынъ бир деген асы тары экенине шаат болады. Тек сизге, окувшым, мен бир халк баска бир халктан бир аста зат та алган йок деген ойды айтпайман. Халклар бир-бирлери мен коньысы болып яшаганда, алган да, берген де эткенлер. Тек алмаган затын алган демеклик бираз кулакка аькис тиеди.

Дуьнк. Оны аьлиги яслардынъ коьбиси коьрген тувыл да, атын да эситпегенлер. Дуьнк сув аькелетаган, сув саклайтаган бакыр савыт эди. Аьли оны Дагыстаннынъ

тав районларында куланадылар. Ондагы кыскажылылар, ийинлерине салып, сол савыт пан сув аькеледилер. А бурын бизим ногайлар уйшиликте дуьнктинь хайырын коьп коьргенлер. Шоьлде коьшип-коьнп юрген аьдемлерге сув сакламага айкал оньайлы зат болган. Атка да артканлар, арбага да салганлар. Тар авызында каптырылатаган капкашы болатан эди. Соьле биз оьзимиздинь ата-бабаларымыз куланган муьлкимизди баскалардыкы деп ойланамыз. Сол бирев дуьнктинь ушкынлары аьли де бизим Эркин-Юртта сакланганлар. «Аьемиз сув саклайтаган савыт эди, исси коьремиз», — дейди Курманситов Махсудтынь улы Магомет, аьдуьвлеп йыйган уйкен бакыр дуьнкти коьрсетип. Мен сукланып ярасык савытка карайман, эм коьз алдыма кишкей шоьлмек аякка дуьнктен сув куйып мага узаткан анам келеди. Онынь яныплы давысы кулактарыма шалынады: «Сып-сувык, шыракшым, ишеш». Мен ишемен эм, сувсыным канып, улактай шоршып, орамга ойнамага шыгаман...

Шыпта. Оны шийден сокканлар. Ший — камыстан увак эм наьзик оьсимлик. Когага усап келеди. Аьвелде шыпта аьр бир уйде бар эди. Оны соьлеги паласлардай этип, ерге яйганлар, тактаметке кийиз астына тоьсегенлер. Аьыл-аьылда шыпта согатаган уста аьдемлер болганлар. Оны эр де, кыскажылы да соккан.

Шийди органлар, аьруьв этип тазалаганлар, оннан сонь сокканлар. Онынь согатаган алаты болган. Бизим аьылда Халил дейтаган киси шыптадынь устасы эди. Мен оьзим де онынь соккан ярасык шыпталарын коьрдим, яздынь исси куьнлеринде ерге тоьсеп яттым. Шыптадынь оьзи коьпте йок болган болса да, «шыптадай» деген соьз тилимизден туьспейди. Окын-окында туькенлеримизге Вьетнам шыпталар туьсе турадылар. Шийден согылган шыпталар бурынгы ногайдынь уйин ярасыкландырган, кара ерден ызгары сувыгын йибермеген. Сонынь уьшин де халк мунадай шебер соьзлерди де айтып калдырган:

...Уьйинь-уьйинь уьй экен,
Уьйдинь коьрки ший экен...

Талкы. Ногайда бу мулк баъри уйде де болган. Неге десенъ ол кулланылатаган затлардынъ энъ кереклилерининъ бириси эди. Бурында, соьлегилердей болып, халк аяк кийимди-затты туькенлерден сатып, амал болса, алмаган. Коббисинше, оьзлерине керек затларды оьзлери тиккенлер. Аьруьв аяк кийим этер уьшин юмсак сактыян, берк ултанша керек эди. Аьне соларды коьннен ногайлар оьзлери эткенлер. Оларды этер уьшин коьнди яхшы ийлемеге керек болган. А коьнди ийлер уьшин талкы кулланылган.

Талкы каты агаштан ясалган. Кеби келиге усап этилинген. Эки метрдей узынлыгы болган каты агашты (бук, эмен, куьйриш) келбаклап болып, уьнъигенлер, сонъ, уьнъилген ерге келистирип, сап эткенлер. Сапка да, уьнъилгенлерге де кертлежлер керткенлер. Яхшы ийленген коьннен аьруьв сактыян, аьруьв ултан болган. Койдынъ, эшкидинъ, яс кара тувардынъ терилериннен сактыян ийлегенлер, кайда да кара тувардынъ терилери яхшы ултанлык болган.

Ногайлар кайдай эм кайтип аяк кийимлер тиккенлерин мен «Аьрекетге — берекет» деген баста айтарман.

Конак боьлмеде доьрт шыгыр баслы бийик орындык, доьрт шат бар эдилер. Орындыктынъ артына анам оьзи оьрнеклеп эткен ала кийиз илинуьвли эди. Кийиздинъ уьстинде куьмис кынлы кама йылтырап, боьлмеге кирген аьдемди сол сабат ок оьзине карататаган эди. Ол атамнынъ бир деген суьйген савыты болган. Ол оны айда бир алып, суьртип-тазалап салмаса, яны парахат таппайтаган эди деп, анам айтып кетти бизге.

«Багдад болаттан этилинген мунавы, аьлиги камалар кайда онынъ касында», — деп атамнынъ айтатаганын мен оьзим де коьп кайта эситкеним бар.

Камады атам байрам куьнлерде тагатаган эди. А булай куьнлерде онынъ белиннен уьйкен кынлы пышак туьспейди. Кама ман пышакты ол эр аьдемнинъ энъ керекли затлары деп санайтаган эди.

Пештинъ иргелеринде, кийим илмеге деп, баьленше агаш шуьйлер кагувлы эдилер. Орындыктынъ янында уьйкен агаш сандык, эсик бетте ез элекен мен ез кумган салынганлар.

Озимиз ятатаган аргы боълмеде эки орындык, баьленше маштак шат, бияла бар эдилер. Иргедеги агаш шуьйлерге атамнынъ, анамнынъ кийимлери илинуувли болганлар.

Меним бала заманларымда сандык болмаган уй аз болар эди. Уьрип алгандай яланъаш ярлы уй авылда эште распаган.

Тактамет. Ол боълмединъ керуув ирге бетинде курувлы эди. Оны аьли кобан, аштархан ногайлары кулланмайдылар. Дагыстан ногайлары болса, яшав кайтип туьрленсе де, тактаметке бир боълмеди бередилер. Яхшылыкта, кыйынлыкта, боьтенде, аьдем йыйылганда, тактамет орынсыз бек кыйын. Алдын Караногай бетте коьбиси орынды кара керпиштен эткен, ол боълмединъ яртысын алып токтайтаган эди. Агаш кытлык болганга, керпиш кулланган боларлар. Орындыктынъ уьстине бас деп шыпта, сонъ туьрли-туьрли кийизлер тоьсегенлер. Онынъ уьстинде тыншайганлар, ятканлар, ас ашаганлар, балаларды ойнатканлар. Бу орындык халк термеден кара керпиш уйлерге шыкканда тувган зат.

Кобан бетте орындыкты тактадан ясаганлар, уьстине, баскалардай болып, кийизлер тоьсегенлер. Дем алмага айлак колайлы зат. Тактаметтинъ уьстинде атам кеш вакытларда, ас кайнаганшай, янтайып мызгайтаган эди. Мен де онынъ уьстинде, оматака атып, уйди басыма кийип, ойнайман.

Казан боълмединъ ишинде баьленше уйкен эм кишкей шоьлмеклер бар эдилер. Олардынъ биревлеринде сув, баскаларында май, пыслак, авырша, курт йьювлы туратаган эдилер. Соьлеги уйкен музейлерде салынып турган бурунги шоьлмек савытларды коьрсем, казан пешимиздеги тизуувлескен шоьлмек савытларымыз коьз алдыма келедилер.

Сандык. Бу муьлктинъ аты ишине салынган затларга коьре «салдык» деп айтылганга себеп болартагы. Соньында айтыла-айтыла «сандык» болып кете койган. Аьли де бирер туьрк халклар «сандык» демей, «салдык» дейдилер.

Сандыгымыз халкта болатан сандыклардай эди. Доьрткилше, шетлерине оьрнекленип ак калай куьпленген. Оьзи де, анамнынъ айтувына коьре, карт аьемнен калган эди. Сонъында, анам оьлгеннен сонъ, бираз алдыга шавып айтайым, оны аьптем бир неше йьллар куьланды. Тамам курт еп куйылгышай, анасынынъ анасыннан калган муьлкти, исси коьрип, тасламады.

«Уьйди куртлатасынъ атам-карагайдан калган зат пан, боляк энди», — деп киевимиз мырылдап бездирмеген болса, аьптем тагы да тургыстаяк болар эди сол сандыкты.

Бурын заманларда сандык аьлигилердинъ шифоньериндей муьлк эди. Онынъ ишине аьдемлер янъы ийги кийимлерин, туьрли кумашлар кесеклерин, тойда-затта тартаяк баалы явлыкларын, капталларын, куьмистен ясалган сыргаларды, кусакларды, тоьстуьймелерди, юзиклерди, ийинликлерди, билезиклерди, колдан согылган ярасык бетявлыкларды, куьлланылмаган тастамалларды эм сондай баска затларды салатаган эдилер. Сандыкты киртлеп, кыскаякылар ашкышты оьзлери мен алып юретаган болганлар. Ама сол ок йьлларда бирев де эдиклерине кирт салмаган, сога коьре йьйнаклы хатынды булай деп суьвретлегенлер: «Мунавы турган бир киртли сандык экен» деп. Юреклери ашык ала аьдемлерге де: «Яхшылардынъ коьнъили алтын сандык», — деп те айтадылар. Эште, бу такпаклар сандыктынъ маьнеси уьйкен болган заманларда шыккандыр.

Бизим сандыкта не бар, не йок эди. Иши сыкма-сык эди. «Кыдырали-кызы айлак йьйнаклы», — дейтаган эдилер авылдас хатынлар, анамнынъ аьр-бир затты, керегер сонъында деп, йьятаганын коьрип. Анам ондайларга: «Керекпести йьймасанъ, кереккенде тапшасынъ», — деп айтатаган эди.

Сандыктынъ ишинде, булай караганлай, коьзге илингендей затлар болып, анамнынъ анасыннан калган кырым боьрк, биелей оьрнеклер кыйылып тигилген кызыл катеби шыба, куьмис мойтымар, тоьстуьйме, машбак, нагашакамнынъ пеш боьрки, алтынсув

ялатылган кисе сабаты, баьленше китап йыювлы эдилер. Анам катеби шыбады, кырым боьркти, мойтымар ман тоьстуймеди балаларына, кызлар болса киерлер, саларлар деп йыйды. Тек ол затларды онынъ сол заманларда еткен кызы да киймеди, салмады, баска кийимлер кийип байга кетти. Кене де, анам язык заманлар туьрленетаганын анъламады. Аьр-бир бала, онынъ тувдыклары дуныяга оьзлерининъ аьдетлери мен, заманга келисли кийимлери мен, муьлклери мен келетаганын эсине алмады. Аьптемнинъ кызлары да, меним кызларым да сол анам асак-куьсек этип саклап калдырган затларды коьрдилер эм оларга, оьтириги неден керек, музейдеги эски затларга карагандай болып, карадылар.

Пеш боьркти, сабатти, китапларды, мага деп сымарлап, йыйды. «Аьруьвим, ялгызым, уьйкен болса, Алла берип, муна пеш боьркти кийип, сабатти тоьс кисесине салып, китапларды колтыгына кысып, мектебке барар. Окымаган аьдем яхил, каранъа, а окымыслы аьдем зегийли, нагашаканъ кайдай окымыслы эди. Сен де сондай бол», — деп анам окында сандыктан китапларды шыгарып мага коьрсетип, тысларын аьдуьвлеп суьртип, кайтадан сандыкка салатаган эди.

Ким биледи, сонъында меним окувга бет бергениме аьне сол анамнынъ оьсиеттей ак ниетли соьзлери себеп болган болсалар да. Ана соьзи, ана йоравы билген балага, канына-янына синъип калады, дейдилер ше.

Ама мен нагашакамнынъ пеш боьркин де кийалмадым, китапларын де окыялмадым, сабатин де кулланалмадым. Отызыншы йыллардынъ басында анам, бурынгы китапларды йыйган аьдемлерди Совет власти яв коьреди деп эситип, олардынъ бир яртысын танысларга берди, калганларын отка якты. Пеш боьрк ашлык йыл азыкка авыстырылды. Соьйтип, мага деп йыйылган затлар сандыктан йок болдылар. Тек меним эсимде анамнынъ, нагашакамнынъ тувра айткан соьзлери, яныплы ниетлери турдылар. Сол соьзлерди яшавымда насихатка санап, окувга бек ымтылдым.

Оннан сонъ сандыкта сол йылларда бираз болган акшалар, секер, колаш, каьмпетлер сакланатаган эдилер. Конак келсе, туькенге баргандай, шыгарып сыпырага саладылар. Мени балалыктан боьтен де сандыктынъ ишиндеги уьйкен кесек секерлер кызыктырадылар. Мен абамнынъ этегиннен ыслап: «Бир кесек секер бертагы», — деп, оны сандык бетке тартатаган эдим. Эм сол кесек секерди алып, орамга шавып кетемен. Эм балаларга: «Кызий-кызий, мине секер!» — деп кышкыраман. Балалар, авызларын ашып, коьзлерин батлатып, силекейлерин шыбыртып, меним колыма карайдылар. Кайда да айлежи балалардынъ бириси ойыншык берип алдандырып, секеримди алатаган йоллары да болган. Ол заманда мен анама йылап келсем, ол, эш бир заманда да, орамга шыгып, кышкырык этпеген. Сол секеримди алдап алган балалардынъ биревине де бир авыр соьз де айтканы йок. «Бала ман бала болатаным, соьле урсысарлар, соьле ярасарлар», — дейтаган эди сондай шакларда анам.

Билезиклерин, тоьстуьйме мен кусагын аьптем ашык йылларда тав бетлерге аькетип, бизди аштан оьлтирмес уьшин, аслыкка авыстырды. Бу сол уьйкен ашык болган 1933 йыл эди.

Айтаягым, сандыкта йыйылган сол затлардан тек бир нагашакамнынъ алтын сув ялатылган саьати калды. Оны энъ алдын анам йыйды, оннан сонъ аьптем саклады. Мине соьле ол меним энъ баа затларым салынатаган шкафтынъ кутыгында йыйылып турады. Нагашакамнан калган бир зат деп, исси коьрип йыяман.

Олардан сонъ сандыктынъ ишинде атамнынъ айдайылда бир кыдырып шыкса яде байрам болса киетаган куба шепкени, коьк ластик коьйлеги мен кара каврак капталы йыйувлы туратаган эдилер. Ясында тигилген шепкенин атам эсейгишей де кийди. Эзуьвлери туьймелемеге етпегенде, туьймелемей ашык кийип юргенин де коьрдим. Ол заманларда, соьлегилердей болып, аьдемлер бирер кийимлерин айда тувыл, йылда да авыстырмадылар. Куьнде киетаган кийимди тамам тозгышай куландылар. Шыкканда кийилген кийимлер де коьп йыллар сакландылар. Сандыкта уьйдинъ ясыртыны, бираз

болган байлыгы йыйылды. Сонынъ уьшин де сол сандыктарга сыр сандык деп те айтылды.

Сыр сандыктан сонъ кол сандык бар эди. Кол сандык дегенлери соьлеги сумкалардай яде кишкенекей чемаданай бир зат болган. Онынъ ишине кыскаякылар ийнесин-йибин, увак-туьек керек затларын салганлар. Кызлар десенъ сыргаларын, юзиклерин, мойтымарларын, ийисли сувларын йыйганлар.

Кобан сандык. Агаштан оьрнекленип ясалган, савыт салатаган сандык.

Текене. Текене — агаш элекен.

Куьби. Куьби — май писетаган агаш савыт.

Кавга. Кавга — коьн шелек.

Артпак. Артпак — юннен азык салмага этилинген. Бир коьзли, эки коьзли артпаклар болганлар.

Шапшак. Шапшак — курсав салынып агаштан ясалган савыт. Ога авырша, пыслак тузлаганлар.

Мине сосындай савытлар эм муьлклер уьйдинъ коьркин келтиретаган эдилер. Ногай уьйди ишиннен де, тысыннан да карадык. Аьли онынъ яшавшылары ман да таныспага боляк.

НОГАЙДЫНЪ АЬЕЛИ

1

Аьвелде ногай уьйдинъ аьели уьйкен болган. Бир уьйкен авылдынъ ишинде бес-алты баласы болмаган уьй айлак сийрек йольккан. Кайда да, баласыз уьйди кунтсыз деп санаганлар. Ол заттынъ акында ата-бабаларымыз: «Балалы уьй базар, баласыз уьй мезар», — деп те айтып кеткенлер. Бала коьп болган сайын аьдем оьзин наьсипли, ырызкылы деп санаган. Аьлигилердей, коьп бала коьп каьр аькеледи, демегенлер. Басында авыр болса да, сонъында тыныш болаягына сенгенлер. Дурьы эткенлер, коьп бала асыраган сонъында тыншайган, оьзин еннеттей коьрип яшаган. Кайда да ялгыз бала аьелде айлак эрке оьседи, наьзик болады. Сонынъ уьшин де ялгыз авьлетлери болганлар: «Кудай бирев берер, оны да силке берер», — деп йьланадылар. А коьп

балалы аьеллерде балалар бир-бирлерине оьзлери эс боладылар. Бу затларды бизим ата-бабаларымыз бек аьруьв билгенлер. Балалардынъ коьплиги оларды суьйинткен. Сол заттынъ акында халкымызда мунавдай айтувлар да калганлар: «Бир улы бардынъ элде бир авла малы бар, эки улы бардынъ — эки, уьш улы бардынъ — уьш авла, доьрт улы бардынъ — доьрт авла малы элде бар», «Бес улы бардынъ тоьбеден салган йолы бар», «Бес камышы — берекет»...

Баладынъ тувувы аьелге уьйкен наьсип эм суьйиниш аькеледи. Тувган балага эл де, халк та суьйинеди. Авылымызга янъы аьдем косылды, хайырлы-огырлы аягы ман келсин деп, куванадылар. Ногай аьелде бала тувган куьннен алып тербияланып баслайды.

Киндик кесуьв. Бала тувганлай, онынъ киндигин кеседилер. Оны эбиялык эткен кыскааяклы этеди. Киндикти кесип тасламайдылар. Ол зат та уьйкен тилек тиленип этиледи.

«Аллагу таала сосы тувган янды ериннен, элиннен тентиретпесин, юз йыл яшап оьлсе де, еринде, мине мунда киндиги коьмилген еринде ятсын», — деп ырым этип, баладынъ киндигин каралдыда коьмеди. Бала да, оьсип еткенде, тувган ерин исси коьрип: «Бу меним киндигим кесилген ерим», — деп, тувган ерин аьзиз коьреди.

Бир анадан тувганларга киндиклери бир, дейдилер. Киндик аьдемнинъ тамырындай болып саналады. Ол затты ятлав ман япыракландырып айтпага да тийисли болады:

Киндикти кесип карт аьем,
Бу ерге тамган каным бар.
Оьлени мен, сувы ман
Тамырласкан яным бар...

Ат атав. Киндик кесилип, бала кундакланганнан сонъ, ата-аналардынъ, тетейлердинъ эм калган ясы уьйкенлердинъ алдына: «Дуньяга янъы энген саьбийге кайдай ат берейик экен?» — деген сорав да салынады. Неге десенъ тувган балага, ойланып караганга, ат атав аьн-

ше-минше зат тувыл. Бобтен де бизим ногай халкта. Атты, халк айтканлай, ат оьлтирип излейтаганлар да боладылар. Излестирмей де болаяк тувыл-ав. Ат бир-эки йылга аталмайды да. Ол аьдем мен бирге оьлгишей ка-лады. А бирер аьдемлердинь атлары, оьзлери оьлселер де, коьпке дейим айттылып турадылар. «Яхшы аьдем оьлсе, ат калар, яман оьлсе — кийими калар», — деген яхшы такпак сонынь уьшин де айтылынган болар.

Ат атаган куьн уьйде уьйкен той этилинген. Атты аьелде ким болса, сол атап болалмаган. Ол затты уьй-динь уьйкени яде тукумда бир сыйлы аьдем этпеге тий-исли эди. Аьли де коьплер сол аьдетти тугадылар. Ме-нимше, таслангандай аьдет те тувыл, янгы тувган бала-га, айтувлы болып оьссин деп, той этип ат бергеннинь не зарары болсын, пайдасы болмаса. Экинши ягыннан, ойланмай-зат этпей, кимге болса сога ат ататтыраяк тувылсынь. Ол затка бир тийисли аьдем яваплы болма-га керек. Ол заманда аьдет те, йол да сакланады.

Янгы тувган балага ат излестирген аьдем янма-ян, атты аьр бир ягыннан шегип карамай, атамаган. Энь бас деп ат излестирген, атты баладынь тувган заманы ман да, дуьняядагы, аьелдеги аьллер мен де келисли этип из-лестирген. Мине бир мысалы. Тувган балалар яшамай оьлип турган аьелде, тувган янгы увыл аьвлетке, оьл-мей яшасын деп мырат этип, Курыптурсын, Токтар де-ген атлар, а кыз балага Оьлмесхан, Оьлмес, Турсынхан эм тагы да сондай баска атлар бергенлер.

Тувган баладынь яшавы аьруув, завькылы болсын деп, сьмарлап мунавдай атлар аталганлар: Наьсипли, Огырлы, Куватлы.

Коьбисинше ногайлар кыз балага гуьл мен, ай ман теньлестирип, ат такканлар: Гуьлли, Гульшахар, Гуль-назар, Гульнара, Гуьлсим, Айсылув, Айгуьл, Айбийке, Гуьлбийке, Алтынай эм сондай баскалар.

Балага ат сайлаганларында, тоьгеректе айтувлы, бел-гили йигит аьдемнинь атын, сондай айтувлы, йигит бол-сын деп, суьйип атаганлар. А халкка яман данькы шык-кан осал аьдемнинь атын такпаганлар. Эште, сонынь уьшин де болар бизим атайлардынь: «Атынды яман

дангькка шыгарма, балам, аьруьв айттырмага шалыс», — деп балаларына акыл соьз айтагаганлары. Ногайда «аты айтувлы» деген — энъ сыйлы зат. Аьр бир намысты саклаган аьдем атыма зире кадер кир тийгистпейим деп, шалысады.

Кобьисинше, бизде кулланылатаган эр эм кыскааяк-лы атлар ислам дини мен бирге бизге араптан келгенлер. Ол атлардынъ аьр бирисининъ де оьз маьнелери бар. Айтпага: Абдулла (Алладынъ кулы), Абу (ата), Адил (туврашыл, туьз), Азамат (айтувлы), Азиз (уьйкен), Айшат (яшавлы), Амин (алал), Сулеймен (тынышлык), Даут (дос), Хамзат (обькир), Мансур (енъуьвши), Насыр (саклав), Салим (савлыклы) эм тагы да сондай баскалар.

Араптан келмей, бурьннан алып кулланылып келетаган бизим оьзимиздинъ таза ногай атларымыз да бар. Мине мысал уьшин айтсак: Айтувган, Темиржан, Аьруьвжан, Айсылув, Аппак, Кызылгуьл, Айдемир, Айтек, Аскербий, Отар, Ахлау, Байшора, Батир, Боташ, Янибек, Добай, Кобьккез, Кокаш, Крым, Нанай, Ораз, Сарыбай, Таужан, Темирбек, Тенгиз, Тукай, Тохтар, Огырлы, Эсен. Хатынлардынъ «Бийке» деген соьзге туьрли соьзлерди косып (ырым этилинген соьзлер) таккан атлары, мысалы: Аманбийке, Алтынбийке, Айбийке, Асылбийке, Балбийке, Ембийке, Нурбийке, Суйьимбийке, Элбийке эм сондай баскалары.

Окувшы, бу атлардынъ маьнелерин мен сизге шешип те кыйналмайман, сиз оьзинъиз бек аьруьв этип аьр бирисининъ де не маьнеди билдиретаганын анълап турысыз.

Эндигиси аьдемге, ат болып аталган сонъ да, яшавында анавы-мунавы ман тагылынган атлар акында да бираз айтып озгым келеди. Ондай атларга биз косымша яде шам атлар деп айтамыз. Косымша атлар туьрли-туьрли боладылар эм аьдемге оьзлери де туьрли йосыклар ман тагыладылар. Бирерлери тагылганнан сонъ, ношагандай ябысып, аьдемнен оьлгишей айырылмайдылар. А баскалары келеди де аьдемнинъ оьз атын да мутгырадылар. Халк, аьдемнинъ уьшин атын айтпай, шам атын айтады. Элбетте, ондай шайпак инсан ман тагылган атлардынъ бире-

ви де аьдемди суьйинтпейди, кайтип куьйдиреди, ашувландырады. Аьдемлер урсыссалар, бир-биревин ашувландыраяк болып, сол бирев адавыс болгыр атларын кайта-кайта кайтарып кышкырадылар. Бобтенде сондай атларды балалар коьп айтпага аьмирек боладылар.

Менимше, сондай ялган аты болганлар аз тувыллар. Ама сонъгы йыллардынъ ишинде ялган шам атларды аз тагадылар деп, ойлайман. Аьне сонынъ уьшин де меним соьз бардыратаганым. Сол ялган атлар, ойланып караганга, аьдемнинъ юрегине тиеди, коьнъилин бузады, бобтен де яс баладынъ. Сол саялы да, оларды акылымыз етип, айтпасак болалмаймызба экен? Болаякпыз. Тек оьзимиздинъ ашувымызды тийисли ерде ыслап билмеге керекпиз. Ашувга шаншув деп, айта берсек, ол затты тагы да бек яа беремиз, тагы да бир-биримиздинъ юрегимизди шымтыймыз. Элбетте, мен ол зат буьгуьн-эртен ко-йылып кетер деп, айталмайман. Болса да, сол аькис кылыкты аз этпеге бизим колымыздан коьп зат келеек. Бирев биревге тагылган атын айтып кышкырганда, биз, эситпеген кисидей болып кетпей, сол бирев айтатаган аьдемге бетлемеге керек боламыз. Ол заманда айтатаган аьдем уялар, тартынар эди.

Оннан сонъ анасы яде бир ювыгы суьйип, эркелетип атаган атлар да боладылар. Олар да аьдемнинъ уьшин аты ман бирге кулланыладылар, а бирерде, уьшин атын коьтере де айттыртпай, тек оьзлерин айттыртадылар. Булайда, мысалы этип коьп затлар айтпага болаяк. Мине айтпага, бизим авылда Солтанмурат деп бир танъ, тербиялы аьдем бар эди. Авылда оны баьри де, уьшин атын айтпай, Караяс деп билетаган эдилер. Аьне соьйтип анасы суьйип бала шакта атаган ат онынъ уьшин атын да муттырып юрди. Эште, оьтирик айтпаганга, аьр бир авылда да ондай атлар ман юретаганлар бир талай бар боларлар. Болсынлар, менимше, ондай атлар аьдемнинъ юрегин кыйнамайдылар, янына тиймейдилер, кайтип, анам язык суьйип атаган ат деп, исси коьредди.

Оннан сонъ келинлер, байларын, кайын ювыкларын сыйлап, тувра атларын айтпай, оьзлери ат бергенлер.

Айтпага, эр аьдемлер болсалар, Мырзам, Кишкей яс, Тулшар дегендей атларды айтканлар. Кыскаяклыларга Эркем, Ботлашык, Сыйлы, Акыллы, Аьруьвкыз деп ат бергенлер.

Атань-анань атаган атты сыйлап, ога кир юктырмай юргистуьв — аьдемнинь яшавынынь маркы болады.

Мен булайда сизге анавы аьруьв ат, мунавы яман ат, атларды сайланьыз, айырыньыз деп маслагат бермеймен. Бизим ата бабалардан куланып келетаган атларымыз бек яхшы атлар. Бир кесеклер келедилер де мунадай ат ана бурынгылар атаган ат, аьли ондай атлар аталмайды деп, уйкен дава этедилер. Бос дава этедилер, ойланмай айтадылар. Аьше, бурынгы аталарымыз атаган атлар неге аьли яман бола койды экенлер? Ондай зат, менимше, бабаларымызды сыйламав, оларды мисетсинмев болады. Сойтип ойланатаган аьдемлер эллинши эм алпысыншы йыларда номай эдилер. Соньгы заманларда кайтип коьплер бурынгы ногай атларды куланып басладылар. Аьли балалардынь араларында: Алтынай, Куьмис, Айтувган, Эсен, Баьтир, Темир эм тагы да сондай атлар коьп йолыгадылар.

Ат эскирмейди. Тек биревлердинь эслери эскиредилер. Атты сайлап атап билгендей, соньында сыйын йоймай, басын кетирмей, шалысып юргега тийисли болады.

Бурында аьр бир ногай ети атасын билген, ети атасынынь атларын айткан. Олардынь атларын урпакларына берген. Сойтип, ата-балаларынынь атлары сыйланып ети урпакка дейим еткенлер эм эслеринде турганлар. Аьли, ясырмага неден керек, ети тувыл ды да, уьш атасынынь атын билмейтаганлар да расадылар.

Айтаягым, атлардынь ярасыгы, ярасыксызлыгы йок. Баьри атлар да яхшы, баьри атлар да ярасык. Тек сол аталган атты, басын кемитпей, тазалыкта саклап, сыйын йоймай юргистип билмеге керек болады. Аьне сол заманда, аьдем ога ат берген ата-анадынь сенимлерин аз болса да акладым деп, айтпага болады.

Аталган атка багыслап молла, азан шакырып, дува окыган.

Бесиктой. Балады бесикке боьлеекте коньысы койбетинъ кыскаяклылары, ювык еткенлер йыйылып, уйкен той эткенлер. Бас деп балады бесикке коьпти коьрген, аьдетти билген эсли кыскаяклы салган. Боьлеятырып, балады колына алып, касындагылардан:

«Онъма, солма?» — деп сораган. Касындагылар терисинше айтпага керек болганлар. Соьйтип этип балады шайтаннан, йиннен корыганлар. Оннан сонъ баска бир кыскаяклы бесикке мингенсип камышы ман бесикти «камышылаган». Ол аьдет йинди-затты кувувга ырым болып саналган.

Балады бесикке боьлеп болып, такпакшы бесик йыр айтып, балады тербеткен.

Боьленген баладынъ бас бетине каншы, бастарак яде беки-зат салганлар. Эште, олар да балады яман затлардан саклайдылар деп, ырымлаган болартагы.

Тысав кескен. Бала казай турып баслаганлай, тысав кескен тойын эткенлер. Туьрли туьсли йиплерден кишкей тысав оьргенлер. Эм эки пише тысавды баладынъ алдына тутканлар, а баска бир аягы енъил кыскаяклы тысавды кескен. Ол зат баладынъ юрер йолында бу дуныяда яшап турып бир де тыйдажлык болмасын деген аьдет болган.

Калакай тыгыртув. Бала, апыл-тапыл этип аягын ерге басканлай, баладынъ бутларынынъ арасыннан каты этилип писирилген калакайды тыгыртканлар. Аьр заманда да бу бала, оьтпеги мен, сосы калакайдай тыгырып юрсин деп, ырым эткенлер.

Бабагой. Бу эр балады бабалатувга деп этилетаган той. «Баба» деп ногайлар эр балады суьннетлейтаган аьдемге айтканлар. Балага бурын, бес-алты ясларыннан алып, мусылман аьдетти этип, суьннет эткенлер. Сол суьннет этуьвге бабалатув дегенлер.

Суьннет этилген баладынъ куванышына, ата-анасы ямагатты эм кардаш-тувганды йыйып, уйкен той эткен. Сол тойда ойын да ойналган, йыр да йырланган, атыс

та болган. Бабага олтырган бала, орындыкта янтайып, ойынга караган, йырларды тынълаган, соьйтип онынъ эриги язылган. Оннан сонъ суьннет этилген балага кардаш-тувганы савга эткен: кими мал атаган, кими акша ыслаткан.

Советлер заманларында бизге суьннет этуьвди де койдырткан эдилер. Аьли, Аллага шуькир, аьдемлер эр балаларын бабага олтыртып баслаганлар. Суьннет этуьвди аьли медицина оьзи де айлак керекли зат дейди, эм оны врачлар да этедилер. Неге десенъ, суьннет этилинуьв тазалыктынъ бир деген шарты болады.

Аьдемнинъ йылы. Алтыда-етиде эр балады, колына камышы ыслатып, атка миндирип уйьреткенлер. Кайда да кыз баладынъ колына, шебер болсын деп, каншы туттырганлар.

Он уьш-он доьрт ясына дейим балага «kozy ясында», он доьрттен йырма беске дейим «кой ясында» дегенлер. Оннан сонъгы ясындагыларга «патша ясында» деп айтканлар. Сол шакка келген аьдем элге эс болады.

Бу аьдетлердинъ баьриси де балады ырызлы-намыслы этип оьстирмеге эм де яшавга тоьзимли этпеге уйькен себеби тийгенлер.

Аьвлетлери «кой ясына» келгенлей, ата-аналары оларды уйь этеектинъ каьрлерин шегип баслаганлар. Кызлары барлар — кызларын байга бергишей, уллары барлар — келин алгышай, асыкканлар. Балаларын орынластырып той этселер, «сыла борышларымызды, Аллага шуькир, аман-эсен толтырдык» деп, шуькир эткенлер.

3

Улаьвлетлер, уйьленгенлей, ата-анасын таслап, янма-ян баска шыгып кетпегенлер. Баьленше келин бир отягада от ягып, бир казаннан ас ашап, бир неше йыл яшанлар.

Бир уйьдинъ бес келини, казлардай тизилисип, сув аькелеятырганларын мен оьзим коьре калдым. Булар авылда Динислам дейтаган карттынъ келинлери эдилер.

Бес увыл. «Бес камышы — берекет» — дегенлер атайлар. Ак айтылган соьз. Бес увылы болган уьйде кайтип наьсип, берекет болмасын! Каерде де ялгыздынъ куьни каранъа.

Бес келини бир уьйде яшамаклык деген не муьшкил! Аьлигилер ол затты эртегиде айтылган хабар демеге де болаяклар. Бесеви де бир тил болып келисип яшаганлар. Элбетте, оларды да тутатаган уьйде бир бас болган. Ол Динислам карттынъ Балта кызы дейтаган курткасы эди. Бес келиннинъ биреви, аьдетинше, энъ уьйкени, курткадынъ онъ колы болып юретаган эди. Урсыс та, талас та болмай, аьр кайсысы да оьз орнын, оьз йолын, оьз карин билетанган эди. А аьли ше? Бесев тувыл, эки келиннинъ бир-бирлерин коьрселер, коьзлери авырьидьлар. Бир курсакка сыйган эки кардашка бир каралды тар болады. Сондай уьйкен аьелде бир соьз де, саз да болган йок. А аьлиги заманда эки келиннинъ биреви махирипте, ана биреви маширипте яшасалар да, уьрип отлары янмайдылар. Неге соьйтип болган экен, ярабий деп, биз аьли сейирге каламыз.

Сол уьйкен аьеллердинъ тилин, ниетин бир этип, басын косып юргистетаган бирев болган. Ондай йол уьйкен атага берилген.

Уьйкен ата. Ол уьйдинъ иеси болып саналган. Кайдай уьйкен аьел болса да, бирев де сол уьйкеннинъ айтканыннан шыкпаган. Атасыз уьй — баьтесиз деген. Аллага шуькир, мундай уьйкенимиз болганы да деп, аьелде баьри де онынъ айтканларын ерге туьсирмей эткенлер. Онынъ сыйы да, басы да болган. Ога бирев де тил кайтарганы йок.

Уьйдинъ уьйкени уьй эм кыр куллыктардынъ барувына да оьзин яваплы деп билген. Бир исте кайдай болса да терислик кетсе, оьзин куьналаган. Сонынъ уьшин де ол, яхшылыкты япыракландырып, аьруьв коьрим этип коьрсетпеге, яманлыкты бетлемеге шалыскан. Оьзи яваплыгын билгендей болып, аьелдеги баскалардынъ да яваплыгын кемитпеген. Уьйде де, туьзде де этилинеек ис-зат оннан соравсыз этилинмеген. Неге десенъ аьр бир истинъ кайзаман этилинмеге керегин ол билген эм сол зат уьшин куьни-бурын куьтинген.

Боьтен де, артык эсти уьйдинь уьйкени балаларды тербиялавга берген. Талында майыспаган, казыгында сынагаган деп, оьзининь баьри оьнерин де саьбийлерди нызамлы этип оьстирер уьшин кызганмаган. Ясы кишкейлерге соьзи мен де, кылыгы ман да, турысы ман да коьрим коьрсетпеге шалыскан. Булайда, бурынларда ясы кишкейлерге тербия берип айтып кеткен соьзлерин аькелейим:

...Йыгылганды тургыст,
Йылаганды кувант,
Кыйшыкты туьзет,
Топалды биз эт,
Кыйынлыкка ет,
Яманлыктан эрек кет...

Зегенли уьйкен аталар йырлар йырлаган, такпаклар келтирип соьйлеген, увазлар айткан. «Билгенинъди кабырга аькеткен куьна, айтып кетпеге тийислимиз», — деп, оьсип келеятырган несилге билген, эситкен затларын айтканлар. Мине бу затларды тувдыкларына бармаклары ман санап, эсинъизден бир заманда шыгарып олтырманъыз деп, таптап-таптап айтканлар:

Билим, ис, акыл, канагат, эдаплык — аьдемшиликтинь энъ яхшы шартлары. А оьтирик айтув, мактаншылык, яхиллик, эриншеклик эм сыраф этуьв — аьдемшиликти йоятаган затлар боладылар.

Аьелде динди берк тутувга уьйкен эс этилген. Оьсип келеятырган балаларга дуваларды ятлаттырганлар. Мухаммед пайхамбардынъ айтканларын (хадислерин уьйреткенлер). Мухаммед пайхамбардынъ хадислери аьр бир инсанды яхшылык зат этпеге тербиялаганлар.

«Аьр не ниеттен болады. Баьри ис, авыздан шыккан соьзге тувыл да, ниетке байланыслы», — деп басланады хадис китаплары.

Аьр-бир уьйдинь уьйкени мине тоьмендеги хадислерди оьзининь бес бармагындай этип билген:

— Аьдемлерге авырлык аькелмеске шалыс.

— Ердинь шетине дейим бараяк болсанъыз да, билим алынъыз.

— Билимли болув аър-бир мусылманнынъ борышы болады.

— Юмарт аьдемнинъ колыннан ашаган асынъ дарман болар, кызганыштынъ колыннан ашаган асынъ денинъе якпас.

— Асыккан аьдем коьп янъылады.

— Яхшылык этеек болсанъ, бакырмай-кышкырмай эт.

— Не авыр болса да, болган заттынъ туьзин айт.

— Сабырлык аьдемнинъ намысын, сыйын коьтереди.

— Карувсыз аьдемге ярдам этувди озинъиздинъ борышынъызга сананъыз.

— Дуныяда питнелик уьш туьрли болады: оьтирик айтув, айткан соьзин толтырмав, аманатка кыянат этувь.

— Ийги картка усамага шалыскан яс озьзи аьрувь аьдем.

— Биревден эки акыллы, экевден уьшев акыллы болар.

— Аьдемнинъ шынтылай да яманлыгын билмесе-нъиз, аьдемге яманлык этпенъиз.

— Яман досы болганнан эсе, аьдем озьзи ялгыз болганы да колай.

— Еннет сизинъ аналарынъыздынъ аяк астында.

Мине сондай хадислерге таянып, ясы уьйкенлер яс несилди тербиялаганлар.

Коьресизбе, бизим атайлар ясларды тербиялыкка уьйреткенлеринде, олай этпеге, булай этпеске керек деп, куры соьзлерди айтып калмаганлар, динге, Мухаммед пайхамбардынъ айтканларына таянганлар, халктынъ акыллы соьзлериннен мысаллар келтиргенлер, пайхамбарлардынъ акында увазлар айтканлар. Авьлетлерин юмарт этип оьстирмеге шалыскан ата-аналар коьбисинше бу увазды айтканлар.

Ер юткан Арун. Сык дегенде сык болган экен Арун дейтаган. Йыйган малыннан-затыннан зекат бермеге кызганган. Садака тилеп келген аьдемнен ясырынып турады экен. Бир куьннинъ бир куьнинде пайхамбар ога конак болып келеди. Сык Арун мысык соьйп пайхамбардынъ алдына салады. Пайхамбар дува этеди эм мысыкты «мишувь-мишувь» деп шақырады.

Мысык силкинип табактан турады. Пайхамбар: «Мишув-ай», — деп мысыктынъ аркасыннан бир сыйпайды. Соннан бели мысык, кайдай бийикликтен каткыса да, тек аякларыннан туьседи, онынъ аркасы бир де ерге тиймейди экен. Сол затты коьрген Аруннынъ юреги юмсар, эм ол садака-зат берер, деп ойланады пайхамбар. Аман да Арун бермейди. Сол заманда пайхамбар Алладан «Ер ютсын муны», деп тилейди.

Аллагу тааладынъ аьмири мен бас деп Арунды тизлерине дейим ер ютады, ол ийнатыннан кайтпайды. Сонъ белине дейим ютады, ол тагы да иманга туьспейди. Оннан кекиргедегине дейим ютады. Алкымына дейим ютканда, Аруннынъ бурныннан кан келеди. Тек ол канды ер алмайды, эм сол кан кара конъыз болып ушады. Сутыр аьдемди халк айлак сым коьрген: оны бетлеген, динге сыйынмаган зат этеди деп, аькиске санаган.

Уьйдинъ уьйкенлери ясларга яхшыларды коьрим этип коьрсеткен, яманлардынъ йолы ахыр-аьвел йок экенин билдирген.

Булайда, бас болган ерде тилбирлик, аьдет-йол тутылганы акында бизим бурынгы баьтир йбырымыз «Эдигеде» айтылган айтувды келтиргим келеди.

...Эдиге-алар, ети атлы болып, шоьл мен келип бараятырганларында, йолдынъ бир айкаскан еринде алдыларына ети баслы, бир куйрыклы йылан расады. Йыланнынъ ети басы ети якка тартып, йылысалмай, кыйналып турганын эслеп, Эдиге йолдасларына:

— Коьресизбе, дослар, алдымызга нышан болып шыккан йыланды. Ети басы ети якка тартып, юралмай турганын. Аьне сога усап, биз де етевимиз ети бас болып бараятырмыз. Йолда етевимиз де ети туьрли зат айтпага, ети якка тартпага боламыз. Сол зат болмасын уьшин, биз соьле-аьле арамыздан биревди бас этип сайламага эм онынъ айтканына сыйынмага керекпиз, — дейди.

Йолдаслары Эдигеде бас этип сайлайдылар. Бираз йол барганнан сонъ, алдыларыннан ыздырып бир баслы ети куйрыклы йылан оьтип кетеди...

Элбетте, ясы уьйкен болып йол алган аьдем ясы кишкейлерге неди болсын соны соьйлегени йок, ол да

оьз орнын, оьз яваплыгын билген. Калганлардынъ акыл соьзлерине кулак салган.

Соьйтип, бас болган ерде сыйрак та, сый да болган. Аьдемлер бир-бирлерин сыйлаган ерде тилбирлик эм татымлык артык бола береди. Аьдеде тербияды, нызамды берк туттыратаган зат — ол ырыз-намыс экенин билип, ога уйкен эс берген.

Намыс-ырыз. Ол уйдинъ негизин берк туткан зат. Бу аьдемшиликтинъ бир деген шарты болады. Намыслы болган аьдем ташанып, тартынып биледи. Уят болыр деп, тийиссиз заттан эрек кашады.

Намысты бизим атайлар янларыннан артык этип санаганлар. Эште, сонынъ ушин де: «Атты камышы оьлтирер, эрди намыс оьлтирер», — деген болартагы. Шынты эр аьдем намысы ушин оьлгенди артык коьрген. Ондай аьдемлер оьзим оьлсем де, намысым оьлмесин деп, билмей кетип бир терислик зат эте калсалар, уялганлар, халкка коьринмеге тартынганлар.

Намыс-ырыз болган ерде тербиялык та, нызам да болады. Ол бар ерде куллык та, яшав да, татымлык та онгыннан барады. Эне солар тувылма яшавдынъ коьрки!

Аьли биз бирерде, ясырмага неден керек, ана яс анадай терислик этти, а муна бирев ястынъ авызыннан ак кирип, коьк шыкты деп, бир-биримизге шагынамыз. Сол терисликлер не себептен болатаганларын аьруьв этип ойлап карасак, баьрисининъ де туьби сол намыска келип туьгиледи. Ол болмаган ерде бала арсыз, аьдетсиз, тербиясыз болып оьседи.

Намыс акында соьз бардырганда, меним эсиме мине шувмак туьсе кояды:

...Кетсе де меним яслыгым,
Кетпесин дедим намысым.
Ырызым калса оьлгишей,
Салынмас тоьмен шал басым...

Намыс-ырыз тутылган уйде берекет болады. Берекет болса, наьсип те келеди. Берекет акында бизим ата-бабаларымыз коьп яхшы соьзлер айтканлар. Мине шувмакты алып карайык:

...Бетеге кетсе, бел калар,
Беклер кетсе, эл калар,
Берекет кетсе, не калар?..

Дурыс айтылган-ав! Уыйден берекет кетсе, не калар? Событип, зегенли карты болган, ырыз-намыс тутылган уйде наьсип те, берекет те, бас та, сыйрак та, сый да болган.

4

Кыскаяклылар аьелде энъ сыйлы орынды тутканлар. Аьле эки бир соьйлесе, бирерлер ногай кыскаяклылардынъ аьелде бир басы да болган йок, олар кул эсабында кулланылганлар, тек оларга эрлер мен тенъликти, эркинликти совет власти берди, дейдилер. Менимше, бу заттынъ дурыс яде дурыс тувыл экенин билер уьшин, келинъиз, ногай кыскаяклылардынъ аьелде кайдай орны, сыйы болганын, кайтип онынъ соьзи юргенин ойланып карайык.

Аьелде ас-суга, уый куллыкларына кыскаяклы ие болган. Казан-аякка эр аьдем катыспаган. Катысып калган кисилерге пишекей деп ат тагып бетлегенлер. Уыйди уый эткен де, куьл эткен де кыскаяклы деп, ога уыйкен сеним этилген. Уыйдинъ байлыгы сакланган сандыктынъ, амбардынъ-заттынъ ашкышлары онынъ колында турган.

Кайратлы, уыйди кунтлы эткен кыскаяклылардынъ сыйы тек уыйинде тувыл да, конъысылар арасында да уыйкен болган. Сондай кыскаяклыдынъ акында айтылган мунавдай акыл соьзди атайлардан эситкеним бар.

Бир татым уыйдинъ пишеси аманшылык сораган биревге:

— Кудайга шуюкир, меннен бактылы болмас бу дуныяда, Кыдырлы яс озьи аькелип берди оны мага, — дейди, юзин сыйпап.

— Йок! — дейди пишеси мен эрисип байы, — меннен бактылы болмас, эште, бу дуныяда.

— Уыйтип кайтип айтасынъ, эркек? Мен сага келмей турып, яман уйинъе кутырган буга кирсе, муыйизине илгендей зат та йок эди ше. А аьли болса мал да, муьлк те бар. Мени мен келди ол наьсип, солды да, мен бактылыман, — дейди яне пишеси.

— Йок, меннен бактылы болмас бу дуныяда, — деп озиндикин айта береди байы.

— Кайтип? — дейди тынълап турган киси, байы ман пишесининъ эрисувлерин койдыраяк болып.

— Неге болсын, мунавдай бактылы пишеди алган мен бактылы болмай, ким бактылы болаяк эди, — дейди байы, оьктемсий берип.

— Олла, акыл — соьз, — дейди тынълап турган аьдем, уйдинъ иесининъ соьзин макул коьрип.

Пишеси, коьнъили коьтерилип, коьрк атып куьлем сирейди. Коьресизбе, эр аьдемнинъ кыскаяклыдынъ сыйын озининъ абырайыннан эсе де артык этип айтып турганын?

Кыскаяклыдынъ энъ де сыйлы, энъ де баалы, энъ де оьрметли иси — ол бала табув эм оны асыл этуьв, тербия беруьв болган. Бала аьелде кайтип оьссе, кайтип тербияланса, уйкен болганда да сол акылын, сол кылыгын тасламайтаганын билип, оны яхшы этип асыллар уьшин, баьри болган оьнерин де, билимин де, куьшин де кызганмаган. Кыскаяклы боьтен де кыз балады, эрге баргышай, аьдуьвлеген, куллыкка, ис ислевге уйреткен. Оьнер билдирген. «Анасына карап, баласын ал» деген такпак та сол себептен айтылынган.

Кыскаяклыга да кыйын куллык эттирткен йоклар, авыр зат коьтертпегенлер. Ол затты уйкен уятка санаганлар. А аьли болса кыскаяклылар, эрлер мен бир тень болганларында, эр аьдемлер коьтеретаган алты пуд капты коьтередилер. Савлай кырдынъ авыр куллыклары олар этедилер, а эрлер машинлерде-затта юредилер.

Ямагат арасында да кыскаяклыдынъ сыйы уйкен болган.

Онынъ касында эр аьдем келиспеген соьз айтпаган, тийиссиз зат этпеген. Эки аьдем урсысып яде ягаласып олтырса, кыскаяклыдынъ келеятырганын коьргенлей: «Кыскаяклы келеятыр, уяттыр!» — деп токта-

ганлар. Кылыш-кыргын болып тоьбелесип турган аьдемлерди кыскаяклы айырмага болган. Ол араларына, шешип явлыгын таслаганлай, явласып турганлар, силтидей болып, тынганлар. Булайда, бизим баьтир де-станымыздан мунавдай бир мысал келтирип кетейим.

Шора баьтир, аты сувга батып, оьзи ялдап шыга-йым деп турганнынъ уьстинде, сувягада бир кеншек-тинъ сув алып турганын эслеп: «Баьленшакай баьтир атын сувга йиберип, оьзи тармасып шыкты», — деп кеншек айтып олтырса, калай уьйкен уят деп, сувга оьзи де ютылады. Батаятырып, булай деп айтып кетеди:

...Оьли тувылман, тиримен,
Кайырга биткен терекпен,
Бир куьнинъызге керекпен...

Отягадынъ отын соьндирмей, оьсип келеятырган балаларга нызам, тербия, намыс беретaган аьдем деп те, кыскаяклыдынъ басын коьтергенлер.

Бу затлар баьриси де бизим халк бурынлардан алып кыскаяклыга уьйкен сый беретaганына шаат. Эр кардашлар карындастарын, аьптелерин, олар кыскаяклылар деп, артык коьргенлер. Баска якка туьскен кызды кардашлары айда бир кайта болса да, барып коьруьвди борышка санаганлар.

Авыраяклы кыскаяклылар иске согылмаганлар. Аьелде оларды корынганлар, аман-эсен яны калсын деп, тилек тилегенлер, ога асты да сайлап ашатканлар. Кыз тувып олтырмасын деп, тавыктынъ, каздынъ канатларын ашатпаганлар. Увыл балады, тукумнынъ оьркенин оьс-тиретaган деп, артык коьргенлер. Бала тапканнан сонъ да, кыскаяклыга эки-уьш айга дейим авыр ис ислеттир-мегенлер. Бала таппаган яс кыскаяклыды карайтаган эмшилер де болганлар. Кайда да коьтере бала таппайтаган кыскаяклыга «каратон хатын» дегенлер.

Уьйде кыскаяклыдынъ энъ бас борышы — бала карав эм казан асув болган. Олардан сонъ да кыскаяклы ис тиккен, шепкен баскан. Ол затлар акында мен «Аьрекетте — берекет» деген баста айтаман.

Ана аьелде энъ сыйлы орынды туткан. Туьн уйкысын доьрт боьлип, айыры эмшектен суьт берип обьстирген ана деп, халк айткандай, тоьбелерининъ уьстинде юргисткенлер. Алла, Алладан сонъ ана деп, обьктемсип айтканлар. Картлыктан юралмай калган аналарын, аркасына коьтерип, конъысыларга-затка аькетип, эриклерин яздырган кисилерди меним коьре калганым бар. Анамнынъ эмшек суьтининъ бир туьйирин болса да акласам, меннен наьсипли аьдем болмас эди бу дуьныяда деп, аналарын аьдуьвлеп саклаганлар.

Анасынынъ алдында борышын толтырмага шалыскан аьдем элдинъ, кыралдынъ, халкынынъ алдында да борышын толтырмага шалысаяк. А анасынынъ сыйын билмеген баскады сыйлап биледи деген затка ыйнанмага айлак кыйын. Баьри ийгиликти, яхшылыкты, ийкрамлыкты, саваплыкты этуьв де уьйден, атадан-анадан, кардаштан-кавымнан басланады.

Кыскаяклыдынъ, боьтен де анадынъ, бизим халкта уьйкен сыйы бар экени акында коьп затлар айтпага боляк. Эм аьвелде де коьп яхшы соьзлер айтылынганлар. Солардынъ бир кесеклери аьли де бизим халкта такпак болып юредилер:

Яхшы хатын — ырыс, яман хатын — урыс.

Хатыны йок уьй — етим.

Хатын — уьйдинъ коьрки, эркек — туьздинъ коьрки.

Зегенли, акыллы кыскаяклылардынъ акында бизим халкымыздынъ бай авызлама яратылувында шебер соьзлер, айтувлар бар. Бир зегенли кыз акында мунавдай айтув да юреди бизде.

Сезгир кыз. Конак болып келген биревге уьйдинъ иеси кыз исси шай салады. Тамам арып-самсып, аш болып келген мисапир шайды сувыганына да карамай, увьртлайды. Исси шай танълайын писирип, коьзлеринен коьзяс шыгарады. Эм ол, коьзясларын кызга коьрсетпеге уялып, терезе бетке карап:

— Олла, куьн аязлы буьгуьн, карындас, — дейди, кыпнълап.

— Аьше, коьзден коьзяс шыгарган аяз буьгуьн, — дейди кыз, куьлемсиреп.

Йигит эрлердей элге басшылык эткен кыскааяклылар да болган халкымызда. Мысалы этип тарихимизде атлары данъкланган эки атаклы кыскааяклы акында бир-эки соьз айтайым.

Суьйинбийке. Ногай мырза Юсуптынъ кызы Суьйинбийке (Суюмбийке) айлак сылув, кайратлы, зегенли эм эрдей йигит кыскааяклы болган.

Ол, эри оьлгеннен сонъ, увылы кишкей болганнан себеп, Казанда ханлык суьрген. Он алтыншы оьмирдинъ басында Казан мырзалары ханлыкка таласып баслайдылар. Соьйтип, халкка басшылык этетаганлар, бир тил тапшай, ханлыктынъ негизин шайкайдылар. Бу зат пан орыс патшасы Иван IV пайдаланып, Казанга шапкынлык этеди. Казан янма-ян орысларга берилмейди. Эки йыл казанлылар оьз калаларын коршалайдылар. Суьйинбийке, калады коршалайтаганлардынъ арасында болып, оларды каарлы яв ман ян алгышай согыспага кайратландырып турган, деп айтылады сол каты согыстынъ акында язылганларда. Болса да, сатлык аьдемлердинъ ярдамы ман, орыс патшадынъ аьскери 1552 йылда Казанды алып, кылыш-кыргын этеди.

Суьйинбийкединъ эткен баьтирлик ислери несилден несилге айтылып, аьлиге дейим казанлылардынъ эслериннен кетпейдилер. Онынъ атын оьктемсип айтадылар, йигитликлерин мактап йырлайдылар.

Казан калада, йигит ногай кызы Суьйинбийкеге эстелик этилип, бийиклиги 75 м болып салынган минарет аьли де турады.

Баска ногай кыскааяклы Нурсолтан да Кырым ханлыгынынъ ишки эм тыскы куллыкларын юргистуьвде коьп яхшы затлар эткен.

Сосы эки ногай кыскааяклылардынъ атлары савлай дуныя тарихине белгили. Олардан баскалай да неше ногай хатынлар эрлердей эрлик суьргенлер, халктынъ келеектегиси уьшин янларын аямаганлар.

Мине сосы затларды ойланып карасанъ, ногай аьелде кыскааяклыдынъ кайдай басы эм сыйы болганын билген кыйын тувыл. Эм мен де , кыскааяклыларга уьйкен сый этип, олардынъ акында айтканларымды ана

акында язган ятлавымнынъ бир шувмагы ман таъвес-
ким келеди:

...Борышы уйкен ана алдында аьдемнинъ,
Толтырмага куъши ога етпеек.
Етпесе де, о, инсанлар, тилегим:
Ана алдында бир терислик этпейик!..

5

Карты болмаган уйлерде тамадалыкты курткалар колларына алганлар. Элбетте, аьр бир куртка да уйди колында ыслав йосыкты, нызамды тутып болалган тувыл. Ол затка да йигерлик, зегенлик, суслык керек болады. Болса да, эрлердей болып, уйди, уйкен аьелди тербиялы этип юргистип билген курткалар аьвелде бизим халкта болганлар. Аьли де биревлер бизим авылда: «Аьелди тувыл ды да, авылды колында тутатаган ана Саламат кызындай зегенли коьринеди», – дедилер бир кайратлы кыскаяклыдынъ акында. Несин айтасынъ, аьвелде тек оьз аьелине тувыл да, авылдастарга яхшы коьрим коьрсетип, тербия берген картлар да, курткалар да болганлар.

Бас-коьз болгандай карты да, курткасы да болмаган уйде бас йолды ага-инилердинъ энъ уйкенлерине бергенлер. Онынъ айтканына калганлар тынълаганлар, оны сыйлаганлар, тоьрди де, тоьреди де ога сенгенлер.

Ага-инилерден тувганлар да, бир-бирлерин, аьдетке аркаланып, сыйлаганлар. Олардынъ кайсыларынынъ атасы уйкен болса, ясына карамай, сонынъ йолы уйкен болган. Ол каерде де тоьрди алган, онынъ соьзи юрген. Кайда да кимге де нагаш бетлерининъ йолы сыйлы болган.

Бу аьдетлер эрлердинъ эм кыскаяклылардынъ араларында да бирдей болып кулланыладылар.

Оьз уйинде уйкенди сыйлап, анасын, атасын суьйип, кардаш-кавымын билип тербияланган аьдем бас-

ка ясы уыйкенди де сыйлап, баска аьдемди де суййип билген.

Уьйдинъ уыйкени балаларына конъысы-койбет пен де татым болып яшамага керегин де айткан, уьйреткен. Айткан дегенге, куьнде де айтып турган демеймен, а коьбисинше, коьрим этип коьрсеткен. Аьелде татымлык болса, конъысылар ман да татымлык болатаганын билдирген. «Ахырет конъысымыз, арын-карын болып катнамага керекпиз», — деген уьйдинъ иеси балаларына. Мекан тутаяктан алдын: «Конъысым ким экен, ярабий?» — деп конъысы карастырган. Кайда да коьплер, озим аьруув болсам, конъысы да мага аьруув болар деп, оззи конъысы-койбетине татым турган. Конъысылары ман катнамага деп сокпак калдырган, аьруув зияпетин боьлип еген. Бавырсак писирсе, боьрек этсе, согым сойса, конъысысына уьлис шыгарган. Мен озим бала болып, конъысыларыма увыз, оьтпек-зат уьлестиргенимди бек аьруув этип билемен.

Аьр-бир ногай уьй, колайлысы да, колайсызы да, колыннан келген буйымын конъысысына-койбетине эткен. Кайда да каьрипке-языкка садака шыгарган, зекат берген. Колайлы аьдем колайсызды корлаган демеклик уьйкен куьнага саналган. Аьр ким де, кайдай болса да бир савап эталсам деп, шалыскан. Ол затты яшавынынъ маркы деп, ойланган, А аьлигилер ше? Аьлигилер яшавдынъ маркы тек байлык деп, ярлыга уьлис шыгарганды кой да, оьзлерининъ ярлы ювыкларына да буйым этпейдилер.

Сосы йогарыда айткан затларымды ясы уьйкенлер тувдыкларымыз аьдемди сыйлап билсинлер, татымлыкты суййсинлер, кардашка-затка яныплы болсынлар деп, эткенлер. Олар эл танув, дуьняды коьруув конъысылардан, авылдан басланатаганын бек аьруув этип билгенлер. Аьли десенъ татымлыкты, дослыкты тербиялавды баьленшакай ерден басляк болып шалысадылар. Бала десенъ, сол «баьленшакай ердинъ» не экенин де билмейди. А коьринип турган конъысылары ман уьрип отлары янмайдылар. А сондай ерде оьскен бала татымлыкты кайдан билеек?

Уйди тутып билген, аьелинде сыйы болган зеген-ли карттынъ ямагатында да, авылында да басы болмаган. Онынъ айтканын тек халк тынълаган, оны ман яшав эм куллык акында кенъескен. Ондай карт аьдем де тек оьз уйинде тувылды да, ямагатка да яваплы экенин билген. Ямагатында бир терислик болса, кайгырган, сол затты эткен аьдемди бетлеген. Тынышлыкка да, кыйынлыкка да янма-ян еткен. Кайгыды басаяк, яхшылыкты яйаяк болып каьрлеген, оьзининъ тамадалык йолын акламага шалыскан.

Аьелде карты яде кайратлы курткасы болмаган уй оьзин оьксиздей этип сезген. Аьне сондай сыйы эм йолы болган аьелде ясы уйкен аьдемнинъ. Элбетте, ясы уйкен де, меним не болса соны этпеге ыхтыярым бар деп, келиспеген затты эткен тувыл экеш, айтпаган, оьзин тутып билген, яхшы коьрим коьрсеткен. Яманлыктан кашкан, яхшылыкка шапкан...

Карт аьдемнинъ сыйы уйкен болган. Сонынъ ушин де болар, эште, бизим халкта: «Карт койнында колаш бар», «Картсыз уй — кунтсыз», — деген такпаклардынъ да шыкканлары. Карттынъ басы болган ерде яс аьдемнинъ сыйы табылган, йолы юрген. Картлар, курткалар эртегилер, такпаклар айткан. Аьне сол картлардынъ аркасы ман бизим бурынгы бай йырларымыз, эртегилеримиз эм такпакларымыз бу куьнлерге дейим еттилер.

Аьр бир яс аьдем ахыр-аьвел оьзине кайырып картлык келеегин яхшы билген эм сонынъ ушин де карт аьдемге ак юреги мен алал болган.

Ногай уйдинъ ордадай уйкен аьелининъ аьлин-куьнин коьрдик. Энди сол аьелдинъ кийимлерине карайык.

НОГАЙДЫНЪ КИЙИМИ

Ногайдынъ бурында ата-бабаларыннан алып кийип келеятырган коьп кийимлери болган. Олардынъ бирерлери баска халклардынъ кийгенлерине эш усамаганлар.

Аьли сол кийимлердинъ коьбисин халк кулланмайды. Кайда да бирерлерининъ атлары да мутылганлар. Аьне сондай кийимлердинъ акында айткым келеди.

Каптал. Оны эрлер де эм кыскаяклылар да кийгенлер. Тек пишуьвлери эм кеплери баскаланганлар. Эр аьдемнинъ капталы белден тоьмен туьсип тизге етпей пишилген. Бели аз-маз буьрилген. Эки янында киселер этилинген. Бирер капталарда сол якларында тоьс киселери де болганлар. Ога саьат-зат салганлар. Капталдынъ ягасы сырылып каты болып йыгылмай турган.

Кыскаяклыдынъ капталынынъ киселери болмаган, бели бек буьрмеленген эм этеклери белден туьсип йылылып турганлар. Оьзи де туьрли туьсли даьрий кумаштан, биелей кыйылып, оьрнеклер салынып тигилген.

Эрлердинъ капталы, оьрнек-зат салынмай, бир туьсли кумаштан тигилген. Коьбисинше кара, моры, куба туьсли кавраклардан этилгенлер.

Эр эм кыскаяклы капталарга да туьйме кадалмаган, илгек пен ыргаклар салынганлар.

Зыбын. Аьлиги фуфайкеге усап, мамык салынып, сырылып этилинген кыскаяклы кийим. Пишими капталга усап келген. Сувык куьнлерде кийилген.

Тон. Оны аьли де киедилер. Тек айтатаганым, ногайлар бурында туьрли-туьрли пишимлери болган, йырмага ювык тон тиккенлер. Мине олар:

Ак тон. Боялмаган кой терилерден этилген тон. Тысы ап-ак болып турганы уьшин соьйтип айтканлар.

Боявлы тон. Боялган терилерден тигилген тон.

Буьрме тон. Бели буьрилип этилген тон.

Кырпа тон. Теридинъ туьклери айлак уьйкен болганнан себеп кыркылып этилген тон.

Камка тон. Камка — ол айлак баа каврак кумаш. Сол тысланган тонга камка тон дейдилер.

Кара тон. Кара туьске боялып этилген тон.

Кундыз тон. Кундыздынъ терисиннен тигилген тон. Оны коьбинше кыскаяклылар кийгенлер.

Коьрпе тон. Коьрпеден этилген тон.

Тыслы тон. Тыс куьпленген тон.

Тыйын тон. Тыйын терилерден тигилген тон.

Туьлки тон. Туьлки терилерден тигилген тон.

Тулып тон. Аьлиги тулып тон.

Шонтык тон. Кыска болып тигилген тон.

Яргак тон. Аьруьв ийленмеген яргак терилерден тигилген тон. Оны айлак ярлы аьдемлер кийгенлер.

Ябагы тон. Ябагалы (узын туькли) терилерден этилген тон.

Тонды эрлер де, кыскааяклылар да кийгенлер. Тек кыскааяклылардынъ тонларынынъ пишимлери наьзик болган, этеклерине, енълерининъ ушларына кыювлар кыйылганлар. Колайлы уьйлердинъ кыскааяклылары коьрпе тон, тыйын тон, туьлки тон, камка тон кийгенлер. Тоннынъ эзуьвлерине де илгек пен ыргак илинген.

Саксыр. Ол ийленген териден этилинген эрлердинъ ыстанлары болган. Кайда да кавгадан алдынгы йылларда саксырды мамык салып сырып кумаштан этетаган эдилер. Саксырдынъ акында бизим бурынгы йырларымызда да айтылады. Мине муна шувмакта калмык пан ери уьшин канлы кавга этип яраланган йигит булай дейди:

...Калмык келди камалап,
Мен де каштым амаллап,
Садак тийди яныма,
Саксырым толды каныма...

Эли, ери, халкы уьшин аз йигит уланлар басларын калдырмадыма согыс далаларда... Саксыр ата-бабаларымыздан алып эрлер кийип келеятырган кийим.

Шепкен. Ол – эр аьдемнинъ кийими. Юннен юка этилип токылган кумаштан тигилген. Омыравларында, аьзирлер салмага деп, боьлме-боьлме болып киселер бар. Туьси ак, кара, моры, куба болады.

Бизим шепкен дейтаганымыз, орысша айтканда, черкеска. Оны, сиз бек яхшы билесиз, савлай Кавказ халклар эм орыс казаклар да кийгенлер, эм аьли де бир кавымлар киедилер. Эм сол киетаганлардынъ баьрисиде тоьс киселерине «газыри» дейдилер. Сол баягы бизим «аьзирлер» деген соьз болады.

Эндигиси келинъыз, сол бирев «газыри», «аьзирлер» деген соьзлердинъ маьнелерин караягынъыз. Тек терен тинтип кыйналгандай мунда зат йок, беп-белгили. «Хаьзир», «аьзир» деген соьз туьрк тилде соьйлейтаган кайсы аьдемге де бес бармактай белгили. Булай да, бирер туьрк халklar алдында «х» аьрипти айтатаганларын, а ногайлар оны айтпайтаганларын эске алмага керек. Бу соьзлер орысшага коьширгенде, «готовый» деген маьнеди билдиреди. А бурында, мылтыкка ядыраларды атаяк аьдем оьзи аьзирлеген, эм сол аьзирлеген затларын биз айтатаган шепкеннинъ тоьс киселерине салганлар. Ашык этип айтканда — сол тоьс киселер аьзирлер салынатаган ер болган. Сонынъ уьшин де оларга «аьзирлер» яде «хаьзирлер» дегенлер. Сонына калганда, баска халklar да, сол соьзди алып, «хаьзири» деп айтканлар.

Бу затты мен, эште, соьйтип ашыклап айтаяк та болмас эдим, эгер дейим бирер кавказ халklar (туьрк тилде соьйлемейтаган халklar) шепкенди (черкескады) тек биз кийгенмиз, аьзирлерди тек биз салганмыз, деп эрисип айтпайтаган болсалар.

«Аьзирлер» яде «хаьзирлер» туьрк халklarдынъ соьзлери экени коьринип те туры. Ол затка, менимше, бир эрис те, бир суьрис те болмага керек тувыл.

Аьне сондай бизим шепкеннинъ хабары.

Ямышы. Бу кийизден этиледи, ямышыдынъ енъле-ри болмайды. Ол ямгырдан-шашыннан аьдемди уьйдинъ ишиндедей этип саклайды. Боьтен де, кув данъылда мал ман юрген аьдемге ямышы излеп тапкысыз кийим.

Шонтык. Онынъ пишими пальтога усатылып этилген. Тек кыска, шонтык болган. Аьне сонынъ уьшин де ога соьйтип айтканлар.

Шалбар. Ол кенъ пишилип тигилген эрлердинъ ыстаны. Оны кумаштан, согылган юннен эткенлер. Бели ышкыр ман байланган. Оны эске алганнан сонъ, ышкырдынъ акында да айтайым.

Тарткы. Бу бавга-затка этилинген зат. Оны йиптен, кумаштай этип согып эткенлер. Оьзи алдына тарткы, шалув согатаган алат болатанган эди. Тарткыдан ыстанга ышкыр-зат аьзирлегенлер.

Шалув. Шалувды да йиптен шалып эткенлер. Бурында ногай кыскайкылардын арасында туурли туусли йиплерден шебер этип шалувлар шалатаганлар болган. Шалув акында йырланатаган бизим айтувлы халк йырымызды ким билмейди дейсинь:

...Ак шалув, кара шалув,
Шалдым бавга.
Шалувымды шала-шала
Шыктым тавга...

Баслык. Оны эрлер явында-шашында басларына киедилер. Сонынъ уьшин де тувылма «баслык» дегенлери. Орыслар да, бир кесек кавказ халклар да ога «башлык» дейдилер. Бас (баш) деген туурк соьзден шыкканы коьринип те туры.

Кыскайкылардынъ алдын кулланатаган бирер кийимлерининъ аьли атлары да мутылып бараятырлар.

Кыспа. Хатынлардынъ белине дейим келген кийими. Кыспады, этин кысып турсын деп, тар этип тиккенлер.

Коьк шыба. Оны кызлар шыбадынъ ишиннен кийгенлер. Ол олардынъ тоьслерин артык сездиртпей турган зат.

Ногай аьдемнинъ аяк кийимлери де коьп болган. Олардынъ биревин де сатып алган йоклар. Оьзлери тиккенлер. Аьлиги этиклердей этиклер де, шарыклар да, ярасык кыскайкы машбаклар да эткенлер. Солардынъ аьли кулланылмайтаган бир нешевин айтайым.

Машбак — кыскайкылардынъ аяк кийими. Энь алдын ерик, алма эм сондай яхшы агаштан оькшели этип аякка усатылып этилген. Оннан сонъ сол калыпка сактыян куьпленген, ултан тигилген. Мен, бала болып, машбакты да эм оны киетаган кыскайкыларды да коьре калдым. Аяк кийимлерди тигер уьшин ушкырлык, тарамыс йип кулланганлар.

Тарамыс. Малдынъ сыйрагынынъ синьирлерин кептирип, йиптей этип тараганлар. Сол таралган синьирлерди йинъишке этип оьргенлер. Аьне сол йипке таралып этилген уьшин тарамыс дегенлер. Тарамыс пан тигилген аяк кийимлер айлак берк болганлар.

Ушкырлык. Уыйкен ийне. Тебен ийнедей уыйкен, тек уыш кырлы болып кайралады эм сонынъ ушин де ушкырлык дегенлер.

Тебен ийне. Уыйкен ийне. Оны ман шарык, тон, тоьсек эм тагы да солардай калын затларды тиккенлер. Бизим халкта мунавдай бир такпак та бар: «Эби келсе, ийнеден-йиптен тизилер, эби кетсе, тигип турган тебен ийне уьзилер».

Сым — ол тамам этиктинъ конышындай болып тигилген, эр кисилердинъ борбайларына киетаган кийим. Оьзи сактыяннан тигилген. Сактыян йокта, сымды юннен де эткенлер. Юннен тигилген сымды бала болып мен оьзим де кийгенмен. Ол кыста аьдемнинъ борбайларын тонъдырмайды.

Мес. Оны коьбисинше намаз кылатаганлар кийгенлер, аьли де бирер картлардынъ аякларында коьрмеге болады. Ол этикке усатылып тигиледи. Тек ултан салынмайды, онынъ тысыннан шарык яде галошлар кийиледилер.

Коьн шарык — ол калын коьннен ултан салынмай тигиледи. Онынъ ишине юмсак шебей салып юн уыйк пан кыста эр аьдемлер кийгенлер. Онынъ ишинде аякларынь, не сузык аязларда да, йып-йылы болып турадылар. Коьн шарыкларды ногайлар тобан салып кавга эм танъкылык йылларда кийдилер. Оны карт та, яс та, бала да, хатын да кийди. Эм ол коьплердинъ денлерин оькирген боранлардан саклады.

Ыдырык — калын коьннен шарыктай болып этилинген аяк кийим. Тек ол туьз табан болады эм оьзи таспа йиплер мен аьдемнинъ борбайларына байланады. Юрмеге енъил эм айлак колайлы. Мал баккан аьдемлерге бек керекли зат. Оны аьли де мал ман юрген туьрклер эм греклер киедилер.

Мен булайда ногайдынъ баьри кийимлерин де тизип айтпадым. Тек аьли кийилген тувыл да, атлары да мутылып бараятырганлардынъ акында бираз айттым.

Ногай аьдем боьркти бек сыйлаган. Боьрклери де туьрли-туьрли болганлар. Оларды йылдынъ заманла-

рына коьре карап кийгенлер. Бас деп мен кайсы ногай да суййип кийген боьрктен баслайым.

Элтир боьрк. Туьги коьрпеден бираз бийик болып келген териге ногайлар элтир дегенлер. Ногайдынъ элтир боьркининъ кырпувы бек бийик болган йок, бесалты эли эткенлер. Тоьбесине калын кумаштан тыс тьсланганлар.

Бухар боьрк. Бу ногайдынъ байрамшылатып киетаган энъ де ярасык эм энъ де баа боьрки болган. Эште, бас дегенде бу боьрктинъ пишими де, коьрпеси де Бухара беттен келген болартагы. А Бухара беттеги коьрпелер аьлиге дейим де дуныяга белгили.

Бухар боьрктинъ кырпувы бийик эм йогары бети аз-маз яйпы болып тигиледи. Тоьбесине ярасык этип ока йиплерден шалынган шалувлар, кыйылып коьк, кызыл, ясыл туьсли катебилер тьсланганлар.

Аьли де батта-сатта бирерлер, бухар боьркти кийип, тойга-затка келгенлерин коьрмеге болады.

Кулакшын боьрк. Ол бу куьнлерде де кийиледи, оны баьри де бек аруьв биледилер.

Кийиз боьрк. Ол да аьли де кулланылады.

Калпак. Юннен этилген. Аьлиги тоьбетейкага усап келген. Оны бурында коьп кийгенлер. Аьли де карт аьдемлер, юннен тигип яде кийизден этип, калпакты уйде киедилер.

Ятакай боьрк. Элтири ялпак болмай, аьдемнинъ басында конъкаймай ятысып турган боьрк. Оны куллыкта, уйде кийгенлер. Ярлы аьдемлер ятакайдан басын алган йоклар,

Пеш боьрк. Ол шугадан бийик папакка усатылып этилинген. Оьзининъ тоьбесинде шогы да болады. Оны аьли де туьрклер киедилер. Бизде коьбинше оқымыслы аьдемлер кийгенлер. Уьйкен медреселерде оқыганлардынъ басларында сол боьрклер болган.

Коьрпе боьрк. Яхшы коьрпеден этилген. Бу ногайлардынъ дайым киетаган боьрки болады. Боьркти бурында хатын-кызлар да кийгенлер. Тек кыскаякылардынъ боьрклерининъ пишимлери баска болганлар. Мине олардынъ бир-экевлери.

Такыя боьрк. Мамыктан сырылып эм оьрнеклер кыйылып этилген. Пишими бийик болган. Оьзин такыя кызлар кийгени уьшин де соьбитип аталган. Аьлиге дейим де бизим халктынъ арасында «Такыяда мамыгым калмады», деген такпак юреди. Оны кыскаяклылар уьйлеринде бир затлары таьвесилип бараятырса айтадылар. Эште, такыя боьрки эскирип, мамыгы тамам азайып баслаганда, айтылып калган келисли соьз халк арасында яйылып кеткен болартагы. Бизим ногай келисип айтылган соьзди карзынадай этип саклайды ша.

Кырым боьрк. Кызлар кийген. Тоьгерек болып ока оьрнеклер салынып этилген. Аьли сога усаган боьрклерди ансамбльлерде ойнайтаган кызлар киедилер.

Кыскаяклылар кырпувлы боьрклер де кийгенлер. Оларды кундыз, тыйын терилерден эткен. Тек олардынъ кырпувлары йинъишке, а тоьбелери бийик болганлар.

Белбавлар. «Белин белбав бувмаган, мойнын яга тутпаган», – дейди бизим халк тербиясыз биревди коьрсе. Уьйткенлери, ондай аьдем оьз йорыгына кеткен бирев, дегенлери. Ногай аьдем сынын ярасыкта тутпага шалыскан. Бурында домбай аьдемлер бек аз болганлар. Эр де, кыскаяклы да белин бувувсыз аз юрген. Бел буватаган туьрли белбавлар болганлар. Соларды айтайым.

Тогалы белбав. Тек бир тогасы болган белбав. Тогасы езден, бакырдан, куьмистен этилмеге болган. Оны куьнде де бувганлар.

Соявлы белбав. Белбавдинъ кайысына ярасык этилинип соявлар салынганлар. Олар куьмистен де, алтыннан да ясалганлар. Эки соявлы, доьрт соявлы, алты соявлы белбавлер болганлар. Коьп соявлы белбав баага саналган. Оьзи де, сылтырап эм йылтырап, аьдемнинъ белин ыспайы этип коьрсектен.

Кусак. Ол кыскаяклылардынъ белине бувылатаган белбав. Оны, ярасык этип оювлар салып, куьмистен, алтыннан эткенлер. Оны бувып оьскен кызлардынъ беллери бир увыстай болып коьринген.

Кемар. Ол кусактынъ туьрлиси болады. Тек бираз йинъишке болган. Оьзининъ, кара зирне салынып, яра-

сыкланган ойымлары коьп болган. Кусакка да, кемарга да туьрли баа тасларды да салып ярасыклаганлар.

Тоьстуьйме. Муны кызлар да, яс кыскайкылылар да тоьслерине салганлар. Ол да куьмистен эм алтыннан ясалган. Кыскайкылыдынъ тоьсин, коькирегин ыспайы этип коьрсеткен.

Кусак та, кемар да, тоьстуьйме де, болмаганлардай болып, йок болды да кеттилер.

Кийимлерге, аьлигилердей болып, туьйме кадаган йоклар. Туьймеди эм оны каптырмага илгекти де йиптен эткенлер. Кийимнинъ эзуьвлерине тигилген, йиптен туьйилген туьймелер айлак ярасык болып коьринген. Туьймелерди бирер колы усталар агаштан да эткенлер. Сонынъ уьшин де аьруьв агаш усталарга ногайлар: «Агаштан туьйме туьйген аьдем ол», – дегенлер. Туьймеге бирерлер саьдеп деп те айтадылар.

Аьвелде ногайдынъ кийимининъ бир кесеги мине сосылар эди демеге болаяк.

НОГАЙ ХАЛКТЫНЪ АСЛАРЫ

Ногай аьдем келген конактынъ алдына туьрли зияпет асларын салып ашатса, юреги Арапа (Арафат) тавга еткендей болады дедик. Келинъиз биз де, сол ногайдынъ юрегине етер уьшин, бир кесек асларынынъ даьмин татыягынъыз.

Ногай шай. Ногай уьй келген конакты, ас болгышай деп, узын шувай этип, каратып турмас. «Ас болгышай, шай ишип тураш, яным», – деп янме-ян алдына шайын салар. А ногайдынъ шайы дайым асылувлы болар, неге десенъ ол асларынынъ басы болады. Шайды бизим халк коьтере баска этип асады. Эште, бир халк та шайды бизим ногайдай этип кайната болмас. Ногайдынъ каймак катылган, бурыш салынган, калемпири кокыган, боьртип-боьртип кайнаган боьртенке шайын аьдем ишип тоьйп болмайды десем, эште, оьтирикши болмас эдим. Ол заттынъ акында меним мунадай бир ятлавым да бар:

НОГАЙ ШАЙ

Сапырсанъ сары балавыз,
Ногай шайым, ногай шай.
Онсыз куйним меним йок,
Яныма яккан сарымай.

Ногай шайым, ногай шай,
Бал-секерден даьмли шай,
Лаьл-йобгерли лаьжин шай,
Лаьжин меним ногай шай.

Бобртип-бобртип кайнаган,
Бозадай тасып ойнаган,
Аьдем ишип тоймаган,
Бобртенке шай – ногай шай.

Ногай шайым, сары шай,
Денге дарман – даьри шай,
Ногайымнынъ асы – шай,
Асларымнынъ басы – шай.

Ушини мен де ногайдынъ шайы денге дарман болып ягады. Келген конак шай ишкенше, уйдинъ зияпет асы да болады. А ногайдынъ сыйлагандай зияпет аслары коьп. Булайда олардынъ баьрин де тизип айтып болмаяксынъ. Тек аьли мутылып бараятырган яхшы аслары акында айтпага тийисли.

Собк. Собк тарыдан этиледи. Тарыды сувырып-тазалап сувда йибитедилер. Сонъ, кептирип болып, салкын отга кувырадылар. Кувырылган тарыды аяк кели мен туьедилер (келидинъ акында уйь муьлкери деген баста айтканман). Туьйилгеннен сонъ тарыды келебиннен (кабыгыннан) сувырып айырадылар. Соьйтип сапсары собк аьзир болады.

Собкти туьрли-туьрли этип булгап ашаганлар. Оны энъ алдын суьт пен йибиткенлер, тамам йибигеннен сонъ, каймак куйып булганлар. Эне сога каймак собк дегенлер. Бирерлер каймак собкке бал косып та ашаганлар. Йол шыккан аьдемге азыкка деп собкти кайнатылган сары май ман булгап салганлар.

Бурында соьк ногайдынъ энъ суйген асына саналган. Соьк айлак ток ас болады. Оны коьбинше оразада ток деп, сараста ашаганлар. Ол иримейди-ширимейди, аьруьв сакланады. Тулыкка куйылган соьк йыллап турмага болады.

Аьли ногайлар соькти емейдилер демеге де бо-
лаяк. Тек бир дувага-затка деп, окын-секинде этеди-
лер. Неге койды экенлер? Ондай аьруьв зияпет ас,
эште, коьп халкта болмас.

Йыпатак. Унды секер, юмыртка карыстырып ий-
лейдилер. Сонъ калын этип йама этедилер. Йамады,
кишкой-кишкой этип кесип, майга писиредилер.
Пискеннен сонъ казаннан шолпы ман сьузип алады-
лар. Йыпатак катпай коьпке дейим сакланады. Боь-
тен де, оны балалар ашамага сьуедилер.

Талкан. Наьртуькти салкын отта аьруьв этип ку-
вырадылар. Оннан сонъ туьйирмен мен тартадылар.
Эне сол кувьырылган наьртуьктинъ унына талкан дей-
дилер. Талканды ськтырылмаган сьут пен булгап
ашайдылар. Талканды, бал карыстырылган май яде
каймак пан да булгап, ашайдылар. Талкан да, соьктей
болып, ток ас, оьзи аьруьв сакланады.

Мамырса. Наьртуьк уннан этиледи. Кайнаган
суга унды, бирден куймай, себип куядылар. Эм
аьруьв этип бастабалак пан булгайдылар. Уьйтип
этилсе, мамырса каталаклы болмайды. Бир туьйири
де болмай, яхшы пискен мамырсага ногайлар, козы-
дынъ куйрыгындай болып пискен, дегенлер.

Мамырсады каймак пан, ювырт пан, эт пен, пыс-
лак пан ашаганлар. Боьтен де, мамырсады кызувга
сис пен писирилген эт пен емесенъ, оьтирик. Аьли
мамырса коьтере де койылган демеге де болады. Яс
тайпа онынъ атын да билмейди.

Баста. Оны туьйден яде наьртуьк ярмадан эте-
дилер. Туьйди аьруьв этип тазалайдылар, сонъ сув-
га куйып кайнатадылар. Тамам койы болгышай, бас-
табалак пан булгап турадылар. Койыланып баслаган-
да, бираз наьртуьк ун косып буктырадылар. Тамам
бугып писти дегенде, казаннан алып, сыпырага яде
тегис тактага яйып салып, кол ман басадылар.

Уйре. Ол бурында ногайдынъ сувлы асларынынъ бириси болган. Оны туьйден де, наьртуьк ярмадан да эткенлер. Соган тувралып, шибжий салынып, ювырт катылып этилген туьй уйре аьдемнинъ сувыгын алган, муьшелерин енйиллеткен.

Уьзбе. Бийдай уннан ийлеп калын яйма этедилер. Яймады узын этип тиледилер. Сол тилимлердинъ шетиннен кишкей-кишкей этип уьзип, кайнаган сувга таслайдылар. Сол уьзилген ун кесеклер кайнаганнан сонъ, оны каймак пан ашайдылар. Уьзбе лаксага усатылып этиледи.

Алпама. Наьртуьк уннан, кишкей-кишкей атуқлар этип, казанда кайнатадылар. Кайнаганнан сонъ, алпамаларды суьзип алып, май ман, каймак пан ашайдылар. Айлак ток ас. Оьзи де карын авырувды эмлевге пайдасы тиеди.

Малакай. Бурында ногайлар тарыдан оьтпек те эткенлер. Ол соьлеги калакай оьтпеклерге усатылып юка этилип салынган. Ога малакай дегенлер. Тары оьтпек айлак таьтли болады. Суьт пен, ювырт пан ашамага аьруьв.

Нартуьк оьтпек. Тары оьтпектей этип юка этилип, таба ман писирилген. Наьртуьк оьтпек секердей таьтли болады. Озган кавгадынъ алдында ашаганлар наьртуьк оьтпекти бизде. Сонъгы заманларда коьтере де койылды. Аьле наьртуькти ногайлардынъ коьбиси аска коьтере де кулланмайдылар, демеге де болады. Бос этедилер, наьртуьк оьтпек, мамырса, наьртуьк уйре аьдемге айлак ягымлы аслар, эм окында оларды да ашап турганнынъ денге уйкен пайдасы бар.

Атук. Наьртуьк уннан тоьгерек-тоьгерек болып этилген оьтпек. Табада писирилген.

Кайкана. Сытылган юмырткаларды, бираз бийдай ун косып, аьруьв этип тогыйдылар, сонъ тогылганды май куйылган табага писиредилер.

Шырлама. Бийдай уннан юп-юка этилип писириледи. Орыслардынъ блиналарына усайды.

Куйма. Бийдай уннан юка атык этилип писириледи.

Лакса. Бийдай уннан юка яйма ядылар. Сонъ яймады йинъишке-йинъишке этип кеседилер. Оны эт сорпага саладылар. Бобтен де, ол тавык этгинъ сорпасына бек ярасады.

Инъкал. Бийдай уннан яйма ядылар. Яймады добрткил-добрткил этип кеседилер, эт писти дегенде, оны казаннан аладылар. Сорпага инъкалларды салып кайнатадылар. Пискеннен сонъ, сорпадан сузып аладылар эм инъкалга, писирилген этти увак этип туврап, карыстырадылар.

Алува. Муны нартуук уннан эткенлер. Энъ алдын унды элел, секер карыстырып ийлегенлер. Оннан сонъ, мамырсадай этип, кайнатканлар. Тамам писти дегенде, бастадай этип, тегис затка яйып катырганлар.

Увыз оьтпек. Бузавлаган сыйырдынъ увызыннан этилген. Увыз оьтпекти ялгыз ашамаганлар, конъысыларга уылис шыгарганлар.

Кайда да мен булайда аьлиги заманларда асылатаган ун асларды айтпайман. Олар: бийдай оьтпек, бавырсак, катлама, локум, боьрек эм с. б.

Халкымыздынъ суьйген асы эт болганы баьримизге де белгили. Ногайдынъ эттен этпеген асы барым! Олардынъ баьрин де кайдан тизип айтасынъ, тек койылып бараятырган аслар акында айтпай болмас, эште.

Муьшелеп эт асув. Бобтен де ногайлар кой этти сыйлаганлар. Асылган этти де, ортага салып йиберип, ким кайсы кесегин суьйсе, сол кесегин алып ашамаган. Кой этти муьше-муьшеси мен кайнатканлар, муьшеси мен олтырганларга уьлестиргенлер. Кой этинде он эки муьше болады: эки орта йилик, эки асык йилик, эки токпак йилик, эки явырын калак, эки янбас суьек. Бу муьшелерди, аьруув этип кайнатып, олтырган аьдемлердинъ ясына коьре, алдыларына салганлар.

Явырын калак, орта йилик сыйлы муьшелер деп саналганлар. Бабаларымыз явырын калак пан бал ашканлар. Явырын калактынъ этин тазалап болып, шытадай юка суьегиндеги сызыкларды уста этип «окыйтаганлар» болганлар. Олар дуньядагы аьллерди, куьннинъ-

заттынъ туурленислерин сол сызыклар ман билгенлер. Соъле явырын калактынъ сырын билетаган аьдемлер коьринмейдилер, оьзлери мен алып кеттилер ол сырды ана дуныяга билетаганлар. Алып кетеек те болмас эдилер, эгер дейим халктынъ аьдетин-йолын тутып билген аьдемлерди, янгы влаьстинъ явлары янгылыкка орав этедилер деп, коьрип калмаган болсалар.

Койдынъ басы энъ уйкен аьдемге берилген. Бу затка бирев де оьпкелемеген. Ол зат, ата-бабалардан калган аьдет деп, сыйланган. А соъле сол аьдетти билмеген биревге кара сыйракты берип бир кара, мени калганлардан кем коьрип беретанган затын каратага деп, уйкен дава этер эди. Сонынъ ушин де аьдет-йол болган ерде йорык та болады.

Алдына бас салынган ясы уйкен де, бергенинъизге шуькир деп, басты оьзи ашаган йок. Бастынъ яваплыгы уйкен болган. Энъ алдын сол бирев бастан бир кесек кавып болып, бастынъ муьшелерин касында олтырганларга ашаткан. Уьлестириятырып, булай деп тилек айтып берген:

— Мине, иним, муна кулакты сен аша. Ана сак кулакларынъ тагы да бек сак болсынлар, а муна коьзди сен буйыр. Оьткир коьзлеринънинъ оьткирликлери кайтпасынлар, коькте ушкан кустынъ аласы ман карасын айырсынлар.

Тилинъ шебер болсын деп, биревге тилин, ана биревге де акылынъ артык болсын деп, мыйын ашаткан.

Берилген аьдемлер, уйкен муьсирев этип, алып ашаганлар. Ол затты уйкен сыйга санаганлар.

Эне соьйтип сыпырага олтырганлар машайрап эт ашаганлар. Аьлиги заманда койдынъ басы да аз салынады ясы уйкеннинъ алдына, салына калса да, оны тийислисинше касындагыларга уьлестирип ашататанган аьдемлер коьринмейдилер. А соьлеги ясы уйкенлер кайда да ясы кишкейлерге дуныя ман бир тилек айтып, аракы куйдырып иширедилер.

Оьмир-оьмири мал ман каьр этип келген халкта малдынъ акында коьп таварыхлары да, хабарлары да, такпаклары да болады. Ногайда койдынъ басы акында мунавдай бир кажавлап айтылган айтыв да юреди.

Кув бас. Бир сук аьдем келген конакка эти едилген койдынъ кув басын салады да:

— Ал, конак, конакка бас тийисли, аша, конак, — дейди, айлежип. Келген конак та сезгир эм тапкыр аьдем болган экен. Ол кув басты актарып-тоьньтерип карайды да:

— Эй, кув бас, кув бас! — деп басты алып айтады.

— Коьрейим десем — коьзинъ йок, соьйлейим десем — тилинъ йок, кенъесейим десем — мыйынъ йок, тынълайым десем — кулагынъ йок, сени де не зат этеийм? — деп кув басты сыпырага салады.

Конакбай, ер тесик болса киргендей больш, уялады эм конагы аьнше-минше аьдем тувыл экенин коьрип, кой сойып, баска басты егистип, айыбын кеширтеди.

Бизим ногай келиспеген затты айтама?!

Сислик. Ага-бабаларымыздан алып бизим халк сислик писирип келеятыр. Этти, увак-увак этип туврап, агаш сиске тизип шаншадьлар. Сонъ систи кызув отка тутып, яхшы этип писиредилер. Кып-кызыл этилип пи-сирилген сиске шаншылган этти мамырса ман ашанъ, тамагынъда татый калады.

«Сиске шаншылган эт» дегенде меним акылыма мунадай ой келеди: Соьлеги «шашлык» дегенимиздинъ тамыры бизим «шанш» деген соьзимизге бармайдыма экен? Менимше, солай болмага да болар.

Сиске шаншып эт писирип ашав — бурында ногайлардынъ бир деген асы болган. Боьтен де оны балалар, яс аьдемлер суьйип ашаганлар.

Кувырдак. Тувралган этти кайнатып соган, шибжий май салып кувырадылар. Кувырдакты ногайлар мамырса ман, баста ман ашаганлар.

Кыйма. Оны тувар эттен де эм ат эттен де эткенлер. Этти бек увак этип тувраганлар. Тувралган этке туьйип сарымсак, бурыш косканлар эм сол тувралганды малдынъ шеклерине салганлар. Сонъ сол толы шеклерди куьнге яде бурынгы кенъ шетен ожаклардынъ белликлерине салып катырганлар. Ногайлардынъ суьйтип эткен кыймалары ирмей-ширмей коьп за-

манларга сакланган. Кыймады коьбинше кыста ашаганлар, йолга азыкка салганлар.

Йоьрме де кыймадай болып этиледи. Тек тувралган эт шекке салынмайды да, малдынъ карыныннан узын-узын этилип кесилген йолакларга салынады эм сол салынатаган карын йолакты тарамыс йип пен йоьрмейдилер. Суьйтип йоьрмелип этилингени уьшин ога йоьрме дегенлери. Йоьрмеге коьбинше малдынъ майы коьп салынады. Ол да аьле этилмейди, тек аты бизим такпакларда калган. Мысык илинген йоьрмеге еталмаганда, йоьрме сасык дегени эки соьзимиздинъ биринде айтылады.

Сокта. Аьлигилер оны коьтере бизим халк этпегендей этип коьредилер. Бурын ногайлар эткенде де кайтип аьдувлеп эткенлер: есенъ, бармакларыньнан май тамган. Койдынъ оьпкесин, бавырын тувраганлар. Ога сарымсак, соган карыстырып эм иш май косып, юван шекке салып кайнатканлар.

Ботка. Оны туьй мен эттен эткенлер. Этти увак увак этип туврап асадылар. Эт бир кайтам кайнаганнан сонъ, ога туьй куядылар. Туьй мен эт тамам буккышай писириледи. Аьруьв буктырылган ботка даьмли болады. Ол заттынъ акында бизим халкта мунадай бир айтув да юреди:

«...Эрте-эрте заманларда биревдинъ уьйине бир конак келеди. Келсе, уьйдинъ иеси кыскайклы ботка асаятыр экен. Оьзи де айлак сык пише болады экен, эм ол, ят аьдемнинъ келгенин макул коьрмей: «Ботка буксын, ят шыксын», – деп куьбирденип, боткады булгайды.

Келген аьдем айлак сезгир болады, сол сык кыскайклыдынъ не айтып куьбирденгенин сол сабат анълап:

«Ботка бугар, я букпас, ашамайын ят шыкпас», – деп, олтыра береди...»

Туьсинимли этип айтканда, ботка ол оьзбеклердинъ плавларына (плов) усап этиледи. Тек плав эт пен бурыждан болады, а ботка эт пен туьйден кайнатылады. Боткага да, плавга салыгандай, соган да, шибжий май-зат та салынады.

Ботка кайсы конакты да сыйлагандай халкымыздың мине деген зияпет асларынынъ бириси эди. А соьлеги-лер, оькиниш тувылым, «ботка» деген соьзди де билмей-дилер.

Толтырма. Этти увак этип туврап, сарымсак, туз, бу-рыш карыстырып, юван шекке саладылар. Толтырма кыймага усап этиледи, тек кыймадан юван болады эм оьзи де, кыймадай болып, узак заманга сакланмайды. Тол-тырмады катырылмай-зат этпей кайнатып ашайдылар.

Кувырмаш. Этти увак-увак этип туврайдылар эм ога соган, сарымсак косып кувырадылар.

Казы. Семиз ат этти тилип туврайдылар, сонъ са-рымсак, бурьш, туз карыстырып шекке тыгыз этип сала-дылар эм илип кептиредилер. Оны кыстынъ сувык куьн-леринде тузлык пан емесень, оьтирик.

Куьрлеме. Шонъкыр казып, от якпага тандыр эте-дилер. От янып болганнан сонъ, кызувды коьсеп, ога иши кесек кой этке толган карынды коьмедилер. Этке да-нъылда оьсетаган коькыслы куьйгетти, кыр сарымсагын-затын салмага боладылар. Карынга оралып оттынъ кы-зувлы куьлинде пискен, ийиси мыс коькыган эт ашаган аьдемнинъ танълайында татый калган.

Тузланган кой бас. Койдынъ басын уйытадылар, та-залайдылар, сонъ тузлы сувга салып кайнатадылар. Суьй-тип писирилген кой бас коьп заманга дейим сакланады. Оны тузлык пан ашайдылар.

Тарама. Ат этти тарам-тарам этип кеседилер. Тарам болып кесилген этлерди сарымсак, бурьш салып кайна-тадылар. Оны сарымсак, туз ягып, илип катырмага да болады.

Торта. Тавык этти кайнатып шыгарадылар, сорпа-сына наьртуьк яде бийдай ун куйып булгап, койьлангы-шай кайнатадылар, Оннан сонъ туьйилген сарымсак эм шибжий май салып, коькысландырадылар. Тортады бас-та ман, мамырса ман ашамага яхшы.

Сызык. Койдынъ иш майын кайнатканда, иримей калганына, сызык дейдилер. Сызыкты баста ман яде ма-мырса ман ашаганлар. Боьтен де оны балалар емеге авас болганлар.

Какланган эт. Ший эт коьп сакланмайтаганы белгили. Сонынъ ушин де ногайлар этти каклап тузлаганлар. Сонъ оны куьнде кептиргенлер. Боятен де оны язда абзирлегенлер. Аруув этилип какланган эм кептирилген эт эш зыян болмайды: ай да, йыл да сакланмага болады. Какланган этти табада писирип яде сислик этип емесенъ, оьтирик. Эне соьбитип этти яздынъ исси куьнлеринде де, зыян этпей, саклаганлар эм даьмин татытып ашаганлар.

Комгазы. Комгазыга деп аьр бир уьй баьленше кой саклаган. Кыстынъ сувьк куьнлери туьскенлей, сол койларды сойып, муьшелемей, савлай, бираз каклап, табанга яде мысык, ийт тийместей бийик ерге илгенлер. Ол эт тонъазып турган эм кыс алтайы ашалган. Ногайдынъ комгазысын ашаган, яхшы эт деп, мута билмеген.

Сутьтен бурында бизим ногай йырмадан артык ас эткен. Аьле де олардынъ бир талайынъ этеди: юьвурт, айран, каймак, пыслак, май, иримшик. Булар бизим куьнделик асларымыз деп, айтпага да болады. Мутылып яде коьтере койылып бараятырган аслар ша?

Авырша — койы болып уйытылган юьвурттан туз салынып этилинген ас. Тузлы юьвурт. Койы юьвурттынъ оьзинъ тагы да суьзгиш пен суьзип, сувьн алып, койысын шапшакка куйып, туз салып йыйганлар. Анам авыршады, кыста ашамага деп, куьзде этип йыятаган эди. Кыста, ога этти малып, мамырса ман есенъ, силекейинъ шыбыратаган эди. Ток ас, аьдемге ягымлы.

Курт — тузланып катырылган иримшик десенъ де боляк. Булай иримшик эки-уьш куьннен ашыйды, а курт, йыллап турса да, зыян болмайды. Оны, пыслактай этип, эт пен, ералма ман, оьтпек пен егенлер. Биз, бала болып, тоьп-тоьгерек куртларды орамда, каьмпеттей этип, еп юьретаган эдик.

Пыслак писирилген (созба). Янъы басылган ший пыслакты тоьгерек казанга увак-увак этип туврайдылар эм оны сары май ман бирге карыстырып кайнатадылар. Майда пыслакты, сагыздай болып созылганшай, писиргенлер. Майы шыгып турган пыслак писиргенди мамырса ман, баста ман ашаганлар. Ога бир кесеклер созба деп

те айтадылар. Аьруьв зияпетлердинъ бириси. Тек аьле оны да мутып бараятырмыз.

Катык. Эки туьрли болады: шай катык, уьйре катык. Шайга ногайлар, аьдетинше, сыктырылмаган суьт яде яньы сыктырылган каймак катадылар. Уьйреге-затка аьвелде ювьрт карыстырып ишкенлер. Аьле де бирер уьйлер, бабаларымыз ишкен ас деп суьйип, туьй уьйре-ди ювьрт катып ишедилер.

Матакуя. Ол тоьгерек этилип басылып кептирилген пыслак. Оны кенъ шетен ожактынъ ишиндеги беллик агашларга тизип салып кептиргенлер. Тамам катырылган матакуя коьп сакланган эм узак йол шыккан аьдемге яхшы азык болган.

Ийирме суьт. Сьйырды савып болганнан сонъ, бузавын ийберип, бираз эмдиредилер. Бузавына сьйыр ийип елиинде калган суьтти береди. Ол суьт койы болады, эм оьзи де тамагы-заты авырганга эмге ярайды. Ийиримди, коьбинше, балаларга иширетаган эдилер. А соьле ийирим суьт те койылган, неге десенъ сьйырларды бизим заманда бузавсыз савадылар. Суьт коьп алаяк болып этедилер. Сол коьп суьттинъ бузав ман савып алган суьттен сапатлыгы ягыннан артыклыгы барма экен? Менимше, кайтип аз болар, деп ойлайман.

Тузлык. Оны ювьртка яде каймакка, тузын оьткин этип эзип, сарымсак косып этедилер. Тузлыкты, ювьрт-зат болмаса, сорпага сарымсак пан туз салып булгап этпеге де болады. Тузлыкка этти-затты малып ашайдылар.

Ногайлар бурында ясылша-зат коьп ашамаган деп, бос айтадылар.

Денине керек ясылшаларды да, оьсимликлерди де ашаганлар эм аска да кулланганлар. Мал ман данъылда коьшип-коньп юрген ногайлар денге ягатаган коьп туьрли оьсимликлерди билгенлер. Кыр соган ман кыр сарымсакты асларына салганлар. Кептирилип туьйилген куьйгет, калемпирдей болып, астынъ даьмин аькелген. Кайда да козькулакты салып, ашкылдым сорпа эткенлер.

Оннан сонъ коьп кыр оьсимликлерди халк шийлей еген.

Олардынъ бир кесеклери: балдырган, эшкиэм-шек, оьмирзая, кышы, ботлашык, майталкан.

Мен булайда аьли биз ашайтаган ясылшаларды айтпайман.

Тек мине ералмадынъ акында бир эки авыз соьз айткым келеди.

Ералма. Оннан, баска халклардай болып, ногайлар да токсан туьрли ас этедилер. Оларды сиз бек яхшы билесиз. А меним айтаяк болатаным коьтере баска.

Сейир тувылым, «ералма» деп, бизим кобан ногайлар болмаса, эш бир туьрк халк та айтпайды.

«Картофель» деген соьз итальянша «ер алма» дегенди билдиреди, эм оьзи де Расейге он сегизинши оьмирде келген. Сейири сол тувылым – не орыс, не баскалар оьзлеринше коьширип айтпай, сол итальян соьзди туьрлендирип айтканлар. Ол зат та ногайдынъ бир заманларда уьйкен орда болып, аьдети-йолы, тийисли санияты болганына шаат болады.

Аьвелде аьр бир уьй де бахша шашкан. Арба-арба карбыз, кавын йыйган. Карбызды пишен мен ябып, кыс куьнлерине дейим де саклаган аьдемлер болган.

Кобан ногайлар бавшылык пан да каьр шеккенлер. Емислери ерге ийилип турган тереклер оьстиргенлер.

Булайда, ас-судвы козгаганнан сонъ, юрегимди коьптен бербетин кыйнайтаган мунадай зат акында да айталмай болалмайман.

Аьли ногайлар оьзлерининъ бир таьтли зияпет асы болмагандай болып коьринедилер. Тек коьринсе не керек эди, а бизде аьвелде бир зияпет ас та болмагандай этилинип айтылады. Ким айтады, кайда айтылады дерсиз. Мине меним колымда «Керуьв Кавказ халкларынынъ аслары» деген китап. Несин ясырайым, ишин ашып караганлай, ишим куьйди. Бир ногай астынъ акында да соьз бардырмайды. Тек бир ерде ногайлар ат эттен ас этетаган эди деп, эки-уьш авыз соьз айтылынган. Алдыда да Ростовта, Ставропольде, Керуьв Кавказ халкларынынъ аслары акында баьленше китап шыкты. Оларда да бизим халктынъ бир зияпет асы да айтылмаган. Неге экен? Неге болсын, аьвелги аьруьв асларымызды этпей, мутып бараятырмыз. Аьли бирев де, пыслак

писиргенди, боткады, соькти этпейди. Бирерлер олардынъ атларын да мутканлар. А ойланып карасанъ, соьк, пыслак писирген кайдай даьмли эм кайдай ток аслар! Кайсы сыйлы конактынъ алдына салсанъ да, уялаяк тувылсынъ. Кайдай аьруьв зияпет этип сыйлады мени баьленшкай ногай деп, кетеек баска ерден келген инсан. Йок, биз уьйтип эталмаймыз. Баска халкларда болган асларды этип, мактанаяк боламыз. А келген конак ол затты янма-ян сезеди эм, сондай асты шеркешлерде де еген эдим, дегенди билдиреди. Аьлемет халкпыз, бар аьруьв затымызды да айтып эм коьрсетип билмеймиз. Соькти алып караягынъыз. Ол асты Керуьв Кавказда, ногайлар болмаса, бир халк та этпейди эм ашамайды. Неге аьше сол асты коьтерип алып коьрсетип болмайды баскаларга? Болаяк. Тек оьзимиз селкимиз.

Бурынларда айран деген суьт асы мал ман келген туьрк халкларынынъ (казахлардынъ, карашайлардынъ, кыргызлардынъ, татарлардынъ, ногайлардынъ эм тагы да солардай баскалардынъ) энъ суьйген биринши аслары болган. Соьле оны карашай халк соьйтип те санайды. Айран денге дарман ас. Неге болса да, оькинишке, оны бизим ногайлар аьли айлак сийрек этедилер эм сыйлы асымыз деп те айтпайдылар. Неге экенин билмеге де кыйын. Яде дейим шайды тапканларында, баьри аьруьв асларын да мутгыларма?

Коьресизбе, окувшы, ногайлардынъ аьвелде кайдай яхшы аслары болганларын? А соьле биз бир заманларда ата-бабаларымыз эткен аьруьв зияпетлердинъ биревин де япыракландырып алып коьрсетип болалмаймыз.

Халк болганнан сонъ, бу затлар бизди ойландырмага керек болады.

Асты ашавда да ногайларда оьз йорыгы, оьз аьдети болган: нызам, тазалык тутылган. Ашалган ас аьдемнинъ денине яхшы яксын деп, ойланылган. Булай да, сол йорыклардынъ бир кесеклерин айтып озаягынъыз. Ас ашактынъ алдында, астан сонъ да аьдем колларын, авызын шайкаган.

Асты «Бисмилла рахман рахим» («Сыйлы эм кешируьвди Алладынъ аты ман» яде «Аллахум баьрик лана

фима разактана уа кина аьдхаб аьмир» (О Алла, муна туздаьмге дува бер эм бизди яханем отыннан сакла» деп ашап баслаган эм астан сонъ, Аллады сыйлап, «Аьлхамдулилах» айткан.

Сыпырага бас деп оьтпек салынган. Оьтпекти, эттизатты эки бармагы ман алмаганлар. Сыпырада астынь туййирлерин калдырмаганлар, йыйнап алып егенлер.

Сыпырага конак олтырганда, асты бас деп уьйдинъ иеси бисимиллах эткен эм, конак ашап болмай турып, астан токтамаган.

Асты ютлыгып, эпсиз тойып ашаганды аькис эткенлер. Ас ашаятырып, хабарласув да териске саналган.

Кымыз. Бурында ногайлар туьтин де тартпаганлар, ишки де ишпегенлер десем, оьтирикши болар эдим. Ишки де болган, аьдемлер кейипленип те билгенлер, туьтин де тартканлар.

Халкымыздынъ бир талай ишки аслары да болганлар. А соьлеги заманларда олар болмаганлардай болып та турылар. Оьзимиздинъ аьдемнинъ денине дармандай болып ягатаган ишки затларымызды койып, баска халклардынъ басты састыратаган, аьдемди мый эсирик этетаган затларын неге аьли коьтерип алып юремиз. Мине бизим байталдынъ суьтиннен этилетаган кымызымызды алып караягынъыз. Аьли бизим ногайлардынъ коьбиси онынъ не экенин де билмейдилер. Бурында ол бизим ата-бабаларымыздынъ бир деген суьйип ишетаган заты болганын биз бурынгы йырлардан, такпаклардан, хабарлардан билемиз. Мине мунадай бир бала йырды алып карайык:

Как-как каргалар.
Канаты ман йоргалар,
Яман сувда балык бар,
Ягасында йылкы бар.
Ол кимнинъ йылкысы?
Биакай байдынъ йылкысы,
Биакай сага не берди?
Бир аласа тай берди.
Ойга-кырга шап деди,
Кымызлы уйге кир деди.

Кымызыннан бермесе,
Кызын ал да, каш деди.

Бурын кымызды ногайлардынъ ясы да, карты да ишкенлер. «Кымыз ишип кызарып» деген соьзди мен коьп картлардан аьвелгидинъ акында хабарлаганларында эситкеним бар. Солды да, окувшым, бурында ногайлар кымыз эткенлер эм оны айлак бек суьйип ишкенлер. Неге десенъ ол аьдемнинъ денине лаьжин болып ягатаган зат экен.

Айтаягым, бир неше йылдынъ аргы ягында Якутияга бармаган болсам, мен де онынъ тек атын эситип, озин коьрген де, ишкен де болмас эдим.

Якутиядынъ кенъ ерлеринде, топар-топар болып, уьйирилип йылкылар юредилер. Якут атлар тамам тебентели, кайдай елге де, сувыкка да тоьзимли боладылар. Оьзлери де кысы-язы отлап юредилер. Сиз, окувшым, Якутияда кыста сондай калын кар бола турып, атлар кайтип отлайды экенлер деп, сейирсинмеге боласыз. Отлайдылар, тамам бурынгы тарпан атлардай болып, алды аяклары ман карды тебип ашып, кар астында яткан оьленди ашайдылар. Кыста атлардынъ соьйтип кешинуьвлерине «тебеневка» дейдилер. «Теп» деген соьзден шыгып айтылатаганы коьринип те туры...

Айтаягым, кымыз. Ол сакалардынъ бир деген ишетаган аслары.

Эм биз конак болып Якутиядынъ бир кымыз этетан фермасында болдык.

Уьйкен чорон деп аталатан агаш савытларга муьлдиретип кымыз толтырып йольктылар бизди фермадынъ куллыкшылары. Чороннан кымыз симирдик, конакбайларга мынъ муьсирев айттык.

Булайда, чоронды коьргенлей, басыма келген ойды айтып озалмай болмайман.

Шара. Чорон деген соьзди эситкенлей, ишимнен баьленше кере кайтардым. Бизим бир соьзге усатып кайтардым. Тагы да тигилип сол савытка ойлы болып карадым. «Э, э, мунавы бизим ногайлардынъ шара дейтан савытына усайды да. Аты да келиседи: «чорон» —

«шара». Сакалар (якутлар) «ш» сестинь орнына «ч», «а» сестинь орнына «о» сесин кулланадылар. Солды да «чорон» ол бизим «шара» экен-ав. Тек агаштан этилген. Бурынларда бизим халк та коьп савытларды агаштан эткенди де. Ногайларда бурын, агаш шараларга муьлдиретип кымыз куйып, келген конакка иширгенлер. Эне сол ата-бабаларымыз эткен яхшы аьдетти сакалардынъ еринде коьрдим. Коьрип, халкымыздынъ бурынгы яшавынынъ бир кесегин коьз алдыма аькелдим.

Оьтириги неден керек, мен яшавымда биринши кере коьрип туры эдим кайтип атты саватаганларын, кайтип кымыз этетаганларын. Кымыз байталдынъ сьутиннен этиледи. Биз барган фермада эллиге ювык савылатаган байтал бар эди. Алдын байталларды кол ман савган болсалар, аьли машин мен тамам сыйырларды савгандай этип савадылар. Сьутти сьуэдилер эм оннан сонъ ога кымыз этетаган уйткыды таслайдылар. Аттынъ сьути уйткы ман, ювырттай болып уйымай, юка писилген майдынъ айранындай болып ашыйды. Бирерде аьруув уйылган кымыз бозадай боьртип-боьртип кайнайды. Эне сондай кымызды ишип-тойып болмайды. Ол аьдемге лаьжиндей болып ягады деп, бизге кымыз этетаганлар хабарладылар. Кымыздынъ уйткысына кур деп айтады экенлер.

Кымыз акыйкатлай да, аьлемет зат экен. Ишсень, ишкинъ келеди, аьдемнинъ коьнъилин ашады, денин аска соктырады. Кымыз — эм деп, бурынлардан бери айтылып келеятыр. Оны ман бизим ата-бабаларымыз коьп авырувларды эмлегенлер. Боьтен де бек ол карын, шек авырувларды эм оьпке маразды эмлевге бек ярайды, дейдилер.

Кымыз аьдемлерге айлак бек коьптен бери белгили болган зат. 2400 йыл муннан алдын белгили грек историги Геродот: «Кара денъиздинъ сырт бетлеринде яшайтаган коьшкинши халклар ат сьутиннен этилген аьлемет затты ишедилер», — деп айткан.

Кымыз аьдемнинъ сувсынын тез кандырады, арып турган денди янландырады, дем береди. Ат сьути, аьли аьлимлердинъ айтувларына коьре, анадынъ сьутине

ювыклап келеди эм онда секер, туърли витаминлер, минерал тузлар коьп. Суьттен кымыз эткенде, ол затлар аьдемнинъ денине енъил синъедилер. Эне сонынъ уьшин де кымыз эм болып саналады.

Кымыз – эм. Тек мине оны табув кыйын. Биз бетлерде атты бирев де савмайды. Ат оьзи де бата-сатта йолыгады.

Сакалар узак яшайдылар. Мундагы сувыкларга да карамай, Якутияда ясы юзден озган аьдемлердинъ саны коьп. Ол затка, сакалардынъ оьзлерининъ айтувларына коьре, кымыз эм аттынъ эти дем береди.

Ногайлар кымызды муттылар. Кайтарма экен ол кашан болса да бизге? Белки, аьле оьсип келеятырган яс несил, бабаларымыздынъ аьдемнинъ янына лаьжин бир ишетаган яхшы заты бар эди деп, кымызды кызарып ишеек болса да, ким биледи? Менимше, халктынъ аьруув аьвелгиси мугылмага керек тувыл. Кудай берсе, кымыз да кыдырып кайтар.

Боза. Кайда да соьлеги куьнлерде де кобан ногайларында батта-сатта ишиледи. Бобтен де сонъгы заманларда, аракы танъкы болып баслаганында, аьдемлер янмаян бозады эслерине алдылар. Оны этип билетаган кыскакылылар да табылдылар. Ондайлар аналарымыз, аьеллеримиз буйтитип-буйтитип боза куятаган эдилер деп, эслерине туьсирдилер.

Боза куйган деп айтувы тыныш болган уьшин, онынъ кулыгы коьп эм сыры да бар. Бурында бозады коьплер куйганлар, болса да баьрисининъ бозасы да бирдей болып кайнамаган, бирдей болып ишкен аьдемлерге ярамаган. Бозады аьруув куйган кыскакылыларды авыл билген эм тойларына бозады сондайлардынъ биревине тилеп куйдырткан.

Аьле мен де боза куювдынъ акында анамнан (яткан топырагы мамыктан юмсак болсын) эситкенлеримди айтайым.

Алды-бурын ашыткы этиледи. Арпады юып-тазалап эки-уьш куьннинъ ишинде боьрттиредилер. Оннан сонъ кептирип тартадылар. Соьйтип боза куйганда, энъ керекли зат – ашыткы этиледи.

Бозады ногайлар наъртуьктен де эм тарыдан да куйганлар. Бир шапшак боза куяр ушин, эки шелек кадер ун керегеди. Оны шапшакка куясынъ. Унга канйылув сув косып, койы быламыктай этип булгайсынъ. Тамам тогып болганнан сонъ, шапшактынъ басын ябып, уьстин йылы яюв ман-зат пан бастырасынъ. Эки-уьш куьнен сол бастырылган бозалык ашыйды эм оьзи бугады. Оннан сонъ оны казанга куйып кайнатадылар. Асыкпай яхшы кайнатылган боза аьруьв болады, боьртип-боьртип кайнап болганлай, боза куятаган:

«Боза писти, аьруьв болып писти», – деп казанды ошактан алады. Сувьганлай, казандагын кайтарамнан шапшакка котарады. Шапшактынъ басын тагы да йылы этип бастырады. Эки-уьш куьн тагы да боза кайнайды. Кайнавы энди аз-маз тынды дегенлей, бозады сувьзеди. Эндигиси боза аьзир болды деп, оны куйган кыскаяклы эткен ишкисин даьм тарттырып карайды. Аьруьв боза, ишкен аьдемнинъ басына шавып, коьнъилин коьтереди. Эм коьнъили коьтерилген, боза куйганды мактай берип:

...Боза-боза, боза экен,
Боза сувдан таза экен,
Эрбегей шовьптинъ басы экен,
Эр йигиттинъ асы экен,

– деп, тостакайды коьтереди.

Боьтен де бек боза тарыдан аьруьв болады. Энь алдын тарыдан туьй этиледи. Туьйди де, ашыткыды салып, тамам наъртуьк унды кайнаткандай этип, кайнатадылар. Кайнай-кайнай боьртеди, боза писеди. Оннан сонъ сувьзиледи. Зем-зем сувдай этип тары бозады айтып ишедилер:

...Тары боза – танъкы боза,
Тогьгерекке анъкы боза.
Шапшак толып сесил, боза,
Коьнъил ашып, ишил, боза...

Бозады туьрли этип куйганлар. Баьрмажи боза, сыра боза, кезбе боза болган.

Кезбе боза дейтаганлары — ямагатта кезуъв мен этилинген боза. Бир айдынъ бир куьнинде ямагатта бир уый боза куйган. Сол уыйге, боза ишпеге, конъысы-койбетинъ эрлери келгенлер. Ишкенлер, йыр йырлаганлар, авылдынъ-заттынъ кайгысын шеккенлер. Йыйылувдынъ сонъында эндигиси йол бозады ким куймага керек болады деп, сыбага таслаганлар. Сыбага кимге туьссе — сол уыйге боза куймага кезуъв тийген. Соьйтип кезуъв мен бир уйден ана уыйге келип, кезбе боза ишилген. Бу затка яс кавым карыспаган.

Сыра боза — ол соьлеги пиводынъ орнына этилинген боза. Туьрк халklar пивого сыра дейдилер.

Баьрмажи — ол бал салынып этилинген куьшли боза. Оны уыйкен тойларда-затта ишкенлер. Баьрмажинъ акында бизим бурынгы йырларымызда да айтылады. «Шора баьтир» деген йырымызда мунадай сырлар бар:

...Баьрмажи балга пискишей,
Бал юрекке туьскишей...

Бизим заманымызда ол коьтере де этилинмейди. Онынъ да обзининъ этилетаган сыры болган.

Бозады да, баьрмажиди де ишип билгенлер. Непсин тыйып билмей, коьп ишип эсирген аьдемге селеке эткенлер. Ол заттынъ акында атайлар бизге мине мунадай акыл соьзлерди калдырганлар:

Бир тостакай — эр асы,
Эки тостакай — ийт асы,
Уьш тостакай — боьри асы,
Доьрт тостакай — донъыз асы,
Бес тостакай — конъыз асы...

Калай акыл болып айтылган соьзлер, соларды эситкен аьдем ишкиге олтырганда ойланган. Бетлевге калып олтырарман деп, непсин тыйган. А непсиди тыпов деген эдаплыктынъ бас шарты болады.

Ногай уйдинъ берекетли экенин коьрдик, берекет аьрекет эткен ерде болады.

АБРЕКЕТТЕ – БЕРЕКЕТ

Сосы такпак, эште, аьдем ырувы туьртинип баслангай тувган болар. Оннан сонъ бизде – «Ислеменген – тислемес», – деп те айтылады. Бу акыл соьзлерди бизим ата-бабаларымыз босына айтпаганлар. Олар аьдемди шынты аьдем эткен ис экенин бек яхшы билгенлер эм ога уйкен сый бергенлер. Тувдыкларын куллыксуьер этип тербиялаганлар.

Ногай аьелде бала бес-алты ясыннан алып куллык этип уйренген. Колыннан келген куллыкты эттирткенлер. Балага бас деп бузав айдаткан, оннан ога кара тударды кайтарткан, ат сувгарткан. Етиде-сегизде эр балага мойса баска олтырып сабан айдаткан, атка минип, косилке шалдырткан, палонке салдырткан.

Мойса. Агаштан ясалган. Арбага, сабанга егилген обгизлердинъ мойынларына салынган зат. Аты да айттып туры ол затты – егилген малдынъ мойнына салатган зат.

Кыз балалар да бос турмаганлар. Олар, колларынан келгенше, аналарына уй куллыкларын этпеге ярдамласканлар. Кайда да сегиз-тогыз ясларында, ис тигип, шеберликке уйренгенлер. Куллыксуьер аьелде уйкенге де, кишкейге де каьр табылган. Аьр ким де колыннан келген куллыкты эткен.

Куллык суьймеген кайда да бир зат этип билмеген. Ондайдынъ халк арасында баасы да болмаган. Эриншеклик бизде айлак бек бетленген. «Эриншек нош деп олтырар, этегин кокка толтырар», – деген ата-бабаларымыз.

Кара ер – карызна ер. Ногай аьдем ерди суьйген. Оны, ян-януварды асырайтаган деп, сыйлаган. Онынъ топырагын торкадай этип карайтаган аьдемлер болганлар. Ерге де неди болса соны шашпаганлар. Керек затларды ойланып эккенлер. Бир кесек ерине обтпекке деп – бийдай, ана бир кесек ерине соькке, туьйге деп – тары, бастага, мамырсага деп – наьртуьк, баскасына арпа, атка-затка ем деп – сулы шашканлар.

Язлыктынъ басы киргенлей, уйдинъ уйкени аьелди кыр кулыкларына даьврендирген. Оьзи ятып уйкы тапагандай болып, уйдегилерди де кайратландырган. Куьнинде баьленше кайта ердинъ топырагын увьсына алып, сабан айдамага заман болмайма экен деп, тешкерип караган. Ер бувынланып баслаганлай, емире коьктен ерге туьсти деп, суьйинип сабанга шыккан. Емире дегенимнен сонъ онынъ акында эситкенимди айтып кетейим.

Емире — ол уйкен дегенде уйкен куьбидей кыпкызыл болып турган оттай зат. Кыста ол коькте болады. Язлыктынъ басы ман ерге туьсип, ерди йылытып баслайды. Яз киргенлей ок, кыйга киреди эм кый ис-силиктен бувланып туьтейди. Соьйтип емире кыйда кыска дейим ятады, а кыста тагы да коькке шыгады...

Эште, емире акында хабар биз ислам динин алгышай шыккан болар. Кайзаман шыкса да, онда халктынъ ниети, ойы бар.

«Емире ерге туьсти, ердинъ бувланатаганын коьресизбе», — деп, язлык кирип, ер юмсайганлай, авыл даьвренип сабанга аьзирленген. Сабанларын, тырнавышларын ярастырганлар, егеек коьликлерининъ алатларын туьзеткенлер.

Ногай халк сабанга шыгуды байрамдай этип санап той эткен. Онынъ акында мен «Тойлар, ойындар» деген баста айтаман. Сабан айдалып болып, баразна бирэки куьн бувланып ятты дегенлей, шашув шашылган. Оны да баьри халк та, асыгып-пусыгып, бир шакта шашып коймаган. Тамам ерди каравда сулыбы болган аьдемлер кашан айдамага, кашан эгин шашпага кереклерин билгенлер. Аьли десенъ, баьленшакай ерде уйкен калада олтырган «басшы» муна куьн айдаяксыз, муна куьн шашаяксыз деп, караборбай болып, кара ер мен каьр этип келеятырган аьдемлерге буйрык береди. Оьзи десенъ, сол айдалаяк ерди де, сол ердинъ табиатын да коьзи мен коьргени де йок. Ким болса да бирев сол «басшы» айткан куьнде сабанды яде шашувды басламаса, басы баьлеге калады. Мине сондай тийиссиз затлар эгинши аьдемнинъ йигерин йьгады, онынъ сенимин соьндире-

ди. Ол билген затын да, сулыбын да билмегендей болады. Оьз эрки мен бир исти де бажарып этпеге ымтылмайды.

Кыр куллыкларына эгинши аьдем куьни-бурын куьтинген. Аьр бир куллыкты да яхшы этип озгарайым деп, ятып уйкы таппаган. Кайда да аслык орув заманында уьйкен де, кишкей де кырга шыккан. Ерде бир масакты да калдырмай аслыкты орган. Бу заманга бизим халк: «Канилер калак ыслаган заман», — дегенлер. Ерде каьр этип айдап-шашып оьстирген аслыкты сыраф этип калдыруды уьйкен куьнага санаган. Аьли десенъ, аслык та, ясылша да йьйылмай аьлек болып каладылар. А ол зат уьшин бирев де мен куьналимен деп айтпайды. Баьриси де коьрмеген, билмеген киси боладылар.

Ногай аьдем, кыр куллыклары кутылганнан сонъ да, олтырмаган. Кыста коьн ийлегенлер, оннан сактыян, ултан эткенлер. Кыскаяклылар шепкен сокканлар, кийиз басканлар. Кызлар биелей, ока, шалув шалганлар. Сол бурында этилген бир неше заттынъ акында айтайым.

Коьн ийлев. Ногайлар бурыннан алып коьн ийлеп эм оннан туьрли затлар этип келеятырган халк. Коьн ногай аьдемнинъ кийими де, муьлки де, керекли ярагы да болган. Аьвелде териден бек ийги сактыян эм коьн этетаган болганлар.

Бас деп малдынъ терисининъ юнин тазалаганлар. Онынъ уьшин коьнди бир юмалар кадер шатага салганлар. Шатады ашыган ювьртка пыслаксув эм ун косып эткенлер. Туьги тазаланган териди кептирип болып, талкы ман ийлегенлер. Ийги ийленген териден яхшы сактыян, берк ултанлык болган.

Ийленген коьнди суьйген туьслерине бояганлар. Бояк уьшин агаш кабыклары, тамырлар кулланылган. Ерик пен эмен кабыклар коьнди моры туьске доьндирген.

Эшкидинъ, койдынъ эм де яс малдынъ терилеринен сактыян, а кара тудардыкыннан ултанлык болган. Сактыяннан шарык та, этик те, сым да, мес те, кысаяклыларга машбак та тиккенлер.

Калын коьннен кайыс эткенлер. Аьруьв этилип ийленген, боялган калын коьнди тилим-тилим этип кескен

лер. Тилимлердинъ энлерин, узынлыкларын озлери-не керек шаклы тилгенлер. Кайыстан урга, озгизлерге баышип, ювен, камыт, иерге керек затлар эткенлер.

Таспа. Оны да кайыстан тилгенлер. Таспадан сыбырткы, камышы-зат озргенлер. Юка тилинген таспадан шарык, этик тигилген. Узын кыс кешелерде атамнынъ йиптей йинъишке болып тилинген таспалардан камышы озргени аьли де коьз алдымда турады.

Камышы. Оны доьрт таспадан да, алтавдан да, сегизден де, он эки таспадан да озргенлер. Аьр бир озрмединъ оззининъ аты болган. Алты таспадан озрилген озрмеге «бузав тис», он экиден озрилгенге «дырав» дегенлер. Камышы озргенди ногайлар уьйкен шеберликке санаганлар. Неге десенъ камышы ат пан юрген аьдемнинъ бир деген керек ярагы болады. Ол ногайдынъ атын да юргисткен, алаты да болган. Камышысыз ногай аьдем атка эш келиспеген. Камышыды да туьрли-туьрли этип ясаганлар. Тай, кунан, ат камышы болган. Камышыдынъ сабын да берк эм ярасык заттан эткенлер. Тобылгыдан, ябысканнан яхшы сап болган. Камышыдынъ ушына каты эм берк кайыстан сапылда-вык салганлар.

Он эки озрмели салмаклы камышы соккан затын камадай этип ярган. Аьвелде салмаклы камышылар ман боьриге анъшылайтаган йигитлер болганлар.

Орыслар салмаклы яхшы камышыга «нагайка» дейдилер. Эште, олар сол камышыларды ногайлар кулланганнан себеп, соьйтип айткан болсалар да, ким биледи. Ол зат кулакка киреди-ав. Камышы акында соьз барганнан сонъ, XV озмирдинъ ызында XVI озмирдинъ басында яшаган ногайдынъ атаклы йыравы Досмамбет пен болган затты айтпай болмайман: Азов янында бир согыста явдынъ курсаганыннан Досмамбет йырав йолдаслары ман йигитше куьресип шыгады. Тек яв ман каты алысканда, камышысы туьсип калган экен. «Досмамбет болмас, эгер ол камышысыз кайтаяк болса», — деп эркек камышысын излеп, тагы душпанлардынъ арасына киреди эм согыста алган ярасыннан оьледи...

— «Камышы эрликтинъ, йигитликтинъ сыны болады», — дегенлер ногайлар.

Тоьл алув. Ногай мал ман каьр шегип келеятырган халк. Онынъ малы да бар — яны да бар. Эм оны бек яхшы карап та билген. Яз куьнлеринде оьриске баккан. Мал уьшин тувылма ногайдынъ ер-ерге коьшип-коьнып юргени.

Кыстан малды аьр бир уьй де, йоьнъжитпей, шыгармага шалыскан. Малы язлыкка арык болып шыкканга, «баьленшакай сыйырын-затын коьтеринки этип шыгарды» деп, селеке эткенлер. Боьтен де мал тоьл береек вакытта уьйдинъ иеси ятып уйкы таппаган. Ол кайзаман сыйыры бузавлаягын, кайсы айда байталы куннаягын куьни-бурын санап билген эм сол куьнди юреги телезип саклаган. Сыйыр баьленшакай айда кашкан эди, эште буьгуьн-танъла бузавламага керек деп, куьн де, туьн де коьнъили де, коьзи де котан бетте болган. Малы аман-эсен тоьл берсе, бир малым экев болды деп, суьйинген. Оны ман бирге коьнъысылары да суьйинген.

Янъы тувган тоьлди, балады карагандай этип, аьдуьвлеп оьстирген. Малды суьйген аьдемлер, шалысып ислеп, бир койдан юз эткенлер. Ногай аьдем малсыз яшавдынъ маркын билмеген. Яны да, каны да мал болган. Неге десенъ ол оны кийиндирген, ол оны ашаткан, ол оны йылыткан.

Кайда да ат ногай аьдемнинъ мырады болган. Ол онсыз оьзин аяксыздай коьрген. Коьп куллыгы ат пан байлы болган, ат пан биткен. Атты, баладай этип, тайдан алып асыраган. Кунан болганлай минмеге, оннан сонъ екпеге уьйреткен.

Аьли мен «ногайлар мал карап билмейди» деселер, ясырмага неден керек, ашувым бозадай тасып кетеди. «Йок, — деп эрисемен мен соьйтип айтатаганлар ман, — ногайлар мал ман оьскен халк, олар малды карап биледилер, тек олар алсувдырлыкты билмейдилер...» Алсувдырлык дегенимининъ маьнеси де бар: баска яктан келген койшылар совхозга бес юз кой асыраса, оьзлерине сол совхоздынъ еми мен эки юз кой асырайдылар. Сол

койлардынъ бир ульисин, зекат бергендей этип, совхоздынъ басшыларына пайлайды. А ногай аьдем ондай аьй-лежиликти билмейди...

Булайда, мунавдай затты таптап айтпага керек боллар, эште. Аьвелде, аьлигилердей болып, кыслаталмай малларын оьлтиргенлер болмаганлар. Аьр ким де айванын аьруьв караган: мезгили мен емин ашаткан, сувын иширткен, турар ерин йылы эм таза туткан. Ат котанын кир туткан аьдемди бетлегенлер.

Малдынъ авырувларын да оьзлери бек аьруьв эм-леп билгенлер. Авылларда мал карайтаган яракшылар да болганлар. Олар туьрли оьленлерден дарманлар этип билгенлер.

Ногай аьдемнинъ малдынъ сырын-сыбырын яхшы этип билетаганына мине муна зат та шаат болады.

Бузав телинтуьв. Алдын ногайлар сыйырды бузавман савганлар. Бузавсыз сыйыр эш савдырмаган. Эгер дейим, сыйыр бузавлаганлай, бузавы оьлсе, ога баска бузавды телинткенлер. Оьзиндики болмаган бузавды сыйыр да янма-ян оьзине ала койган йок. Онынъ уьшин уьйкен каьр керек болган, энъ бас деп, сыйырды каранъа ерге капап, ога бузавды йибергенлер. Ол заманда да бузавды ала коймаса, бузавдынъ уьстине тузлы сув буьрккенлер. Сыйыр, бузавдынъ тузлы туьгин ялап, телинмеге болган. Соьйтип те болмаганында, бирев уьйкен тонды айландырасыннан кийип, доьртаяклап боьри болып, сыйырга эм бузавга шапшыган. Сол заманда сыйыр бузавды «йьрткыштан» корынып, оьзининъ астына йиберип, ялап баслаган. Аьне соьйтип, уьйкен каьр этип, баска бузавды сыйырга телинткенлер...

Эмиликти уьйретуьв. Тайдан ат болган эмилик янма-ян оьзин арбага ектирмеген, уьстине аьдем миндирмеген. Оны екпеге де, минмеге де уьйреткенлер. Энъ алдын, мойнына аркан тиймеген, янъы оьсип еткен яс атты уста йылкышы курык пан ыслаган. Тарпандай кунан, басына ювен салдырмаяк болып, дувлаган. Йигит эм аттынъ сырын-сыбырын билген йылкышы акыртын аькетип эмиликти йыгып, басына ювен салган. Тамам кара

терге туьсиртип, талдыргышай, эмиликти тыншайтпаган. Арыган яс ат, суьринип барып тизлерине шоьнъккенде, уьйрететаган шоршып уьстине минген. Эмилик, бар болган куьшин йыйып, аркасына минген йылкышыды ушыраяк болып, дувлаган. Аман да, сулыплы йылкышыдынъ кармактай болып каптырылган коллары эмиликтинъ ялыннан айырылмаганлар. Соьйтип дувлаган эмиликти минмеге де, арбага екпеге де уьйреткенлер.

Танекей оьгиз. Оьгиз де оьзи оьзиннен болмаган. Оны да уьйкен каьр этип оьстиргенлер. Эркек бузавды оьгизге деп сымарлап асыраганлар. Оьгизге сымарланган бузав тана шагыннан озып баслаганлай, оны пышканлар эм «танекей оьгиз болды энди» деп, екпеге уьйреткенлер. Танекей оьгиз де янма-ян аькетип мойнын мойсага сала койган йок. Оны мойсага уьйретер уьшин уьйкен каьр, сулып керек болган.

Пишеншал. Ногай уьйдинъ куллыгы кысы, язы да кутылмаган. Боьтен де пишеншал заманында куллыктары кайнаган, пишенди бек аьдуьвлеп йыйган, малын кыстан аман-эсен шыгараягын куьни-бурын ойлаган.

Аьр бир уьйдинъ оьзининъ пишен шалатаган ери болган. Ол ерге бир де сабан тийгистпегенлер. Тув болып турган ердинъ оьлени мыс кокыган, оьзи де токсан туьрли болган. Ногай аьдем аьвелде пишенди увыслап йыйган, демеге де болады. Олай дегеним — битпир эм шалыскыр аьдемлер шалынган ерде шыбырган оьленлерди коллары ман йыйганлар.

Пишен шалуьга уьйкен сулыплык керек болган. Сол сулыплыкты уьйкенлер ясларга кишкейден алып уьйретип баслаганлар. Он-он бир ясында эр балалар колларына шалгы алганлар. Пишеншалга шыкканлардынъ шалгылары да олардынъ ясларына коьре болган. Ясларга уьш карыс шалгы ыслатканлар, кайда да мазаллы эр аьдемлер алты карыс шалгылар ман шалганлар. Уста шалгышылар, оьленлерди кетергендей тап-таза этип шалып, арганаларды октай туьп-туьз шыгарганлар. Арганада пишенди кавратып коьп яткармаганлар. Сорыгып кепти дегенлей, кишкей-кишкей ампаталар эткенлер. Ампаталарда пишен тамам кебип ятысканнан сонъ,

капынага уйгенлер. Капыналарда да пишен сонъгы кузге дейим турган. Кыс кирмей турып капыналарды мал кыслаяк ерлерге аькелип уйкен атанлар яде йиклер этип уйгенлер. Событип уйкен каьр этип йыйылган пишенди кыста мал бир туьйирин калдырмай ашаган.

Кире. Кыс куьнлеринде бир кесеклер кире коьширгенлер. Аьлигилер оны билмесе де болаяклар. Бурында коьлиги (ат яде оьгиз арбасы) барлар купселердинъ (купецлер) сатаяк товарларын бир каладан аьне бир калага яде авылларга тоьлев акына тасыганлар. Киреди кыр куллыклары кутылып кыстынъ кайнаган заманларында коьширгенлер. Кире коьширген йигитлер кыс куьнлеринде кудайдынъ кув данъбылында боран демей, аяз демей юргенлер. Кире коьшируув де ногайларга яшавда калдав болган.

Кыскаякылылар да, уйде тек казан асып, бала карап калмаганлар. Олардынъ куллыклары да, оьзлери айтканлай, шашларыннан коьп болган. Олардынъ бас куллыклары казан асув ман бала карав болган, дедим мен басында. Уйкен аьелге казан асув, сыйыр савув да тыныш куллык тувыл экенин ким де биледи. Кайда да бала каравды айтпа да кой. Баьленше балады тавып, оьстирип эм тербияламак демек не муьшкил. Бурында, аьлигилердей болып, аьдемлер тербиялавдынъ яртысыннан коьбисин мектебке, бала бавына арткан йоклар. Коьтере каьрди де оьзлери шеккенлер. Тапкан балаларын шынты аьдем этеек болып шалысканлар. Аьдетке-йолга, иске, тербиялыкка уьйреткенлер.

Юннен кыскаякылылар аьелге керек токсан тогыз зат аьзирлегенлер. Шепкен сокканлар, баслык, ямышы эткенлер, кийиз басканлар. Туьрли оьрнеклер салынып этилген кийизлер уйлерди ярасыкландырган. Сактыяннан шарыклар, машбаклар тиккен. Коьрпеден боьрклер эткен. Аьлиги кыскаякылылардай болып, олар туькенлерге, мастерскойларга сенмегенлер, кийимди де, боьркти де, шарыкты-затты да оьзлери тиккенлер.

Кызлар шеберликке, оьнерликке ястан уьйренгенлер. Олар коьбисинше биелей тиккенлер, алтын сув ялатылган йиптен ока сокканлар. Соккан окаларын зыбын-

лардынъ, шыбалардынъ енълерине, этеклерине кыйганлар. Боърклерди ярасыкландырганлар.

Биелейден оърнеклер этип куржынларга, явлыкларга салганлар. Окадан кызлар шашбав такканлар.

Булайда, ногай кыскаяклылардынъ аьвелде эткен оьнер ислери акында бираз болса да, айтайык.

Шепкен согув. Энь бас деп юнди аялаганлар, туьткенлер эм ийиргенлер. Ийирилген юнди орап, келеп эткенлер эм оннан сонъ токийтаган алат пан сокканлар. Ондай алатты меним бала заманымда да ногай уйлерде коьрмеге болатан эди. Онынъ бир эки алатларынынъ аты да эсимде калганлар: тараклар, кесуьв, тарткылар.

Авылларда токув алатты, кепти, калыпты ясайтаган усталар болганлар. Юннен, кумаштай юп-юка этип токып, кийимлер тиккенлер.

Ока согув. Алтын сув ялатылган йиплерден ока сокканлар. Оны кыскаяклылар кийимлерининъ этеклерине, енълерине, эзуьвлерине ярасык этип кыйганлар. Окадан кызлар шашбав эткенлер. Алтын ока шашбавдынъ акында бизим бурынгы суьюв йырларымызда коьп айтылады. Мине бизим белгили «Янсарай» йырымыздынъ бир шувмагын алып карайык:

...Орамынънан озайым, Янсарай,
Алтын ока алты айланып, Янсарай,
Шашбавынъ мага байлансын, Янсарай...

Биелей кыюв. Алтын сув ялатылгаи йиплерден туьрли оьрнеклер эткенлер. Ол оьрнеклерди кызлардынъ кийимлерине кыйганлар.

Кийиз басув. Кийиз ногай уйдинъ коьрки болган. Оны ерге де, орындыкка да тоьсегенлер. Бурында термеди де кийизден эткенлер.

Энь алдын аяланган, туьтилген юнди тегис этип шыптага яде шетенге яйганлар. Яйып болганнан сонъ, сув буьрккенлер. Сол яйылып сув буьркилген юнди куьбидинъ кебиндей тоьгерек агашка, тамам тегис болгышай, орап-тагатып турганлар. Тегисленди дегенде,

жайып, тагы да сув буъркип, ялангъаяк аяклары ман басканлар. Аьне сонынъ уьшин де кийиз эткенге «кийиз басув» дегенлер.

Кийиз басув уьшин коьбисинше кыскаяклылар талакага йыйылганлар. Бурында уста кыскаяклылар, туърли-туърли оьрнеклер салып, ярасык кийизлер басканлар. Олардынъ кийизлери каты болып аьлиги ярасык куьйизлердей болганлар.

Оьрнеклер. Ногайлар оьрнекке айлак шебер болганлар. Неге десенъ мусылман дин бойынша янлы затлардынъ (аьдемнинъ, янувардынъ) сувьретлерин эткен куьнага саналган. Сонынъ уьшин де дурбат ясамага коллары келискен аьдемлер баъри болган усталыкларын оьрнек этпеге бергенлер. Токсан тогыз туърли оьрилген оьрнеклер эткенлер. Олардынъ ишинде коьгоьленлерге, шешекейлерге, януварларга, айга, куьнге усатылып этилинген оьрнеклер уьйкен орынды тутканлар. Кайда да «кошкар муьйиз» оьрнек бизим халктынъ бир деген оьрнеги болган.

Оьрнеклер мен агаш шомакаларды, агаш аякларды, кийизлерди, термелерди, уьйлердинъ терезелерин, эсиклерин, капакларын айбарландырганлар. Оларды тасларга да ойганлар.

Энъ алдын оьрнеклердинъ уьлгилерин эткенлер эм, сол уьлгилер мен оьрнеклер этип, кийимлерге-затка кыйганлар.

Кыскаяклылар сабыннынъ оьзин де туькеннен сагып алмаганлар, оьзлери эткенлер.

Силти сабын. Энъ алдын алаботадынъ, куьнайланнынъ, агаштынъ куьлиннен кайнатып силти алганлар. Оннан сонъ силтиди май ман кайнатып, силти сабын эткенлер. Ол кирди аьлиги сабынлардан артык этип ашкан.

Усталар. Ногай агаштан туърли затлар ясап билген. Агашка усталар агаш ойып, тал оьрип, оьнерлер салып, арба, шана, уьй, орындык, бесик, сыпыра, сандык эм тагы да сондай коьп затлар ясаганлар. Олар балта, пышкы, суьрги, бурав, туьрпи, ыскы, биз, кашав деген

дей алатларды кулланганлар. Олардан баскалай болып елимди, уьлгиди, боякты да пайдаланганлар.

Агаш усталар берк эм сувга шыдамлы затларды эменнен, биктен, шынардан эткенлер. Кайда да юмсақ агашлардан (карагай, арша, йобке) ойып, туърли оърнеклер салып, касықлар, шомакалар ясаганлар.

Агашты, талды, дымлы кыйды тутандырып, онынъ бувына тутып, кайдай керек болса, соьйтип ийгенлер.

Халк арасында бурында агаштан туьйме туьйген усталар болган.

Ногай мал ман келген халк дедик. Ол малдынъ этин, майын, шек-карынын, терисин, юнин пайдаланув ман бирге, онынъ суьегиннен де, муьйизиннен де коьп керекли затлар эткен.

Суьекти, муьйизди йонып, эгеп, ахыр-туърли оърнеклер салганлар, уьйде де, туьзде де кулланатаган муьклер бурында бизим халкта коьп болган. Семиз эм яс малдынъ суьеги кулланылган. Ол тесуьвге де, кесуьвге де колайлы болады. Боьтен де бек йылкы ман туьединъ суьегиннен бек яхшы затлар шыккан, неге десенъ олардынъ суьеклеринде кара кемик болмайды. Олардан ясалган затлар узак турган сайын сарысымал тартып ярасыклана берген.

Суьектен затлар этетаган шебер коллы аьдемлер суьекти агартып та, саргайтып та билгенлер. Олардынъ оьзлерининъ алатлары болган. Суьекти ап-ак этер уьшин кайнатканлар, сары этеек болсалар — май ягып, тобан оттынъ ялынына ыслаганлар.

Бурында суьектен эм муьйизден мунавдай затлар ясалганлар: пышаксап, бизсап, ийне, камышысап, касык, камасап, тостакай, туърли ойыншықлар, уршык, шамсалгыш, тузсалгыш, шаньшкыш, бесикке, домбырага, иерге, ювенге салынатаган оърнеклер, бал савыт, кын, моьйыншақлар, сыбызгы, кабал, бастарак, шалгыга туткы, шоьмиш, туьйме эм тагы да солардай баскалар.

Тастан да коьп затлар ясайтаган усталар да болганлар. Бизим ата-бабаларымыз — бурынгы тюрклер Си-

бирьден алып Карпат тавларына дейим яйылган кенъ кырларда тоьбелер этип эм сол тоьбелердинъ басларына таслардан аьдемлердинъ муьскинлерин кадап калдырганлары баьримизге де белгили.

Аьр уьйде тастан этилген кол термен, аслык бастыратаган туьек, ат байлайтаган тас багана болган. Булардынъ ушкынлары аьлиге дейим де бирер авылларда калганлар...

Коьресизбе, бурында ногай уьй оьзине керек не затты да оьзи ислеген, оьзи эткен, аьлигилердей болып, биревдинъ колына карамаган.

Талака. Авыр куллыкларды ногайлар, бир-бирлерине колласып, йыйылып эткенлер. Ога талака дегенлер. Мине куьнде меним мунавдай куллыгым бар (уьйдинъ иргесин калатаякпан, сылатаякпан яде табанын соктыраякпан) деп, конъысы-койбетке куьнибурын билдирген. Сол айтылган куьнге талака этеек те, талакага келееклер де аьзирленгенлер: асларын-сувларын эткенлер, ис биткеннен сонъ юбанмага керегин де ойлаганлар.

Такпакшы, йьршы аьдемди тапкан, кобызшыды шакырған.

Талакага келгенлер куры коллары ман келмегенлер. Биреви эт, баскасы каймак, май, ана биреви соькзат алып келген. Кайда да бек ювык аьдеми кой соьйган, боза куйган. Талака эткен аьдемге артык авырлык етпесин, дегенлер.

НОГАЙДЫНЪ ОЙЫНЛАРЫ, ТОЙЛАРЫ, БАЙРАМЛАРЫ

1. Тойлар

Ногайдынъ ата-бабаларыннан калып келеятырган ойынлары да, тойлары да коьп. Онынъ акында мен бир ятлавымда булай деп айткан эдим:

...Ногайымнынъ тойы бар:
Кызды берген, кыз алган.

Сабантойы онынъ бар,
Кара ерге ыз салган ...

Тойларынынъ ишинде кыз алган той уйкен болады. Кайтип те уйкен болмасын, эгер дейим бу той ман авылга бир янъы аьел, бир янъы уй косылса. «Балаларымды оьстирип асыл этип той коьрсем экен», — деп кайсы ата-ана мырат этпейди. Увылы яде кызы еткен аьдем: «Атайлар увылды уяга, кызды — кыяга дегенлер», — деп той акында ойланып баслайды. Кыз берип яде кыз алып той этселер, оьзлерин наьсиплиге санайдылар. Мен де хабарымды кыз берип, кыз алган тойдан баслайым.

Кыз айттырув. Кызды алдын заманларда, аьлигилердей болып, янма-ян алган йоклар. «Ат алсанъ, авылынъ ман, хатын алсанъ, кавымынъ ман деп, атайлар босына айтпаганлар. Энь алдын яс та, ястынъ атасы-анасы да, кардаш-тувганы да кыз сайлаганлар. Оьз авылларыннан сайлалмасалар, баска яклардан карастырганлар. Сайлаган кызды энь алдын айттырганлар. Ястынъ уйдегилери бас деп келин этпеге буклаган кыздынъ уйине айттырып элшилер йибергенлер. Элши этип те кимди болса соны йибермегенлер, соьзге уста эм йигерли аьдемлерди сайлаганлар. Элшилер де яс беттинъ уйин, аьлин айтканлар, коьзлерининъ ушы ман болсалар да, кыздынъ уйининъ турысын-турмысын карап сынаганлар. Салам берип болып, соьзлерин булай баслаганлар:

— Элшиге оьлим йок, деген атайлар, сол ды да, айып этпенъиз, биз де ювык болаяк болып, Аллагу таала сизди ювыктан айырмасын, яхшы мырат пан келгенмиз...

Ногай уйдинъ кыз берген эм кыз алган тойы мине сосы айттырувдан басланады, демеге болады. Айттырып келгенлер мен кыз бет ярассалар, «тойымыз торкадай болып озсын» деп, тилек салып сыйланганлар. Яраспасалар да, бир-бирлерине оьпкелемегенлер. «Кызды ким айттырмаган, кымызды ким ишпеген», — деп коьнъиллерин авлаганлар.

Шайтан оьтпес. Ярасканлар яхшылыкларын эте бергенлер. Бас деп яс бети кыз бетке белги берген. Белги этип явлык, шыбалык-зат йибермеге болганлар. Ол да бир кишкей той болып озган. Ога ногайлар «шайтан оьтпес» дегенлер. Неге десенъ белги берилгеннен сонъ, куллык тамам беркигенге саналган. Эндигиси эки арада шайтан экеш, шайтаннынъ оьзи де оьталмас, дегенлер.

Суьт акы. Белгиден сонъ кыз бетке суьт акы деп, акша яде мал берилген. Онынъ кесилген бир баасы болмаган. Колайлы ер коьлем берген, бай болмаган да, карувына коьре эткен. Сосы затка биревлер келеди де калым дейдилер. А баскалар кайда да «бурын кызды сатканлар-зат эткенлер» деп, завландырадылар. Кайсы аьдем баласын малга авыстыраяк экен! Элбетте, бир малкоьз аьдемлер де болган боларлар. А коьбиси малга карамаган, энъ алдын баласынынъ бактысын ойланган. Барган еринде балтадай батсын, босагасы берк, керегеси бийик болсын, балалы-шагалы болып онъып-оьсип яшасын, деп тилеген. Киев болаяк ястынъ тукымына караган. Аьр ким де яхшы тукым ман ювыкласпага суьйген. Оьз асылына кир тийгистпей, куллыкты суьйген тукым элде яхшы деп саналган. Кыз алаяк эм кыз береек бетлер де бир-бирлерин ети аталарына дейим де терегенлер. «Мал алаяк болсанъ да карайсынъ, ойланасынъ, а келин алаяк заманда кайтип ойланмай болады», — деп, асыкпаганлар. Ойласканлар, тамама тешкергенлер. Соьйтип ойласып эм тешкерилип этилген истинъ арты берк болган. Сонынъ уьшин де бурында, аьлигилердей болып, биревин алып, ана биревин йибериپ ойнамаганлар. Пише коьп йибергенди халк аькис коьрген. Ондай аьдемнинъ баасы болмаган. Яслай алган хатынлары ман оьмирлерин оьткергенлер.

«Шайтан оьтпестен» сонъ эки ягы да, эндигиси ювык болагымыз акыйкат деп, тойга аьзирленип баслаганлар. Той болаяк куьнди белгилегенлер. Болаяк куда-кудагайлар, бир-бирлери мен эриспей, бир тил болып, тойды аткараяктынъ каьрин шеккенлер. Арадан бир кыйынлык-зат шыкпаса, тойдынъ болжалы узакка тартылмаган.

Куда той. Эки як та тамам ярасканларыннан сонъ, куда той этилген. Куда той да уйкен болып озган. Эки яктан да кудалар йыйылысып, бир-бирлери мен сойлескенлер, танысканлар. Кыз бет те куда этип кимди болса соны йибермеген, барган еринде оззин тутып билген, тебентели болган ювыкларын йиберген. Эки яктынъ да кудаларынынъ ишиннен экисер аьдем, обкил болып, неке кыовда катнасканлар. Яс беттикилер яска, кыз беттикилер кызга шаат болып сойлегенлер. Яс та, кыз да бир-бирлерине алал болаякларын билдиргенлер. Тек соьз айтып калмай, янъы косылаятырғанлардынъ татым аьел болаякларына ыйкырап эткенлер.

Сойтитп неке кыов аьдемлердинъ янъы туьзелеятырған аьелге яваплы болувын коьрсеткен. Сондай яваплыкты янъы уйленгенлер озлери де бек аьруьв сезгенлер. Неке кыйылганнан сонъ, кыз бан яс шарият пан келисли болып байы ман пишеси деп саналган.

Яс бети келген кудаларга сый эткен: аяklar уьлестирген, билеклерине казбалылар байлаган. Кайда да сыйдынъ энъ баасы кыздынъ нагаш акасына тийген. Бу аьдет, эште, туьскен келининъ ана бетин сыйлы коьруьвден шыккан болартагы.

Кудалар акында соьз барганнан сонъ, мунавдай затты айтып озбага керек болар. Бурынгы бизим ата-бабаларымыз уьш туьрли кудалыкты билгенлер: бел куда, бесик куда эм яшавда карсы келген куда.

Бел кудалык. Бурында эки дос яшай барып, бир-бирлерине: «Эгер сенинъ хатынынъ кыз, а меники яс тапсалар, экевимиз айырылмас татым кудалар болармыз. Сендей аьдем мен кан карыскым келеди», — дегенлер. Эм олардынъ коьбиси, берген соьзлерин тутып, татым кудалар да болганлар. А коьбисинше соьйтип айтканлар мырадларына етпегенлер.

Бел кудалыктынъ акында бизим бурынгы йырларымызда коьп айтылады. Мысалга, бизим айтувлы «Козы-Коьрпеш эм Баянсылув» деген йырымызды алып карайык.

Бурынгы Ногай Ордада балалары болмаган эки бай яшайдылар. Бир куьннинъ бир куьнинде экевининъ ха-

тынлары да юкли боладылар. Бир куьн эки бай ангышылаува барадылар. Олардынъ алдыларына бир буваз марал карсы шыгады экен. Сол заманда ангышылардынъ биреви ана биревине «ат» дейди. Ана бирев де, меники де авыр аяклы деп, атпайды. Сол ерде буваз маралды, экевлери де атпай, йибередилер. Эм олар бир-бирлерине ихырап этип булай дейдилер: «Эгер дейим сенинъ пишень увыл, а меники кыз тапса, биз оларды бир-бирине эри мен хатыны этермиз, а экевимиз айырылмас кудалар болармыз. Кайда да эр балалар болсалар – айырылмас тенълер, кызлар болсалар – кыймаслар боларлар».

Арасы коьп те кетпей, сол эки достынъ биревининъ пишеси кыз, ана биревиндики увыл табадылар. Ястынъ атына Козы-Коьрпеш деп атайдылар, а кызга Баянсылув дейдилер. Эндигиси куда боламыз деп, экевлери де суйиндилер. Оькинишке, суйинишлери узакка бармайды. Увыл тапкан пишединъ байы, аьжел келип, оьлип кетеди, а кыздынъ атасы оьксиз яска кызымды неге беремен деп, яшаган ериннен коьшеди. Оьксиз калган Козы-Коьрпеш, оьсип еткенде, Баянсылувды излеп кетеди. Коьп кыйынлыкларга йолыгады. Сонъында, мырадына етпей, оьледи...

Бу айлак уйкен йыр, онынъ хабары оьзи бир уйкен китап болаяк.

Оннан сонъ бесиктеги балаларын бир-бирлери мен кавыштыраяк болып, соьз бергенлер аьвелги ногайда айлак коьп болганлар. Аьли ол аьдет койылганга эсап.

Кайда да кудалыктынъ уьшинши туьрлиси ол аьлиги биз коьрип турган куда болувлар...

Узатылаяк кызга ата-анасы, енъеси-заты барган еринде оьзин кайтип тутпага кереги акында коьп тербия соьзлер айтканлар. Кайынатасына, кайынанасына, байынынъ ювык еткенлерине калай турмага керегин уьйреткенлер, турагелди болып олтырма, куллыкты суй деп, кайта-кайта насихат эткенлер.

Ясырмага неден керек, бурында малкоьз биревлер кызларын тенъи болмаган эсли аьдемлерге де бергенлер. Ол зат, тек бизде тувыл да, баска халкларда да болган.

Сынъсып айтув. Ондай заттынъ акында тенъин тапшай, суьймегенине берилген кызлардынъ сынъсып айтканлары бизим бурынгы йырларымыздынъ араларында йолыгадылар. Мине «Ногай халк йырлары» деген китапке кирген «Тенъсизине берилген кыз йыры» дегеннен эки шувмакты алып карайык:

Белимди бувдым тал мынан,
Басымды ювдым бал мынан,
Ал шешекей кыз эдим,
Алдап алды мал мынан...
Сув ишинде суьлик бар,
Шынатай сыймас юзик бар,
Сен яманга мен келдим,
Козь алдымда куьйик бар...

Бу соьзлерди суьймегенине узатылаытырган кыз, иши куьйип, коьмекейи босап, сынъсып айткан...

Неке кыйылганнан сонъ, келинди озгарув тойи этилген. Конъысы-койбет йыйылып, кардаш-тувганлары келип, кызды туьсеек ерине уьйиннен тилек тилеп озгарганлар. Энъ алдын кыз ата-анасына асыл этип, уьй бол деп шыгараытырганлары уьшин оззининъ разылыгын билдирген.

Ата-анасы да кызларына ярылка тилекти тилегенлер:

«Аллагу таала барган еринъде бав-бакша болып яшандай этсин. Барган еринъде балтадай бат. Кайынатанъды, кайынанананъды биздей коьр. Артынъа кайырылып кайтпа. Бир Алла ярылка алсын. Амин!»

Ата-анасындай болып, йыйылган халк та тилек тилеген, озгарылаытырган кызга: «Барган еринъде батып кал, атанъ-ананъа тек кыдырып келуьвши бол», — деп аманласкан.

Бу айтылганлар озгарылаытырган кызга барган еринъде онъып-оьсип яша, артынъа йылап кайтпа, сабыр бол, дегенди билдире эди.

Тавкеше. Келинди йыйган тойга ногайлар тавкеше дейдилер. Ол авьелде айлак уьйкен болып эм авыл-

га зангырап эситилип озган. Келинди, туьскен ерине аькелеектен алдын, аьрувь ярасык атлар егилген ташенкеге олтыртып, авылдынъ орамларын айландыртканлар. Халкка авылда янгы бир аьел туьзелеятыр, янгы бир уьй курылаятыр деп, билдиреек болып эткенлер ол затты.

Ташенкединъ артыннан атлылар, дуныя буздырып, орайда шалып барганлар. Бурынларда бизим халкта, орайда шалынмай, той озганы йок. Орайда шалганда, айтылган бу соьзлерди эске салайым:

...О-о-рай-да-рай-да, орайда!
Атларды яслар тез айда!
Келин келеди, сый кайда!
О-о-рай-да-рай-да! Орайда, туьй!

«Туьй» деп айтылганлай, тавкешединъ ишиндеги яслардынъ биревлери мылтык аткан. Бобтен де тавкеше келеек уьйи бетке ювыклаган сайын, орайда бек шалынган, мылтыклар йьйы атылганлар. Орайдады эректен эситип, аьдемлер, уьйлериннен орамга шыгып, тавкешеди завыкланып озгарганлар.

Тавкешеди ногайлар аьли де этедилер. Тек алдынгы ташенкединъ, атлардынъ орынларына машин-коьликлер кулланылады, орайда шалувды машинлердинъ кабалларын бакыртув ман озгарадылар.

Орайдады озгарганнан сонъ, мундай бир затты айтып озайым. Аьли бирер кавказ халклар, солардынъ ишинде грузинлер де болып, «Орайда» тек оьзлериндики деген ойды айтадылар. Мен соьйтип айтатаганлар ман коьп кайта эрискенмен. Орайдады аьлиге дейим де Сибирьде, Алтайда яшайтаган тюрк тилли халклар шаладылар...

Бизим ногай — орайдады ата-бабаларыннан алып шалып келеятырган халк. Тек сонъгы заманларда ол бизде аз шалынып баслаган. Бурында, орайда шалынмай, йыр да басланмайтаган эди.

Авылды айланып тавкеше, конгыравлары зангы-рап, орайдасы шалынып, мылтыклары атылып, каралдыга келеди.

— Келин келди! Келин келди! — деген куваныш та-выс тойга йыйылган халкты силтидей тындырады. Ба-ри де ташенкединъ тоьгерегине уймелеклеседи-лер. Карт та, яс та, янгы келген келинди коьреек болады, а келин десенъ бетиндеги буьркеншигин кымтай береди. Коьргенлер эрек тайып: «Огырлы аягы ман келсин», — дейдилер. «Бурнын бираз узундай коьремен», — дейди-лер кайсы биревлер, озлери янгы келинди бек аьруув этип тешкерип коьрген аьдемлердей этип. «Сеникин-нен узун тувыл», — дейди келин туьскен уйге ювык болган бирев, соьйтип айтканды шымтып. Той тувыл-ма, йыйылган халк соьйлейди: биревлер кажавлайды-лар, баскалары ойнайдылар.

Келген келинди ташенкеден оькил акасы туьсире-ди. Оькил акасы кыз туьскен уй беттен бирев болады. Аьдетинше, туьскен кыздынъ акасы этилип яс аьдем аталады. Сол аталган аьдем, кызды ястынъ уйине йый-гышай, ога бас-коьз болып турады. Ата-бабалардан кал-ган аьдетти-йорыкты тутып, туьскен кыздынъ сыйын саклайды. Оннан сонъ сол туьскен келин оькил акасын оьзининъ кардашындай этип сыйлаган. Аьлигилер ол аьдетти койганлар. Аьруув аьдет эди, татымлыкты, эдаплыкты эм ювыклыкты болдыратаган эди. Кыздынъ сыйын саклайтаган эди.

Шашув. Янгы келген келинди уйге киргистирея-тырып, соьзге шебер такпакшы кыскайклы тилек ти-леп, шашув шашады. Шашувдынъ ишинде кампет, козы, колаш болмага болады. Биревлер кампет-колаш-тан баскалай, увак акшалар да шашадылар. Бурында йыйнаклы пишелер тойга сымарлап увак акшаларды йыллар бойынша йыйганлар. Шашув шашканда, мине мунавдай тилек тилегенлер:

...Келген келин огыры ман келсин,
Керилип уйге онгы ман кирсин,
Кудай ырызкысын мол берсин!..

— Мине буйтип акшасы да коьп болсын. Амин! — деп телпектен каьпиклерди увьслап алып шашады.

Балалар, коьнесувдей йьйылысып, аьдемлердинь араларыннан обтип, шашылган акшаларды таласып йьядылар.

Энь алдын келин уьйдинь босагасына тоьселген кийизге аякларын басып, уьйге биссимиллах айтып киреди.

От ана, май ана. Келинди, уьйге киргенлей, от янып турган отягага аькеледилер. Эсли пише отка май тамгьстып: «От ана, май ана, ярылка!» — деп тилек тилейди. Яньы туьскен келинге отягасын коьрсетеди, ога дайым да отынъ давьлдап янып турсын дегенди билдиреди.

Шымылдык. Уьйдинь бир муьйисинде келинге деп шымылдык курылады. Аьне сол шымылдыкта келин беташкан тойга дейим турмага керек. Келин баьленше куьн шымылдыкка капалып турады десек, обтирикши болар эдик. Ол ясы уьйкен аьдемлер пешке кире калсалар, бетин коьрсетпей, шымылдыкка киреди, а касьнда тек тень кызлар яде яслар болсалар, ол ясырынмайды.

* * *

Айтаягымыз, келин уьйге кирди. Шымылдыгына ерлести.

А тыста, «карс-курс» деп, уьйкен ойын барады. Уьйдинь иеси алыстагыларга атлы йиберип, ювьктагыларга яяв йиберип, «мунавь меним яшавымда коьрип турган бир уьйкен ийгилигим» деп, той этип туры.

Тойга халк йьйылган. Тек бурынларда тойга шақырылмай бирев де барганы йок. Адасып-сасып бирев келе калса, сол биревдинь келгенин уьйкен аькиске санаганлар. «Баьленшакай туьвеншакайдынъ тойына шақырылмай келипти, ырызын-намысын йойыпты, астопиралла», — деп авьл айып эткен. «Мени тойга аьдем деп шақырганлар, солды да, мен тойдынъ бир ягын коьтермеге тийислимен», — деп келген аьдем тойдынъ йорьгын сакламага шалыскан. Сонынъ уьшин де тойда нызам болган.

Аьли бизим авылларда болаган тойларды коьрсень, озингьнингь коьзингь озингь ынанмайсынгь. Каралды сыкпа-сык аьдем. Эки-уьш юз яс-явка столга олтырады. Столлардынгь уьсти толы ас, ишки. Сол уьш юзге ювык яслардынгь асламыннан коьбиси шақырылмай келедилер. Ал, ойланып караган аьдемге, шақырылмай келип, биревдингь асын ашап, ишкисин ишип кетпеклик не муьшкил! Ашап-ишип кете койсалар не керек эди, ишип болып, бир-бирлери мен каптырылысадылар, той тойлап турган аьдемлердингь шырышларын бузадылар.

Аьлиги заманларда той этуьв де баздай бир затка айланган.

Баьленшакай увьлына бир тана сойып, ети ящик аракы салып той эткен болса, мен буга сойып, он бир ящик аракы салып эттим тойымды деп, мактанатаганлар да коьп боладылар. Уьйтип мактанатаган авылдынгь яс-явкасын йыйып, эсиртип, басларын айландыртканлары акында ойлангылары да келмейдилер.

«Тойга барсангь, тойып бар». Бу такпакты бизге атайлар босына калдырып кеткени йоклар, онынгь уьйкен маьнеси бар. Тойга барганда, астан, ишкиден озингьди тыйып бил деп, уьйретип турганлары олардынгь! Ал, тойга келип, айт деп ас ашап, ишки ишсень, сен тойдынгь не маркын коьреексингь-ав! Тойга аьдем ойнамага, куьлмеге, куванмага, аьдемлерди коьрмеге, озин де баскаларга коьрсетпеге келеди.

Той халк пан болады. Сол халктынгь биреве — сенсингь. Сен, томангь-томангь этип, курсагынгьнынгь кайгысын шегип турсангь, сеннен тойга не маьне боляк. Эректен караган аьдем: «Бу бирев не бек томангьлайды-ав, аш ерден келген болар деймен», — деп айтаягына шек те йок. Солды да, тойга барсангь, непсингьди тыйып билмеге керексингь.

Тойга келгенлер де, каерге етсе, сол ерге олтыра коймайдылар. Аьр бир келген аьдем, ясына коьре, тететеси мен олтырады. Бирев де саспайды, бирев де адаспайды, аьр кими де тийисли орнын табады. Олтырганлар озь араларыннан бир аьдемди тамада этип айыра-

дылар. Тамада тойды юргистеди, нызамды тутады. Булай айтканда, ол олтырган аьдемлерге яваплы болады. Сойтип той басланады. Бас болган ерде шырыш бузылмайды, той торкырап озады. А аьлигилер ше? Аьлиги тойлар, алабуркасын болып, ишки мен озадылар. Тойга келген келинди де коьрмейди, ога тилек тилеп те билмейди. Алдын тилексиз той басланмайтаган болган. Булайда мен атамнан эситкен тилек соьзлерди аькелейим:

...Янғы туьскен келин кенъ болсын,
Акылы толы айга тенъ болсын,
Хайырлы аягы ман кирсин,
Баьрин де сыйлап билсин.
Берекетли болып юрсин,
Дуния завкын суьрсин.
Оьркени оьрлеп яйылсын,
Уьй-аьели байысын.
Коразлары шувлап шақырсын,
Балалары кувнап бакырсын.
Картка-яска элим болсын!..

Соьзге шебер, такпакшы аьдемлердинъ айтканларына, йырларына халк сукланып тынълаган. Сойтип тилек тиленип, яхшы соьзлер айтылынып, той оьз йорыгы ман ыспайы болып озган.

Теке. Бурынларда, олай дегеним – меним бала заманларымда, орада тепкен ерде де оьз уьйкени бола таган эди. Ога «теке» дегенлер. Ол текединъ басына усатып этилген боьрк кийип, колына да кара тувардынъ куйрыгыннан этилген узун сыбырткы алып, ойын ойнаган ерде йосыкты тутып, орада теппеге ясларды кезуьв мен туьсирип туратаган эди. Ойынга туьскен аьдемнинъ коьнъилин коьтерип:

– Вай-вай баьленашкайдынъ йигит увылы ойнайды, ойнаганда, аяклары ерге тиймейдилер. Карс кагынъыз, маьрже! – деп кышкырады.

Тоьгерек алып тизилген яслар карс кагадылар. Орада тепкенлер, ердинъ шанъын шыгартып, ярдыртып ойнайдылар.

Орада. Аьлиги заманда бу соьзди, эсли аьдемлер болмасалар, яслар кулланмайды. Орада деген ойын дегенди билдиреди. Бурында ол соьзди айтканлар эм ярдыртып орада тебетаганлар да болганлар. «Орада ойнаган» деп айтпаган, а «орада тепкен» дегенлер. Неге «тепкен» деп айткан экенлер? Менимше, ойнаган аьдемнинъ аяклары топтай шоршып, тез-тез ойнап ерди тепкени уьшин айткан болартагы. Оннан сонъ сол «тепкен» деген соьз бизим тилде тез, енъил деген маьнелерде де юреди. Айтпага «шана теп». Олай дегенимиз — шанага минип енъил зыргана, уш дегенди билдиреди.

Карс кагылады, орайда шалынып, орада тебиледи. Уста орадашылардынъ басларына япыракландырып акша тасланады, олардынъ атларын «теке» йыйылганларга данъкландырып эситтиреди.

Биюв. Бу орада тепкен ойыннан баска. Аьли бийип Кобан ногайлар коьтере де ойнамайдылар. Шоьл ногайлары да бурынгыша бийимейдилер. Бурында халкымыз ярдыртып бийиген. Туьрли-туьрли биювлер болган. Коьбисинше, кызлар ис кулыкларын-затын этеятырганлардай болып бийигенлер. Сондай биювлердинъ акында бизим аьвелги йырларымызда коьп айтылады. Мине, мысалга, «Аккерманнынъ ак кызы» деген йырды алып карайык. Бу йырды йырлап, кыз юннен шепкен согып эм оны пишип-тигип эткен кебин коьрсетип бийиген:

Аккерманнынъ ак кызы,
Туьтип шепкен эттинъме?
Аккерманнынъ ак кызы,
Аявлап шепкен эттинъме?

Аккерманнынъ ак кызы,
Атып шепкен эттинъме?
Атып тамам болган соны,
Йирип шепкен эттинъме?

Аккерманнынъ ак кызы,
Ашыклап шепкен эттинъме?
Ашыклап тамам болган сонъ,
Басып шепкен эттинъме?

Аккерманшынъ ак кызы,
Ювып шепкен эттинъме?
Ювып тамам болган сонъ,
Созып шепкен эттинъме?

Аккерманшынъ ак кызы,
Пишип шепкен эттинъме?
Пишип тамам болган сонъ,
Тигип шепкен эттинъме?

Аккерманшынъ ак кызы,
Тигип тамам болган сонъ,
Кийип шепкен эттинъме?

Кыз, йырды шокландырып айтып, он эки муъшесин ийип бийиди. Аъдемлер, сукланып карап, «машалла» айтадылар. Биов ойын аъдемди йырга да, ойнамага да уыйреткен.

Аъвелде халктынъ ишинде уршыктай айланып, ойыннынъ оьнерин билип, караганларды сукланлдырып орада тебетаганлар, он эки муъшелерин ойнатып бийийтаганлар болганлар. Аър бир исте де оьнерди коьрсеткенди халк сыйлаган.

Мине бизге ата-бабаларымыз бир уста ойын ойнаган ястынъ акында мунавдай эртеги де калдырып кеткенлер...

...Бурын-бурын заманларда бир авылда ярлы яс яшапты. Онынъ бетинде бир сисиги болыпты. Бир куьннинъ бир куьнинде ол отын аькелмеге агашка кетеди. Кеш болып, кайталмай агашта конып калады. Туьннинъ ортасында яс бир уыйкен ойынды эситип уянады. Караса, шайтанлар занъыратып ойын этип ятыр экенлер. Коьпке дейим яс олардынъ ойнаганларына карап турады. Энь сонъында, даяналмай, оьзи барып ойнайды. Ойнаганда, кайтип бир уста ойнайды, шайтанлар сукланып каладылар эм ога ойна-ойна деп, ялбарып тилейдилер. Яс ойнайды. Шайтанлар яска: «Бизге бир затынъды калдырып кет», — деп тилейдилер. Яс бир зат та калдырып болалмаягын билдиреди. Сонда бир шайтан, бетинъдеги сисигинъди калдыр деп, тилейди. Эм шайтанлар яс

тынъ бетиндеги сисигин сыйпайдылар. Эм сол заманда сисиги йок болады.

Эртеси куън яс авылына кайтады. Бу авылда бир бай яшапты, онынъ да бетинде ястыкындай сисиги болыпты. Ястынъ сисиги йок болганын коьрген бай ога кайтип сисигинъди йок эттинъ, деп сорады. Яс болган затты тизип айтады. Сол затты эситкен бай кеше агашка барып конады. Бир заманда шайтанлардынъ тойын эситеди эм асыгып барып ойнап баслайды. Аман да байдынъ оьнерсиз болып ойнаганын шайтанлар яратпайдылар эм байдынъ сисигине-затына да тиймейдилер. Соьйтип бай авылына сисиги мен кайтады...

Коьресизбе, усталык, оьнерлик, шеберлик деген затлардынъ кайсы заманда да кайдай уйкен сыйы, куъши эм кудирети болганын.

Узын эм тоьгерек ойындар. Булар аьлиги заманда да кобан ногойлардынъ бир деген ойындары.

Кадав. Бу ойын узын ойынга усап ойналады. Тек тепсейтаган аьдем аякларынынъ ушлары ман кадап ойнайды. Ашыклап айтканда, аякларынынъ ушлары ман ойнайды. Бу ойын аьвелде бек ойналган. Аьлигилер оны ман артык кызыксынмайдылар...

Той барады, халк сукланып карайды. Яслары болган пишелер кызды, кызлары болган пишелер ясты коьзлейдилер. Бу ерде киевге бараяк кызлар да, кыз алаяк яслар да бир-бирлерин коьредилер. Коьресизбе, тойга келген тек ишпеге, емеге келмей, халкты да коьрмеге, озин де халкка коьрсетпеге келгенин.

Ким болса да бирев нызамды буза калса, «теке», янма-ян сол биревди бетлеп, сыбырткысы ман «сыдыртар» эди. Кайда да айыплык эткенди тойдан тайдыратаган эди. А ол зат сол биревге уйкен уятлык болаган эди.

Соьйтип нызам болып, тербия тутылып, той тойланган. А аьлиги тойларда орада тебуьв мутылган. Коьп акша тоьлеп, кайдан да оркестр аькеледилер. Сол бирев даьмбир-дуьмбир этип, кулакты ярып, кышкырады, яслар ман кызлар, текелердей болып, шоршыйдылар. Ногой кобыз да, орада тебуьв де йок. Эсли аьдемлер: «Не шайтан дуньяга калдык», — деп туйнъиледилер.

Ясты аькелуьв тойы. Келинди аькелуьв тойын коьрдик. Эндигиси кыз алган ясты кайтип уйине аькелетаганын алып карайык.

Кыз алган яс, келинин йыйгышай, оьз уйине кирмейди. Бир ювык аьдемнинь уйинде турады. Сол уйге яс туьскен уй дейди. Тавкеше той кутылганнан сонь, кеше ясты тенгьлери уйине уйкен орайда шалып, ойын этип, аькеледилер. Ясты аькелген той да айлак кызыклы болып озады.

— Яс пан кыз йолыгысяк биринши кеше, — деп яслар, яс келиншеклер, коьнъиллери коьтерилип, ятар шак авгышай той болган ерден таркамайдылар. Ятар авыл эндигиси, эл тынды дегенде, ясты енъелери мен оькил акасы кыз турган пешке киргистедилер. Аьне сол кешеден баслап кыз бан яс пишеси мен байы боладылар.

Енъе. Келин болып туьскен кыздынъ касында, кайсы болса да бир кардашынынъ пишеси, енъе болып келеди. Ол кыз бан ясты пишеси мен байы эткишей уйине кайтпаган. Кыз бан ястынъ бас деп косылган кешесинде енъеси орын салган, тоьсекке таза ак яюв яйган, кызды сол кеше оьзин кайтип тутпага керегине уйреткен.

Ногайлар кыздынъ кызлыгына бек эс эткенлер. Эртенъ мен эрте болып кыздынъ енъеси туьскен келининъ кыз болган белгисин (кан тамган ак яювды) коьрсетип мактанган. Сол заманда яс беттикилер де, келинимиз ырызын саклаган экен деп, куванганлар эм кыздынъ енъесине сый бергенлер.

Беташкан той. Туьскен келиншек ногайда янма-ян уйдеги ясы уйкенлерге коьринмейди. Уйкен аьдет этилинип коьринеди. Ол аьдетке беташкан той, дейдилер.

Беташкан тойдынъ оьзининъ аьдети-йолы болады. Энтъ алдын келинди, бетине буьркеншик ябып, кайына тасы ман кайынанасынынъ пешине киргистедилер. Келин бос колы ман кирмейди, кайынатасына да, кайына насына да сый алып киреди. Тоьгеркке басы эм сыйы болган эсли кыскаяклы, тилек тилеп, келининъ бетин

нен буркеншигин алады. Йыйылганлар сол сабат ок тигилип келиннинъ бетине карайдылар.

— Тьфу машалла, юзиктей экен, — дейдилер коьпле-ри, янъы туьскен келиннинъ де, уьйдинъ аьдемлерининъ де коьнъиллерин коьтерип.

Оннан сонъ келинди отягага аькетип олтыртып, ко-лына коьсев ыслатадылар. Ол коьсев мен отты коьсей-ди, отабайдынъ касында турган кесек агашлардынъ бир экевин отка салады, оттынъ йылувын сезеди. Ногайлар буга келиннинъ бетин йылытув дейдилер. Бу аьдеттинъ уьйкен маьнеси бар. Бириншилей, ол келинге: «Мине мунавы эндиги сенинъ отяганъ, хайырлы-огырлы сабат-ке», — дегенди билдиреди. Экиншилей: «Як-як, аьр заман-да да отяганъда отынъ давдырама болып ярык янып тур-сын», — дегенди айтады.

Келинди соьйлетуьв тойы. Бу той да аьдети мен, йолы ман озады.

Конъысы-койбет эм кардаш-кавым йыйылып, эт ашайдылар, бал йийдилер, боза ишедилер. Энь алдын соьйлетеек келинге шай касык пан бал ялатадылар. Аьр заманда да уьйдегилерине соьйлеген соьзи балдай таьт-ли болсын деп, эте боларлар, эште. Оннан сонъ келин: «Аьруьвсизбе, абай», — деп, кайынанасын кушаклайды. «Огыры ман соьйле, сосы сенинъ бал татыган авызынъ-нан бир аькис соьз шыкпасын», — деп, кайынанасы тилек тилейди. Касындагылар: «Амин, Алла!» — дейдилер.

Аьне соьйтип янъы туьскен келиннинъ тили «ашы-лады».

Бизим сондай аьдетимиз барын билмеген баска мил-летлердинъ аьдемлери ногайларга келинлери уьйде соьйлемеге амаллары болмай пысып турадылар, дейди-лер, селекелегендей этип. Дурыс тувылды да ойланув-лары. Янъы туьскен келинлер, коьтере соьйлемей, озь-лерин сакав кисидей этип юргистпегенлер эм юргист-пейдилер. Олар озь тенълери мен-затлары ман бек аьруьв соьйлейдилер. Болса да кайынатасы ман кайы-нанасынынъ алдында тек туьнегуьн келген яс келин янма-ян так-так этип соьйлеген аьруьвме аьше? Меним-ше, аьруьв тувыл. Уьйге янъы кирип турган яс аьдем ян-

ягына карамага, янғы коьрип турган аьдемлердинъ аьл-лерин-затын билмеге эм ким мен кайтип келисип соьйлемеге керегин ойланмага тийисли болады да. Бир кайынанасы да, бир кайынатасы да келинлерин соьйлетпей калганы йок. Биревлер, уйдеги аьллерге коьре, эки-уьш куьннен, баскалар юмадан, айдан соьйлеткенлер. Соьйлегенлер, так-так деп, беттен алып соьйлеген келинлер де болганлар. Мине сондай келиннинъ акында бизим халкта мунавдай бир айтув да айтылып калган.

...Бурын-бурын бир киси, кой сойып, уйкен той этип, келинин соьйлетеди. Соьйлететаган сен болсанъ, соьйлейтаган мен болсам деп, келини ана затка да, муна затка да кириседи. Кайынатасына, тилин лапатактай этип, так-так этип соьйлейди.

Кайынатасы бир куьн даянады, эки куьн даянады. Тамам безгеннен сонъ, ялбарып:

— Келин, кой сойып соьйлеттим, энди кел, курманынъ-кулынъ болайым, туье сояйым: тек тилинъди тый, — деп тилейди.

Бу эртеги болса да, акыйкат айтылынган зат. Дуныяда соьзди суьйген яды келинлер азба?

Янғы туьскен келин янма-ян соьйлемейтаган аьдет куьнтувар халклардынъ коьплеринде бар. Эште, ол яшавга келиспеген аьдет болган болса, юзлеген йыллар тувыл экеш, бир йыл да тутылмас эди.

Куда-кудагый шакырув тойы да ногайда зангырап оьтеди. «Увайбай, баьленшакай кудаларын ша-кырган. Бийсемби куьн тойы боляак», — деп ямагат куьни-бурын аьзирленеди. Шапшак-шапшак боза куйылады, койлар сойылады, той тоьресиз болмайды деп, тойды юргисткендей аьдетти-йолды билген аьдемди табадылар. Кудалар аьруув болып эриклерин язсын деп, йьрга усталарды шакырадылар.

Эректен кудалардынъ келеятырганларын коьрип, бирев:

— Кудалар келеятырлар! — деп, уй иелерин даьврендиреди. Кудаларды хош коьрип йолыгып, уйге киргистедилер. Келген конактар сыпырага олтырган-

ларында, тамада союз айтады. Кайда да такпакшы бирев союзлерин шеберлеп ятлавга айландырып та йибереди:

Хош келдиньиз, кудалар, олтырыньыз тоьр алып,
Сосы куьнди биз, дослар, озгарайык кеп алып.
Колга алайык шынъ аяк, тойымызды баслайык,
Кобньиллерди коьтерип, куьлейик те ойнайык.
Сыра боза куйылган, сыпырада кой басы,
Буйырыньыз, кудалар, алдынъызда той асы...

Келген кудалардынъ арасыннан да союзге шебер такпакшы бирев шыгып айтады:

Алдымызда той асы, буйырайык, тенъ яслар,
Тилегимиз Кудайдан: кудалар салсын коьп аслар...

Кайда да кыскааяклылардынъ араларында кудагыйлардынъ бир-бирлерине эткен сыйлары акында союз барады. Бирер сыйларды авызларынынъ сувлары курыгышай мактайдылар, а баскаларын мисетке санамай соьйлейдилер.

Кудалар бир сыра ас ашап, боза ишип болганлай, тамада увахахай шалып:

— Кудагый ман куда ойнар, коьк шоьппинен боьри ойнар! — деп кышкырады эм бас куда ман бас кудагыйды ойынга туьсиреди.

Ярдыртып коьыз тартылады. Куда ман кудагый кадап ойнайдылар.

Кардаш-кавымлар ойнайтаганлардынъ басларына япыракландырып акша таслайдылар. Уый беттен бирев бас кудадынъ билеклерине казбалылар байлайды. Тамам той кызганда, айтысып та аладылар. Мине булайда бурында аштархан ногайлардынъ араларында айтылып юрген куда ман кудагыйдынъ айтысувын аькелейим:

Кудагый:

Хош келдинъиз, кудалар,
Тойымызга, яр, яр,

Сизди алып туры эдик
Ойымызга, яр, яр.

Куда:

Хош келди айткан кудагый,
Кос ул тап, яр, яр.
Косагыннан айырылмай,
Бес ул тап, яр, яр.

Кудагый:

Козенектен ал явлык,
Тартысайык, яр, яр.
Якын келши, сен, куда,
Айтысайык, яр, яр.

Куда:

Кырдан ойга ювырган
Туьлки болар, яр, яр.
Кажавласып айтайык,
Куьлки болар, яр, яр.

Кудагый:

Белимдеги кусакты
Илдим бавга, яр, яр.
Кобтерилди коьнгилим,
Минди тавга, яр, яр.

Куда:

Той бар, той бар, дедик те,
Тойга келдик, яр, яр.
Торы тоьбел ат минип,
Ойнап келдик, яр, яр.

Кудагый:

Кудам кийген кара тон
Бой туьзетер, яр, яр.

Шынгырав кудам шынгласа,
Той тузелер, яр, яр...

Собйтип ойнап-куылип той барады, янъы ювыклар бир-бирлери мен арын-карын болып танысадылар, бир-бирлерине эркелейдилер.

Сабантой. Бу ногайдынъ сыйлы тойларынынъ бири болады. Ол кырга сабан айдамага шыгаяктынъ алдында, савлай авыл йыйылып, бурынгы эртегилеримизде айтылгандай, пелванларын куърестирип, тентеклерин тоьбелестирип, бас бузылса, боьрк ишинде, кол сынса, енъ ишинде деп, сокырлары суьринип йыгылып, аксакалары абынып, аякларына исси сорпа тоьгип, айлак уйкен болып этилген.

Сабантой аьр йылда да бир белгили куьнде озбаган. Онынъ болаяк куьнин аьр бир авылдынъ ясы уйкенлери белгилегенлер. Ер йылынып, эртен-бирсигуьн сабанга шыкпага болаяк заманнынъ алдында тойлаган. Ога халк, уйкен байрамга аьзирленгендей болып, аьзирленген. Энъ алдын авылдынъ орамларын, уйлердинъ каралдыларын тазалаганлар. Уй-уйден байрам куьн асылмага керек затларды йыйганлар. Аьдемлер аьруув кийимлерин аьзирлегенлер. Аьр бир авылдынъ да сабантой, баска туьрли йыйынлары болатанга майданлары болган.

Сабантойды, биссимиллах айтып, авылдынъ энъ сыйлы эм зегенли карты ашкан. Ашып болып тилек тилеген, сабан яхшы айдалып, аслык онъ болсын деп, ямагатка яхшылык йораган. Тойдынъ йорыгын бузбай, нызам тутылып озбага керегин каты этип айткан. Собзининъ сонъын ол:

— Ямагат! Келеек сабантойга да ойнап-куылеп еткергендей Алла этсин! Я Алла, я расул-алла! — деп айттып болып, майданнынъ шетинде обгизлер егуьвли турган сабаннынъ куйрыгын ыслап, биринши баразна сыздырткан.

Тойда йосыкты текелер тутканлар. Уйкен майданнынъ бир еринде куьрес болган, баска еринде ойын, ана бир еринде атшабыс, садак атув, аркан атув, тас былак

тырув, айтыс-зат озгарылган. Бу тойда йигитлердинъ куъши, эрки, йигерликлери, сулыплыклары сыналган. Сосы базласувларда енъгенлердинъ атлары данъкланганлар. Оларды халк булар элдинъ эрлери эм, эл шети-не яв келсе, ятып уйде турмаслар деп, сыйлаган.

Уйкен кулакшын казанларда этлер кайнаган, коьсердей-коьсердей баслар тилинген, терен телпеклерде каймак соьклер коьпирген, шапшакларда боьртип-боьртип бозалар тасыган.

Той торкадай барган. Эрлер боза, кыскайклылар сербетсув ишкенлер, балалар колаш егенлер. Нызамды буза калганды текелер тойдан кувалап шыгарганлар. Куры шыгарып калмай: «Баьленшакайдынъ увылы туьвеншакай мунадай тийиссиз зат эткен! Элге уйкен уятлык аькелген!» — деп, текелер майданга йыйылган халкка бетлеп билдирген. Нызам тутылып, йорык болып той озган.

Баска халклардынъ бирер тарихшылары ногайлар бурында тек мал ман каьр эткен коьшпели халк болган, олар сабан айдав, эгин шашув дегенди билмегенлер деп те айтадылар. Соьйтип айтылган соьзлерди эситсем, ашувым кайнап, бизим сабантойды эсима аламан. Ойланып караганга, сабан айдап билмеген халк неге сабантой этпеге керек болады экен? Яде биревлер сабан айдап, а ногайлар солар уьшин сабантой этип турганларма экен? Йок, ногайлардынъ коьбиси эрте замандардан алып ершилик пен каьр шеккенлер. Сабан да айдаганлар, онынъ тойын да эткенлер.

Сабантойды бизге етпис йылдан артык заманды алдынгы власть эттирмей келди, аьлиги заманда халкымыз оны ярдыртып этип баслады. Сабантой бизге атабабаларымыздан асаба болып калган яхшы тойымыз. Солды да, халкымыз аман-эсен бола турып, оны бизим ногай эш мутпас, этер. Сабантойды сыйлап язган ятлавым да бар:

Ногайымнынъ тойы коьп: кызды берген, кыз алган,
Сабантойы онынъ бар, кара ерге ыз салган.
Э, сабантой, сабантой, ата-атадан калган той,
Тойларымнынъ ишинде алды йолды алган той.

Озсын буьгуьн куьнимиз, ойын ойнап, той тойлап,
Кызлар-яслар карасын бир-бирине бой бойлап.
Той тоьринде олтырсын аксакаллар-атайлар,
Сербет ишсин, бал есин хатын-кызлар, анайлар.

Эр йигитлер куьрессин, текелери туьйиссин,
Майга писип бавырсак, мал кокытсын ийисин.
Бал куйылып баьрмажий тасып-тасып кайнасын,
Теке орада ойнасын, эрис-суьрис болмасын.

Байрак алып, баргыга юйрик атлар шабыссын,
Юбантпага коьньилди соьзге шебер табылсын.
Ал, ямагат, ал дейик, ойын-куьлки баслансын,
Кайгы деген кери кетип, буьгуьн эрек таслансын.

Э, сабантой, сабантой, ата-атадан калган той,
Тойларымнынъ ишинде алды йолды алган той...

Казан майлав тойы. Бу той да бурында уйкен болып озган. Уьйленген увыллары ата-анасынынъ колын да баьленше йыл турганнан сонъ, баска шыкпага керек болганда, «казан майлав» тойын эткенлер. Эндигиси авьлетимиз озь алдына уьй болды, оззининъ казаны болды. Янъы уьйдинъ янъы казанын майлайык деп, кардаш-туьвганы, коьнъысылары йьйылып тойлаганлар. Сол тойда ата юртыннан айырьылып янъы уьй болаятырганга аьр ким де колыннан келген затларын, янъы уьйге деп ьрым этип, бергенлер. Кими мал атаган, кими ат берген, кими де янъы уьйге кулланмага тийисли затларды савгалаган.

Сосы айтылган тойлардан баска да ногайларда тойлар болганлар. Бир яхшылык затка курманлык союь, янъы уьйге тилек тилетуьв, кардаш окынув эм тагы да солардай баска яхшылыклар да той этилип озганлар.

2. Ойынлар

Халк ойнаган-куьлген. Аьдемлердинъ озьлерин юбандыратаган коьп туьрли ойынлары да болганлар. Олардынъ оззим коьре калган бир нешевлерин айтайым.

Атшабыс. Ат уьстинде авнап оьскен ногай, «атшабыс» дегенлей, коьнъили коьтерилип кеткен. Карт та, яс та атшабысты завькланып караган. Атшабыс болаяк куьнди авьл куьни-бурын билген эм сол куьнге аьруув болып аьзирленген.

Бас деп шабув куьнге юйрик атлар сайлаганлар. Шабаяк аьдемлер оьзлери де аьзирленгенлер. Шабыста оза-якларга баргы аьзирленген. Аьр бир авьлдынъ да, аьлигилердинъ топ ойнайтаган ери болгандай, ат шабатаган майданы болган. Атшабыс куьн авьлга уьйкен байрам куьнге саналган. Халк, байрамшылатып кийинип, ат шабатаган ерге эртерек йыйылган. Эм атлар шабаяк ердинъ тоьгерегине ерлесип кызыксынып шабысты караган.

Базласта озган ат эндиги шабыска дейим аьдемлердинъ авьзларыннан туьспеген. Онынъ аьр бир аяк алганына шеким эслеринде тургыстканлар.

Тасаткыш ойын. Яслар бир куьп болып тас атып ойнаганлар. Ким тасты алыска тасласа, сол енъген. Бу ойын аьдемнинъ муьшелерин беркиткен, денин шыныктырган.

Аркан тартув. Ойнаяклар тенъ болып эки куьпке боллингелер эм арканнынъ эки ягыннан ысласып тартысқанлар. Кайсысы баска биревин оьзи бетке тартса, сол куьп енъген. Бу ойын да аьдемлердинъ куьшин сынаган.

Куьрес. Бу ногай халктынъ бир деген ойыны болады. Куьрес десе аьвелде аьдемлер ишеек асларын да мутканлар. Аьли биревлер футбол ойынын караяк уьшин юз-эки юз шақырым ерге барадылар тувылма? Алдын да, куьрести караяк уьшин, коьплер баска авьлларга да баратаган болган.

Куьрес айлак кызыклы болып озган. Халк коьп йыйылган. Аьдемлер, куьресатаганларды курсап алып: «Айт маьрже! Йигиттей бол! Ургашыкты сал!» — деп, вай-вайды шалып, куьресетаганларды кайратландырган. Куьресте енъген аьдемди коьтерген, баргы берген. Онынъ аты элге айтылган.

Баганага йоргалав ойыны да ясларды сулыплыкка, катылыкка уьйреткен. Ерге бийик бир баганады коьмгенлер. Онынъ басына явлык яде баска бир аьруув зат сал-

ганлар. Баганага, тайгак болсын, йоргалаган аьдем янма-
ян миналмасын деп, май якканлар. Ким сулышлы болып
тайгак баганага йоргалап тоьбесине етсе — сол енъген
эм баганадынъ басындагы затларды баргыга алган.

Бир кесек бала ойынларын да айтып озгым келеди.
Неге десенъ ойынды боьтен де балалар суьедилер.

Пышак ойын. Бу ойынды уьш-доьрт бала бирге ой-
намага боладылар. Энъ алдын бир кесек ерди, тасланган
пышактынъ ушы кадалгандай этип, юмсак этедилер.
Сонъ, сол юмсак ерди тоьгерек алып, ойнаяк балалар ол-
тырадылар. Оннан сонъ ойынды ким баслаягы билине-
ди. Онынъ ушин сыбага тасланады. Балалардынъ кай-
сы болса да биревлери бир колына кишкей тасты юмып:
«Кайсы колымдады? — дейди. Билген бала ойынды бас-
лайды.

Сол ойнап баслаган бала энъ алдын юмсак ерге пы-
шакты баьленше кайта кадап карайды. Сабыннан ыслап
кадамайды, а пышактынъ энъ ушыннан ыслап, айланды-
рып таслайды. Булай не де болсын бир тасламайды, а
кайтип айландырганда пышактынъ ушы кадалмага бола-
ягын ойланып таслайды. Сулыбы болганнынъ пышагы
бир ушыннан барып кадалады, сулыбы болмагандыкы
йыгылады. Пышагы йыгылган оннан арбатын ойнамага
болмайды, ойынды онынъ тетеси баслайды.

Пышагын ушыннан кадаган бала экинши кайта пы-
шакты онъ аясынынъ уьстине салып таслайды. Кадалса
— ойынды бардырады. Уьшинши кайта пышактынъ
ушын тислери мен тутып таслап кадатпага керек бола-
ды. Бу йол да кадалса — ойын бардырыла береди. Он-
нан сонъ пышактынъ ушын манълайга, кулакка, бас-
тынъ тоьбесине салып атып кадамага тийисли болады.
Ким соьтитип таслап, пышакты бир де йыкпай кадатып
барса — сол енъеди. Бу ойын балады пышакты туьрли
кыйын аьллерде де тутып эм кулланып билмеге уьйре-
теди, аьдемнинъ колын савыт ысламага шыныктырады.

Таяк ойын эки туьрли болады. Бириншиси — ойнай-
таган балалар бийиклев ерге минип, колларына таяклар-
ын алып, тизилисип олтырадылар. Бу ойынды да бас
деп сыбага туьскен аьдем баслайды. Таягынынъ ушын

ерге ийги этип согып, таягын тоьмен каратып омака аттырады. Кимнинъ таягы коьп кере оматака атса — сол енъеди эм онынъ иеси таягын йогарыга коьтерип «меним таягым энъ кунтлы таяк» деп, суьйинеди. «Кунтлы таяк кунт акеледи», деген акыл соьз аьли де мал баккан аьдемлердинъ арасында юреди. Ким ди бирев кой багып юрген аьдемди коьрсе: «Таягынъ кунтлы болсын», — дейди. «Малынъ коьп болсын» деп, тилек айтып турганы сол биревдинъ.

Экинши таяк ойын «тутым» деп аталады. Ойнайтаган балалардынъ биреви: «Бирим — бирев», — деп тутумы ман таяктынъ энъ туьбиннен тутады. Оннан экинши бала: «эким — эгев», — деп тутады. Эм таяктынъ сонъына онга дейим санап ким бас деп шыкса, сол енъгенге саналады. Бу ойыннынъ соьзлери мине мундай:

Бирим — бирев,
Эким — эгев,
Уьшим — уьшкыл,
Доьртим — тоьсек,
Бесим — бесик,
Алтым — асык,
Етим — етек,
Сегизим — сенек,
Тогызым — торка,
Оным — оймак,
Кулыным кашты,
Ювыр, оны тапшы...

«Ювыр, оны тапшы», — дейди таяктынъ ушына бас деп тутумын тутып шыккан бала, ойнайтаган тенъине оьктемсип.

Шаккуш ойыны. Бир карыс кадер талдан юван казыктан бираз йинъишке агаштынъ эки ушын да кыя этип йонып, шаккуш этедилер. Оннан сонъ ойнайтаганлардынъ колларында бирер таяк болады.

Ойнайтаганлар эки куьпке боьлиндилер. Эки куьп, топ ойнайтаган куьплердей болып, эки якка айырылып, ойынга аьзирленедилер. Ойында кайсы куьп баслаягы сыбага таслап белгиленеди. Аьр бир куьптинъ ишинде

де шаькуьшти аьруьв этип шекшитип таяк пан согып таслайтаган болады. Шекшитилип тасланган шаькуьшти ана яктагы куьп, ерге туьсирмей, артына кайтармага тийисли болады. Кайда да артына кайтаралмаса – сол куьп мытылады. Соьйтип мытаяк болып, эки куьп те белсинип ойнайдылар. Уьшин болса, уьшке дейим деп, уьш кайта мыткан куьп енъеди. Бу ойын тамам аьлиги топ ойынга усап келеди.

Хатын-кызлардынъ да аьзлерининъ эрклерин язатаган аьдетлери эм ойынлары болганлар.

Басланув. Узын кыскы кешелерде кызлар, бир уйьге йыйылып, оьрнек эткенлер, биелей тиккенлер, инар айтканлар, зияпет ашаганлар. Сосындай йыйылувына олар «басланув» дегенлер. Кызлар басланувга каймак, соьк, бавырсак, таьтли затлар аькелгенлер. Ашап, ишип болганнан сонъ, олар ойнаганлар, йырлаганлар. Булай да, кызлардынъ сонадай йыйылыста ойнайтаган «Эх, эх, эхетуьв» деген биюв ойынын айтайым.

Кызлар, бир-бирлерининъ колларыннан ыслап йырлап, тоьгерек айтып бийийдилер:

Шанди-Шанди, Шанди бий,
Аштарханнан келген бий,
Кобгала туьйме, коьк туьйме,
Эх-эх, эхетуьв...
Ана тоьбе касында,
Муна тоьбе басында,
Ездем берген шал явлык
Токтамайды басымда,
Эх-эх, эхетуьв...

Колтык-колтык бавырсак,
Кол сандыкта сарымсак,
Атын аяп келмеген,
Ездем явыр курымсак,
Эх-эх, эхетуьв...

Басланувда кызлар шеберликке, иске, соьзге уйьренгенлер. Сол замандагы кызлардынъ коьбиси саьатлеп инар айтпага болганлар. Базласып инар айтысып яслар-

ды енъгенлер. Аьли сол айтыс та койылды. Оны уйде де, туьзде де айтпайдылар. Авылларда аьвелде занъырап эситилетаган кыз давыслар тындылар. Не этсин олар кыйналып, эгер дейим радио ман оларга баска биревлер ахыр-туьрли йырларды йырлап турсалар. Тек олар ногайша тувыллар. Болмаса тагы да аьруув, неге десенъ олар ногайшадан эсе, «орысша аьруув туьсинедилер». Тамамлап айтканда, аьли коьплер «аьзир аска бисмилла этпеге» тамам уьйренип калганлар.

Кызлардай болып, кыскаяклылар да басланганлар. Кобыз тартканлар, ойын ойнаганлар, йыр айтканлар. Сойтип эриклерин язганлар. Кавгадынъ кайнаган куьнлеринде де бизим авылда кыскаяклыларды басланувга йыйылып коьргеним бар. Аьр бир кыскаяклы да колында болган аьруув асын-затын аькелген. Сол аькелинген затларды асып ашаганлар. Бизим халк авырда да, тынышта да юбанып та, кайгысын боьлип те билген.

«Юбанып та» дегенде, мунадай бир аьдетимиз эсиме туьсти.

Шаьвшеке. Хаьте болып, бирев аягын сындырып тоьсекте ятса, оны юбандыраак болып, «Шаьвшеке» эткенлер.

Бийдай уннан, шетлерин кертлеж-кертлеж этип, каты эм уйкен калакай писиргенлер. Оны йип пен аягы сынган аьдем яткан пештинъ табанына такканлар. Эм тагылган йипти ийги этип бурап йибергенлер. Каты калакай тоьгерек тегершиктей болып айланган. Аягы сынганды юбантпага келгенлер, сол айланып турган калакайды авызы ман кавып, токтатпага керек болган. Эм сол затты этемиз деп, яслар кезуув мен айланып турган калакайды авызлары ман токтатаяк болып шалысканлар. Коьплер токтаталмай, эринлерин яралаган йоллары да болган. Сол затка карап, тоьрде яткан, аягынынъ авырувын мутып, юбанган. Айланып турган калайды авызы ман кавып токтаткан сулышлы яска баргы этип куржын, кол явлык, зат бергенлер.

Сарсылып яткан аьдемди халк йыйылып юбанткан аьдетимизде кайдай аьдемшилик, кайдай икрамлык бар!

Тойда-ойында бизим халк кажавлап та эм кажавды коьтерип те билген. Бир кажав ойыннынъ соьзлерин келтирейим.

Электи басына кийип, бир балдызы киевиннен (ездесиннен) акша тилеп айтады:

Ал-ал, езем, ал езем,
Кисенънинъ туьбин как, езем,
Кисенъде акшанъ йок болса,
Борышка алып бак, езем.

Ярк-ярк этейим,
Яркылдатып маьнет берсенъ, кетейим,
Без-без этейим,
Безилдетип маьнет берсенъ, кетейим...

Ездеси акша бермегенде, балдызы яне айтады:

Кызганыш экен ездемиз,
Соқыр каьпик бермеди.
Ялгызым деп, балдызын
Соьз бен алдап билмеди...

Сонъ балдызы, аякка сув куйып эм ога туз салып, ездесине, иш деп, береди. Ездеси, тузлы сувды ишалмай, тагы да балдызына борышланады...

Бу ойынлардынъ баьри де халкты юбандырган, эригин язган.

Йыйылганлардынъ арасында бир соьз де, саз да болмаган. Тыншаюв куьнлерин соьйтип завькланып оьткергенлер.

3. Байрамлар

Ер юзинде яшаган аьр бир халктынъ да оьзининъ байрамлары болады. Олар не де болсын бир эрик язар уьшин ойланып шыгарылмаганлар, олар халктынъ тарихи мен, касиети мен, тили мен, яшав аьли мен, дини мен де байланыслы боладылар. Халктынъ аьдет-йолын,

маданиятын обстируувге байрамлардынъ уйкен себеби тийген.

Ногайдынъ да обзининъ бек аруув сыйлы байрамлары болган. Оларды халк коьнъиллери коьтерилип байрамшылаган. Хабарымызды дин байрамларыннан баслайык.

Динимизде муьбарек куьнлер эм муьбарек кешелер. Муьбарек куьнлерде эм де кешелерде Алла Таалага ынанып, Куран окув, дува этуув, Мухаммед пайхамбарга салават салув, бу куьнлерде ораза тутув, намаз кылув уйкен саваплык боладылар. Мине тоьменде муьбарек куьнлер эм кешелер акында беремиз:

1. Арабша Ребигул – аьдууал айынынъ он экинши кешеси.

(Сыйлы Пайхамбарымыздынъ дуныяга энген кешеси. Муны Маулт кешеси деп атайды).

2. Эрежеп айынынъ басындагы юма кешеси. (Регайып кешеси. Пайхамбарымыздынъ анасынынъ карнына туюскен кешеси). Эм йырма етинши кешеси. (Мираж кешеси: Пайхамбарымыздынъ Алладынъ аьмири бойынша коькке шыгып келген кешеси).

3. Шабан айынынъ он бесинши кешеси. (Бераат кешеси: Рабаят бойынша бир йыллык яман-яхшы аьр заттынъ маьнеси Алла тарапыннан сосы кеше белгиленеди).

4. Рамазан айынынъ сонъгы он куьнлерининъ кешелери. Бу кешелерде Кадыр кешеси де бар.

5. Юма куьнлер эм олардынъ кешелери.

Эндигиси ногайлар сол йогарыда айтылган куьнлерди эм баска байрамларды кайтип байрамшылаганлары акында айтып озайым.

Маулт кешесинде бурында мешитлерде халк йыйылып, гуьрилдетип Маулт окыган, зикир шалган. Сол кеше аьр бир уй обзин уйкен коьнъил коьтерилисте сезген. Дува эткен, аруув зияпетлер этип сыйлаган. Каьрип-касырга садака берген. Окымыслы аьдем балаларды тоьгерегине йыйып, уваз айткан, оларды зикир шалмага уйьреткен.

Шарамазан айтув. Рамазан айынынъ сонъгы он куьнлерининъ кешелери — савап кешелер деп айтылады. Бу кешелерде де дувалар оқылады, увазлар айтылады, мешитлерде тилек тиленеди.

Кешелерде балалар, уьй-уьйден кыдырып, «Шарамазан» айтадылар. Оларга кими акша, кими бавырсак, секер бергенлер. Ол затларды балалар, бир ерге йыйылып, ашаганлар, берген аьдемлерге Алладан яхшылык тилегенлер. Ийги кешелерде халкка ийгилик тилейдилер. Бала болып мен озим де «Шарамазан» айтканым эсимде.

Шарамазан айта келдик биз сизге,
Шарамазан зекатиннен бер бизге.
Келди Мубарек Рамазан,
Мухаммадан расул-л-ла...

Собьитип, «Шарамазан» айтып, балалар авылды айланып шыгатаган болганлар.

Кадыр кешеси. Ол оразадынъ сонъгы он куьнинъ кайсы болса да бир кешеси болады, деп айтылады. Кадыр кеше Кыдырлы яс маьлек дуьняды кезип, яхшылык айтып юреди экен. Эм ол йолыккан аьдемнинъ не мырады бар болса, сол мырадын толтырады, деп айтылады. Сол кешелерде яслар эм кызлар, биревге де коьринмей, Кыдырлы яс йолыкпаспа экен деп, бактыларын излеп, орамларды кезгенлер. Кайсы наьсиплиге йолыккан дейсинъ Кыдырлы яс!

Юма куьн. Бу мусылманлардынъ тыншаюв куьни болады. Юма куьн аьвелде бир аьдем де куллыкка согылмаган. Кысаяклылар юма куьн колларына ийне экеш ыслаган йоклар. Юма куьн аьр ким де аьруьв кийимин кийип кыдырган, тыншайган. Юма куьн — мусылманлардынъ сыйлы куьнлерининъ бириси.

Ораза байрам. Бу отыз куьн ораза кутылганына багысланып этилетаган байрам. Уьш куьн болады. Аьдемлер, аьруьв кийинип, «байрам кабыл болсын» деп, конъысыларын, кардаш-тувганларын кутлайды-

лар. Аыр уй де аьруьв зияпет этеди, байрам кабыл болсын деп, келгенлерди сыйлайды. Кайда да я аьдемлер ойын ойнайдылар, той тойлайдылар.

Курман байрам. Бу мусылманлардынъ энъ сыйлы байрамларынынъ бириси болады. Арабша ога «Гыйдел-адха» яде «Гыйдел каьбир» («Уьйкен байрам») дейдилер.

Курман байрам зьохижже айынынъ оныншы куьниннен басланады яде Рамазан айы оьткеннен сонъ, 70 куьн озып болады. Оьзи 3-4 куьнге созылады. Курман байрам Меккеде аьжи кылуьв тамамланган куьнге рас келеди.

Курман байрам куьн мусылманлар, Ибрайым пайхамбар оьзининъ суьйген улы Исмаилды курманлык этеек болганын эске алып, курман шаладылар. Элбет те, аьр ким де каруьвны коьре сояды.

Курман уьшин эшки, кой, тана, оьгиз, сыйыр, туье дегендей эки туяклы айванларды шалмага болады. Курманды оьлген аьдемлерге багыслап та соядылар.

Курман байрам эртенъ мен басланады. Энъ алдын аьр бир аьдем таза болып юьвныады, таза кийимлерин киеди эм ашамай-ишпей мешитке Курман байрам намазын кылмага асыгады. Намаз кылып болганнан сонъ, мезарга барып, оьлген юьвкларына дува этедилер. Мезардан кайтканнан сонъ, эртерек аьзирлеп койган малды дува этип курманлыкка шаладылар. Бу заманда курман шалатаган да, касындагылар да: «Бисмиллахи, Аллаху акбар!» (Алла таала акына»), — деп айтадылар.

Курман шалган аьдем юмарт болмага тийисли, сойган малынынъ этин ярлыларга, пахырларга эм конъгысы-койбетке уьлестирмеге керек болады.

Экинши-уьшинши Курман куьнлеринде аьдемлер аьруьв кийинип, Курманды кутлап, кардаш-туьвганларына барадылар.

Курман шалуьвдынъ акында (курман куьнлерде) Куранда мунавдай уьваз айтылады.

Ибрайым пайхамбардынъ аьвлети болмапты. Эм ол Аллаху Тааладан бир ул бер деп, аьр вакыт намаз-

дынъ сонъында тилейди экен. Энгъ сонъында ол, Кудайым бир ул берсе, курманлыкка да шалар эдим, дейди. Аллаху Таала бу кулым не этер экен, айтканын этерме экен, яде соьзиннен кайтарма экен деп, ога сынап ул береди. Ибрайым пайхамбар, улына коьзи тоймай, коьпке дейим айткан антын эсине алмай юреди. Бир кеше Алла таала ога туьсинде айткан соьзлерин эсине туьсиреди.

Танъ атып, эртенълик болганлай, Ибрайым пайхамбар улын аьруьв этип ювындырады, таза кийим кийгистеди. Оьткир пышак алып, улын да колыннан етип, эл шетине, бирев де коьрместей ерге аькетип, курманлыкка шалайым деп, йоьнейди. Йол бойы улына мери канмай карап барады. Алдымда баршы, улым, алдымда баршы, деп тилейди аьветине. Бир тавдынъ туьбинде, таса ер тавып, улын курманлыкка шалаяк болады. Дува этип, Аллага берген соьзимди аклайым деп, оьткир пышагы ман баласынынъ кекирдевиннен ыргайды. Пышак неге болса да кеспейди. Деген куьшин салып соьяк болып экинши кайтам сермейди. Баягы пышак оьтпейди. Бу неге кеспейди деп ашувланып, пышак пан касында турган кара тасты сермейди. Баладынъ кекирдегине оьтпей турган пышак кара тасты ортасыннан как ярады. Эм сонда Аллаху тааладан, айткан соьзинъди емей, тутканынъ акыйкатлай да билинди, эндигиси улынъ ман онъып-оьсип яша деп, аваз энеди...

Курман байрам куьнлеринде сосы увазды билгенлер яс-явкага айтып эситтиредилер. Соьйтип Курман байрам уйкен ойын-той болып озады.

Навруз байрам. Бурын ата-бабаларымыз янъы йылды Навруз айыннан баслаганлар. Навруз айы – ол язлыктынъ биринши айы болады. Аьлиги – март айы.

Навруз – бир талай куьнтувар халкларынынъ янъы йыллык байрамы. Ол, кыстынъ куьши кетип, куьн йылынып, куьн мен туьн тенъ болып, мал тоьл берип баслаган шакта келеди. Янъы эсапша, ол 22 март куьни болады. «Навруз» соьзи фарси (иран) тилинде янъы куьн, янъы йыл дегенди билдиреди.

Янғы йыл кирди, оғыры ман келсин деп, аьдемлер суйингенлер эм аьруьв кийимлерин кийип, янғы йылынъ хайырлы болсын деп, бир-бирлерин кутлаганлар, той-ойын эткенлер, йыр йырлаганлар, такпаклар айтканлар, тилек тилегенлер, авыл пелванларын куьрестиргенлер, юйрик атларын шаптырганлар, енъген баьтирлерине баргы бергенлер.

Навруз байрамы уьш куьнге созылган. Бу куьнлерде яслар, навруз байрамын кутлап, йырлар айтып, уьй-уьйден кыдырганлар. Аьдемлер байрамды кутлап келгенлерге акша, колаш-каьмпет, оьтпек, юмыртка эм сондай баска затлар бергенлер. Оларды балалар, сонъында бир ерге йыйылып, ашаганлар.

Навруз акында йырлардынъ, такпаклардынъ, айтувлардынъ бир кесеклери бизим заманымызда да халкымыздынъ арасында айтыладылар. Мине олардынъ бир-неше шувмагын алып карайык.

Яз келди япан,
Тигилди кара сапан.
Энди келди яз заман,
Шаьбден, шаьбден!
Азан, азан!
Навруз келди муьбарек!
Уьй артында коьлгер,
Какылдайды казлар.
Бизге явлык бермейди
Келиншек пен кызлар.
Шаьбден, шаьбден!
Азан, азан!
Навруз келди, муьбарек!
Кара тавык какылдап,
Батлык тилей турады.
Яс-явкалар шакылдап,
Явлык тилей турады!
Шаьбден, шаьбден!
Азан, азан!
Навруз келди, муьбарек!

Навруз байрамында аьдемлер язлыктынъ биринши шешекейин — шаьбденди сый этип бир-бирлерине

бергенлер. Сонынъ ушин де айтылады йырда: «Энди келди яз заман, шабден, шабден», – деп.

Навруз байрамында коьп тилеклер де тиленгенлер, «яньы йылда яшавынъ онъ болсын, ырызкынъ мол болсын, савлыгынъ берк болсын, йолынъ терк болсын» дегенлер.

Навруз айынынъ он биринши куьниннен баслап (бу куьн Мухаммед пайхамбардынъ тувган куьни деп те айтадылар) аьр бир уьй аьсуьвре аскан.

Аьсуьвре. Оны ети туьрли заттан эткенлер. Айтпага, туьйилген наьртуьк, ногыт, эт, суьт, туз, соган, сув. Соларды бирге карыстырып, уьйре болдырганлар. Сол уьйредеди озьлери де ишкенлер, конъысыларына да уьлестиргенлер. Толы аяк берселер – таьвесип ишпеге тийисли болган. Ол затты савап коьргенлер.

Аьсуьврединъ акында анам айтып кеткен мунавдай бир хабар да эсимде:

«Дуныядынъ уьстин сув алган заманда», Нух пайхамбардынъ кемесине минген аьдемлер, бир кишкенекей куры ер тавып, токтаганлар, аьр кими де не заты бар болса, сол затын ортага салып ас эткенлер. Сол ас ети туьрли ырызкыдан болган. Аьне сол аска аьсуьвре деп айтканлар. Аьсуьвре этпеклик эм оны аьдемлерге иширмеклик уьйкен савап...

Аьсуьвре уьйредеди эки юмадынъ ишинде тек так куьнлерде кайнатканлар. Аьсуьвреде мен озьим де коьп ишкенмен. Ясырмага неден керек, тамагымда татый калган аьруьв ас.

Огыр ман келсин Навруз!

Мине сосылар, кыскасыннан айтканда, тойлары, ойынлары, байрамлары акында аьдет-йоллар. Солардынъ ишиннен аьдемнинъ яшавына келиспеген зат таппага болама? Кенем де сонъгы заманларда неше бир яхшы той аьдетлеримизди бурынгыдынъ зарарлы калдыклары деп, аькиске аькетип, «яньы той аьдетлер» язып шыгардылар. Аман да халк сол «аьдетлерди» куьлангысы келмеди, иши тартылды, яны кыйналды.

Эндигиси сол тойларда-ойындарда тартылатаган саз алатларды карап шыгайык.

НОГАЙДЫНЪ САЗ АЛАТЛАРЫ

Бурынгы бабаларымыз бизге асабага бай йырларды, коьп яхшы анъларды эм бир хыйлы саз алатларды калдырганлар. Олардынъ коьбиси аьли де бизим халкта кулланылады.

Анъ алатларды айтаяктан алдын, анънынъ акында да бираз айтып озбага керек болар.

Анъ (куьй). Аьр бир йырдынъ оззининъ анъы болады. Бизим бурынгы баьтир йырлардынъ, инарлардынъ, суюв йырлардынъ да озь анълары, озь айтувлары кулланылган.

Анъга бурында ногайлар куьй дегенлер. Ол соьз аьли кулланылмайды демеге болады. Халкымыздынъ арасында калып турган домбырашылар домбыраларын колларына алганлай: «Кайсы куьйди шалайым?» — дейдилер. Ногайдынъ туьрли домбыра куьйлерин эситсенъ, сукланып тынълап каласынъ. Оьзлери де айлак коьп, эште, юзлеген демеге де боляк. Халкымыз арасында аты ийги белгили домбырашымыз Каирбек Межитов тек озь отызга юзык куьй шалган. «Бота куьй», «Йылкы куьй», «Мунълы куьй», «Туье куьй» эм тагы да сондай баскалар ногайдынъ айтувлы куьйлери болганлар.

Куьйлер мен халк куванышын билдирген, эригин язган, кайгысын боьлген. Уста домбырашылар куьй мен авызы ман айталмаган затларын да билдиргенлер. Мысалы: «Жошы хан авьлетим оьлди деп айткан аьдемнинъ авызына коргасын иритип куярман деген. Куьнлердинъ бир куьнинде анъда, кулан тевиц, ханнынъ улын оьлтиреди. Эм сол авыр хабарды атасына айтпага бирев де батпайды. Сонда бир уста домбырашы, домбырасын шертип, ханга увьлы оьлгенин куьй мен билдиреди. Каты хан домбырашыга тиймейди, тек домбырадынъ коьнегине иритип, коргасын куйдырады.

Куьй мен бурынларда бузавы оьлген сыйьырга баска бузавды, биеге кулынды телинткенлер, куьй мен атты ойнататаган домбырашылар да болганлар.

Аьр бир куьй — озь бир сыр, бир хабар. Тынълавшыды я ойнатады, я йырлатады, я йылатады.

Ногайлар кобыз бан да бек коьп анълар шыгарганлар. Туърли-туърли ойын анълар, йыр анълар болганлар. Ордады занъыратып, орада тепкенлер.

Бурында бир аьдем оьзи тарткан, оьзи йырлаган. Коьплер оьзлери йырдынъ соьзлерин де, анъын да эткенлер. Уста йыршы шыгарган йырды баска йырлайтаганлар алып йобнегенлер. Аьлигидей болып йыр кагытка язылмаса да, авыздан авызга бек яхшы яйылган.

Булайда мунавдай затты айтып озайым: аьне сол нота-зат язылмаган заманларда болган йырларымыз аьли бизде болса, биз дуньяда йырга энъ бай халклардынъ бири болар эдик. Ясырмага неден керек, бурынгымызды да йойдык, аьлиге дейим де коьп затты табалмадык. Неге десенъ бизге коьп йыллар баска халктынъ йырларын йырлаттылар...

Айтатаганым саз алатлар.

Домбыра. Ол ногайдынъ бир деген анъ алаты болган. Оьзи аьлиге дейим де сакланган. Домбырадынъ ясалувы да артык кыйын тувыл. Агаштан этиледи, малдынъ шеклериннен йинъишке тилинип эки йип тартылады. Коьнеги (кутыгы), сабы, саьдеплери, бавы, тиеклери боладылар.

Домбырады ногай кырда да, уьйде де шалган. Онсыз бурынларда бир той да озбаган. Ол онынъ эригин де язган, кайгысын да боьлген. Боьтен де, бурынгы йырлар домбыра шертип йырланса, халк, силтидей тынып, тынълаган. Кобан ногайлардынъ арасында домбыра меним бала заманларымда артык шалынмайтаган эди. Болса да, батта-сатта бирер тойларда шертилетаган эди. А дагыстан ногайларында тек туьнегуьнлерге дейим де, домбыра шалынып йыр йырланмай, бир той да озбаган.

Бурында бизим халктынъ арасында айлак уста домбырашылар болганлар. Олар домбырады да шалганлар эм йырлаган да эткенлер. Уьш-доьрт саьат йыр айтып, домбыра шертетаган эдилер. Бизим белгили «Эдиге» дестанын йырлап танъ аткаратаган йыравларды коьргенмен деп, атамнынъ айтканы аьли де эсимде.

Халкымыздынъ арасында домбыра шалынган заманларда, йыравлар да коьп болганлар. Неге десенъ домбыра, коьбисинше, йыр айтылып шертиледи. Ол аьдемди соьзге, йырга уйреткен. Аьли домбыра да шалынмайды. Халкымыздынъ айтып таьвесип болмайтаган йырлары да айлак аз айтыладылар.

Суййинишке, сонъгы заманларда дагыстан ногайларынынъ арасында сол бизим бир деген анъ алатымыз домбырады колга алган яслар шыктылар. Олар шалып та, йырлап та баслаганлар. Тек мине ондайлар бизим кобан ногайлардынъ арасында коьринмейдилер.

Бу ерде мен мунавдай затты да айтып озгым келеди. Кайсы заманда да халктынъ оьнери коьтере йок болып кетпейди. Ол аз болса да, несилден несилге етеди. Тек бир оьнери аз туьрленеди, баскасы бек туьрленеди. Олай дегеним, домбыра да коьтере йок болмады, оны аьлиги йырга зегенликлери болган яс кавымга еткергендей аьдемлеримиз табылды. Солардынъ ишиннен мен Каирбек Межитовтынъ атын айтар эдим. Ол, яс болып, атайлардан уйьренген анъларды, йырларды домбыра шалып йырлап коьрсетти. Бурын халкымызда мунавдай оьнер болган, оны мутпага керек тувылмыз, деп арымай-талмай авыл-авылга барып, домбыра шалды, ол оьнерге ясларды уйьретпеге каьр этти.

Аьне сол бурынгыдан калган домбырамыз зегенли яслардынъ колларына туьскен эм олар оны занъгыратып шалып халкымыздынъ коьнъилин коьтерерлер деп, сенмеге боламыз.

Кобызды баьримиз де бек аьруьв билемиз. Ол аьли де кулланылады эм бизим халктынъ бир деген анъ алаты болып калады. Оны тартып биз ойын да ойнаймыз, йыр да йырлаймыз. Кобыз деген соьз Куьнтувар эм Европа халкларынынъ коьбисинде бар. Тек аьр-бир халк сол соьзди оьзинше айтады: «кобыз», «кубыз», «комус», «комыс», «кобза», «хупус». Тек биз, аьлигилер, ногайдынъ бурынгы агаш кобызын коьрген де йокпыз эм билген де этпегенмиз.

Агаш кобыз. Бу ань алат бурын бизим халкта болган. Эм оны тартып бийиген де эткенлер, йырлар да йырлаганлар. Оны карагай агаштан ясаганлар. Шанагы экиге ярылган кертпединь яртысына, йогары бети шоьмишке усап келген. Эки шеги аттынъ куйрык кылыннан этилинген.

Кобызшылар, минезленип олтырып, туьп ягын аягына тиреп, йогары ягын сол бетке шалкайта берип ыслап, тартканлар.

Туьрк халкларында кобыздынъ тартылып басланувы Коркыт Ата ман байланыслы, деп айтылады. Ол заттынъ акында ата-бабаларымыздан калган мунавдай бир айтув да бар:

...Коркыт Ата ань (куьй) шыгарып йырламага айлак зегенли бала болып оьседи. Ол аьдемлердинъ эм янувардынъ сеслерин наьзик эм ярасык этип шыгара таган бир зат ясагысы келеди. Кайдай зат экенин айланып эм излеп коьп кыйналады. Бир куьн, ойлана ойлана, уйкап кетеди. Туьс коьреди. Ога бирев: «Коркыт, сен алты ясар туьединъ коьниннен шанак этип, ор текединъ муьйизиннен тиек салып эм бес ясар айгырдынъ куйрык кылыннан шеклер тартып, бир зат яса», — дейди.

Коркыт, карагайдан карагай сайлап, шанакты туьединъ коьниннен, тиекти ор текединъ муьйизиннен этип, шеклерин айгырдынъ куйрык кылларыннан тартып кобыз ясайды. Эм сол ясаган затын бас деп тартканда, ангына ушкан кус, ювырып юрген кийик, эскен ел — баьри де тынып, тынълайдылар...

Собьитип, Коркыт Ата кобыз тартып, куьй шыгарып, оьмирин озгарады. Оьнерден оьлмес оьмир табады. Аьли де коьп туьрк халклар (казахлар, туркпенлер, азербайджанлар эм с.б.). Коркыт Атадынъ «Ушардынъ улувы», «Аупбай», «Конъыр», «Элим-ай — халкым-ай», «Аккув» деген оьлмес куьйлерин тартадылар.

«Мунълы куьйди» ногайдынъ да, казахтынъ да ата-бабалары кабыргалары кайырылып тартканлар. Онынъ айлак авыр хабары бар. Ол куьй бабаларымыздынъ айтувларына коьре, бурынларда койлары кора-

лас, оьзлери аралас болып яшаган казах пан ногайдынъ айырылып кайгырганларында шалынган куый. Сол авыр шакта мунъланып йырланган мине шувмакты алып карайык:

...Йылав, йылав, йылав куый,
Йылаган зарлы мунав куый,
Казак пан ногай айырылды,
Ногайымнынъ бу эли,
Куынъиренди, кайгырды...

Бу куыйге «Казак пан ногай айырылысувы» деп те айтылады. Тарихта бу айырылысув 1456 йылда болган деп белгиленеди.

Агаш кобызга биз ногайдынъ энъ айтувлы бурын-гы йыры «Карайдар ман Кызылгуыл» дестанында да йолыгамыз. Сол йырдынъ мине муна шувмагын алып карайык:

...Ал ийиреним астымда,
Авыл коьрсем, елирмен,
Колтыгымда кобызым,
Ойнарман да куьлермен.
Аьжел алыс тувыл ды,
Вақыт етсе, оьлермен...

«Колтыгымда кобызым» дейди Карайдар ашыгына оьзининъ аманласкан оьзлеринде. Бу зат бурында ногайлар агаш кобызды кулланганларына шаат этип те туры. Агаш кобызды йип пен ийниннен алып колтыгына илгенлер. Сонынъ уьшин де йырда соьйтип айтылады.

Агаш кобызды аьлиге дейим де бирер туьрк халклар кулланадылар. Айтпага, кумыклардынъ уйлеринде оны коьрмеге болады.

Кыл кобыз. Аьли бизим халк оны кулланмайды. Бурында шерткенлер. Аттынъ куйрыгынынъ кылы тартылып ясалган ол кобыз.

Авыз кобыз. Оны бурында ногайлар кулланганлар, аьли тартпайдылар. Коьплер онынъ атын да мутканлар.

Шынъ кобыз. Оны бу куьнлерде де казахлар, якутлар, кыргызлар ярдыртып тартадылар. Аьли, Аллага шуькир, ата-бабаларымыздынъ бир яхшы анъ алаты эди, неге кулланмаймыз-ав деп, бизим оьсип еткен зегенли йьравларымыздынъ биревлери оны тартып баслаганлар. Эм олар сол шынъ кобызды халкымызга кулландылар деп, сеним этип каламыз.

Сыбызгы. Бу халкымыздынъ бир деген анъ тартаган алаты болган. Ол аьлиги заманда, коьбисинше, концертлерде тартылады. Сыбызгыды ногайлар агаштан, камыстан эткенлер. Бобтен де, оны мал баккан аьдемлер тартканлар. Сыбызгы тартып йылкыды уьйирилтип тынълататаган уста сыбызгышылар болатан эдилер алдын деп, аьли де картлар айтадылар.

Кабал. Ол малдынъ муьйизиннен этилген. Онынъ давазы бек шыккан. Оны ман анъ да тартканлар, эм кув шоьлдеги малшылар бир-бирлерине тавыс та бергенлер. Оннан сонъ кабал аьскерде де кулланылган. Аьли бурынгы кабаллар коьтере де йок болдылар. Биз балшыктан балаларга сызгырмага деп этилинген затка да кабал деймиз. Кабалды аьруув сызгырткан балалар, уьйкен болганда, сыбызгы, коьыз тартпага, домбыра шертепге аьмире боладылар. Йыр йырлавга, анъ шыгармага оьнерлик те аьдемге, эште, ана суьти мен келетаган зат болартагы.

Аьвелде авылларда саз балшыктан балаларга деп кабаллар этетаган усталар болатан эдилер.

Сакылдавык. Ол аьдемнинъ аяларындай доьрт-бес юка такталардан таспа ман байланып этиледди. Астындагы такта кесегининъ аьдем ыслагандай туткасы болады. Сакылдавыкты тартылган кобыздынъ анъына келистирип, «карс» согадылар.

Давылбаз. Ол аьлиги барабан дейтаганымыз. Аьруув этилип ийленген берк коьннен, агаштан, касынаклар салынып этилген.

Карнай. Ол уьйкен дуьдиктинъ кебинде ясалган. Оьзи бурынгы аьскерде кулланылган.

Сарнай. Бу алат бизим бурынгы йырларымызда коьп айтылады.

Мысалы этип мине шувмакты келтирейим:

...Карнай-сарнай тарттырып,
Садак огын аттырып,
Явга атланды баьтирлер...

Сосы шувмак карнай да, сарнай да аьскерде кулланылганларына шаат болып туры. Оларды тартып, да-вылбазды согып, аьскершилерди явга кайратландырып атландырганлар.

Муьйиз. Ол малдынъ муьйизиннен ыспайланып этилинген анъ алат. Оны, коьбисинше, данъылда юрген малшылар тартканлар. Анъшылар десенъ, муьйиз бен туьрли куслардынъ тавысларын да шыгарганлар.

Мине солар ногайдынъ бурынгы алатлары деп айтпага боламыз. Аьли олардынъ коьбиси коьтере де кулланылмайдылар.

Халкымыздынъ ойынларын-тойларын, куванышларын коьрдик.

Аллагу Таала оны куваныштан айырмасын. Болса да, халк болган ерде авырув-сызлав да болады да. Ногай халктынъ авырувларын-сызлавларын да бек аьрувь этип эмлейтаган эмшилер де эм тийисли эмлер де болганлар. Муннан сонъ келетаган баста хабар сол затлардынъ акында барады.

НОГАЙДЫНЪ ЭМЛЕРИ ЭМ ЭМШИЛЕРИ

Сунъкардынъ коьзиндей, кыздынъ колынынъ юмсаклыгындай, арсланнынъ юрегиндей эмлевши ден савлыктынъ маьлеги болады...

Абугали ибн Сина

Бизим ногай деннинъ савлыгына уьйкен эс эткен. Савлыктынъ бас эми тазалык экенин бек яхшы билген.

Аска олтыраякта да, астан сонъ да колын-авызын шайкаган. Парыз тийген аьдем кумгансыз тыска шыкпаган.

Халктынъ арасында авырувларды карайтаган уста аьдемлер болганлар. Олар, туърли обсимликлерден, януварлардынъ майларынан дарманлар этип, коьп авырувларды бек яхшы этип эмлеп билгенлер. Сол эмшилердинъ бир нешевлерин алып караягынъыз.

Яракшы – ол суьек сынганды, бувын шыкканды, ярады-затты караган. Кайдай авыр сынган суьекти де, бир киласыз этип, сап-сав битиретаган яракшылар болганлар.

Шырыш. Оны юмырткадынъ агыннан, бираз ак бийдай ун карыстырып, тогып эткенлер. Сонъ шырышты ак боьз кумашка ягып, сынган суьекти, бувыны шыккан ерди байлаганлар. Шырыш, аьлиги гипстей болып, сынган ерди берк этип ыслаган. Сынган ер битип баслаганлай, шырыш овзи туьскен.

Суьек сынганды бек аьруув этип эмлейтаган яракшылар авылларда тек туьнегуьнлерде де йолыгатаган эдилер. Олардынъ бирерлери аьлиги врачлар битиралмаган суьек сынганларды да эмлеп турадылар. Бирер врачлар сынган суьекти туьз этип орнына келистирип салалмай, терис болып биткен ерди уста яракшылар кайтарамнан сындырып, сонъ келистирип салып, шырышлап сав эткен йоллар болганын коьплер бек аьруув биледилер.

Курып баслаган аякты-колды эмлев. Тамырлары тартылып, курып баслаган аякты-колды сап-сав этетаган яракшылар да болганлар. «Рамазан-яракшы инимнинъ тамырлары катып курып баслаган аягын сап-сав эткени соьле де эсимнен кетпейди. Кайдай уста яракшы эди ол. Еринде еннетли болгыр», – дейди бизим авылдынъ энъ эсли курткасы Канитат. Мине онынъ хабары.

...Рамазан-яракшы энъ алдын аьруув этип тешкерип ястынъ авырган аягын карап шыкты. Карап болып, кайтип эм кашан аягы сынганын эм сынганды ким эм кайтип шырышлаганын сорады. Ястынъ йылдан артык кыймылдамай, тамырлары тыртысып курып баслаган аягын коьрип, коьнъили куьнъиртленип:

«Карап турып ясты аяксыз калдыраязгасыз, ай сиздиме-сизди», — деди. Эм сол куын ок эмлеп баслады. А эмлеви булай болды:

«Уш куын авырган аякты янъы сойылган эшкидинъ терисине орап тургысты. Дюртинши куын дегенде, тамам бувланган аякты териден алып, ак бийдай уннан этилген йылы мамырсага салып байлады. Онда да авырган аякты уш куын тургысты. Сонъ, катып калган аяк тамам бувланып босады дегенде, ясты эки аьдемге ыслатып, аякты акырын этип буьгип баслады. Сонынъ арасында яракшы ясты ыслап турганларга: «Ал, йигитлер, берк ысланъыз», — деди де, аякты бирден каты буюкти. Бувынлар шыкырдап, аяк, сав аяк буюгилетагандай болып, буюгилди. Сол заманда ястынъ эси авып кетти. Оннан сонъ аякты аьдуьвлеп шырышлады. Арасы ай да кетпей, бебем аягын басты. Бир-эки айдан, анадан янъы тувгандай, сап-сав болып юрди де кетти...

Аьруьв этип ойланып караганга — сол аьвелги яракшыдынъ эмлевинде кайдай усталык, кайдай терен билимлик болганы коьринип туры. Соьле бирер врачлар соьйтип авырган аякты-колды, курып бараятыр, эндигиси онынъ зарары болмаса, пайдасы йок деп, кесип тасламага аьзир болып турадылар.

Йок болдылар аьле Рамазан-яракшыдай аьдемлер. Бирев де онадай аьдемлердинъ усталыгына уйреналмады, уйренемен дегенлерге де, ол бурынгыдынъ болмаяк калдыгы, аьле бизде врачлар бар деп, пай бермедилер.

Малкам. Оны кайнатылган сарымайга бал, соган карыстырып кайнатып эткенлер. Малкам ман ярады, туурли шыгуварды эмлегенлер.

Оьпке авырувды борсыктынъ, кийик эшкидинъ, аювдынъ майлары ман эмлегенлер. Оннан сонъ кайнатылган сарымайга бал карыстырып мезгил мен ашатканлар.

Ел авырувды (ревматизм) эм арка, бел сызлап авырганды (остеохондроз) исси кумга яткарып эм пишеннинъ когын кайнатып салып караганлар. Арка-

дынъ сызлавын кишкей балаларга таптатып та эмленер. Ногайлар бу авырувларды коькирт сув ман да, исси батпак салып та сав эткенлер.

Иш авырувдан эмлев. Иш бурап авырса, ога ногайлар киндиги узаган дегенлер. Эм, ишти сыйпап, узаган киндикти орнына салатаган эмшилер болганлар. Авыр зат коьтерген аьдемнинъ киндиги тоьмен туьс пеге болады, эм, бираз болса да киндик орныннан тайган болса, аьдемнинъ иши бурап авырылды. Ол затты аьлеги медицина да айтады. Тек бурынгы эмшилердей, аьлиге дейим де врачлар, сыйпап-зат этип киндикти орнына аькелип билмейдилер. Тек куьнтувар кыралларда киндиктинъ аьдем авыр зат коьтерсе узайтаганын биледилер эм ол затты эмлевге уьйкен эс бердилер. Эгер дейим киндиги орныннан тайган аьдем заманында эмленмесе, онынъ ишинде, карынында туьрли авырувлар тувмага болатаганын бурын бизим эмшилер бек аьруув билгенлер. Эм иши шаншып баслаган аьдемнинъ энъ алдын киндигин караганлар. А киндик аьдемди анасы ман, ери мен байлаган затты да.

Кан алув. Аьдемнинъ кан басымы (давленииеси) коьтерилип, бас авырып баслаганлай, бурынгылар кан алдырганлар. Каьр этип кан алатаган усталар болганлар. Олар, шертки мен шерттип, аьдемнинъ кабагынынъ уьстиндеги кан тамырдан кан алганлар. Кан алганлай, аьдемнинъ кан басымы орнына келип, бас авырувы токтаган, эм ол озьин бир киласиздей этип сезген.

Суьлик. Аьдемнинъ яман канын суьлик пен де алганлар. Бурында ол бек коьп кулланылган. Аьле онынъ аты да койьлып бараятыр.

Аьдем, кан алдырганнан сонъ, шай ишип, бал, май ашап, тыншайган, карув йыйган.

Бал эмге кулланылмаган авырув болмас. Оьпке, коьз, иш, тамак авырувларды эмлейди, ярады тез битиреди, сувыктан саклайды, аьдемнинъ денин динктей этеди, куьйген ерди эмлейди.

Кая шайыр (мумие). Ол иш авырувларга эм болады. Оны, сувга эгетип, аз-азлап ас алдында ишкенлер.

Борсык май. Оны кайнатып, оыпкеси авырганга иширгенлер. Оны ман иштеги ярады да эмлегенлер. Сызлап авырган аякларга-колларга якканлар.

Каз май. Оны ман отка куйген ерди эмлегенлер. Ол куйген ерди тез битирген эм эттинъ терисин йы-йырылып калувдан да саклаган.

Ашувтас. Оны ман яра болган авызды шайкаганлар, кышпа котырды эмлегенлер.

Йылкы май. Тамак авырувды эмлеген. Йоьткирик тийсе, йылкы майды суьт пен кайнатып ишкенлер. Сосы эмди халк аьли де кулланады.

Аюв май. Оыпке маразды эмлегенлер. Ел авырувы болган аякка-колга яккан.

Сарымай да коьп авырувларга яраган. Оннан ногайлар коьп дарманлар эткенлер: малкамга косканлар, ярага салганлар, кайнатылган майды сисик ерге якканлар, кыскаяклылар сакина болып авырган басларына салганлар.

Ювырт. Увланып авырганларга янме-ян ювырт иширгенлер.

Шыгувларга да тузлы ювырт якканлар. Йылан-зат шаккан сонъ болган сисиклерди де тузлы ювырт ягып эмлегенлер.

Пыслаксув. Ас казаны авырган оны аш курсакка ишкен. Ас батпаган аьдем де ас алдында аз-азлап ишкен.

Бизим ата-бабаларымыз коьп оьсимликлерди туьрли маразларды эмлевге кулланганлар. Оьсимликлер ногай аьдемге уьй де, кийим де, азык та эм дарман да болган. Дарман уьшин оьсимликлерди шийлей де, кептирип те, тартып та, май ман эгетип те кулланганлар.

Сол оьсимликлердинъ бир кесеклерин айтаяк. Соьзимизди шоьлдинъ атаклы оьлени — ювсаннан басдаяк.

Ювсан. Онынъ коьп туьрлиси болады. Ногай шоьлде коьбинше боз ювсан оьседи. Кышпа маразды, ювсанды кайнатып, сувы ман эмлегенлер. Кайнатылган ювсаннынъ сувы аьдемнинъ ишиндеги шылавшанларды шыгарган. Оны янышып ярага да сепкенлер.

Кайнаган ювсаннынъ бувы тымав болып авырганга, сувык алганга эм ел авырувга яраган.

Андыз. Бизде «андызлы ердинъ аты оьлмес» деген соьз бар, неге десе оны ман халк коьп авырувды эмлеген. Ол йылан шакканга да яраган.

Куьйгет. Оны иш авырганга, шайдай этип, кайнатып ишкенлер. Куьйгетти, кептирип, туьйип, аска да салып ашаганлар.

Кышыткан. Аьдемнинъ этин, тийгенлей, шагады. Онынъ япырактары да, тамыры да дарман болады. Кышытканнынъ кептирилген япырактарын кайнатып, бувына ел авырув тийген аяктарды-затты тутып эмлейдилер. Онынъ кайнаган сувун аз-азлап иши авырганлар да ишедилер. Яс кышытканнынъ япырактарыннан сыгып шыгарылган сув куьйген ерге эм болады. Кышытканнынъ япырактарын ногайлар сорпага да салганлар.

Куьнайлан. Онынъ калпагы, шешекейи, тамыры эм сабагынынъ ишиндеги юмсак ак оьти даьри боладылар. Энь алдын куьнайланнынъ шешекейлерин йыйып кептиредилер, шемишкелер болды дегенлей, калпакты эм сабагынынъ ишиндеги оьтин йыйып аьруув этип кептиредилер. Эм сол кептирилгенлерден койы шайдай этип кайнатып шеклери, бавыры авырган аьдемлер ишкенлер. Тиси кавсаган, тисининъ эти авырган аьдем, куьнайланнынъ тамырын кайнатып, авызын шайкаган.

Буьйректе тас болып баслаганда, куьнайланнынъ сабагынынъ ишиндеги оьтин кайнатып ишкенлер. Сосы эмди кувьгы тыйылганлар да кулланганлар. Ас казанга ас синъмегенде, куьнайланнынъ тамырын бир аз арпа косып кайнатып, сонынъ сувун ишкенлер.

Куьнайланнынъ курамында май, белок, кофеин дегендей заттар коьп экенлерин аьлиги медицина да бек аьруув этип айтады.

Ногайлар, куьнайланнынъ таягын калпагы ман бирге ягып, куьлиннен, сабынга деп, силти эткенлер.

Каратаспа оьлени шеклерде ярады эмлемеге ярайды. Онынъ бир касык урлыгын ярым стакан ка-

дер сувда кайнатып, астан алдын аз-азлап уыш-доёрт мезгил ишкенлер.

Дувшоьлмек. Онынъ урлыгын кайнатып, таза шибек пен авырган тиске бироз сувын тамыстса, тис сав болган. Дувшоьлмектинъ кайнаган бувына тамак, бурын авырувларды да тутканлар.

Соган ман сарымсакты да халк коьп авырувларга эм эткен. Олардынъ сыгылып алынган соьлине бал карыстырып юрек, бас, иш авырувларга дарман эткенлер. Соганды батлавыкка да салганлар. Ол шыгувды тез писирген эм де тазалаган.

Кара турп. Юрек авырганга оны бал ман ашатканлар. Ол канды аьруьв юргисткен.

Кымызлык. Онынъ увак емислери де, тамыры да — эм. Емисининъ майы энъ баа дарман деп саналады. Ол не авырувды да эмлемеге ярайды. Ногайлар онынъ емислерин сувык алса, йоьткирик авырув тийсе, кайнатып, койы этип ишкенлер. Кайда да иш авырувга-затка тамырын кайнатып кулланганлар.

Пыхы. Онынъ соьли мен юрек авырувды эмлегенлер. Аьлиги врачлар да коьзлери авырганларга коьп пыхы ашамага керек деп, кенъес этедилер.

Кара бурыш. Коьбинше оны ногайлар шайга, аска салып ишкенлер. Онынъ эм экенин бек яхшы билгенлер эм коьп авырувларга кулланганлар. Боьтен де оны ман сувык алган авырувларды эмлегенлер. Курт еп кавсаган тистинъ кувысына кара бурышты эзип салганлар. Кара бурышты тамыры тартылып эм кан шавып (паралич болып) авырганлар да кулланганлар. Кара бурышты уватып, йылкы май карыстырып кайнатканлар эм соны авырган кол-аякка синъдирип якканлар.

Кара бурыштынъ курамында май, силти, крахмал, белок дегендей затлар бар.

Козыкулак. Тамырын кайнатып, иш оьткенге иширгенлер. Ел авырувга да яраган.

Татыран. Яс татыраннынъ тамырын балга увак этип туврап бир юма кадер тургыстканлар. Татыран балга писти дегенде, бавыры авырган астан алдын уыш-доёрт

мезгил аз-азлап ишкен. Татыранды, сорпага да эгетип, эт пен де ашаганлар.

Кендир. Халк оны бавыр эм кувык авырувларга дарман эткен. Онынъ опыракларын кайнатып, саьрик марзга да иширгенлер.

Сутьтекей. Кайнатып, оьпке маразды эмлегенлер. Койы этилип кайнатылган сувын кышпа котырга да якканлар.

Андыркожа. Япыракларын, кептирип болып, туьйгенлер, Сонъ койы этип кайнатып, басы авырган ишкен.

Курткашаш. Тамырын кайнатып, кан шапкан, тыртысып авырган аьдемлер ишкенлер.

* * *

Йогарыда айтылган яракшылардан эм усталардан баска болып, халк арасында авырганларды карайтаган шуклавшылар да, кагымшылар да болганлар.

Шуклавшы. Ол соьлеги экстрасенс демеге де болады. Неге десенъ шуклайтаган аьдем авырганды, аьлиги экстрасенслердей болып, яьылган колларын ога бирде ювык аькелип, бирде эрек аькетип, оьзи десенъ кара терге туьсип, шуклаган. Бурын заманларда шуклавшы эмшидинъ коьп биотогы бар экенин, эм ол сол биотоклар ман авырганды эмлейтаганын бирев де билгени йок. Шуклавшы бир затлар айтып эмлейди дегенлер. Совет власти кайда да оларды, алаяк уьшин халктынъ басын айландыратаган аьйлежи йинлер деп, коьрип унамады. Сонынъ уьшин де кайдай биотоклары болган уста кагымшылар, оьзлерининъ билимлерин де биревге айталмай, дуьнядан замансызлай кештилер.

Сол шуклавшылардынъ булай аьдемлерден эсе артык биотоклары болганларына эм сонынъ уьшин де авырганларды эмлегенлерине мен аьли бир шегим де калмайды. Неге экенин, мысал аькелип айтайым.

Бизим Орак авылында (соьле Эркин-Юрт) Аьжикызы деп бир шаьвжик битимли, шугыл юрисли, таза

шырайлы куртка бар эди. Ол авылда мине деген уста шуклавышы эди. Аьжи-кызынынъ шуклаганы эки болмайды деп, авыл оны авызыннан тувьсирмейтаган эди. Уьшин эди халктынъ айтувы, онынъ эмлегени авырганга ярасатаган эди. Эне сол Аьжи-кызынынъ уый бизден узак тувыл эди. Эм онынъ намаздан турып каралдыда, сувык демей, йылы демей, бир бес-алты такыйкалар яланъаяк юретаганын конъгысылар бек аьруув билетаган эдилер. Билген уьшин, олардынъ биревлери де куртка дениндеги кызып турган биотокларды ерге йиберетаганын кайдан билеек эдилер. Сол бурынгы шуклавышылардынъ бирерлери куьбирденип оьзининъ биотогын авырганга бергенлер. Бирерлери, куьбирденмей-зат этпей, колларын авырган аьдемлерге тутып эткенлер.

Солье медицина соьйтип эмлевге мануальная терапия дейди.

Джуна дейтаган грузин миллетли кыскааяклы, биополе мен эмлеп, савлай дуныяга белгили болганын биз баьримиз де бек яхшы билемиз. Аьше, сол Джунадай тувыл эдиде бурынгы бизим шуклавышылардынъ кайсысы болса да биреви, деген ой келеди аьли меним акылыма. Элбетте, болганлар ондайлар, тек заманлары баска эди олардынъ. Билген билимлерин де эттиртпедилер оларга. Соьйтип табиат эм Аллагу Таала акыл, билим берген неше биревлер, сол билгенлерин халктынъ пайдасына кулланалмай, дуныядан кештилер. Шуклавышылар эм кагымшылар баьри авырувларды да карамаганлар. Ашык ярага, сувек сынганга олар, ниязына дуныя карзына берсенъ де, бармаганлар. Оьзлерининъ эмлемеге колларыннан келген авырувларды караганлар.

Аьле, оьзинъиз коьрип те турысыз, экстрасенс болмаган бир авыл да, бир кала да йок демеге болады. Оьзлери де ниязларына мынълап акша аладылар. Бирев де оларга сиз йиндей, шайтандай болып, халкты алдайсыз, демейди. Олар оьз куллыкларын бардыра бередилер. Тек олардынъ баьрисининъ коллары ягама экен авырганды эмлемеге? Ким биледи...

Несин ясырайым, соьлеги сол экстрасенслердинъ биревин коьргенлей, эртенъ мен каралдыда яланъаяк кезип юрген Аьжи-кызы коьз алдыма келеди эм меним эринлерим оьзи-оьзиннен: «Аз аьдемди асып бараятырган авырувдан сав эттима, еринде еннетли болгыр», – деп йыбырдайдылар,

Булайда мен халкымыздынъ эмшилери эм даьри болатоган оьленлери-затлары акында бираз айттым. Болса да бизим ногайда мен айтпаган коьп эмлер эм дарман этетаган оьленлер бар экенине бир шек те йок. Тек оларды билген аьдемлер, оьзлери мен кабырга алып кетпей, халкка айтып калдырсалар, уйкен саваплык зат этер эдилер, деп ойлайман...

Эмлер мен эмшилерди айтканнан сонъ, ырым акында да бир аз айтпага керек болар, эште. Неге десеъыз, бизим эмшилер аьруув ырым этип кайгыларды да боьлгенлер, авырувларды да язганлар.

ЫРЫМ – ОЛ ЫРЫС

Бизим халкты айлак ырымшыл, дейдилер. Уьшин, ырымшымыз. Тек неге болса сога ырым эте коймаймыз. Келисип келмеген ырым бизде бек аз болар. Ырымды халк баьленше юз йыллар сынап айткан.

Ырым этуув туьрли болады. Савлай халктынъ яшав аьллерине келисип этилинген ырымлар бар, эм аьр бир аьелдинъ, аьр бир аьдемнинъ оьз ырымы да болады.

Ногайлар йылларды, куьнлерди, юлдызларды, айды, табиаттынъ туьрленислерин, януварлардынъ, куслардынъ турысларын, кылыкларын сынап та ырым эткенлер. Айтпага, йыллардынъ акында коьп ырымлар бар: «Йылан йылы – йылыс, кой йылы – тувыс», «Мешин йылы – эбин тавып кешин йылы», – дегенлер. А кой йылын аьруув йыл деп, ырым эткенлер.

Бизим халк дайым да куьнлерди ырым этеди. Бирерлер басляк ислерин саьли куьн эш этпейдилер. Ол куьн

йолга да шыкпайдылар. Мен озым де, оьтириги неден керек, онь аям кышыса, акша туьсти деп, аямды коьки-региме сыйпайман, кайда да солым кышыса — шыкты деймен.

Ай ырымлары. Ногай аьдем, алтын сыргадай аьйдик болып тувган наьзик айды коьргенлей:

— Огырлы ай болсын, бу кезикте Аллагу Тала юмле халкымызга яхшылык берсин. Кайгы-зат билмей, муны ойнап-куьлип озгарайык, — деп, тилек тилейди эм дува этеди. Айга карап куванады. Оннан сонь, коьз тиймесин деп пе, ким биледи, «машалла» айтады. Бу аьдет, эште, бизим халк ислам динин алмай турып, айга, куьнге табынган заманлардан калган болартагы. Янъы айдынъ аьйдиклиги, сылувлыгы аз йыравларды сукландырганым! Меним де янъы айдынъ акында суьйтип айтканым бар:

ЯНЪЫ АЙ

Сылтырап, алтын сыргадай,
Коькте тувар янъы ай.
Оны коьрсе, ногайдынъ
Коьнъили болар ялпак яй.

Огыр ман келсин бу ай дер,
Тилек тилер, дува этер.
Сылувына сукланып,
Коьнъили онынъ коьк етер.

Огырлы болсын сосы ай,
Казаным меним кайнар дер.
Казаным меним кайнаса,
Яшавым меним яйнар дер.

Сылтырап, алтын сыргадай,
Коькте тувар янъы ай,
Оны коьрсе, ногайдынъ
Коьнъили болар ялпак яй.

Бурынгы гуннлар куынге табынганлар, айды сыйлаганлар. Аьле гуннлардынъ кабырларыннан куыннинъ эм айдынъ суьвретлери табыладылар.

Янъы тувган ай айлак ярасык болады. Оны аьвелден алып аьдемлер оьрнеклерге салганлар. Хатын-кызларга, янъы айга усатып, сырга эткенлер. Неше бир йыравлар сылуларды янъы тувган ай ман тенълестирип, йырлар шыгарып йырлаганлар.

Бизим халк, айдай ыспайы болсын деп, баларына айды косып ат таккан эм сол атлар аьли де аталадылар эм энъ ярасык атлар болып каладылар. Мен, булайда, олардынъ бир кесегин айтып озайым:

Алтынай, Толганай, Айсылув, Айбийке, Айсолтан, Айгуьл, Айдик, Айганым эм тагы да сондай баскалар.

Оннан сонъ мусылманлар, сыйлап, айдынъ суьвретин бурынгы заманлардан алып оьзлерининъ байракарына белги этип келеятырлар.

Айдынъ акында бизде атайлар айтып кеткен коьп такпаклар, айтувлар бар:

Айдынъ ызын ай басар, аттынъ ызын тай басар;

Айдан — йыл, йылдан — оьмир.

Янъы ай шалкак болып коьринсе, аймедет, ай явынсыз боляк экен, дегенлер. Эгер дейим айдынъ ушлары, шалкак болмай, шелек илсенъ, тургандай болсалар, Аллага шуькир, ай явынлы боляк деп, суьйингенлер.

Толы айдынъ тоьгереди карагошкыл болып курса-ланса, дуныяда бир уйкен аьдем авысаяк деп, ырымлаганлар.

Бизге кишкей заманда айга карап бармагынъыз бан коьрсетпенъиз, ярамайды, дегенлер. «Не ушин?» деп коймай сораганда, айда яланъаш бир яс койларын багады, ол оьзине селеке эткендей коьрип уялады, дегенлер ясы уйкенлер. Оьзек те, балаларды алдатув тыныш, болса да, бу ырымда бир ясыртын маьне бар.

Юлдызлар ман ырымлар.

Уьлкер батпай, кыс болмас.

Уьлкер батса, ер катар.

Уьлкерли айдынъ савлайы да кыс.

Уьлкер уьйден коьринсе, эки айдан сонъ яз болар.

Куйрыклы юлдыз (комета) яркылдатып ерге от шапыратса, яман нышанга саналган. 1222 йылда куйрыклы юлдыз ушканда, монголлар кыпшақларды соғып алганлар деп те, тарихта айтылады.

Бурын айга, юлдызларга, куьнге карап, дуьняда, табиятта келеек аьллерди билетаган аьдемлер де болган. Муны биз айтып озган ырымлар да, эште, сол билимши инсанлардынъ сынап айткан затлары болартагы.

Коек гуьрилдев. Язлыктынъ басы келип, биринши коек гуьрилдеви эситилгенлей, ногай аьдем, яз келди деп суьйинип, ырым этип тилек тилейди. «Хайырлы-огырлы саьатке, язымыз огыры ман келсин», — деп, коекке карап, юзин сыйпайды,

Балалар десенъ, курсакларын соғып:

Курсагымыз ток болсын,
Кайгымыз йок болсын!
Я Алла, я расул Алла! — дейдилер.

Кайда да, кыс айы киреятырып, коек гуьрилдесе, ногайлар «кыс иш таслаган» деп айтадылар. Соьйтип айтканлары — кыс кыслыгын артык этпес, дегенлери болартагы.

Сувды баалав. Ногайлар аьвелде сувга уьйкен баа бергенлер. Сувды кирлеген яман куьнага саналган. Балалар аньламавы ман сувга сийселер, оларды ясы уьйкенлер коркытканлар: эгер дейим сувга тамгыстсанъ, ахырет дуьняда авызынъ ман сийдигинъди айырып алаяксынъ. Кишкейлердинъ эсинде коьп айтылган соьз да-йымга калады.

Койды соккан онъмас. Ногай мал ман келген халк. Ол оны баалап та, карап та, асыллап та биледи. Сонынъ уьшин де малды сокканды куьнага санаган. Мине такпакты алып карайык: «Кошкар муьйиз коргасын, койды соккан онъмасын». Кайдай уьйкен маьнеси бар ойлап караган аьдемге. Яткан малды аягы ман тебуьв аялап айып коьринген. Ол заттынъ акында ата-бабаларымыз бизге мунадай бир айтув калдырып кеткенлер.

...Бурын-бурын заманларда бир коьлдинъ ягасын-да ярлы ялгыз яс анасы ман яшайды экен. Кеше де, куьндиз де Кудайдан, бир малым болса экен деп, тилейди. Бир куьнлердинъ бир куьнинде буга авылдасы аяп бир козы береди. Козы оьсип етип кой болады. Сол кой эгиз козы табады, экинши йылда да козылар, кой болып, эгизер табадылар. Соьйте-соьйте койлары бир отар болады, отардан келеди де отар тувалды, ярлы яс байыйды. Бир кере сол яс, тувра йолында яткан карт койды коьрип: «Бу да булайга неге келип ятканды-ав! Тур, карт шошка!» – деп малды аягы ман тебеди.

Карт кой корланады, кыршынады, баьри болган куьшин салып турады да, манъырап, коьлге атылады. Карт койдынъ артыннан ястынъ отарлары, топар-топар йылкылары атыладылар. Яп-ялгыз бир затсыз калган яс та энъ сонъында байлыгынынъ артыннан коьлге оьзи де ютылады.

Сол куьннен бербетин ногайлар бу коьлге «Кой коьл» дейдилер.

Эртенъликте эм кешликте сол коьлден койлардынъ манъыраганы, атлардынъ кисинегени дайым да эситиледи деп, хабарлайдылар.

Бу тарихли эртеги болса да, онынъ кайдай терен маьнеси, кайдай терен ойы бар!..

Авырувлар эм авырганлар акында да ырымлар бар. Айтпага, ногай аьдем кешке тамаган авырган аьдемди коьрмеге бармайды. Аьруьв тувыл, маразы созылар деп, ырым этеди. Оннан сонъ кешке карсы кайсы авырув да куьшленеди, сол ара уьстине бирев келип калса, маразлы тагы да бек ызаланады.

Табиатка, ян-януварларга этилинген ырымлар айлак коьп. Олардынъ оьзлери бир китап болар эдилер. Мен тек бир нешевлерин мысалга келтирейим.

Куьн кызарып тувса – ел болар.

Ай шалкак болса – кургак болар.

Айдынъ ушлары иш бетке кайкы болса – ямгырлы болар.

Янъы ай бек ярык болып коьринсе – салкын болар.

Юлдызлар кишкей болып коьринселер — ямгыр болар.

Куьнтувардан ел эссе — яз болса да, кыстай коьр.

Сызгырма, ел эсер. Елдинь арты — ямгыр.

Бакалар сувдан куры ерге шыксалар — ямгыр явар.

Савыскан уйге карап шакырса — сагынганынь келер.

Кораз босагага келип кышкырса — конак келер.

Каз басын канатынынь астына салса — куьн сувык-латар.

Карлыгаш келмей — яз келмес.

Коьлде сув коьбейсе — йылы болар, азайса — сувык болар.

Тавык кораз болып шакырса — аьруьв тувыл деп, ондай тавыкты сойганлар.

Карга терек баста олтырып какылдаса — куьн бырыгар. Каргалар куьплесип ушып юрселер, куьн йылынар.

Мысык коьсилеп ятса, куьн аьруьв болар.

Март шыкпай, дерт шыкпас.

Коьккеш шакырып басласа — куьн йылыга айланар.

Йолга шыккан аьдем бир зат мутып артына кайтса, онынь сол кезе йолы болмаган. Артына кайткан инсан бираз олтырып, тагы да йол алган. Йолавшыдынь алдына оьзи суьймейтаган бирев шыгып калса, ол, кери кайтып, бираз олтырган, Кудайга оньайлы йол уьшин тилек салган, сонь туруп кеткен. Алдына бос шелекли аьдем шыккан да ийги ырым тувыл.

Сыпырадан ерге пышак кырыннан туьссе, мал сойылады дегенлер.

Аяк кийим авдарылып туьссе де, осал затка йорылган.

Табанынь кышыса — йол шыгасынь, бурнынь кышыса — конак келеди. Сол кулагынь шувылдаса — сени яманлайды, онь кулагынь шувылдаса — мактайды. Аясы кышыса — акша туьседидегенлер.

Ийт улыса — яман. Йолда темир-зат тапсань — йол болады.

Сондай ырымлар бизим халкта коьп, кайбирисин айтайык.

Бу дуньяда ырым этпейтаган халк болмас. Тек сол ырымлар биревлерде коьп, баскаларында — аз. Не зегенли, не табиятлы, не окымыслы аьдем де ырым этеди. Ама неге болса сога ырым этип турган да яшавга буршав береди, аьдем акырлыгын, акылын йойгандай болып, туьрли ырымлардынъ кулына айланады. Ол ийги тувыл. Ногайда булай айтувлар да бар:

«Таьвекелши тавга минер»,

«Таьвекелге — нур явар».

Аьр бир исте де шалысувлык, таьвекеллик, ис суьерлик керек болады.

Мен де, «Ногайдынъ уьйин» язып баслаганымда, ырым эттим.

Ырымым сол — ногайдынъ уьйинде дайым да яхшылыкка йоралган ырымлар коьп болсынлар, сол ниетлери толсынлар...

Халктынъ тириси болган ерде обьлиси де болады. Ногай обьлисин кайтип оьрметлеп коьметаганы акында айтылады муннан сонъ келетаган баста.

ОБЬЛИСИН ОЬРМЕТЛЕГЕННИНЪ ТИРИСИ АШ КАЛМАС

Дурыс айтылган такпак. Оннан сонъ: «Обьлим ак» — дейди бизим халк. Ол заттынъ акында оныншы оьмирде яшаган туьрк халклардынъ зегенли аьлими, философы Юсуп Баласагуни булай деген:

...Мен обьлемен, ызаланма, кыйналма,

«Тувган аьдем — оьлмес» десе, ынанма...

Бизим ата-бабаларымыз оьлгенлерин оьрметлеген. Оны кайтип коьммеге, кайтип эске алмага кереги акында бизге коьп ийги аьдетлер калдырган. Аьне солардынъ акында бираз айткым келеди. Бу затларды мен айтаяк та болмас эдим, эгер дейим сонъгы заманларда, ийги аьдетлеримизди эте келип, бир кесек керексиз затларды да аьдетке киргистип басламаган болсак.

Оьлиди ногайлар, уйкен сый берип оьрметлеп, савлай авыл йыйылып коьмеди. Халк келип оьлиди соньгы йолына озгарады, оны ман, эки-меки йолыкпаягын билип, аманласады. Оьлиди йыйылганлардынъ ортасына салып, аьпенди яде мола, яде ясы уйкен зе-генли карт халкка карап:

– Ямагат! Буьгуьн баьленшакайдынъ увьлы бизим арамыздан кетип бараятыр. Эгер дейим ол, артык эс-зат этпей биревге бир келиспеген соьз айткан болса яде биревден бир алган заты болып, бералмай калган болса, кеширинъиз!

Халк сол соьзлерди, басларын тоьмен салып, силти-дей тынып, тынълайды. Тынълап болып, баьри де бир авыздан:

– Кешемиз, – дейдилер. – Яткан ери мамыктан юм-сак болсын.

Аьруьв этип ойланып караган аьдемге бу соьзлер кайдай терен ойлы, оларда кайдай аьдемшилик бар. Оьли аьдемди, ямагаты, авьлы разы болмай, ахыры ме-канына аькетпейдилер. Бек яхшы аьдет! Тек туьнегуь-нлерге дейим бир кесек динге карсы болып юретаган аьдемлеримиз, сол аьдетимизди диншиликке аькетип, не азап шектирдилер халкка. Ондайлардынъ, меним-ше, не дин акында, не аьдемшилик акында, не эдаплык акында эш бир билимлери де болмаган. Оьли шыккан ерде сыйт болады. Ювык аьдеми оьлген, бувынлары босап, юреги сыгылып, йылайды. Тек айлак бек шабы-нып йылаганды халк макул коьрмейди. Эште, сол би-рев оьзин бираз сакласын дейтаган болартагы. Сыйт этиледи. Юректи сызлатып шыккан сыйтты бираз ба-саяктай болып, биревдинъ бозлавы шыгады. Байбай-лап йылап турганлар тынадылар, эм баьри де бозлавга кулак саладылар.

Бозлав. Бу ногай халктынъ ятлав этип уйкасты-рып айтып йылайтаганы. Бозлавды да ким болса сол айталмайды. Эл ишинде бозлавга усталар табылады-лар. Олардынъ бозлав этип айтканларын тынъласанъ, юрегинъ ийийди, коьзлеринънен тып-тып этип йыла-мык тамшылар тамадылар. Кайда да соьзлердинъ ше-берликлери аьдемди сукландырадылар.

Бозлав оьлгеннинъ ясына карап келистирилип айтылады. Мысалы этип бир неше туьрли болып айтылган бозлавлардан шувмаклар келтирейим:

Алла коьнгилинъди хош коьрсин,
Еннеттинъ кенъ сарайын бос берсин,
Оьзинънен калган балалар
Бегене болсын, берк болсын.
Аьр ислери онъ болсын.
Агалар ат байлаган юрт болсын,
Аьлимлер дува кылган уьй болсын...

(Уьй иеси оьлгенде айтылган.)

Бу кеше мен туьс коьрдим.
Бир аьлемет ис коьрдим:
Алкымыннан алтын туьйдем уьзиллип,
Алдыма кара халкым тизилип,
Азбарымнынъ ишинде
Аракы, баллар ишилип,
Енъсиз коьйлек пишилип.
Сол туьсиме коьналмай,
Куьн ярыкты коьралмай,
Ботасы оьлген туьедей,
Бозлай туьрып калган куьн,
Боз ботадан айырылып,
Йылай туьрып калган куьн...

(Улы оьлгенде айтылган бозлавдан.)

Бу бозлав шебер соьзлер мен эм ятлав ягыннан айлақ усталық пан келистирилип туьзилген. Дурысын айтканда, мине бозлавды шыгаратаган кыскажаклыдынъ зегенлиги аьлиги ятлав язатаган биревлерден артыклыгы коьринип те туьры. Сосы айтылатаган бозлавлар аьвелде бизим ногайда соьзлерден оьрнек оьрген аьдемлер коьп болганларына шаат боладылар. Ясырмага неден керек, аьли де коьбисинше оьли шыккан ерлерде сол бурында болган бозлавлар айтыладылар.

Кобгилдирди коьлдей шувлатып,
Кобгендей коьзди йылатып,
Куьн коьзиндей бийкеди
Оьлен минен тенъ этип,
Оьз тенъиннен кем этип,
Шынардай бойын шуйдиртип,
Шувакка бетин куйдиртип,
Басына кара буьркентип,
Бавырын ерге суьйкентип,
Таслап кеттинъ сен, ием...

Мине соьзлерди эри оьлген яс хатын бозлаган. А кайдай шеберлик пен этилген бозлав. Сыдырадагы соьзлер, кап пан кепке куйылгандай болып, бир-бирлери мен киртлескенлер.

Айтатаганым, аьлиги заманларда бозлав да сийрек айтылып баслаган, эм оны шыгаратаганлар да авылларда сийрек йолыгадаылар.

Ногайларга бирер баска халклар, оьлиди неге коьмгишей асыгадаылар, не аьлемет аьдетлери бар ды, дейдилер. Онынъ да, мага коьре, маьнеси бар. Бизде оьли шыккан ерге тек бир ювык еткенлери келип калмайды, а савлай ямагат, авыл йыйылады. Ол аз болса, баска авыллардан да келедилер. Ойланып караганга, сол кадер йыйылган халкты бир куьн яде эки куьн каратып турган яхшыма? Элбетте, яхшы тувыл. Эште, сонынъ уьшин болартагы ногайлардынъ оьликти тез ерлестиргилери келгенлери де.

Сонъгы заманларда коммунист аьдем оьлди десе, сарытабак пан коьммеге керек деп кышкырып турадылар бир кесеклер. Ондайлар сарытабак пан христиан дини коьметаганын эслерине де алмадылар. Ойланып караган аьдемге, бир диннинъ аьдетин яман деп таслап, баска диннинъ аьдетин яхшы деп, неге кулланмага керек болады? Бу зат билимсизлик тувылма? Сол аьдемлер динлердинъ тарихин да, халклардынъ мынълаган йыллар бойынша туьзилген аьдетлерин де билмедилер, билгилери де келмедилер.

Оьлидинъ акында соьз барганнан сонъ, булай зат акында да айтып озайым. Кала еринде яшай турып,

халкымыздынъ бир неше окымыслы, тийисли ерлерде куллык эткен аьдемлери дуныядан авысып, обликтинъ иелери тувган ерлерине аькетип коьмеек дегенлеринде, биревлер: «Каерде де ер, тек калада коьммеге керек болады. Уьйтип этпесенъиз, партия органлары сизди аькис этерлер», – деп, отган коьйлек кийип, кышкырдылар. Неге олар баска биревдинъ облисине ие шыктылар? Ким оларды солай эт деп кыстады?

Дурыс, каерде де ер, каерде де коьммеге болаяк тувыл, деп бирев де айтпайды. Тек аьр ким де тувып-обскен топырагында яткысы келеди ахыр-аьвел. Аьр кимге де ери исси.

Бизим халк облисин бир заманда да эсиннен шыгармайды. Йылына дейим топырак болганнынъ уьлисин шыгарады. Халкты йыйып, етисин, кыркын, элли эки кешесин, юзин, йылын этеди. Ол затларды аьр бир халк та этеди. Бирев де облисиннен бир затты да кызганмайды. Кызганмага да керек тувыл.

Болса да, булайда мен сонъгы кезуьвлерде бизим дуваларда болатан бирер затлардынъ акында айтпай болмайман.

Муннан бир отыз-кырк йыллардынъ артында облгенге дува этселер, бир уьй де, аьлигидей болып, дорба-дорба этип каьмпет-колашты уьлестирмейтаган эди. Келгенлерге дува этин ашатар, сорпасын иширтер, тагли затларын алдыларына салар эди. Балаларга каьмпет уьлестирер эди. Дувадынъ асын, савапты деп, ярлыга, языкка, обксизлерге берер эдилер. Юз элли, эки юз дорба (кулек) этпеклик демек, не муьшкил. Оннан калса, онынъ ишине аьнше-минше каьмпет яде колаш салына коймайды. Шоколад эм шоколад каьмпетлер, козы-зат саладылар. Ана бирев булай эткен эди, мен оннан кемменме деп, баска бирев де баз этеди. Аьр ким де баскадан артык этемен деп, шалысады. Ал биревдинъ колайы бар, колыннан келеди, а баска биревдинъ яде обксиз калган пишединъ анавын таппай, мунавын еткералмай кыйналатанын мен айтпайым, сен тынълама. Бобтен де, аьлиги танъкылык шақларда. Биревлер, каьмпет-зат таппай, экисер сав шай берип баслаганлар.

Келинъиз аьруьв этип ойланып карайык: дувага келген аьдемлердинъ уйлеринде шайлары йокпа? Яде ол оьлген аьдемнинъ дувасына бир зат алайым деп ойланып келеме? Сыла борышымды берейим, оьли ортак, буьгуьн онда болса, эртен-бирсигуьн менде болаяк деп, келеди.

Тагы да бир кере кайтарып айтайым: дува этпеге керек тувыл деп, бирев де айтпайды, айтпага ыхтыяры да йок. Аьр ким де оьлгенин сыйламага, оьрметлемеге тийисли. Тек сыраф этип, тийиссиз шыктажлар этпеге керек болмайды.

Дуныяда, оьлисин эсине алып, дува этпейтаган халк болмас. Солды да, дувады савап уьшин этедилер. Баьленше туьрли ас этип, олар да, басларыннан бираз шукылып, ашаламай сыраф болган зат савап болама? Болмайды, кайтип ырызкыды аьлек этуьв куьнага санадады.

Мине аьли Дагыстанда яшайтаган ногайлар (олар Кобандагы ногайлардан эки кереге коьп) дувады биздей этип этпейдилер. Этин ашатады, сорпасын иширтеди, таьтлисин салады. Бир дорба да, зат та этпейдилер.

Оьтирик айтпаганга, бизим дувалар аьр бир уьй оьзининъ байлыгын коьрсетеектей болып этилинедилер. Эндигиси сол артык сыраф этилинетаган затларды койып болаяк тувылма? Болаяк. Тек оны бас деп бирев де койгысы келмейди: «Меннен неге басланмага керек?» — дейди. Ол ери де дурыс. Бу затты авылларда аьпенди-молла болып юретаган аьдемлер халкка айтпага кереклер. Тек олар койдырмага тийисли боладылар сыраф этилинетаган затларды.

Куранда да, эш бир баска дин китапларда де аьли бизде этетагандай этинъиз деп айтылмаган. Аьр ким де, колыннан келгенше, оьлисин сыйламага, ога дува этпеге керек экенин айтылады. Сол дува асты, коьбисинше, ярлыга, пакырга иширтпеге, ашатпага керек, дейди.

Аьр ким де оьлисине, кырк куьнге дейим бийсемби сайын ийис шыгарып, дува эттиреди. Йылына аьдемнинъ он эки муьшесине бирер куран шыгарады.

Ярлыга-пакырга оьлгеннинъ пайын берип турады. Бурында кабырга оьрнеклер кыйдыртып, дува язувлар яздыртып, каты кая таслардан сынтастар салганлар. Аьлиги куьнлерде граниттен, мрамордан бек яхшы сынтастар этедилер. Кабырларды аьруув карайдылар. Бу затлардынъ баьриси де оьлиди сыйлав болады.

Ногай аьдем динди бек туткан эм оьлим ак деп, оьлимнинъ келеегине сыйынган, оннан корккан йок. Сонынъ уьшин де ол: «Аьжел берсе — иман берсин», — деп Алладан тилеген. Бу дуныядан куьналы болмай кетпеге шалыскан. Уьйткени, яшавында яман заттан эрек кашкан, яхшылыкка ымтылган.

Эндигиси ногайдынъ вакыт, авырлык, узынлык оьлшемлери акында да бираз айтып озайым.

НОГАЙДЫНЪ ЗАМАН, АВЫРЛЫК, УЗЫНЛЫК ОЬЛШЕМЛЕРИ

Заман оьлшемлери. Аьвелде бизим халк вакытты сабатсиз-затсыз бек аьруув этип билген. Куьнди де, туьнди де алтысар вакытка (кесекке) боьлгенлер.

Куьннинъ алты вакыты (кесеги): танъ, эртенълик, куслык, туьс, талма туьс, экинли. Туьннинъ алты кесеги: аксам, ясы, ятар, биринши коразлар, экинши, уьшинши коразлар.

Аьр бир вакыт экисер сабат болады. Суьйткенде, куьн мен туьнде йырма доьрт сабат саналады. Коьресизбе, бурынгы зегенли эм эсапшы ногайдынъ куьн мен туьнди туьп-туьз этип пайлап, он экиге боьлгенин, оларга ат та такканын!

Танъ сес берер-бермес, уьйдинъ уьйкени, уькыдан мадар кетти, аьрекетке заман етти деп, уянган. Танъ атып келеятырганда, аьдемлер уянып, сес шыгып баслайды. Аьне сонынъ уьшин де «танъ сес берди», дегенлер.

Аьр бир аьдем ислеек уьй куллыгын да, кыр куллыгын да эрте турып этпеге шалыскан. Куслыкта, бир кесек затгы бажарып, дем алган. Оннан сонъ куьнге йыйы карап баслаган.

Куынге караганы аз деп, куылеткисине де коьз таслап турган. Талма туьсте аьдемнинь куылеткиси кыпкыска болып кевдесининь туврасына келгенлей, кулыкшы исин таслап, тамакланган.

Экинли авганлай, аьдем уйине караган. Экинлиде ис басламаган, йол шыкпаган. «Экинлиде эл таслама», деген такпак та сонынь уьшин айтылган болар.

Аksamда, кырдагы да, туьздеги де уйге йыйылып, кешки асларын ашаганлар. Баска халклар бизге, ногайлар этти-затты кешки мезгилде ашайдылар деп, уйкен сейир этедилер. Ол аьдетимиз де яшав аьлимизге коьре келисип келген зат. Бурында халкымыз малшылык пан каьр шеккен. Мал баккан аьдем, яхшы отлав излеп, конган ериннен баьленше шақырым эрекке кетпеге керек болган.

Ондайлар уйле азыкларын оьзлери мен алганлар. А кеште, «куллыкшы аьдемлеримиз арып-самсын кайтаяк» деп, уйдегилер ас асканлар. Кас каралып, баьри де йыйылысып ас ишкенлер. Аьне соьйтип аьруув аслар кеште ашалган. Сол аьдетимизди биз аьли де тасламаймыз. Айтса айтсынлартагы баскалар, а биз сол затка уйренгенмиз. Эм кеште ашаган асларымыз денимизге май болып ягадылар.

Кешки астан сонь халк янма-ян ята койган йок. Кими отягада олтырып хабар курган, баскасы балаларды тоьгерегине йыйып, эртеги айткан, биревлер орамга шыкканлар. Ятарда кайда да тыншайганлар.

Туьнде, уш мезгил коразлардынь шувылдап кышкыруулары ман, аьдемлер кешедде заманды билгенлер.

Йолды не шаклы заманда юрип оьтпеге болаягын да ногай аьдем, саьбатсиз-затсыз оьзинше айткан. Бек юзык ерге барылаяк болса — коьз ашып юмганнынь арасында да барып келеексинь деген. Бир аз алыс болса — шай кайнагышай, эт пискишей ол, куслыкка шеким йол, туьске дейим йол, деп билдирген. Узак йол болса, биркуьнлик, экикуьнлик, айлык йол, деп айтканлар.

Кайда да туьнде заманды аспандагы юлдызлар ман билгенлер.

Уълкер, Етеген, Шолпан, Эшек кырган эм тагы да баска юлдызлар бизим ата-бабаларымызга туьзде йол да таптырганлар, вакытгы да билдиргенлер. Айтпага, Етеген юлдыздынъ ушы (ети юлдыздынъ энъ сонъын-дагысы) яз куьнинде ерге шаншылмага ювык калган болса, танъга аз калганын билгенлер. Онынъ акында мунавдай такпак та бар: «Етеген ерге етпей, куьзетшиге танъ кайда».

Шолпан да танъда тувган. Ога да халкымызда мунавдай соьзлер бар: «Шолпан тувмай ай багпас». Шолпанды энъ де ярасык, энъ де ярык юлдыз деп санаганлар. Онынъ атын кызларга бергенлер. Кумлы шоьлде юрген керуваншылар, куьндиз куьннинъ иссилигине кызбас уьшин, Шолпан тувганлай, йол шыкканлар. Куьн кызгышай, бир хыйлы ер юргенлер. Сонынъ уьшин де сол юлдызга Керуван юлдызы деп те айтадылар. Ол аьр заманда да танъ алдында тувады.

Аспанда Шолпанга усап туватаган тагы да бир юлдыз бар. Ога туьрк халклар Эшек кырган дейдилер. Орыслар ога Юпитер дейдилер. Аспаннынъ сырын артык билмегенлер, Шолпан ман Эшек кырганды адастырганлар.

Эшек кырган (Юпитер) аксамда да, туьн ортасында да, танъ алдында да тувады. Ол да, Шолпандай болып, ярык юлдыз. Бу юлдызды неге «Эшек кырган» деп айтканлары акында мунавдай бир хабар да бар.

Бурын-бурын заманларда саьвдегерлер кеше коькте Эшек кырган юлдызды коьргенлеринде, Шолпан тувды деп алгасап, юклерин эшеклери мен туьелерине артып, йол аладылар. Аьне-мине Шолпан батып, танъ атпага керек деп, сенип юредилер. Уьйткен танъ да атпайды, Шолпан дейтаган юлдызлары да батпайды, сол баьгы еринде яркырап турады (олар коьрген ярык юлдыз Шолпан болмапты, а туьн ортасы болмай тувган Юпитер экен). Керуван, юре-юре, кув шоьлде тамам арыьды. Туьелер шыдайдылар, а эшеклер кырыладылар. Соннан сонъ сол Шолпандай болып туьн ортасында коьринген юлдызга Эшек кырган дейдилер...

Ойланып караганга, бу айтылынастаган затлар бизим халк бурын заманлардан алып аспаннынъ сырын-сыбырын билгенин коьрсетедилер.

Кув шоьлде коьшип-конып юрген ногайдынъ тоьбесинде аспан, аспа шырактай, асылып турган. Куьндиз ол оны пештей болып йылыткан, кешелерде быдырап тувган юлдызларын ягып, каранъа туьнин яркыраткан. Эм аьдем ер мен коьктинъ кудиретин сыйлаган, сынаган. Куьнди, йылув берген, ян эндирген зат деп билген. Кешелерде юлдызларды, айды тешкерген. Олар ман заманды, кайсы ягы керуьв, кайсы ягы куьн-батар экенин билген. Сол билген затларын несилден несилге, аьдет этип, асабага калдырган.

Аспаннынъ сырлары номай, онынъ акында халкымыздынъ билими де, аьдети де, такпаклары да бек коьп.

Куьн, ай, йыл санав. Бурында ногайлар куьнди, айды, йылды уьш туьрли этип санаганлар: туьркше, арабша, фарсиша (перс тили, иранша).

Фарси мен санав бизим халкта бек сакланган. Аьли де биз куьнлердинъ коьбисининъ атларын фарси тили мен айтамыз. Мине олар: дуьйсемби, саьли, саьрсемби, бийсемби. Бирер айлардынъ атлары да фарси тилинде айтылады: айтапага, навруз.

Айлар. Туьн мен куьн он эки кесекке боьлингендей, йыл да он эки айга боьлинген. Аьр бир айдынъ оьзининъ аты болган. Йылдынъ басы Навруз (аьлиги март) айдан басланган. Мине олар:

1. Навруз (март).
2. Коькек (апрель).
3. Мамыр (май).
4. Тамыз яде яй айы (июнь).
5. Шилле (июль).
6. Сарытамыз (август).
7. Кырк кийик яде орак айы (сентябрь).
8. Казан яде кели айы (октябрь).
9. Конъыр куьз яде сонъгы куьз (ноябрь).
10. Кара кыс (декабрь).
11. Каты кыс (январь).
12. Увыт (февраль).

Мусылманша айлардынъ атлары. Олар да он эки боладылар:

Мухаррам, сафар, рабаи аль-ав-вал, рабаи ассани, джумади аль-уля, джумади ас-сания, раджап, шаабан, рамадан, шавваль, зу-ль-каада, зу-ль-хиджа.

Рамадан – ораза ай. Зу-ль-хиджа – Курман ай.

Муъшел мен йыл санав. Аьвелде ногайлар, коьплеген куьнтувар халкларындай болып, йылларды муъшел мен санаганлар. Он эки йыл бир айланганда, бир муъшел болады. Муъшелдеги он эки йылдынъ да атлары бар. Муъшелдинъ басы «Шышкан» йылдан басланады. Мине муъшелдеги йыллардынъ атлары:

1. Шышкан йылы.	7. Йылкы йылы.
2. Сыйыр йылы.	8. Кой йылы.
3. Барыс йылы.	9. Мешин йылы.
4. Коян йылы.	10. Тавык йылы.
5. Ылув йылы.	11. Ийт йылы.
6. Йылан йылы.	12. Донъыз йылы.

Муъшелдинъ басы кишкенекей шышканнынъ атынан басланатаганы акында бизим халкта мунавдай бир таварых та юреди:

...Эрте-ерте заманларда йылларга януварлардынъ атлары берилеек эм олардынъ кайсысы эртенъликте куьнининъ тувганын бас деп коьрсе, муъшел сонынъ аты ман басланаяк, деген хабарды эситип баьри януварлар да, туваяк куьннинъ коьзин коьреек болып, саклайдылар. Сол заманда туье, коькирексип, булай дейди: «Мунавдай уьйкен бойым турып, куьннининъ тувганын бас деп мен коьрмей, ким коьрсин-ав». Туьединъ мактанганын эситип, шышкан туьнъиледи эм сонъына калганда, кайгырганнан не маьне, оннан эсе де эртенъ мен эрте турып, туьединъ уьстине минеек болады. Эм танъ атып, баьри де януварлар куьннининъ тувганын коьреек болып турганда, шышкан шоршып туьединъ уьстине минеди де кулагына йоргалап куьннининъ коьзин биринши болып коьредди. Сонынъ уьшин де муъшел шышканнан басланады, а мактаншак туье коьтере муъшелге кирмей калады...

Бу таварых болса да, онда уйкен ой эм акыл бар. Мактаншаклык, уллы коьлли болув бир заманда да, биревди де мырадына еткермейтаганын билдиреди.

Ислам динин алганнан сонъ, ногайлар йыл санын мусылманша да санап баслаганлар. Мусылманша йыл санап 622 йылдан басланады. Бу йылда Мухаммад пайхамбар сенген аьдемлери мен бирге Меккеден Мединеге коьшип кетеди. Биринши мусылманлардынъ соьситип коьшип барувларын араб тилинде «Хижра» дейди. Мусылманлардынъ йыл санаптары сол Хижрадан басланады.

Булайда, аьлиги йыл санап ман бурынги йыл кайтарувга мине мысалды келтирейик. Сол саялы да бурынги йыл кайтарув ман оззининъ ногайша кайсы йылда тувганын эм неше муьшелге толганын билмеге болады.

1. Шышкан	1924	1936	1948	1960	1972	1984	1996
2. Сыйыр	1925	1937	1949	1961	1973	1985	1997
3. Барыс	1926	1938	1950	1962	1974	1986	1998
4. Коян	1927	1939	1951	1963	1975	1987	1999
5. Ылув	1928	1940	1952	1964	1976	1988	2000
6. Йьлан	1929	1941	1953	1965	1977	1989	2001
7. Йьлкы	1930	1942	1954	1966	1978	1990	2002
8. Кой	1931	1943	1955	1967	1979	1991	2003
9. Мешин	1932	1944	1956	1968	1980	1992	2004
10. Тавык	1933	1945	1957	1969	1981	1993	2005
11. Ийт	1934	1946	1958	1970	1982	1994	2006
12. Донъыз	1935	1947	1959	1971	1983	1995	2007

Ногай аьдем йыллардынъ, айлардынъ, куьнлердинъ, туьнлердинъ сырын-сыбырын сынаган, коян, кой йылларын аьруув йыллар деген, мешин, тавык йылларды авыр йыллар деп, ырымлаган. «Мешин — эбин тавып кешин» деген такпак та бар бизим халкта.

Оннан сонъ бизим халк кайсы куьнде, кайсы йылда, кайсы заманда кайдай исти басламага болаягын, кайсы вақытта узак йол шыкпага керегин билген.

Йыл шақларынынъ аьр бирисининъ де аьлин-затын сынаган. Булайда мысалы этип ата-бабаларымыз

кыстынъ сонъгы кытымыр куылерининъ акында акый-кат этип айтып кеткенлерин билемиз.

Бердази. «Увыт келер увытып, ерди-коькти сувытып», — дейди бизим халк февраль айына. Онынъ калган айлардан эсе бек сувык болатаганын билип айткан болар. Оннан сонъ увыт ай январьге: «Эгер мен сендей болсам, бир коьзине карамай, доьнен огьиздинъ муьйизин как ярар эдим», — деп мактанган, дейдилер. Бу соьзлердинъ де соьйтип айтылатаганынынъ маьнеси бар.

Увыт айы январьдай тувыл. Январьдинъ куыслери кыска, кешелери узак, озьзи де язлык айларынан эректе, кыстынъ тамам кайнаган шагы, булай айтканда, озьзеге. А февраль — кыстынъ сонъгы айы, озьзининъ куыслери де узак, аьне-мине келемен деп, язлыктынъ басы коьринип турган заман. Болса да, февраль айы биз бетлерде аьр заманда да айлак сувык оьтеди, оьтирик айтпаганга, январь айын муттырады. Аьне сонынъ уьшин де халк «увыт-сувыт» дегени, аьне сонынъ уьшин де увытты январь айынынъ алдында мактандырып соьйлейтаганы. Ойынсыз да, увыттынъ сувык кешесинде кув данъылда калган огьиздинъ муьйизлери как ярылды деселер, ынанмага боляк.

Кайтип те айт, увыт айлак сувык болып озады биз бетлерде.

Боьтен де, онынъ сонъгы куыслери. Ол куыслерди бизим ногай халк ата-бабаларынан алып сынап коьрип келеятыр. Солды да, сол куыслердинъ сырларынысыбырларын тамам билип калган эм олардынъ акында коьп туьрли такпаклар да, хабарлар да айтады. Сосы куыслердинъ аты да бар. Бердази дейдилер оларга.

Бердази — таза ногай соьз. Мен билистен, соьйтип бир халк та айтпайды, биз болмасак. Карашайлар бердазиге балдыраюз дейдилер. Ол соьзди мен яс болып бизим атайлардан эситкеним бар. Эште, бурында бизде де айтылынган да болар. А аьли биз бердази деймиз. Келинъиз эндигиси бердазидинъ не зат экенин алып карайык.

Булай айтканда, бердази бир кишкенекей заманды алады. Туьсиндирип айтсак, ол увьт айдынъ сонъгы юмасынынъ эм март айынынъ бас юмасынынъ куьнлерин алатаган заман болады. Оьзи де кайдай заман! Ол соьзди эситсем, ясырмага неден керек, деним тонъып алады, коьз алдыма аьдем карап болмастай алабуркасын болып туьтеп эскен боран келеди эм эринлерим: «Анда бол да, мунда бол, бердази уьйде бол», — деген халк такпагын сезилер-сезилмес этип йыбырдайдылар. Бизим ата-бабаларымыз билмеген, сынамаган затын айтам-ав! Бердазидинъ де куьнлерин юзлеп йылар тамам сынаганлар, коьргенлер. Кыйканъке кыздай, бердазидинъ куьни кырк туьрленетаганын да билгенлер. Эште, сонынъ уьшин де: «Эртенъликте, куьн аьруьв деп ынанып, бердази куьнде йол шыкпа», — деп акыл уьйретип айткан болартагы.

Дурыс айтылынган соьзлер. Бердазидинъ беренъшеренъ этермен деп берлисиген куьнлерин ким билмейди, ким коьргени йок. Мен билип, эш бир йыл да коьрген йокпан бердази оьз кылыгын коьрсетпегенин. Увьттынъ сонъгы куьнлери келгенлей, куьнлер, кабагына-касына кан явып, бузыладылар. Куьнтувардан алып, аьдемнинъ оьзегиннен оьтип, ашы еллер эсип баслайдылар, азы уьш куьн эсер, коьбисинше юмага созылады, а бирер йыларда оннан да коьпке тартылган заманлары болады. Сол каты еллер, кар болганда, карды туьтетедилер, кар болмаган йыл, ерден топыракты сувырып алып, алабуркасын этип, топырак боран эстиредилер. Сондай заманларда, коьзинъ яман коьрмесин, аьдем уьйден шыкпага шийкенеди. А кайда да данъылда калган аьдем, бир коьзине карамай, адасаяк, уьсиек. Неше йигитлер бурынларда бердазидинъ берлисиген куьнлеринде йол шыгып, кырда туьтеген боранда коьлиги-заты ман уьсигенлер. Бердазидинъ кутырған еллери бурында кайсы ярлы ногайдынъ ямпик уьйининъ тобан басын акашкан йок. Ясырмага неден керек, аьли де уьйлердинъ осал ябылынган шиферлерин, телетинлерин алып былактыратаган еллер боладылар.

Бердази — ол кыс пан язлыктынъ арасындагы талас. Кыс келеди де, кетпеймен деп, эрисип, бир аз калган куьшин аямай салып, киремен деп турган язлык пан алысады.

Алтарык. (Алты арык). Берем-шерем этермен деп, келген бердази аьдемлерди де йоьнъкитип, ян-януварды да арытып кетеди. Аьне сол йоьнъкиткен вакытка ногайлар алтарык дейдилер. Неге десе ол бес-алты куьнге дейим созылады. Аьне сонынъ уьшин де ата-бабаларымыз бу заманга Алтарык дегенлер.

«Алдыда Алтарык бар, кыс кетти деп, ойланма», — деп атайлардынъ айтканларын коьп эситкенмен. Эм ногайлар яздынъ ялпак куьнлеринде бердазиди де, алтарыкты да эслерине алганлар, куьтингенлер. Алтарыктынъ акында бизим ногай халкта бурыннан алып мунавай бир хабар да юреди.

...Бурын-бурын заманда бир авылда бир бай яшапты. Онынъ малынынъ коьплигиннен саны да болмапты. Сосы авылда карт анасы ман бир ялгыз ярлы яс та яшапты. Сол ярлы яс байдынъ кызын суьеди экен. Суьйген уьшин не пайда, бай оьзининъ сылув кызын ярлы яска кайдан берсин! Яс, ярлы болса да, акыллы болады. Ол йыл сайын, айт деп, ата-ата этип пишен йыяды. Авыл аьдемлери бу бирев ярлы яс, бир малы да, заты да йок болып, пишенди не этеек экен-ав деп, уьйкен сейирге каладылар. А яс десень: «Токта, токта, асыкпа, бай мага да тилеп бир куьн келер. Аьне сол заманда коьрермиз коьркинъди», — деп мырат этеди. Ис — мыраттан деп халк билмей айтпаган. Бир йыл, энди малларым аман-эсен кыслады, эртен-бирсигуьн туьркиреп тувган коьгоьленге яйылар да кетер деп суьйинеди бай кыстынъ шыкканына. Сонынъ арсында, алабуркасын эттирип, куьнтувардан алып ашы ел эседи. Ел мен араласып, кар явады. Аьдем аьдемге карап боламстай боран эседи. Байдынъ авла-авла малы, емсиз оькириклеп, кырылмага етеди. Сол заманда байдынъ эсине йик-йик пишени болган ярлы яс туьседи эм ол яска, пишенин сатсын деп, аьдемлерин йибереди. Аман да яс сатпага айттырып та унамайды. «Бай кызын берсе, калым этип пишен йиклеримди берермен», — дейди келген аьдемлерге. Бай

ашувланады, каарланады, дуныя карзына берейим деп, тагы да аьдемлер йибереди. Яс айткан соьзиннен кайтпайды. Болмаганда, малларын аштан кырмаяк уьшин, бай кызын ярлы яска, калым уьшин пишен алып, береди. Кызынъ аты Аьбирли болады. Бай ярлы яска кызын узатканлай, ййма шувак болып куьн ашылып, туьркиреп яс коьгоьлен тувады, эм тувар отка ябысады. Оны коьрген халк: «Аьбирли кетти абысып, тувар отка ябысып», — дейди, селекелеп.

Аьне сондай Алтарыкта пишенге кызын саткан бай ногайдынъ хабары. Оьтирикпе, уьшинме, оны ким биледи. Дурысын айтсак, айлак келисип келген хабар. Алтарыктынъ эпсиз эткен куьнлери аьдемге не эттирер, не эттирмес...

Куьн яманы кетер, аьдем яманы кетпес, дегенге усап, беренъ-шеренъ этермен деп берлисиген бердази де, ян-януварды мойыткан алтарык та кетип, ййын тартып язлык келеди. Табиат куьлтиреп туьрленеди. Ога суьйинип, ян-янувар янланады. Аьдем-зат та куванып, йыр айтады.

Авырлык оьлшемлери. Ногайдынъ аслыкты-затты оьлшейтаган савыты болган, ога мерке дегенлер. Оннан сонъ шекки кулланылган. Ярым пуд, бир пуд шегетаган меркелер болганлар. Шеккилерге гирлер салынганлар. Аьвелде коьбисинше кол шеккилер кулланылган.

Узынлык оьлшемлери. Бизим халктынъ энъ де биринши эм колайлы оьлшемлери бурында аьдемнинъ колы ман аягы болган. Кол ман не затты да оьлшегенлер. Энъ кишкей оьлшем ол — эли. Элиден сонъ юмдырык, оннан сонъ суьем, суьемнен сонъ карыс, карыстан сонъ шыганак, оннан сонъ кулаш болганлар. Эли, суьем, карыс деген оьлшемлерди бизим халк аьли де кулланыдылар.

Сав затты кесек-кесекке боьлип оьлшегенлер. Айтпага, сав шай экиге боьлинсе — эки ярым, доьртке боьлинсе — шерик, сегиз кесекке боьлинсе — тымар дейдилер.

Аяктынъ абыты кайда да бир деген узынлыкты оьлшевши зат болган. Ол аьли де кулланылады. Кайсы но-

гай аьли де бир абыт, эки абыт деп, ер оьлшемейди? Абыттан сонъ шақырым болган, ол аьлиги километрге ювыклап келген. Булардан сонъ да аршин, саржан деген оьлшемлер де болганлар. Олар ман халк аьли де пайдаланады.

Аыр-бир халктынъ, аьдети-йолы ман бирге, оьз касиети, оьз кылыгы да болады. Аьне солар акында да мен аьли билгенимди айтпасам, язган китабим толы болмас эди деп ойлайман.

НОГАЙДЫНЪ КАСИЕТИ

Касиет дегенинъ туьрли аьдемлерде туьрли-туьрли болмага болады. Болса да, халктынъ коьбисине келискен, мынълаган йьллар канына-янына синъген касиети болады. Бизим халктынъ да тек ога калыпласкан оьз кылыгы бар. Аьне сол затлар акында бираз айтып озайым. Тек аьруув касиетлерди айта келип, кемшиликлерди де айтпасам, айтканым толы болмас эди. «Кемшилигин ясырган элден бир эли тоьмен», деген акыллы соьз бар. Сол бирев ясырув деген тувылма бизим халкты коьп шырмавларга йолыктыратаган! Халкынынъ онъганын суьетаган аьдем онынъ кемшиликлерин аз этпеге шалысады. Келеектеги урпак ата-бабаларынынъ яхшы якларын уьлги этип алып калмай, олардынъ йиберген янъылысларын да билмеге эм оларды колларынан келгенше кайтараламаска тийисли. Сонынъ уьшин де болган кемшиликлеримизди ясырмай айтканнынъ пайдасы болмаса, зарары йок, деп ойлайман. Оьзимиздинъ эткен янъылысларымызды оьзимиз билип, арбатын да туьзетпеге шалыссак, халкымыздынъ келеектегиси яхшы болар эди.

Касиетлердинъ кайсы бирерлери аьдемге тувганнан алып канында синъип келеди. Бизим халктынъ сондай касиетлери мине булар деп ойланаман: баьтирлик, таьвекелшилик, намыс-ырыз тутув, куллыкшылык, туврашылык, тапкырлык, шешенлик, тербиялык, уьйкенди сыйлав, алаллык, шуькир этуьв, конакшылык.

Яшай бара келген касиетлер: оьнерлик, шеберлик, окув, ялганшылык, ырыяшылык, алдав-сулдав дегендей яман кылыклар аьдемге югадылар, неге десе инсан туьрли аьдемлер мен катысады, ислейди, бир ойларын толтырады, бир сенимлерин алдыга ийтейди. Кайдай да болып кетеди, аьдемнинь ниетине коьре. Кайбирлерге наьлетлик не этсень де юкпайды, ялганшылык келиспейди, таза ниетлик — ол алал касиеттинь негизи болады. Баскага болса, ога тигилген коьйлектей, яман касиетлер тез уйып каладылар. Неге десеньиз, кирлик — ол наьлетликтинь, аьйлежиликтинь негизи.

Халкымыздынь бас деп ялантьоьслиги, ашыклыгы акында айткым келеди. Ногай аьдем айлак ашык. Эште, сонынь уьшин болар тоьгеректеги халклардынь айтканы: «Сорамай хабар айткан бу ногай яшагай эди», деп. Бизим ногай баска халклардынь аьдемлерин тыс какпайды, асын да, тоьрин де шекленмей береди. Бу энь аьруув касиет. Болса да, сол ялантьоьслик бизди анькылдактай коьрсетеди. Баскалар кайбирде оьзлерин акыллыга санайдылар. «Ногайлар не айтсак та коьтеретаганлар» деп, бизге басшылык этеек боладылар. Коьп мысаллар бар, тек мине мунадай затты айттайым. Биз, ногайлар, уьш-доьрт аьдем болып, арамызда баска миллеттен бирев болса да, соны хаьтерлеп, оьз тилимизде соьйлемеймиз. Элбетте, бу бизим тербиялык, тек оны да дурыс аньламайтаганлар расады. Бизди коркып, ялынып эткендей коьредилер, сыйлаганымызды аньламайдылар.

Ногай аьдем намыска, ырызга берк болады. Намысын йойтпас уьшин не кыйынлыкты да шекпеге разы. Сонынь уьшин де ата-бабаларымыз айткан: «Намысым йойтылганнан эсе, оьзим йойтылганым да колай». Ногай аьдем кайсы ерде юрсе де, кайдай аьлде болса да, сыйды, намысты, аьдетти тутпага шалысады.

Бизим халк — юмарт, кызганышлыкты билмейди. Баскага мингенин туьсип, кийгенин шешип, егенин боьлип бермеге аьзир. Конаксуьер акылы да артык. «Конак — атаньнан уьйкен», — деп, конакты айлак хош

коьреди. Асын-сувын келген аьдемге иширтпей турып, не этип юресинь деп, сорамас. Ногай уьйдинь эсиги дайым ашык турады.

Ногай — куллыкшы. Ялкув онынъ явы болар. Бурында ногай танъ ман турып, куьйтенъ-куьйтенъ этип, каранъа аксамга дейим шалыскан. Мал караган, ер айдаган. Аьвлетлерин балалай иске уьйреткен. Сол куллыксуьер касиети соьле де яхшы сезиледи. Аьлиги заманда да 60—70 ясына келген картлар аьзир аска бисмиллахи деп, турмайдылар. Мал асырайдылар, язда пишен шаладылар. Каьрсиз турувды бизим халк уьйкен уятка санайды.

Тек бир каьрди ногай аьдем суьйген йок. Ол не десеъиз — сатув-алув экен. Бурында сатув дегенди коьтере билмеген аьдемлер де болганлар. Сонынъ уьшин де халкымыздынъ арасында «акша коьз» инсанлар аз йолыкканлар. Коьплер оьзининъ оьстирген малын, артык аслыгын сатып билмегенлер.

А соьле халкымыздынъ касиети заманга коьре туьрленип турады, оьзек те, баска миллетлер тез туьрленип, тез алдыга шавып юрмеге коьптен аьзирлер, кайдай заманлар келсе де, оларга пайда болмай калмайды. Бизим халк, яшав айлак кыстаганда кыпынълайды. Аьли ногайлар сатув-алувга да, уьйлер салувга да, акша уьшин узак ерлерге куллык излеп кетпеге де боладылар. Мундай туьрли бакты, элбетте, ногай инсанды баска яшавга уьйретеди.

Яхшылык этуьв халкымыздынъ бир деген касиети. Аьр заманда да халкы, эли уьшин ийгилик эткен аьдемге «мырзалык» этти дегенлер. Неге десе яхшылык этпеклик яхшы аьдемнинъ иси болады.

Ногайлар динди бек тутканлар. Сонынъ уьшин де саваплык этуьвди оьзининъ бир деген борышына санаган. Ярлыга, пақырга, оьксизге садака берген, йол юрген мисапирди коьнак эткен. Карувсызга дем, авырганга эм берген. Алла билер деп, тилек пен келген аьдемнинъ хаьтерин коьрген. Йыйган малынынъ-затынынъ оннан бир боьлигин зекатка, садакага шыгарган.

Кеширим тилев. Эс этпей, бир терислик йибере калса, ногай аьдем, састым деп ойланып эм оькинип, Кудайдан кеширим тилеген. Оьзи кеширим тилеп билгенге, баскадынъ да янъылысын, терислигин кеширип бажарган. Юрегинде бугыз сакламаган. Оьш алайым деген касиети де болмаган. Эште, сонынъ уьшин де бизим халк Алла алдында юмсак юрекли, онынъ сыйына тийисли инсан. Неге десе кайткан, кеширген аьдемди Алла да суьеди.

Ногайды коркак деп санаган — янъылыс. Тиймегенге тиймес, тийгенге акын егистпес. Бурын халкта нешаклы баьтирлер болган, олар акында кайдай коьп дестанлар, йырлар шыгарылганлар.

Йигитлер болмаган болса, хабарлары да шыкпаяк эди. Халктынъ сабырлыгы, артын ойлавы — ол аьлиги заманга келисли кылык. Боьтен де, аз халклар яс-явканы саклап билмеге кереклер.

Аьйлежилик те бизим халктынъ касиетинде аз болар.

Кобьбисинше, ногай аьдем айтаягын коьзине айтып салар. Юлдыртып билмейди, сога коьре де ол коьплерге ярамайды.

Халкымыз соьзге шебер, ишимизде такпаклап эм келистирип соьйлейтаганлар коьп. Сонынъ уьшин де халк авызлама яратувшылыгы бизде бек бай. Такпакларымыз бан айтувларымыз, кап пан кепке куйылгандай болып, аьйдикленип айтыладылар.

Ногай аьдем айткан соьзине де берк болады. Айтканын этпеген инсанды халк аькис коьрген. Ондайга оьтирикши деген, онынъ сыйы болмаган. «Соьзим оьлгишей, оьзим оьлейимтагы», — деп ногай босына айтпаган.

Сол яхшы касиетлер мен бирге, несин ясырасынъ, халкымызга зарар аькелетаганлары да йолыгадылар. Мысалыга ногайлардынъ: «Мени шакпаган йьлан мынъ яшасын», — деген айтувын алып карайык. Яман аьдем сенинъ конъысынъа, халкынъа тийсе, а сен «мага тиймейди, мынъ яшасын», деп турсанъ, аьруьвме? Элбетте, аьруьв тувыл. Халктынъ бирлигин буза-

таган зат ол. Аьдем дегенинъ тек кара басын ойлап турмай, авылынынъ, элининъ де каьрин шекпеге керек болады. Кайсы халкларда да яманлык эткен инсан яман болып саналады. Солды да, куллык «мени шакканда яде шакпаганда» тувыл, а халкынъа яв болганды душпанынъдай коьрувде ятыр.

Бизим куьнлев касиет те баскалардыкындай тувыл, ногай оьз ногайын куьнлемеге суйеди. «Онда бар бас менде де бар, мен неге оннан кем боламан», — деп куьнин туьн этеди. Бизим авылларда авылдынъ биреви басшы куллыкка туьсти десе: «Сен ким болгансынъ, сен де мендей атадынъ баласысынъ, коьп акыл уьйретип тербеме», деп коьпиредицер бирерлер. Событип айта таганлар не кадер билимлери, не кадер бажарымлыклары барын ойлап та, шегип те карамайдылар, тек буршав бермеге аьзирлик коьредилер. Кайратлы, окымыслы басшыга коьмек этселер, оьзлери де ислеп, етекшилеп уьйренееклер. Ама коьмек орнына истен басы сисип юрген аьдемнинъ артыннан да, алдыннан да соьз юритедицер. Бий экев болса, дав доьртев бола таганын ондайлар эслерине де алмайдылар. Анавы да, мунавы да бас болса, халк кимди тынъламага керек экен? Ондай аьлде элдинъ бирлиги йойтылады, туьрли куьплер тувадылар. Бирлик болмаган ерде тирилик те болмайды. Халкымыздынъ баскалар арасында соьзи де, иси де юрмейди, сога коьре де абырайлык, йигитлик кемийди.

Бу — бизим осал касиетимиз. Сол кылыгымыз тувылма бизим Ордамызды кесек-кесекке боьлген, халкымызды ер-ерге тентиреткен, тыпаклыгымызды бузган. Баска яктан бирев бизге басшы болып келсе, аталары ким экенин де сорамаймыз, оларга «Сен ким болгасынъ?» — деп кадалмаймыз. Эм сол ят аьдемнинъ айтканын, ерге туьсирмей, этемиз. Сонынъ уьшин де бизге «уьйге аьлек, кырга маьлек» деген такпак та келиседи.

Оннан сонъ бизим ногай, биревдинъ бир терисин коьрсе, бас деп оьзин ойлайды: «Алла ондайдан эрек этсин», — дейди. Кайгырып билмейди: «Неге аьне киси сол терисликти этти экен, халктынъ бетине уят бол-

ды», — деген соьзлер мен. Тек кара басты ойлав дурыс тувыл. Ол бизим осаллык.

Миллетлик оьктемлигимиз де баска халклардыкыннан эсе аздай коьремен. Оьз авылын, ямагатын, Элин, халкын сыйлап билмеген не ди оьзи?! Миллетшилик ногайдынъ канында аз болганга, ол оьз тилин, оьз касиетин оьмирде де баска халклардыкыннан артык коьрмейди. Бирерлер баска тилге доьнмеге бек азбир боладылар, балаларын, амал болса, ногай тилде оқытпаска шалысадылар, орысша аьруьв соьйлеген акыллыдай коьринеди оларга. Оьзек те, орыс тил бизде оькмет тил, биз оны билмеге керекпиз, тек бизге бирев де «оьз тилинъизди уьйренменъиз, оьз тилинъизде соьйлеменъиз» деп айтпаган. Биз оьз тарихимизди, маданиятымызды, саниятымызды сыйлап билмесек, биз кимге керек? Атасы-анасы, кардаш-тувганы, авылы, уьйи йок аьдемге усап, етимликти оьз колымыз бан излеймиз. Тек ондай ойсызлык биревге де абырай коспайды. Халк оьзи шыгарган бир айтув бар: «Оьктемлик те керек зат». Аьли де биз «халкымыз ногайша оькыйды, тилин баалайды, маданияттынъ оьскенин суьеди, китапларды сатып алады, кайсы язылган зат яхшы, кайсысы осал экенин де биледи» деп, оьтириктен оьзимизди алдаймыз. Оьзек те, бу аьруьв ниет, тек бос соьзлер болып калмаса экен!

Сосы ой ман байланыслы болып ногай авылларда кыдырганым эсиме туьседи. Мен бир неше йыллар артта, деним сав заманларда, халкымнынъ аьлин-куьнин коьрейим деп, туьрли якларда болдым. Эм сонда миллет оьктемлик Дагыстанда яшайтаган ногайлардынъ кылыгында коьп экенин сездим. Бу бетлерде халк газетлерди, китапларды оьз тилинде аьруьв этип оькыйдылар. Туькенлерде, Кобан ногайлардыкындай болып, язувшылардынъ шыгармалары шанъ басып ятпайдылар, олар аьр бир уьйдинъ уьндиригинде. Мунда коьплер «мен ногайман» деп коькиректи согып калмай, халкыннынъ тарихин, саниятын оьстирмеге ымтыладылар. Биз беттеги авылларда ногайша китап оькыганды бармак пан санамага болады. Неге олай десенъиз, оьз ти-

лимизди йок этпеге шалысканлар болды араларымызда, ногай тилин сыйлаганларды шет кагып турдылар.

Миллет обктемлик Астрахань ногайларында коьп йыллар йокка эсап эди. Ногай атларды да муттылар. Ондай аьлге баска бир миллет те шыдаяк тувыл. Аьше неге бизим ногай сосындай маьнели исте дуньяда болмаган шыдамлык коьрсетеди?! Соьйте турып, халкымыз оьз ара бир бирисининь кемшилигин шыдамай, бармак пан туьртип турады. Ол заттынь акында ойласань, ойынь ойылып кетеди. Менимше, шашыла-як халктынь энь алдын миллет обктемлиги йок болады, оннан сонь тыпаклыгы кетеди.

Ногай хаьтер. Хаьтер эткен яхшы зат, тек бизим халк оны бирерде дурыс анъламайды. Биревдинь кишкей яньылысын коьптиреди, баскадынь уьйкен терислигин ясырады, биле турып, оны халк арасында яклайды. Булай зат ызында якласканды обкиндирмей калмайды, ах сени деп бармакты тислегенлер де болады. Сол истинь акында атайлар: «Хаьтер коьрген кул болар», — дегенлер.

Бизим мактаншак касиетимиз де йок тувыл. Сонынь уьшин де болар баскалардынь бизге: «Ногайдынь уьйин мактаган йыгар», дегенлери. Айт деп бо-лаяк-болмаяк затка да мактанамыз, бир затты иште сакламаймыз. Бир кишкей яшавы байыган ногай коькиректи тиреп юргеге сььеди, бир азганакай уьстинликке еткен аьдем соны таныслары ман, аракы ман белгилеп, мактанышлы соьйлейди. Оннан сонь биз озган заманларды эске алып, алдынгы кадрларды «анавы директор, мунавы секретарь» болган эди деп, обктемсiek боламыз. Тек солар аьким заманларында оьз ерлерине кайдай пайда эткен экенлер? Аьруьв ислерин саклар уьшин, оьрдегилердинь айт дегенин этип юрген инсанлар халкына не яхшылык этип бажарганлар, кене де яшав осал йылларда уьш кило наьртуьк уьшин бес-алты йылга авылдасларын тутнакка йибергенлер. Соьйтип сакланган обкиметтинь байлыгын эндигиси кимлер кулланып олтырылар? Сосындай мысалылар,

айтаяк болсанъ, аз тувыл. Мен сизге бир биринъизди сыйламанъыз деп айтпайман, тек баъри затты да халк-на этилетаган пайда ман оълшемеге керек.

Мине соъле айткан ойым ман байланыслы болып, биз халк арасында шынты сыйлыларды айырып билмеге керекпиз. Кудайга шуъкир, эл арамызда оьктем-сигендей аьдемлер аз тувыл. Олар халк уьшин канын-янын аямай ислейдилер, элге абырай аькеледилер. Неге биз ондайларды баска миллетлер арасында мак-тамага тартынамыз?

Халкы, Эли, ери, дини, тили уьшин ак юреги мен алал болып шалысканларды сыйлап билуьв де – аьдем-нинъ яхшы эдаплыгын коьрсететаган шартлардынъ бириси болады.

Халкымыздынъ касиетлерин айттым. Яхшыларын яркылдап айттым, осал якларын айтаятырганымда яным кыйналды. Яшавда кыздай кылыклы, тербиялы аьдемлер коьп. Онадайлардынъ касиетлери яхшы эм юреклери таза боладылар, олар яшавга коьрк аькеле-дилер.

Яхшы касиетлер – халкымыздынъ намысы, ыры-зы. Биз оларды тазалыкта тутпага эм де баска халклар-га япыракландырып алып коьрсетпеге тийислимиз.

ЮВСАН

Не аьжейип куьшли ийис согады аьдемнинъ бурнына! Ийисли сув десенъ — ийисли сув тувыл. Кокыйды. Койы туьскен боьртенке ногай шайдай болып, кокыйды. Аьдемнинъ басын айландырады. Дуюмле муьшесин янландырады. Кобынъилин коьтереди.

Йолмамбет, эртенъги авага ютланып, кенъ коькирегин толтырып солувын алады. Кыйыксымал, шымдай кара коьзлерин эрекке тигип, шоьлликке карайды. Карайды, тап онынъ кыйырын коьреектей болып карайды. Бурнына сол кужыр ийис согады. Аман да, тактадай теп-тегис болып, мол коьсилип, кенъ яткан шоьликтинъ ушы да, кыйыры да коьзге илинмейди, турган бир дерия-тенъиз. Онынъ шетине куьн де, юма да юрсе, етип болмаягын Йолмамбет бек аьруьв биледи. Кене де ол сукланып эрекке карайды, эм сол аьжейип куьшли ийис бурнына согады.

Ол соьйтип аьр эртенъ сайын этетаган, сол затка уьйреншикли болып калган. Боьтен де ол баска якларда болып келсе, тувган-оьскен шоьллигин биринши кайта коьргендей болып, тагы да бек сукланып карайды. Бурнына куьшли ийис согады. Ол ийис Йолмамбеттинъ дуюмле муьшесине синъен. Ол онсыз шоьллик авасы болмайтаганын биледи. Ол ийисти Йолмамбет язда тувылды да, кыста да ийискилейди. Кенъ шоьлликти апак кар япса — авлага йыйган йик пишенге барып, соны ийискилейди. Бурнына, яздагындай болып, аьжейип куьшли ийис согады. Ога да канагат этпей, пишеннен асыкпай сайлап баьленше оьленди алады, коьпке дейим тешкерип карап турады. Оннан бурнына аькетип ийискилейди:

— Шоьликтинъ оьрмети, ийисли сувы, шешекейи сен тувылсынъма, боз ювсан, — деп йыбырдайдылар ястынъ юка эринлери...

Эм эсине агайлардынъ боз ювсаннынъ акында айтатаган йыры туьседи:

Куьрпейип турган боз ювсан,
Сыр аркага битер ол.
Кенъ коьсилген мол шоьлди
Ийис-кокыс этер ол...

Собьтип йырлайтаган эди онынъ авылдаслары.
Собьтип йырлайтаган эди Оьтемис-акай. Собьтип
йырлайтаган эди боз ювсаннынъ акында яс заманын-
да Йолмамбет оьзи де...

Ювсан... Аз коьгоьлен битеме кенъ ногай шоьллик-
те. Кызыл ийзен, эбелек, кылдай кылгын, енъил ел ас-
тында кенъ шоьлликте, шардай болып, тыгырып юр-
ген камбак, токсан тогыз яшаган курткадынъ аккумуляш
шашындай курткашаш, сыпыргыштай яйылган туьлки
куйрык. Куьйиздей тоьселип яткан айравык. Йип-
йинъишке, субай биткен талдай, йылгын. Бувин-бувын
болып турган тобылгы. Караган, буйырган, мыя, юва,
кыяк. Куьйгет ша? Ийиси бурнынъды ярмаспа! Кайсы
бирисин айтасынъ олардынъ! Шоьлликтинъ де оьзи-
нинъ оьсимлиги бар. Шоьлликтинъ баьри еринде олар-
дынъ баьриси де оьседи десенъ, оьтирикши болаяк-
сынъ. Олардынъ оьзлерининъ битетаган ерлери де
бар. Кумда ювсанды, ат оьлтирип излесенъ, тапшас-
сынъ. Ол кумсыз ерлерде болады. Йылгын, тобылгы,
шыражин десенъ — кумда битпеге аьмире боладылар.
Ногай оьленлерге келиспеген атты атайма? Келисип
келеди атлары да. Мине тобылгыды алып карайык.
Топ-топ болып, бувин-бувын болып, оьседи.

Айтаягымыз, окувшы, боз ювсан. Ол шоьлликтинъ
куьези, коьрки. Онсыз аьдем шоьлди билмейди. Юв-
сан оьзи де шоьлде яшаган аьдемге пайдалы. Малына
ем болады, якпага отыны болады. Эмге де ярайды.

Ел авырувы болган аьдем ювсанды кайнатып, аз-
маз туз косып, сызлаган ерине якса, елке тартып, басы
авырган ювсанды ийискилесе, колай болады, дейди-
лер ногайлар.

Койшылар, кой куртласа, ювсанды кавратып, курт-
лы ярага себедилер, деп те айтадылар... Коьп зат ай-
тадылар ювсаннынъ акында...

Ювсаннынъ ийисине уйренген аьдем оны ийискилемесе болмайды. Куышли деп те, ашы деп те таньламайды, ийискилейди. Ювсанды шешекей атаятырганда коьрмесенъ, оьтирик. Кызгылт, боз болып аьруув ярасык шешекейлер тувадылар. Тувып болып, улпаланып куьрпееди, шоьбликтинъ коьркин аькеледи.

Ювсаннынъ акында ногайлар йырлар да йырлайдылар, эртегилер де айтадылар. Мине бурыннан бетин халкта айтылып келеятырган мунадай бир хабарды айтып озайым. Ол болган зат, тарихте, адабиятта да онынъ акында айтылады.

Гуржилерге куышли яв шавып аьлек этип келеятырганда, Артык дейтаган кыпшак хан кырк бес мынъ аьскери мен ярдамга барып, явдынъ алдын тьяды. Сол эткен ийгилиги уьшин гуржи патшасы Артыкка мунда яша, уй бол, сар бол деп, ога энъ ийги ерди сайлап береди. Эм ол, хан болып, онъып-оьсип калады. Тувган-оьскен ерин де мугады. Артыктынъ атасы улын сагынады эм оны, тувган ерине кайтараяк болып, баьленше кайта атлылар йибереди. Элшилерден айттырмаганы да калмайды, аман да, Артык тувган-оьскен шоьлине кайтпайды. Болмаганда, атасы, тувган-оьскен ерининъ йырын эситсе кайтар деп, бир йыравын атландырады. Йыр ман да болмаса, деп аманатлайды хан, шоьлдинъ оьсимликлерининъ солтаны — ювсаннан бир байлам ала бар. Берерсинъ. Ол, онынъ ийисин ийискилегенлей, ери эсине туьсер, артына кайтар, дейди.

Йырав шоьлдинъ йырын йырлайды, Артык кулагына да аспайды. Ол заманда элши Артыкка бир байлам ювсанды узатады. Хан, ювсанды колына алып, бурнына онынъ ийиси сокканлай, коьзяслары, мойшактай-мойшактай болып, бетлерине шыбырып, йылайды. Ювсан байламды оьбеди, ийискилейди. Эм онынъ калтыраган эринлери: «Ят ерде солтан болганнан эсе, оьз еринде ултан болганынъ да колай экен», — деп йыбырдайдылар.

Эне соьбитип, тувган-оьскен шоьлининъ оьлени — ашы ювсан Артык ханды оьз юртына алып кайтады.

Он тогызыншы оьмирдинъ белгили орыс поэти А. Н. Майков, кыпшаклардынъ сосы айтувын кулланып, «Емшан» деп атап, ятлав язган. Онынъ маьнеси де тамам биз йогарыда айтып озганьмыздай. Тек онда Артык ханга Отрок дейди. Неге десенъ бурьнгы орыс йьлязба текстлерде кыпшак ханлардынъ атлары оьзлеринше солай туьрлендирилип айтылганлар.

А. Майковтынъ «Емшан» деген ятлавыннан мине муна сыдыраларды оқып караягынъыз:

...Ювсанды алды, ийискилейди,
Козьяслар атып, юреги ыслап,
Сагынып оьпти, ериндей коьрип,
Байлам ювсанды, баладай йылап...

Ол ювсаннынъ акьнда айтылатаган бурьнгы хабарлар. А биз, келинъиз, аьлиги хабарларымызды бардыраягынъыз.

1

Бугуьн Йолмамбет эрте турды. Ашык терезеден соккан ювсаннынъ ийиси коьнъилин коьтерди, эм ол тыска шыккышай асыкты.

Коьктинъ куьмпези тап-таза, коьп-коьмек. Яс коькке карады, талпынып карады. Бир зат та коьралмады. А кулагына айт деп: «Кур, кур, кур-р-р...» деген сеслер эстиледилер. Ол тагы да бийик коькке карады.

— Э, эне ана бетте экенлертагы, — деди энъ сонъында ол, куьнтувар бетте бийикте уьшкьлше болып ушып куьплесип бараятырган кырлувларды коьрип.

Эм онынъ эсине кырлувларыдынъ акьнда Оьтемис акайдынъ айткан хабарлары туьсип кеттилер.

...Курьктай узьн бойлы карт койшы ьргак таякка оьткир, юка шал сакаллы иегин таяп, кара-кумар коьзлерин шуькирейтип, бийик коькке карайды. Сак болып кулак салады. Яс бу не зат карайды экен, ярабий, деп ойланады. Карт айлак сезгир, эм ястынъ ойын билип:

— Эситесинъме, Йолмамбет, кышкыратаганларын, — деп, коьзлерин шуькирейтеди.

— Не затлардынъ, акай? — деп сейирсинеди яс.

— Бир зат та эситпейсинъме, аьше? Тынълаш, аьруув этип тынълаш...

А оьзи: «Ах, яс аьдемнинъ эси ала-кайда», — деп ойланады.

Яс тынълайды. Сак болып тынълайды.

— Кырлувардынъ тавыслары болмаса, Оьтемис-акай, баска зат эситуввим йок, — дейди бир заманнан сонъ яс.

— Аьше, мен де соларды айтаман. Тек олардынъ да не айтып кышкыратаганларын туьсинмеге керек болады, Йолмамбет.

— Кайтип?

— Кайтип болатаган, улым, олардай акылы куслар дуныяда аз болар, — Оьтемис-акай коьрсеткиш бармагын коькке тигеди. — Эне ана куьптинъ тоьмен болып ушатаганын коьресинъме? Онынъ да маьнеси бар. Олардынъ уьйкенлери соьле ушпага яс балаларды уьйретип барадылар. Эситесинъме, уьйретедилер? Тап балады устаз уьйреткендей болып, уьйретедилер. Узак йолга ушпага уьйретедилер. Куьздинъ сонъында олар бизден йылы яklarга кетееклер ди де. Сога аьзирленедилер. Э-э, улым, дуныяда сосы шагыма келип, мен олардай каьр этуьвши бир кусты да коьрмегенмен. Яз бойы олар бизим шоьликте боп-бос куры ас ашап тургандай коьресинъме, э? Йок, ясым. Уьйкен куллык этедилер; юмырткалайдылар, бала шыгарадылар, оларды куьн сайын тербиялайдылар...

Бизим халк кырлуварды сыйлайды. Уьшин атлары олардынъ — турналар. Кыр-кыр этип кышкырганлары уьшин, бирерлер оларга кырлувар, дейдилер. Айтаягым, бир аьдем де турнага колын тийгистпес. Кайтип аьдем оны табиаттынъ энъ ярасык кусы деп, суьеди. Куьзде кеткен турналар, язлык келип, кайтып келгишей, аьсирет болып турады. Олардынъ акында халкта йырланатаган йырлардынъ санап санын да тап-

пассынъ. Бурынгылар да йырлаганлар, аьлигилер де йырлайдылар.

Оьтемис, соьзин боьлип, йогарыга карайды эм онынъ эринлери бир затлар айтып йыбырдайдылар.
— Эситтирип айттага, акай, — деп тилейди яс.

Карттынъ шал сакаллы иеги кыймыл-кыймыл эте-ди:

Тизуьв-тизуьв турналар,
Авады калай ярасыз.
Бизди мунда калдырып,
Кайда ушып барасыз?..

Яс та ишиннен сол сыдыраларды кайтарып айтады:

...Бизди мунда калдырып,
Кайда ушып барасыз?..

— А мине мунавы ювсаннынъ акында Шал Кийиз дейтаган бурынгы ногай йыравы айткан соьзлер:

...Кызыл ийзен, алай яным,
Боз ювсан
Ат семиртир, алай яным,
Куьрт битсе.
Аргы атасын, алай яным,
Билмеген,
Намарт аьдем оьктем соьйлер,
Мал битсе...

Оннан карт кырлувлардынъ ушканда уьшкил болып тизилетаганларынынъ маьнесин айтады. Энь алдында эм артында уьйкенлери, орталарына кишкейлерин алып баратаганларын айтады. Яс тынълайды, эм оьзи тоьмен болып саркып ушатаган кырлувларга карайды. Оьтемис-акай аьне ана эки кырлув, олар оьзлери де баскалардан кишкей коьринедилер, артта калганлар. Алдыда бара-таган бир кырлув артка кайтып келип, оларга бир зат-лар коьрсетеди. Уьйретеди...

— Уыйретеди, акам, — дейди яс. — Тамам анасы баласын уыйреткендей этип, уыйретеди. Аьжейип экен. Мен соьлеге дейим оны бир де эслеген йок эдим.

— Аьше, улым, аьдем де сондай. Уыйкени ясына коьрген, билген затын кызганмай айтпага керек болады.

— Солай экентага.

Карт, басын тоьмен салып, ойлы айтады:

— Ах, яс аьдем коьп затты эслемейди. Олла-билле, эслемейди. Мага да ясымда дел хайыр эди. Аьдем, яшай барса, не затты да коьреди, не затты да биледи. Яшав не затка да уыйретеди аьдемди.

Яшав — ол окув. Яшаган сайын коьп затты коьресинь, коьп затты билесинь. Туьнегуьн эткен терислигинь уьшин, неге эттим-ав, деп, оькинесинь. Ах, аьдем бир яшап болып, кайтарамнан тагы да яшап басласа деш. Эш бир янъылыс этпес эди. Тек уыйтип болмайды. Олай болса, яшавдынъ коьрки де болмас эди. Яшавдынъ онъы да, териси де бар. Тек онъы коьп болып, териси аз болса, эне сол яшавдынъ маркы. Териси коьп болса — уыйнъ соьнди...

— М-м, акай, — дейди яс сейирсинип, басын сол ийини бетке аз-маз ийилтип. — Солай да болартага. Карт койшы ак сакалын арыкай, узын бармаклары ман сыйпайды. Бирде бийик коькшил коькке, бирде яска карайды.

«Бизим Оьтемис-акай кайдай сага, ант болсын, ол билмеген зат болмас дуныяда», — деп ойланады яс, коьнъили коьтерилип.

— Эне сондай, улым, яшав дегенинъ, — карттынъ уьллеси бувдаклайды.

Йолмамбетинъ бурнына ювсан ийиси мен бирге туьтиннинъ де ийиси карысып согады.

— Р-айт, айт! — деп шыгады карт койшыдынъ карлыккан тавысы. Эм ол тавыс шоьлликти бийлеп кетеди...

Йолмамбет, сескенгендей болып, тоьгерегине каранды. Бирев де йок. Йок... Кайзаман Оьтемис-акай-

дынъ дуныядан кешкени, кайзаман. Йолмамбеттинъ де яслыгынынъ, аккан сувдай, саркып кеткени.

Йолмамбет бийик коькке карады. Кырлувлар кубылага ушадылар.

— Эрте кетедилер бизден быйыл, — деди ол. — Кыс эрте келеек.

Собйтип айтатаган эди ога Оьтемис-акай. Акыллы куслар коьтересин де биледилер. Олар кубылага кенже ушсалар, кыс та кенже келеди де.

Йолмамбет, коьзи тоймай, кенъ шоьлликке карайды. Ол, бирев оны алтынсув ман бояп шыккандай, сарысымал болып, тоьселип ятыр. Куьнтувардан соккан енъил ел каврап бараятырган, япалак боьрктей, уьйкен камбакты шайкайды, оьзи мен бирге алып кашаяк болып, каьрлейди.

Ювсаннынъ увак-увак, тамам кепкен япыраклары, сезилер-сезилмес болып, бир-бирлери мен йылы сыбырдадылар. Йылгын туьплер иссилиги кайткан куьз куьннинъ коьзинде кызгылт болып шагылысадылар. Тек арсыз суьтекей ясыл туьсин бир де бермейди. Эректе, куьп-куьп болып яйылып, кой отарлар коьринедилер.

Шоьлик Йолмамбетке коьтере баска болгандай болып сезиледи. Кулагына эрек болмай тынып аккан сувдынъ сувсылдавы шалынады.

Куьнбатар бетте бийик вышкалар, дыравынлардай сирелип, коьринедилер. Ол, бир зат излеген кисидей болып, шоьлликке битилип карай береди. Бурнына ювсаннынъ ийиси согады. Ол ойланады, онынъ эсине оьзининъ яшавы, шоьллигининъ аьвелгиси, аьлигиси туьседилер. Кубыладан соккан енъил ел боз ювсанлардынъ уьрпейип турган йибек басларын сыйпайды. Олар акырыннан алып толкынласадылар. Каналда тынып агатаган сув да толкынласады.

Йолмамбеттинъ де басында ойлары толкынласадылар. Биревин-биреви авыстырадылар. Олардынъ баьриси де шоьликти шав-шувландырады. Шоьлик калгымайды, ол уянган, ол уьйкен каьрде.

Кыл кобыздынъ сесиндей йинъишке тавыс Йолмамбетинъ кулагына бир кужыр болып шалынады.

Кой айдап бараятырган узын бойлы, караборан бала, басындагы кара кийиз боьркининъ коьзлерине туьскен бетин йогары коьтере берип, тоьгерегине аланъ-аланъ этип карайды. Аман да, бир зат та коьрмейди. Артта, яс коьгоьленге алданып, калган кишкей шымдай кара козыды асыктырады.

— Маь-маь-маь, — деп козы, йогарыга топтай каргып-шоршып ойнаклайды.

— Э, эй, токтатага! — деп тагы да сол баягы йинъишке тавыс эситиледи. Кенъ шоьлликке занъырап кетеди. Онынъ барып токталгандай бир ери де коьринмейди. Занъырап, бара береди. Шоьликтинъ тынлыгын бузады.

Йолмамбет, тирелип токтап, тавыска кулак салады. Бирден мунынъ юреги бир аьжейип болып тебеди, шырайына суьйиниш энеди:

— Ва, Базархан экентага! — деп яс суьйинип, тавыс шыккан бетке ымтыла берип, соьйлениди.

Оннан койларын куьнтувар бетке, сол йинъишке тавыс шыккан бетке, кайтарады. Ана бетте елпилдеп турган яс коьгоьленнинъ ишинде бетегеге ябысып отлап ятырган койлардынъ арасыннан Йолмамбетке алагаз явлыктынъ ушлары елпилдеп коьринедилер. Яс койларын асыктырады. Андагы алагаз явлыклы да койларын яс бетке айдайды. Коьгоьленге ябыскан койлар юргилери келмедилер. Йолмамбет оларды, кишкей шетлевик таягын силкип, айдайды. Яс асыгады. Асыкса асыксынтагы ол, койлар, бакыл эткендей, коьгоьленге ябысып, коьзалгысы келмедилер. Йолмамбет ашувланады:

— Р-райт! Айт!.. Юре беринъизтага! Аштан оьлгесизбе, бу кадер ябыспасанъыз ерге.

Кыз да койларын асыктырады. Эки яс юрек бир-бирлерине талпынадылар. Мине эки куьптинъ алдындагы йолбасшылары — шыгыр-шыгыр болып келген

уыйкен муьйизли мазаллы кошкарлар — бир-бирлерине карап токталадылар. Оннан экевлери де эки баска якка бурыладылар. Олардынъ артыннан калган койлар бурыладылар. Эки уыйрим кой бир-бирлерине карыс-кылары келмейди, эки баска яйылып отлайды.

Тек бир-бирлериннен эрек турмайдылар эки яс койшы. Олар бир-бирлерине ювыклай бередилер. Бир-бирлерин коьргенлерине суьйинедилер.

— Ва, буьгуьн сен меннен алдын тургансынъ да, Базархан, — дейди яс, кыздынъ касына келип.

— Амансынъма, Йоламет, — дейди кишкей кыз, явап бермей эм уыйкенлердей аьемсип.

Буьгуьн болмаса, Йолмамбет бир де Базархан уыйтип айтып эситкени йок. Буьгуьн, уыйкенлердей болып, аманласып туры ол. Аьлемет. Оьзи де баска куьнлерде этетаганындай этип, кел, ясырынмавык ойнаяк деп, айтпады. Баска куьнлерде бир-бирлерин коьргенлей, экевлери, шоьбликти шав-шувга толтырып, бирде койлардынъ бавырларына ясырынып, бирде кызыл йылгынлардынъ тасаларына бугып, ясырынмавык ойнайтаган эдилер. А буьгуьн Базархан, бир зат та айтпай, суьзилеп бир талай заман Йолмамбетке, оны буьгуьн коьргендей болып, онынъ аягынан басына тешкерип карап турды.

— Неге буьйтип битилип карайсынъ мага сосы сен! — деп яс, даяналмай, камсыгып кетти. — Яде мага бир зат болганма буьгуьн, э?

Кыз карамын ерге тикти:

— Оьзим булай, Йоламет.

— Оьзинъ карап, обгиз болгасынъма, аьше? — деди яс ойнап.

Кыздынъ онсыз да, пискен алмалардай кызыл увыртлары тагы да бек кызардылар.

— Кайдан билейим.

— Билмейтаган болсанъ, юр, койларды эне ана обристинъ аьруув ерине яйык, — деп Йолмамбет Базарханнынъ колыннан ыслады.

Кыздынъ дуьмле муьшеси дирдей туьсти, юреги аттай тепти. Ол колын янма-ян алмады. Олар соьйтип

кол ысласып бир кесек бардылар. Эки кишкей козы да, булардай болып, бир-бирлерине ыйнаклап, булардынъ алдыларында шаптылар. Йолмамбет, козыларга карап, айтты:

...Козыларым боздылар,
Баърисиннен оздылар.
Излей-излей оларды
Шарыкларым тоздылар.

Ястынъ ангына кыздынъ да йингышке давазы ко-
сылды:

...Боз козылар, козылар,
Кос тобеге бардылар,
Йоламеттей яслардынъ,
Излей-излей оларды,
Аяклары талдылар,
Шарыклары йыртылып,
Кув шоьлликте калдылар.

Йолмамбет, туткансып, баска якка бурылады.

— Кайда карайсынъ, Йоламет? — дейди сонда кыз, ястынъ тутканын янма-ян эслеп.

Яс уьндемейди, койларга таягын силкеди. Кыз да шалынып кетеди:

— Каш сен боьтекейди, янма-ян тута коясынъ! Ке-
рек болса, сен де айттагы мага.

Яс, кыз бетке бурылып:

— Ия сага, Базархан, мен сага оьмирде де уьйтип
айтпаспан, — дейди, акырын соьйлеп. Басын сол ийни
бетке аз-маз ийилтеди.

— Аруьв аьше, энди мен де айтпаспан уьйтип. Ана
бирев Амитбийди айта коярман:

Амитбийдей яслардынъ,
Излей-излей оларды,
Аяклары талдылар,
Шарыклары йыртылып,
Кув шоьлликте калдылар...

Базархан ястынъ коьзлерине битилип карайды.

— Энди айтаяк тувылман дейсинъме, Базархан?

— Аьше, Йоламет. Сен тек тутпа, даь?

— Ва, сен аьлемет аьдем экенсинь. Ким тутады, аьше?

— Сен, Йоламет.

— Сага соьйтип коьринеди ол, Базархан. Мен сага тутпайман эм оьмиримде де тутпаспан, оны билип кой.

Базархан саркылдап куьлди, эм онынъ, козыдынъ тислериндей теп-тегис, ярасык тислери ап-ак болып тизувлесип коьриндилер.

Йолмамбет те куьлди.

— Йоламет, меним койларым ана якка кетятырлар. Кайтараш.

Яс, йинъишке шетлевик таягын булгалап, айырылып барятырган койлар бетке шабады. Базархан да онынъ артыннан ювырды.

— Базархан, сенинъ койларынъ меним койларым ман бир де косылгылары келмейдилер. Неге экен? — деп се-йирсинеди Йолмамбет.

Кыз да неге экен деп ойланган киси болады. Эм ястынъ юрегин аьруув этеек болып:

— Олар бир-бирлерине уйренген йоклар, — дейди.

— Солай да болар, Базархан.

— Оларды костырмаганлар эне ана эки кошкар, Йоламет. Экевлери бир-бирлерин коьтере коьрип калмайдылар.

— Айтувынъ тувра. Коьрди деселер, туьйиспеге карап турадылар.

— Эне соьле, бир аьруув болып карысып турадылар, Йоламет.

Кыз бан яс, эки куьп койдынъ карысып, бетегели яс оьленди куьртилдетип отлап турганларына сукланып карайдылар.

Аналарынынъ касында козылар шоршып-шоршып ойнайдылар. Арымай-талмай аьри-бери шабадылар. Йолмамбет пен Базархан экевлери яс йылгын туьптинъ касына барып олтырадылар. Коьтерилип келеятырган яз куьннинъ коьзинде яс ювсанлар окаласып шагылысадылар. Эректе, ойпатлыкта, кызгалдаklar, кызыл куьйиздей болып, коьринедилер. Булар туьбинде олтырган йылгын шувак астында тагы да бек кыза-

рады. Шоьллик эртенъги шакка кувнайды. Кувнайды ога яс пан кыз да.

Йолмамбет Базарханнынъ янъы коьгала япыраклы шыт шыбасына сукланып карайды. Ол, буюгун болмаса, шоьлликке бир де янъы шыба кийип келмейтаган эди. Буюгун неге кийип келди экен? Оны билген болса, Йолмамбет те саргылдым, тоьс-кисели лаьстик коьйлегин кийип келмесе эди? Абасыннан ясырып киер эди. Абасы оны тек юма куьн кийгистеди. Базарханнынъ шыт шыбасынынъ япыраклары куьннинъ коьзинде тагы да бек ярасыкланып коьринедилер. «Калай аьруьв шыба кийген Базархан, оьзи де не аьруьв ярасады», — деп ойланады яс.

Базархан яс ювсанды юлкып ийискилейди, оннан оны Йолмамбетке узатып:

— Маь, ийискилеш, кайдай куьшли ийиси бар, тувра бурнынъды яряк... — дейди.

Йолмамбет ювсанды ийискилейди эм кыздынъ тоьгерек ала коьзлерине карайды. Олтырадылар. Ундемейдилер. Не аьжейип ти, булардынъ биреви де кел анадай-мунадай ойын ойнак деп айтпайды.

Куьн коьтерилген сайын бектен-бек кыздыра береди. Куьнтувардан эскен енъил ел де коьтериле береди. Эректеги кум тоьбелердинъ басларын, тутанып келеятырган оттай этип, туьтетеди.

— Ел коьтерилеятыр, — дейди кыз, кум тоьбелердинъ тоьбесине карап.

— Коьзинъди аштырмас бир эсип басласа бу энди.

— Койларды ойпатлыкка туьсирмеге керек эди, Йоламет.

— Ах, Базархан, баска яклардадай болып, бизде де сув болса деш. Сувга туьсип бир завьк этер эдик. Былтыр бизге Бестав ногайлардан бир яс келген эди, кайтип сувга туьсетаганларын, кайтип ялдайтаганларын айтып, аьдемди завькландырды. А биз ялдавдынъ не экенин де билмеймиз...

Базархан да сукланады. «Йоламет сувга туьскиси келеди, ах, туьссе деш», — деп ойланады, эм, яска карап:

— Бизим кув шоьлликке сув кайдан келсин, — дейди. — Куйыдан сув алып туьстагы.

— А каерде ялдаксынъ, — дейди яс. — Мине буйтип ялдамага керек, Базархан, — деп, коьгоьленге эт бетиннен ятып, колларын-аякларын кыймылдатады. Ясыл оьлен ога сувдай болып сезиледи.

— Аьруьв ялдаксынъ, Йоламет, — деп кыз, ап-ак тислерин быдыратын, куьлейди.

— Келеекте, Базархан, мен Беставда яшайтаган кардашларымызга бараяк боламан. Абам, аькетирмен, дейди. Ол заманда сувга туьсип бир завьк этер эдим.

— Тоба де, Йоламет. Бизим карт аьей тобасыз бир зат та айттырмайды.

Йолмамбет йогарыга турады.

Булар тынадылар, куьн бек кыздыра береди. Ел де коьтериледи. Йоламбет пен Базархан, коьзлерин кыса берип, эрекке, кум коьтерилип коькип турган тоьбелерге карайдылар. Оннан Йоламбет кызга:

— Базархан, сен муна шыбады куьн сайын да кийтага, — деп тилейди.

Базархан уьндемейди, куьлемсирейди.

— Аьруьв ярасады.

— Уьшинимендеме, Йоламет?

— Куран акына.

Базархан шыбасынынъ уьпаланган ерин туьзетеди.

Койлар куьн кыздырган сайын бир-бирлерине кысыла берип, отлайдылар. Шаншар уьйледе экевлери де койларын суьрип, авылдынъ шетиндеги куйыга аькелдилер.

Койлар куйыдынъ тоьгерегинде салкынлап каладылар. Йоламбет пен Базархан уьйле асларын ишпеге ювырып уьйлерине кетедилер.

Экевлерининъ уьйлери бир орамда, бир-бирлериннен узак тувьл.

3

Йолмамбет пен Базархан экевлери бир яслы, олар экевлери де бир куьн тувганлар. Тек экевлери де авьл-

да тувган йоклар. Олардынъ тувганларын айтаяк болсанъ, уйкен хабар.

Кобышп-кобып юрген ногайдынъ аввлетти каерде тувады, каерде тувмайды...

Йолмамбеттинъ атасы Янмурза ман Базарханнынъ атасы Тилекбай яздынъ бир ялпак куьнининъ кешинде, эки тегершикли ногай арбаларын егип, Ашыкулак деген ерде болатаган базарга сатув-алув этпеге йолланадылар. Оьзлери мен бирге олар кыскайкыларын да аладылар. Экевлерининъ пишелери де юкли боладылар экен.

Йолавшылар элди шыгып, Эгиз-Тоьбеге еткенлей, бир буваз коян алдыларын кесе оьтип кашады.

— Тез, тез мылтыгынъды ал, Янмурза! — деп кышкырады Тилекбай тенъине, коянды аттыраяк болып.

Янмурза арбадан мылтыкты излестирип алгышай, коян кашып кутылады. Сонда Тилекбай арбасыннан туьсип, тенъининъ арбасына келди де, оькинишин билдирип:

«Эй сени, болмаякты. Газ тарангышай, той таркар деп, сен мылтыгынъа ымтылгышай, коян кашты да кутылды», — деди.

Янмурза да каткып арбадан туьсти. Эм экевлери де, кенъ абытлап, ундемей бардылар. Ярыкбай бирден серпилип йолдасына карап айтты:

— Кояннынъ буваз экенин эслемединъме?

Тилекбай, коьп ойланып турмай, янма-ян:

— Кой, эслемедим, олла.

— Буваз эди.

— Буваз болса не этеди, аьше? — деп сейирсинди Тилекбай.

— Не этетаган, — деди тенъи, асыкпай айтып, — сен ногайдынъ «Козкоьрпеш пен Баянсылув» деген йырын эситкенинъ барым?

— Йок, — деди Тилекбай, тагы да бек аьжейипсинип эм сол бирев йыр да булайга неге керек болды дегенди билдирип:

— Ол да эсинъе неге туьсти-ав?

Тенъининъ такпакка, йырга авас тувыл экенин билетаган Ярыкбай бир зат та айтпады. Оьгизлерин асыктырды. Тек муна йол Тилекбай оннан калмады. Эште, оны буваз коянды неге атпага болмайды экен деген ой сейирсиндире болар эди.

— Лебиздей болып, коаяк тувыл экенсинъ аьдемди. Тек йырлап айтпай, хабарын айтайым. Аьруьв этип тынъла тек, — деп унасты бир де болмаганда Ярыкбай,

— Алла-алла, — деди Тилекбай, тенъи бетке ювык келип. — Тынъламага мен не айттырайым.

...Бурын-бурын заманда, ногайлар кыраллык суьрген шакларда, Эдилбай ман Яйыкбай деп эки хан болыптылар. Куьнлердинъ бир куьнинде экевлери, ийтлерин, кусларын иертип, анъшыламага барадылар. Эки хан, данъыл юрип адыр кезип, юргенлеринде, алдыларына бир буваз коян шыгады. «Ал, Яйыкбай, тез, ат», — дейди Эдилбай, коянды коьрсетип. «Йок, — дейди Яйыкбай, — мен аталмайман, меним пишем авырааяклы. Сен ат». Эдилбай да буваз коянынъ артыннан карап: «Меним пишем де юкли, мен де атып болалмайман», — дейди. Соьйтип, экевлери де атпайдылар, коян кашып кутылады. Оннан сонъ эки хан: «Ал эндигиси эгер экевимиздинъ де пишелеримиз ул тапсалар, айырылмас алал дослар этермиз, эгер дейим кызлар болсалар — кыймаслар боларлар. А эгер дейим биреви кыз, ана биреви ул авьлет болсалар, эр мен хатын этермиз», — деп, бир-бирлерине соьз берип, ант этедилер.

Бир куьнлердинъ бир куьнинде Эдилбайдынъ пишеши кыз, Яйыктыкы ул табады. Яска Козкоьрпеш, кызга Баянсылув деп ат бередилер. Капилестен аьжел келип, улын оьксиз этип, Яйыкбай оьлип кетеди. Оьксизге кызымды неге беремен-ав деп, Эдилбай, антын ютып, Эдил сувын оьтип коьшип кетеди. Айлар кетеди, йыллар оьтедилер, Козкоьрпеш оьседи. Анасы улына, юрегин кыйнамаяк болып, ол хабарды айтпайды. Ясырады. Бир куьн орамда, асык ойнап ятырганда, Козкоьрпеш бир балага муттырган асыкларын тар-

тып алады. Бала, алмай-салмай, сен мага йигит болма да, оьксиз деп, сага бермеек болып кызын алып кеткен Эдилбайды билтага, дейди. Козкоьрпеш ашувланып уьйине келеди эм анасына тары кувыртага, соьк егим келип туры, деп тилейди. Анасы тары кувырып ятырганда, онынь колын кызган тарыга басып: «Ясырганынньды айт, абайым», — деп тилейди. Анасы янады, куьеди, кыйналады. Улы бир де коймаганда:

«Тилине коькбатлак шыксын ким болса да сага ол затты айтканныннь», — дейди эм, юреги сыгылып, сол авыр хабарды айтады.

«Анам, мага тез болып йолга азык эт, колыма темир таяк бер, аягыма темир ыдырык эттир. Эне сол темир ыдырык тозганша, излермен мен оны. Тапшай коймаспан», — дейди, ыйкыраp этип, Козкоьрпеш.

Анасы, ялгыз улымнан айырылаатырман деп, коьзлериннен коьзяслар тоьгилип йылайды. Ясы тынъламайды, оьзи айтканын этип, йолланады. «Кайт, улым, кайт, тапсань да, сасыган бай сага кызын кайдан берсин. Сени увлар ол хан, кайт», — деп улынынь артынан бир кесек ер иерип барады.

Козкоьрпеш кайтпайды. Анасын ыразы этпей, Баянсылувды излеп йоьнейди.

— Э, эй, тенъим, анады ыразы этпеген аьдемнинь йолы болам, — деп Ярыкбай, хабарын боьлип, тынысын терен этип алды.

«Сонъгы не болды сол Козкоьрпештинь?» — деди янма-ян Тилекбай, энди сол бирев хабардынъ маьнесин толы билмей каламан деп коркып.

— Не болатаган, яс сол кетуьв мен кетеди. Азып-тозып, кыйналып, Эдилбайдынъ журтына келеди. Онынъ бузавшысы, сонъ казларын-затын багатаган болады. Бир колай келгенде, кызга оьзининь ким экенин билдиреди. Аман да, залым бай кызын кайдан береек эди малын баккан кулына! Эм Козкоьрпешти оьлтиртпей коймайды. Эне, кыскасыннан айтканда, солай кутылады ол хабар. Бу оьзи йыр. Тек мен, тенъим, йырын билмеймен, хабарын эсиме алып калганман.

«Аьлемет, олла, аьлемет йыр экен, — деди Тилекбай, аьжейип этип. Бизге де буваз кояннынъ ырас келетаганын каратага сен. Тек биз сол бирев залым ханлардай бос ант этпеспиз. Сеники кыз болса, меники яс болса — куда болдык».

Ярыкбай куьлди де:

«Оьзинъдикин яс болганын суьесинъ-ав. Кылыплысынъ, олла-билле», — деди.

— Элбетте. Кыйсы ногай яс болсын деп, мырат этпейди, — деди Тилекбай, юрегиндеги ойын айтып.

— Экевлери де ул, яде экевлери де кызлар болсалар ша?

— Айырылмас тенълер этермиз.

— Кой, соьзге кызып, бир-бир басып барамызды да. Бираз асыктырайык оьгизлерди», — деп Тилекбай, арбасы бетке зыранълады...

Янмурзадынъ кыскаяклысы Аминат, базарга етеретпес, йолда толгатып баслайды. Йолавшылар токтайдылар. Аминат сыгылады, толгатады. Тилекбайдынъ кыскаяклысы ога эбиялык этеди. Аминат яс табады. Доьртев болып йол шыккан аьдемлер эндигиси бесев болып йоллары ман барадылар.

Йолавшылар базарга етип, сатув-алув этип ятырганларында, Тилекбайдынъ пишеси Боташ толгатып баслайды. Ога эбиялыкты энди Аминат этеди.

Боташ базарда кыз табады. Янмурза ман Тилекбай базарларын да этип, авьлетлери де болып, авылларына суьйинип кайтадылар. Доьртев болып кетип, конъыслар авылга алтав болып кайттылар деп, эл уйкен сейир этти.

Янмурзадынъ улына, йолда тувганы уьшин, Йолмамбет деген атты бередилер. Базарда тувган Тилекбайдынъ кызына Базархан деп атайдылар...

Базархан ман Йолмамбеттинъ аталары-аналары, бурынгы Козкоьрпеш пен Менълисылувдынъ аталарындай болып, бир-бирлери мен куда-кудагый болармыз деп, ыйкырар этпедиелер. Олардынъ аьр кимиси де оьзинше ойланды. «Алла берип, улымыз оьсип етсе, бир қолайлы биревдинъ кызын алармыз», — деп ойланды Йолмамбеттинъ атасы ман анасы.

Кызымызды колайлы ерге берип, кардай карзына суьрермиз калынга, деп мырат этилер Базарханнынъ атасы ман анасы. Эки конгысы да мыратларын, ойларын бир-бириннен ясырдылар... Айтпадылар, куьнибурын буклап не этеексинъ деген болырлартагы...

Йолмамбет пен Базархан кардашы ман карындасындай болып обстилер. Кызлар ман ойнап турган Базархан, Йолмамбетти коьрди десе, келип: «Аруувсинъме, Йоламет?» — деп хаьтерин сорайтаган эди.

Йолмамбет те, Базарханды коьрмесе, сагынып турды. Йолмамбет пен Базархан, етиди таьвесип сегизге аяк басканларында, школага барып басладьдылар. Экевлери бир класста окыдылар, бир партада олтырдылар, эртенълик сайын школага бирге бардылар, бирге уйге кайттылар.

«Эгиз токышлардай, биреви биревиннен айырылмайдылар», — дейдилер, буларга ата-аналары. Бир ягыннан ол затка олар суьйиндилер, бир ягыннан обкинип те алдылар. «Ах, кызымыз яс пан болмаса, баска бирев мен де ойнамайды, эркекшора болар да», — деп кавыфландылар Базарханнынъ атасы ман анасы. Йолмамбет те кызтеке болып обсер де, деп корктылар Янмурза ман Аминат...

Аман да, ол затларга эс те этпедилер Йолмамбет пен Базархан. Бирге окыдылар, бирге ойнадылар. Биревининъ туьсинмеген ерин ана биреви айтты.

Йолмамбет ойынга-затка алданып, уйге берилген эсабын этпей калган йолларда Базархан ога тутты. Булар ман бирге окыйтаган балалар Базархан ман Йолмамбеттинъ бир-бирлерине айлак телингенлерин билдилер. Кыймаслары Базарханга, яс пан болмаса ойнамайсынъ, эркекшора, дедилер. Йолмамбетке де тенъ яслары, кыз бан болмаса юрмейсинъ, кызтеке деп кажавладьдылар. Айтканлар айта берсинлертагы, кыз да, яс та ол соьзлерге аьжет те этпедилер. Кайтип оны сайын бир-бирлерине элим эм татым бола бердилер.

Заман дегенинъ бир саьат кете кояды да. Тек туьнегунъ школага барып баслаган балалар доьрт классты кай-

тип кутылганларын да билмей калдылар. Базархан ман Йолмамбет Тереклидеги интернатка оқымаға кеттилер. «Оқысынлар, актан кара танысалар, аьдем боларлар», – дедилер ата-аналары, балаларын интернатка озгара-ятырганда.

Терекли авылы ногай районнынъ ортасы-оьзеги (центри) болып саналады. Оьзи де Ыргаклыдан ондай узак тувыл, яв юрсень, ярым куьнлик йол, коьлик пен – уьш-доьрт сабатлерден ете коясынъ. Мунда уьйкен артезиан куйысы бар. Шоьликте сосындай куйылар бата-сатта йолыгадылар. Кайтип те айт, сув кытлык болмаган ерде яшав баска болып кете кояды, туьрли оьсимликлер де оьседи, тереклер де болады.

Тереклиде де тереклер коьп. Япалак акация да бар, бийик актерек те бар. Эште, сонынъ уьшин де болартагы ногайлардынъ бу авылга Терекли деп атаганлары. Терекли авылы акында, мундагы тереклер, артезиан куйы акында соьле де ногайлардынъ картлары уьйкен хабар айтадылар. Биревлер Тереклиге Орыс уьй деп те айтадылар. Элбетте, уьйтип те босына айта болмаслар, онынъ да оьзининъ маьнеси бар болар.

А маьнеси мине булай, дейдилер билгенлер.

Бас деп Терекли турган ерге баьленшакай йылларда Филипп Капельгородский¹ деп бир танъ, билимли, оқымыслы украин келип уьй салады, куйы казады. Оьмири элип коьрмеген ногайлардынъ балаларын оқытаяк болып, мектеб салады. Ногайлардынъ авыр яшавларын суьвретлеп китап язады. Мектебтинъ янына тереклер олтыртады. Шоьликте уьйкен артезиан куйы болады, тереклер оьседилер, мектеб куллык этеди...

Ногайлар ога, суьйип, Билип-агай деп айтадылар. «Бизим Билип» деп, хош коьредилер, коьтерип алып коьп суьедилер. Билип те ногайларга конакка келеди, ногай шайга уьйренеди. Ногайлар да ога конакка келе-

¹ Филипп Капельгородский – белгили украин язувшы. Ногайлардынъ арасында ети йылдан артык яшаган. Ярлы ногайлардынъ ягы болган, олардынъ яшавлары, аьдетлери акында язган.

ди. Бир уй болып катнайдылар. Билип-агай ярлы ногай аьеллердинъ кыйын аьлде яшайтаганын коьреди, юреги авырыйды, колыннан келгенинше оларга ярдам-ласады...

Билип-агай дуныядан кешкени кайзаман, аман да онынъ аты ногайлардынъ арасында бугуьн де, буге-ше де айтылады. Онынъ салып кеткен мектебинде балалар окыйдылар, авыл аьдемлери куйысыннан сув ишедилер, яздынъ исси куьнлеринде ол олтырткан тереклердинъ салкынында олтырып тыншайдылар. Сондай аьдемшилиги болган украин агайды да аьруув соьзлер мен эслерине аладылар.

Терекли авылында Йолмамбет пен Базархан да окып басладылар. Экевлери уроклардан сонъ, мектебинъ каршыгасындагы уйкен тереклердинъ салкынында олтырып, дерислерин окыдылар, тыншайдылар. «Бизим авылда неге оьспейди экен мунадай тереклер, э?» — деп сейирсинетаган эди Базархан, уйкен япалак акация тереклерге карап. «Бизде сув йокты да, а терек сувды бек сьуди. Тезден уйкен артезиан казылаяк, дейдилер. Ол заманда бизде кайдай тереклер оьсер, Базархан», — деп яваплар эди Йолмамбет.

Окында булар кезуув мен авылларына келип те кететаган эдилер.

Бир кайта Базархан, авылга кеткенде, янма-ян кайта коймады. Неге болса да, кешикти. Йолмамбет, юреги тыныш таппай, куьн сайын коьзлери йол карап турды. Бир хаьте-зат болмагай эди, деп кайгырды. Базархан эки-уьш куьннен, топтай тымалап, келе койды.

— Не болды, Базархан? Авырсындынъма, э? — деп эректен Базарханнынъ келеятырганын коьрип алдына шыкты яс.

— Абам авырсынган эди, Йоламет.

— А мен сен... Корктым. Аьруувме соьле абанъ?

— Мага не болаяк эди, — деп кыз куьлемсиреди. — Абай энди аьруув, сувык алган болар деймен...

Бирерде буларга ата-аналары да келетаган эдилер. Биревине бир аьруув зат аькелсе, экевлери бирге боьлип едилер. Экевлери бир-бирлерине эс болдылар.

Собьтип, коьз ашып юмгандай болып, йыл кетти. Йолмамбет пен Базархан, бесинши классты кутылып уйлерине каникулга кайтканда, булар йылдагындай тыншайлмадылар. Ерди-коькти сенъкилдетип, Элге яв шапты. Ювсан ийиси мен бирге бурынга ялыннынъ ийиси сокты. Дуныя коькирт сасыды. Шоьлликти бийлеп, давыл ел эсти. Кара куймак болып кум коьтерилди. Данъыллыкта кум тоьбелер калдылар. Коьтерилди шоьллик халкы. Канды ювсандай этип эккен, сувдай этип тоьккен канзепир явдан оьшин алмага шоьлликтинъ куьнге куьйген, сувыкка тийген, шыныккан йигит уланлары садакларын-савытларын тактылар, авларын керип ат миндилер. Атландылар.

Солардынъ биревиде болып Янмурза да атланды.

Аминат кишкей Йолмамбетти баска балалардан кем этпеек болып, авыр, кыйын деп йыланмады, коьтересин де коьтерди, куллык этти. Улын окувына йиберди. Сол алдынгындай болып, Базархан ман Йолмамбет Тереклиге кеттилер. Аман да, олар оьзлерин сол алдынгындай бала этип коьрмедилер. Халкка, элге келип турган казады билдилер. Алдын делхайыр болып юретаган балалар аьле энди оьзлерин замансызлай уйкен эттилер. Шалыстылар, аьруьв этип окыяк болып шалыстылар. Каныгыслы окысалар, ол да душпанга бир оьлим экенин туьсиндилер. Базар сайын Йолмамбет келип, анасын коьрип турды. Акасыннан келген письмоларды абасына окып эситтирди. Аьр язган кагытында Янмурза Йолмамбеттинъ акында сорайтаган эди. Эм аьруьв оқы, тербиялы бол деп айтатаган эди. Бирден йыйы-йыйы келип турган письмолар токтала койдылар. Увыт айынынъ бир сувык куьнинде Аминаттынъ уйине буздай сувык, аьдем коьрип болмастай кара каза келди. Келип болып уйди зилдей сенъкилдетти, силтидей тындырды. Аминаттынъ кайгысы касуеттей болды. Кара кийди, кан ютты язык кыскааяклы, байы оьлди деп, кагыт алып. Сылкылдап йылады Йолмамбет...

Халк Аминаттынъ кайгысын боьлди, йигиттей бол, каза савлай кыралга келип туры, оьзинъди оьзинъ ысла, сенинъ улынъ бар, оны аьдем этеекти ойланмага керексинъ деп, коьнъилин коьтерди.

Аминат оьзин беркитти. Ялгыз Йолмамбет атасынынъ топырагы кадер яшасын деп, ятса да, турса да Кудайдан тиледи. Соьйтип халктынъ биревиндей болып, куьйтенълеп яшай бардылар Аминат пан Йолмамбет...

Ала коьктен, кара ерден шыккандай болып, Ыргаклы авылына кызба мараз келе койды. Келип болып, уьй-уьйден кезди. Кезе-кезе Аминат уьйине де етти. Анасы Йолмамбетти корынды, авырып олтырмагай эди деп, коркты. Оьзи тоьсекке синъди.

Кишкей Йолмамбет болмаса маразды карагандай уьйде бирев де йок эди. Ол, окувын таслап, уьйге кайтты. Сув аькелди, от якты, мараз анасын карады. Бираз болган йыйынтыклары таьвесилди. Бир ай шаклы куьйип-янып ятак болып ятты Аминат. Куьнге тийсе, куьер, сувыкка тийсе, тонъар деп, асыраган аьвлетин етим калдырып, дуныядан кешти де кетти кыскайклы...

Йолмамбет-алардынъ, атасынынъ агасы Калмурза дейтаган болмаса, авылда кардашлары йок эди.

Бир заманларда Ыргаклыда вай-вай айтылган, уьйкен тукум болганлар Бесеилер. Соьле санамалы болып калдылар. Янмурза язык асыллары акында айтып басласа, авызынынъ сувы куьрийтаган эди.

«Бизим уьйкен аталарымыз шоьшликте айтылган йигитлер болганлар, биз не оларга коьре. Увак болып, тентиреп калган бир затлармыз», – дейтаган эди ол, уьйкен аталарынынъ йигит болганларына мактанмай да калмай.

Бир уьйкен юртта яппа-ялгыз, акылбалык болмаган Йолмамбет кала койды. Аьдемлер эндигиси ясты Калмурза йьяр, оьксиз экенин де билдирмес, деп ойландылар. Калмурза десень, Йолмамбетти уьйине йыйганды кой да, басыннан да сыйпамады, бир аьруьв соьзин де айтпады. Эндигиси бу мага ада болып калаятыр экен деп, коркты. Онынъ пишеси Шайдат, оьмиринде бала

тапаган кыскажылы еткен-еткенди уйиме йыймасам, не басыма ат тепкен деп, дувлады, оттан кобийлек кийди. Сога пыштан байы юмган авызын да ашпады, пысты. Халк болган ерде яманлар бардай, яхшылар да болмай болмайды да. Авыл аьдемлери Йолмамбетти орамда калдырмадылар. Калмурза ман пишесине наьлет болсын айттылар. Оьтемис дейтаган койшы карт йыйды ясты уйине.

— Биз аш болсак, аш боларсынъ, биз ток болсак, сен де ток боларсынъ, — деди ол Йолмамбетке, уйлерине аькетейтырып. Йолмамбет-алардынъ тукымына тырнак кадер илинген ери де йок эди. Ол калай болады, тукымы тувыл, кавымы тувыл деп, бир кесеклер сейир эттилер, оьксиз ясты койшы Оьтемис йыйган деп эситкенлеринде. Баска биревлери бир сейир де этпедилер. «Ялгыз аьвлетлериннен айырылган карт пан курткага аьвлет керек. Уллары болар да кетер. Алла онъарсын Оьтемис картты, оьксизди, тентиретпей, йыйганына», — деп картка уйкен муьсирев эттилер...

Оьтемистинъ балшыкбас, туьзтабан уйи авылдынъ тувра куьнтувар шетинде эди. Уйдинъ кишкей терезелери шоьбликке карайтаган эдилер.

— Мине мунавы энди сенинъ пешинъ, улым, — дедилер Оьтемис-акай ман Бозтувган-абай, Йолмамбетке уйдинъ бир пешин коьрсетип. — Мамут языктынъ пеши эди.

Кишкей пештинъ ишинде ондай коьп муьлк йок эди. Тоьр бетте, уьстине ак оьрнекли кара кийиз тоьселген, маштак болып этилинген тактамет курылган, тактаметтинъ алдында эки маштак шат, эсик беттеги иргеге тирелип эски агаш сандык салынган. Иргелер яп-яланъаш. Тек тактамет турган беттеги иргеге газет ябыстырылган эм аьскер кийимин кийген бир ястынъ каьртишкеси илинген. «Эште, кавгада оьлип калган ясларынынъ каьрти болар», — деп ойланды Йолмамбет. Эсик беттеги иргеде эки уйкен агаш шуьйлер кагылган. Коьшип юрген ногайда не муьлк болсын, булардан сонъ пештинъ ишинде бир зат та йок эди.

— Улым, мунда тек бир конакка келгендей болып, ятсань билмеймен, ол болмаса, койшыга уый барма. Бизим уыймиз шоьллик, отар, — деди карт, куьлем-сирей берип, ястынь басыннан сыйпап.

Оьтемис-акайдынъ айтувы дурыс эди. Йолмамбет отардан авылга бир куллыгы болып келе калса, конды бу пеште. Онынъ авылы — шоьллик, уйи — кос болды...

Оьтемис-акай ман Бозтувган-абай улымыз болды деп суьйиндилер. Куртка ястынь эскисин ювып, йырытыгын ямады, аьруьв соьзин айтты, аьруьв асын иширди. Болса да Йолмамбет ойлы, тоьмен болып юрди, юрегине бир туьйим туьйиле койды. Ога авылда бирерлер оьксиз деп, мисетсинмей карайтагандай болып коьринди. Тартынды, уялды...

Ол затты Бозтувган-абай сезбей калмады. «Етимнинъ юзи юмсак бола коятаган, Мамуттынъ-атасы, Йолмамбеттинъ коьнъилин коьтере турмага керек», — деп картына тиледи ол.

— Йигиттей бол, Йолмамбет, мен сендей заманымда эмилик атты ыслап минетаган эдим. Йигер деген боьтен де эр аьдемге керек. Мен де сендей болып оьксиз болып оьскенмен. Ыргат юрип оьскенмен, а сен соьле оьзинънинъ басынъа оьзинъ эркинсинъ. Суьйсень оқы, суьйсень куллык эт. Солды да, коьмик болма, — деп айтып турды Оьтемис, ястынь окында коьнъили бузылып кететаганын сезип.

Карт койшы Йолмамбетти де оьзи мен бирге отарга аькетти.

4

Кишкейден кой ман оьскен яс отардагы куллыкларга янма-ян келисип кетти. Кой бакты, койдынъ оьрисин де тапты. Тек бир затка уьйреналмады Йолмамбет. Оьтпек салса, оьтпеги бирде куьйди, бирде ший болды. Эт асса, бирде писти, бирде писпеди. Казан аспаяк уьшин, отарды кеше де, куьндиз де бакпага ыразы эди ол.

Оьтемис-акайдынъ отары Карасай тоьбеден авып, аз-маз ойпат болып келген ерде орынласкан эди. Ке-

лиспеген ерди койшылар отар турмага деп сайлайма? Ата-бабалардан бербетин булайда Ыргаклы авылдынъ отарлары багылып келеятыр. Айлак онъайлы ер. Куьнтувар беттен согатаган кургак ашы ел де булайга бек тиймейди, оззининъ оьриси де аьруьв. Ногай шоьлликке айтылган, мол сувы болып, терен куйысы да бар. Оьтемис-акай бу ерди бес бармагындай этип биледи. Ол мунда яслыгын да озгарды, картлыгын да озгараятыр. Карт койшыдынъ яслыгын айтпа да кой. Оны эсине алса, Оьтемис-акайдынъ коьзлери карамыгадылар, карт юреги шаншып-шаншып алады. Окында, юреги авырса да, эсине де алмай болмайды. Бурынгы ман аьлиги яшавдынъ акында ясларга хабар айтса, эсине алады. Айтады. Йолмамбеттей яслар ата-бабалары кайдай корлыкта яшаганын, кайдай зыкы шеккенлерин билсинлер деп, айтады. Оны билмесе-лер, соьлеги яшавдынъ басын билмес олар, деп ойлайды карт койшы.

...Кенъ шоьлликти Кобылан, Сатар байлардынъ отарлары, йылкылары бийлегенлер эди. Ярлы ногай, аркасын бийт еп, тапканын ийт еп, эргенъликтен каранъа кешке дейим катыксыз уйьре мен кара шай уьшин ыргат юрди. Юрген уьшин эткенинъди билсе не керек эди сасыган байлар! Сегизге аяк басканда ыргат юрип баслады етим болган Оьтемис те. Борбайлары ярылып, кийгени тери болып, куьнине тогыз тоьпеш еп озды карт койшыдынъ яслыгы...

Тынъла, тынъла, Йолмамбет, кулагынъа ас карттынъ соьзлерин. Ол оьтирик айтпайтаган, онынъ соьзлери – насихат.

Оьтемис-акай, кайкы муьштикли уйькен уьллесин бувдакландырып, хабарын айтады. Йолмамбет сак болып тынълайды, тынълайды картты конъысы отарлардынъ койшылары да. Уваздынъ туьби намаз деп, карт койшыдынъ хабары йьрга согып кутылады.

Оьтемис-акай, аякларын астына буюклеп салып олтырып, кайгылы йьрды айтады:

Яшав калай болар деп,
Кездик шоьллик биз бойлап,
Кара ерди как ярдык,
Кешинуьвди, биз ойлап...
Намыс ушин, ер ушин
Ярлы аз кан тоькпеди,
Кымыз ишип кекирип,
Бай курсагы боькпеди...

Койшылар тынълайдылар, карт койшыдынъ авыр
яслыгы акында авыр йырды тынълайдылар.

Йолмамбеттинъ коьз алдына Оьтемис-акай яс бо-
лып келеди.

Бойлы, сынлы, бели бир увьс, явырыны яйдай, шы-
райы боьртип турган бийдайдай. Оьзи мазаллы деген-
де мазаллы, тасты сыкса, сув шыгараяк...

«Карт болды энди акай, не коьрди, не коьрмеди
яшавында ол. Кыйынды да, тынышты да басыннан ке-
ширди. Кене де мен алай эттим, булай эттим деп айт-
пайды. Соьле де уьндемей оьз куллыгын эте барады.
Эткенде де кайтип этеди, аьр ким де соьйтип этсе деш
оьзининъ ыслаган куллыгын! Соьле де кайратлы Оьте-
мис-акай, — деп оьктемсиди яс. — Соьле де баска кой-
шыларга пай бермейди. Баккан койлары буьлдиршин-
дей семиз. Бир козысы да зыян болмай кой бола коя-
ды. Баскаларда анавы алай, мунавы булай болып, кунт-
лары бир де келмейди...»

Яс, аз-маз куьдирее берип олтырып, йыр айтып тур-
ган картка карайды.

Эм, ога дуныяда карт койшыдай тебентели, сабыр,
акыллы, куллыкшы аьдем йоктай сезиледи. Сонынъ
уьшин тувьлым акайдынъ акында газетке де язатаган-
лары. Тек мине оьзи бир де куллыгы акында айткысы
келмейди. Оннан анавын кайтип эттинъ, мунавы кай-
тип болды деп сорасалар, ол тек бир затты айтады:
«Мал да караганды, бакканды суьеди. Эне сол меним
айтаягым, дей кояды, — деп ойланады Йолмамбет карт-
тынъ акында. — А онынъ айткандай затлары бар. Ол
тувьлым шоьлде аьлимлерге аьруьв тукумлы койлар-

ды асылламага ярдамласатаган. Ол тувылым аыр койдан бес-алты килограмм юн алатаган. Газеттен-заттан келип аьдемлер оьзингнинь куллыгынь акында айттага, деселер, ол тартына берип: «Колымыздан келгенди этемиз аьше», – дейди. Баска бирев болса, эткен затын уьрип алып йоьнер эди. Оьтемис-акай ондай заты билем...»

Оьтемис-акай, зикир аьдемдей шайкала берип, йырын айтады.

Койшылар, карттынь тоьгерегин алып, тынълайдылар. Картка уьйкен муьсирев этедилер.

– Оьтемис-акай болмаса, бизим эригимизди язгандай аьдем де табылмас эди, Алла онъаргыр, – дейди олтырганлардынь уьйкени Умар.

– Э, э, уьй соьнмегир, Умар, – деп созады карт койшы сонда. – Йыр тек коьнгий юбантып калмайды, билген аьдемге. Йыр аьдемди акылга да, кылыкка да уьйретеди. Э, э, аьруьв йыр тынъласань, уваз эситкендей боласынъ.

Умар сейирсинип, тагы да карттынь авызыннан не эситер экенмен деп, сак болып тынълайды.

Оьтемис сийрек шал сакалын сыйпайды:

– Оллахый, иним, туврасын айтаман.

Койшылар, карттынь соьзлерин макул коьрип, басларын ийзейдилер.

– Энтте айттагы, агай, энтте...

– Йырдынь сонгы болам, инилерим. Онынь тек бир басын басла, оннан сонъ оьзи-оьзиннен тизилип бара береди.

Акыйкат айтады Оьтемис-акай, йыр дегенинъ туьпсиз булак, таьвесилмейди, артлы-артыннан тува барады. Аьдем онсыз болмайды. Тынышлыкта орайда шалып йырлайды, йырлайды аьдем кыйынлыкта да. Кайгысын боьлеек болып тынып йырлайды.

Оьтемис-акай да, бирде орайда шалып, йырлайды, бирде тынып, тоьмен ийген басын йогары коьтермей, куьбирденеди...

Койшылар тынълайдылар.

Ерди, деймен, явын шылатар,
Явды, деймен, баьтир токтатар,
Йигитлер, деймен, явга сайланар,
Коркаклар, деймен, уйде айланар...

Карт койшыдынъ хабарлары, йырлары шоьликтеги койшылардынъ кешелерин кыскартады.

5

Йолмамбет отардан авылга бек сийрек келетаган эди. Кобьбисинше, оны Оьтемис-акай туьтиним таьвесиленген, авылга барып алып келе кояш, деп йиберетаган эди.

Бозтувган-абай Йолмамбетти коьрди десе, улын коьргендей болып, суьйинип, не иширтеегин, не егистеегин билмей, оззеленетаган эди. Уьстин карап, артпагына таьтли азык салып озгаратаган эди ясты курт-ка коска.

Окында, авылга туьсе калса, яс тенълери мен ырасатаган эди, соьйлейтаган эди. Аман да, эси-дерти болып турган Базарханды бир де коьралмайтаган эди.

Бир кайта, авылга туьскенде, Йолмамбетке орамда бир осал вакытта Базархан ыраса койды.

— Ай, хайыр коьргир сени, калай осал заманда ыраса койды, — деп оькинди яс, аякларындагы йыртык сактыян шарыкларына карай берип.

Кыз, муны коьрип, куьлемсиреп токталды. Базархан ярдырып кийинген эди. Уьстиндеги ясыл каврак шыбасы шаркын субай биткен тал шыбыктай этип коьрсетип туры, басында узын шашаклары салпыраган такта явлык, аякларында — оькшели баьпишлер.

Яс бир зат та айталмады, тек кыздынъ йылтырап турган оькшели сары баьпишлерине карады.

— Аьруьвсинъме, Йоламет? — деди кыз, уйкен кара кайкы кирпиклерин йогарыга керип, — коьтере коьринмейсинъ де, э? Кайзаман мен сени коьрмегенли.

Йолмамбет, шарыгынынъ йыртыгын коьрсетпеек

болып, онъ аягын артына тартты. Кызыл шувылдыр-дай болып, кызарды эм туькиршигине туьйилип:

— М-м, — деди. Сонъ, эсин йыйып алып, яваплады: — Аман-эсен, Базархан. Обзинъ ша? Атанъ, ананъ аьруьвме?

— Коьтереси де аьруьв, Йоламет.

— Яхшы, — деди яс акырын. — Кой кетейим.

— Мен де асыгаман, — деди кыз. — Каякка бараятырсынъ?

— Куллыгым бар, конторга бараятырман. Буьгуьн ок отарга кайтпага керекпен, — деди яс, обзининъ Обтемистинъ курткасына шарыкларын яматпага келетирганын ясырып.

— Э, э, солай экен, — деди кыз, сакавсырай берип.

— Ал, яхшы сабатте кал, Базархан.

— Яхшы йолга, Йоламет.

Аманласаятырып, кыз яска ап-ак кишкей колларын узатпады. Узатпады колын Йолмамбет те. Ол, от ягып, казан асып, тамам кат болып ярылган колларын коьрсетпеге уялды. Неге уялды экен колын узатпага Базархан? Онысын бир де яс туьсиналмады.

Йолмамбет объ йолы ман йобнеди. Базархан да зыранълап кетти.

Ястынъ аяклары бирден неге болса да авырландылар. Ол юрисин акырынлатты. Тартына берип, артына бурылып карады. Эректе, шашаклы такта-такта явлыгы куьнге шагылысып, Базархан асыгып бараятыр эди. «Кетти, кетти», — деп йыбырдадылар ястынъ эринлери. Базархан энди ога коьтере кайтпаска кететиргандай болып сезилди. Эм онынъ коьз алдында толкынласкан койы кара шашлы, кара тогай каслы, азмаз кайкы болып келген бурынлы кыз коьринип турды. Ол оны коьз алдыннан кашыраяк болды. «Мен онынъ акында неге ойланаман, ол мени мисетсинген де этпейди, а мен оны эсиме аламан...» — деп ойын басыннан алып таслаяк болды. Аман да, ол ой, кийимге ябыскан ношагандай, бир де айырылмады, басын авырландыра берди. Юреги туьйилди. Сол ойлары ман ол кайтип Обтемис уйине еткенин де билмей калды.

Бозтувган Йолмамбетти йылы йолыкты, боортенке этип шай кайнатып иширди. Оннан ушкырлык ий-несин кишкей кайрак таска кайрады, тарамыс йибин шыйратты.

— Сен, авырувынъды алайым, бираз тыншай, мен эрлей шарыкларынъды ямай кояйым, — деп куртка минезленип кишкей шатка олтырды. — Тек сен, улым, тарамыс йипти ушкырлыкка сувырып бер, коьзлериминъ оьткирликлери тамам кайтканлар.

Яс янма-ян тарамысты ушкырлыкка сабаклайды.

«Ах, дуныяда аьдемлердинъ коьтереси де Бозтувгандай танъ болса деш», — деп ойланады Йолмамбет, кыскаяклыдынъ доьрт буькленип ушкырлыкты каты сактыяннан тегаран бир оьткеретаганына карап.

Окында курткадынъ ойлы коьзлери яска яныплы болып карайдылар.

— Биразга болып тураяк, авырувынъды алдыгым, келеек базарга дейим янъы шарыклар тигермен, — деп Бозтувган-абай оьзеленеди. Уйкен кара явлыгын, ак самайларына туьсире берип, туьзетип байлайды эм пештинъ касында йыбыр-йыбыр этип, бир затлар этеди. Кенъ пишилип мол тигилген кара лаьстик узын шыбасынынъ этеклери ерге суьйретиледилер.

— Авырувынъды алайым, улым, аьле-соьле сага соьк булгайым.

— Кыйналматага, соьле шай иштим де.

— Шай ас болам, авырувынъды алдыгым. Каймак соьк юрегинъде ятар.

Куртка, аз-маз куьдирейип, йыбыр-йыбыр этип, соьк булгайды.

Астан сонъ Бозтувган-абай Йолмамбетке орын салады:

— Авырувынъды алайым, эрте тураяксынъ, ятып тыншай, — деп, яныплы болып тилейди.

Йолмамбеттинъ коьнъили коьтериледи. Оьмири болгай эди мунынъ. Не яныплы аьдем», — деп ойланады. Оннан онынъ коьз алдына тагы да Базархан, онынъ кербаз анасы Боташ, атасы Тилекбай келедилер. Сол коьринислер ога коьпке дейим уйкы бермейдилер, ойландырадылар.

Тилекбай ман Йолмамбеттинъ атасы Янмурза экевлери бир тенъ, танъыр конъысы эдилер. Янмурза кардашка, доска айлак алал, айлак танъ эди. Тилекбай уйинде ийгилик, кыйынлык болса да, янма-ян Янмурза ете коятаган эди. Тилекбай кеселтек битимли, мол кевдели, ток бетли, авыр кыймылдайтаган киси эди. Янмурза бойлы, арыкай, енъил суьекли эди. «Эл коьшсе де, сен, Тилекбай, коьшпессинъ», – деп кажавлайтаган эди ога Янмурза экидинъ биринде. Ол соьзлер Тилекбайдынъ бир кулагыннан кирер эди, бир кулагыннан шыгар эди. «Яз бар, кыс бар, ювыгым, янгандай не ис бар», – дер эди ол, авызыннан соьзлерин, сатып алгандай этип, зор ман шыгарып. Аминат пан Боташ та бир карар эдилер. Аминат сабыр, коьп соьйлемейтаган кыскаяклы болса да, озининъ айтканына берк пише эди. Боташ бир затка тутып алса да, Аминат коьтеретаган эди. Кайтип те айт, конъысылар, урсыс, талас болмай, татым яшай бардылар. Капилестен халктынъ басына каза келди. Янмурза ман Тилекбай экевлери де канлы явдан юртын сакламага кеттилер. Янмурза кайтпады, согыста калды. Тилекбай, колы яралы болып, Аминат оьлетаган йыл юртына кайтты. Колхозда бригадир болып куллык этип баслады. Кыйын йыл эди. Ашлык, яланъашлык. Кавга эткен кара казанынъ яралары аьли де битпеген эди. Колхозда да куллыклар авыр эдилер. Тилекбай мине сосындай шакта бригадир болып колхозга туьсти. Элбетге, бригадирге аз болса да, юкты. Тилекбайдынъ аьели ашлыкты сезбеди. Ана ерден ырды, муна ерден йырды, халк айткандай, бригадир. Оьзине тартты. Калганлардынъ такаты таьвесилгенде, Боташ-алар пыскырып яшадылар. Бирер аьдем яхшылыкты да артык коьтералмайды да. Уйкен коькиреккли болады. Халк айткандай, ханга салам бермей юреди.

Етим болып калган Йолмамбет эндигиси Базарханалардынъ эсигин ашпады. Онынъ уьшин не Тилекбай-

дынъ, не Боташтынъ касырлары да каврамадылар. Уьшин, биревдинъ акын емеге неден керек, Тилекбай баьленше кайта пишесине Йолмамбетти окында уйге шақыра туртагы дегенде, пишеси: «Сенинъ кызынъ» бар, оны билесинъме сен, дуьнъкей, халк не айтар...» — деп дуьня буздырып тутты. Байы болса, юмган авызын да ашпай, мыкыйсып олтыра берди. А онынъ яды пишеси, авызын коьптирип, дуьридетип соьйледди. Байына айтканын аз коьрип, конъгысыларына бизим Тилекбай болмаса, Йолмамбет анадынъ-мунадынъ эсигинде калаяк эди, ол тувылма оны койга салган, ога куллык тапкан, деп мактанды. Окында Базархан Йолмамбетти эсине ала калса, анасы айттырып та унамады. Соны суьйип олтырыр да деп, кавыфланды. «Уьйсиз-мекансыз оьксиз сага неге керекти?» — деп ойланды кыскайклы. Колайлы ерден киев сайлады. Колыннан келсе, Баянсылувдынъ атасындай болып, коьтере эл шыгып кетер эди.

Аьдем юрегинде арслан ятагы бар дегенге ясап, Боташтынъ мырады уьйкен эди. Онълыды коьрип, онъсыз бан соьйлемес эди. Орамга шыкса да, бир орам тар, эки орам кенъ болып, карарсызланып керилер эди. Халк теристи бир сабат коьре кояды да. «Бойы шуьйке, оьзи бийке», — деп айта коьдйлар аьдемлер ога. Пишесининъ юрисин-турысын Тилекбай да артык яратпайтаган эди. «Тавыкбассып тербеме коьп», — дей туратаган эди ол окында, пишесининъ кербазланганын яратпай. Эм ол боьтен де кыскайклысынынъ сол кылыклары Базарханга югып олтырмагай эди деп, кавыфланатаган эди.

Базарханнынъ кылыгынынъ анасына артык юккан ери де коьринмейди. Ол, коьбинше атасына усап, сабыр кылыклы, коьп соьзди суьймейтаган. Болса да соьледен-соьле аьдемнинъ кылыгы алай-булай деп катырып айтпага кыйын. Онынъ кылыгы, юриси-турысы, ол оьсип еткишей, неше кере туьрленеди, неше кере туьрленмейди. Сога усап, Базарханнынъ кылыгы соьле мунадай-анадай деп айтып коймага кыйын. Кыздынъ кылыгы кырк туьрленмейме? Оны сонъында коьрип алармыз...

Базарханның калага оқымага кеткенин Йолмамбет данбылда отарда эситти. Авылга туьсип кайткан Оьтемис-акай сосуьйтип-сосуьйтип Тилекбайдынъ кызы баьленшакай ерге, туьеншакай окувды оқымага кетипти туьнегуьнлерде деп, айтып келди.

— Не зат окув экен, Оьтемис-акай? — деп ястынъ юреги бир аьжейип болып кетти.

— Не зат дедилер соны, токта... хайырсыз, кайтип айттылар соны... Э, ана ушытылга болар деймен, — деди карт, сол соьз эсине келгенине суьйинип.

Йолмамбет бир ягыннан суьйинди, бир ягыннан энди оны коьтере де коьралмаспан, деп ойланып, мынъайып алды.

«Йок, йок, кетсин, окысын. Мен, мени не этесинъ. Мен Базарханга куьннемеймен. Окысын, меним куллыгым баска. Мен де Алла буйыртканды коьре барарман. Оьксизге де бир куьн тувар деген. Белки мага да»...— яс оьзининъ коьнъилин оьзи авлады. Соьйленди. Ойланды. Алай да буклады, булай да буклады.

Сол куьн кешке дейим Йолмамбеттинъ коьз алдында каладагы уьйкен уьйлер, коьп аьдемлер, олардынъ ишинде, топтай тымалап, асыгып бараятырган Базархан коьринип турдылар.

«Базархан анда, окымыслы, билимли аьдемлердинъ арасында, а мен муна кув шоьлликте япа-ялгызбан. Япа-ялгызбан. Мени коьтереси де тасладылар: атам да, анам да, Базархан да, баьриси де...»

Яс мунъаяды. Коьзлери эрекке карайдылар. Кув шоьллик, бирев де коьринмейди. Ол ялгыз.

«Йок, йок, — дейди баска бир тавыс юрегиннен алып, — ялгыз неге боламан. Оьтемис-акай ша, Бозтувган-абай ша? Мени оьз улларындай коьредилер де. А мен келемен де, баьленшакай-туьеншакай деймен». Оннан ястынъ эсине карт койшыдынъ ялгыздынъ акында айтатаган йыры туьседі:

...Ялгызды ялгыз деменъиз,
Колтыгыннан деменъиз,

Ялгызды ялгыз десенгиз,
Колтыгыннан демемесенгиз,
Ялгызга да куьн тувьп,
Завькты суьрмес, деменгиз...

«Солай да болар, белки, атайлар билмеген затты айтам?» — «Солай, элбетте, солай» — дейди баска бир тавьс тагы да.

Яс ойлы болып, сирелип тура берди. Тувра аягыннь туьбинде кишкей тоьбешик буьлк-буьлк этеди. Койшыдыннь ойларын боьледи. Йолмамбет тешкерип тоьбешикке карайды:

«Сокрыюмыран, — дейди ол, — каьр этеди. Яшав дегенинь не аьлемет зат. Курт-кумырскадыннь да яшагысы келеди».

Сокрыюмыран ерди туьртпейди, тынады. Тек коькте бозторгай кишкей канатларын йьйы-йьйы кагады. Йолмамбет койлар бетке карайды. Олар, отлай-отлай, эрекке кетиптилер. «Кой, туратаганымды каратага, ойлан, ойланма, Базархан туп-туврасын эткен. Окьсын», — деп койшы, яс кыздыннь окьмага кеткенин макул этти...

8

Бир кайта авьлга келгенде, орамда Йолмамбетке Боташ ырасты. Кыскаякльды коьрип, яс суьйинди, оннан, тартына берип, Базарханныннь акьнда сорады. Кербаз Боташ, мисетсинмей, эринлерин эмшейтип, соьйлегиси келмей, авьз ушы ман бир затлар мырылдады. Ястынь уьстиндеги эски кийимлерине шийкенгендей болып карады. Айдик кийинген Боташ ястан айырылгышай асыкты. Йолмамбет, тоьмен болып, оныннь артыннан карап калды.

Йолмамбет Боташты исси коьретаган эди: анасы Аминат пан бир ерде яшаган, бирге юрген. Оны коьргенде коьзлери ярктай туьсип, тап анасын коьргендей болдылар. Аман да, Боташ керилди, алпамадай уьйкен авьзын сагыз шайнаган пишедей этип, ана якка, муна якка кыйшайтты.

— Бойы шуьйке, оьзи бийке деп, аьдемлер буга билмей айтпайды экенлер, — деди, ашувлы болып, яс.
— Бир де болмаса абамнынъ хаьтерин коьрсинтага...

Сол куьннен сонъ Йолмамбет Боташ пан ыраспады, оны коьрсе, эрек кашты. «Суьймегенге суьйкелетаган мага не айтайым», — деп оьзин соькти. Бир ягыннан ол тоьмен болды, бир ягыннан ойланды. «Карамаса турсын, оны ман коьрген куьним барым, бурны шаькуьштей болып, кимнен артык», — деди. Сол куьннен сонъ ол авылга сийрек туьсетаган болды. Энди онынъ саьбийлиги кеткенин, энди ол оьзи не затты да бажармага болаягын сезди. Оьзин беркитти. Коьнъилин коьтереек болып шалысты. Авылдан коска кайтканда, соьйтип-соьйтип ога оьмирлери танъыр конъысылары болып оьскен Боташ йолыкканын, ога мисетсинмей соьйлегенин Оьтемис акайга айтты. Юрегиме аьруьв болар деп, айтты.

Оьтемис бир талай заман, сол колын биз иегине таянып, ойлы болып турды. Сонъ йоьткирди. Яргак куржынын шыгарып, уьлесине туьтин куйды. Туьтин бувдаклап костынъ ишин алды. Эм ол тагы да тамагын кырып:

— Э, эй, улым, — деп соьзин баслады. — Яшав дегенинъ аьлемет зат. Биревлери бираз колайланды деселер, дуныяларын мута коядылар. Сасыйдылар, халк айткандай, ханга салам бермейдилер. Не этеексинъ ондайларга. Бирерлер ийгиликти коьтералмайтаган, уьйкенсийтаган, аьдемди таньмайтаган, оьзин коьктен туьскендей коьретаган. Аьдем дегенинъ ийгиликке тоьзалмайды, а не кыйынлыкты да коьтереди. Эне сондай, улым, аьдем дегенинъ. Боташ дейсинъ... Куьн коьрмеген куьн коьрсе, куьндиз шырак яктырыр, дейди халк. Сога усап туры Боташ та соьле... Халктан неси артыкты, уьйкенсигендей? Биз билмеген Боташым, улым. Атасынынъ атасын билемен мен онынъ. Ший ярлы эдилер. А соьле коьресиме керилетаганын...

Карт тынысын авыр алады, уьлесин тартады:

— Онынъ уьшин, ясым, тоьмен болма, яшавда неше туьрли аьдемге ырасырсынъ, тек Алла оьмиринъди узак этсин.

Йолмамбет ундемейди, тынълайды.

Карт койшыдынъ уъллеси бувдаклайды.

— Кой, акай, койларга кеттим, — деп Йолмамбет, таягын алып, костан шыкты...

Карт, ойлы болып, ундемей олтыра берди. Эсине Йолмамбеттинъ атасы ман Боташтынъ байы бир тенъ болып оьскенлери, экеви де бирге уьйленгенлери, экевининъ де пишелери бир куьн яны калганлары туьсти. «Йолмамбет пен бир яслыды да Боташтынъ кызы Базархан»... — деп алды. Эм ол ногай халкынынъ бир бурынгы йырын — «Козкоьрпеш пен Менълисылувды» эсине алды.

...Бурын-бурын, эрте заманларда Эдилбай ман Ярыкбай деп эки бай яшаптылар. Экевлери бир куьн кырга анъшыламага шыгадылар. Бирден булардынъ алдына бир буваз коян ырасады. Эдилбай Яйыкбайга: «Меним кыскааяклымнынъ аягы авыр, сен ат», — дейди. Яйыкбай да: «Меникининъ де аягы авыр, сен ат», — деп тилейди. Соны ман экевлери де буваз коянды атпай, анънан кайтадылар. Кайтаятып, ант этип кайтадылар: эгер экевининъ пишелери ул тапсалар, экевин де айырылмас тенъ этпеге, экевиндики де кыз тапсалар, алал кыймаслар этпеге. Эгер дейим биревиндики кыз, ана бьревиндики яс тапсалар, экевин эрли-хатын этпеге деп, ант этедилер. Айлар кетеди. Яйыкбайдынъ пишеси яс табады, Эдилбайдынъ пишеси кыз табады. Бир куьннинъ бир куьнинде Яйыкбай оьледи. Пишеси мен баласы оьксиз болып каладылар. Эдилбай, ялгыз кызымды оьксиз яска бермесем не кан явган деп, антын ютып, коьшип кетеди...

Сосы ерде оны ойларыннан тыста Каравыздынъ уьргени айырды.

— Бизим ногай халк келиспеген затты айтпаган-ав. Аьр бир соьзи акыйкат. Сога усап туры Йолмамбеттинъ де бактысы... — деп алды карт, йогарыга коьтериле берип.

Тыста бирев де йок эди. «Кой, Каравыз бос уьрмейтаган», — деп, карт тоьгерегине тешкерип карады. Караса, авладынъ бир казыгынынъ уьстине уьйкен каругус конып туры эди. Карт ийт бетке куьлемсиреп коьз

салды. Ол Каравыздынъ каралдыга кус та кондырмайтанын бек аьрувь билетаган эди. Уьндемей, Оьтемис тагы да коска кирди, сол баягы орнына барып олтырды. Куржынын шыгарып, оннан уьлесине туьтин куйды.

Узын муьштикли уьлле бувдак-бувдак болып туьтейди, карт аьвелгиди эсине алады.

«Кайдай аьдем эди Янмурза язык, еринде еннетли болгыр, — дейди ол оьзи-оьзине. — Аьдем де бар — яны да бар эди. Ана йыл... Ана кавгадынъ алдындагы каты кыс йыл...»

...Шоьшлик алабуркасын болып туьтейди. Елдинъ катылыгыннан аьдем тыска шыгалмайды. Отардагы аьдемлер ызыгыпов боладылар. Тилекбай фермага кайтканы йок. Койлар ман шоьшликте калган.

Эртенъликте куьн яман тувыл эди. «Кой отарды кавданга бир яйып келейим»... — деп Тилекбай шоьшликке кетти. Бердазидинъ куьнине сенип болам. Туьске табаган куьн айлана койды. Айланып болып, туьтеген боран болды. Ал эндигиси не этпеге керек? Оьтемис Янмурзага карайды. Янмурза ога карайды. Бораннынъ токтаяк кадери коьринмейди, уьстей береди. Мундай боранда койшыга кув данъылда калмаклык не муьшкил оьзи?! Оьтемис уьйдинъ иши мен бир болып кезеди. Кезеди Янмурза. Кезеди, иши, янган оттай, куьеди. «Не мадар этпеге керек, ярабий?» — деп баьленше кайта сорап турылар бир-бирлериннен булар.

— Оьтемис, мен кеттим, таьвекел, таьвекелге нур явар деген, — деди Янмурза бирден.

Эм ол ак баслыкты аьдуьвлеп басына орады. Йинъишке бакыр тогалы белбавын белине сыгып бувды, колына узын ябыскан таяк алып, тыска шыкты.

— Сак кара, Янмурза, — дей калды Оьтемис ястынъ артыннан.

Туьтеген боран Янмурзады кушаклап алды...

Оннан Янмурза кайтып оьлим аьлде этип Тилекбайды аькелгенин, кайтип оьзининъ эси авып йыгылганын да билмеди. Айга ювык ятты Тилекбай больницада, сол кадер ятты Янмурза да, коллары уьссип...

Мутаягым оны Оьтемис. Йок, оьлип коьрге киргисей де мутаяк тувыл. Мутпаган оны Ыргаклы авылы да эм авылдынъ аьдемлери де. Бугуьнгиндей этип эсинде тутадылар. Тутпады эсинде ол затты тек бирев. Мутты. Эсине кирип те шыкпады ол зат.

Койшы карттынъ дени, тонъган аьдемдей болып, дирилдеди эм юреги де шаншып алды. Ол зиптен тамам сап-сары болып калган бармагы ман уьллединъ кырымын кырды да:

— Даь, дуныяда аьдем де бар, аьдемшик те бар,— деди, каты куьрсинип. — Бир де болмаганда, Янмурзанынъ хаьтери деп, аьруьв соьзин айтсыннтагы Йолмамбетке Тилекбай...

Карт тагы уьллесине туьтин куйып якты. Сол оьларын ол биревге де айтпады. Йолмамбетке де айтпады. Ол затты Янмурза оьзи де айтпайтаган эди биревге де.

Оьтемис олтырган ериннен турды. Йобьткире берип, тыска шыкты. Катып келеятырган ювсаннынъ ийиси бас деп карт койшыдынъ шонтык танавларын кутыклап алды, оннаи сонъ басына шапты. Ол ийиске Оьтемис уьйренген, онсыз ол авады билмейди. Бобьтен де мене муна заманда, катып бараятырган шагында, ювсан аьлемет кокыйды.

Оьтемис коьпке дейим костынъ алдындагы боз ювсанга карап турды. Ойланды.

...Каткан, энди бираздан курар. Аман да оьлмес. Урлыгы ерге ятып бугар. Оны орныннан не сонъгы куьздинъ каты эсетаган ашы еллери алып кашалмаслар, не кыстынъ доьнен обьгиздинъ муьйизин как яратаган сувыгы уьситалмас. Ол, иримей-ширимей, уьнсиз-туьнсиз, сав кысты ерде ятар. Язлыктынъ ийиси мен ога ян энер. Оны йылы ямгыр йибитер, сонъ ол боьртер, эм, кара ерди как ярып, басын коьтерер. Тувып болып ясылланар, оннан, шешекей атар, коьрк атар. Тагы да савлай шоьллик ювсаннынъ ийисине кокып кетер...

Оьтемис, енъсиги канмай, ювсанга карайды. Эм онынъ елге ярылган эринлери йыбырдайдылар: «Яшав дегенинъ солдай ды да. Бараятыр, бараятыр. Бар

онынъ алдын тыйып бир кара...» Оннан карт карамын эрекке тигеди. Ушсыз-кыйырсыз шоьллик кенъ коьсилп мол ятыр.

— Эне ана коьринетаган карашык Йолмамбет болмаспа экен, ярабий? — дейди карт, аз-маз алдыга ийиле берип. Эргенъги коьз эки коьрер, кешки коьз доьрт коьрер деп, тувра айтады экенлер. Кешке табаган коьзлерим алмай баслаганлар эндигиси. Сол тувылма, ярабий...

Карт койшыдынъ айтувы айтув. Анда, алыста коьринетаган Йолмамбет эди.

9

Отар шоьликте топарласады, Йолмамбеттинъ де басында ойлары топарласадылар. Ол эрекке, авыл бетке карайды. Тигилип карайды. Куьн сайын да ол соьтитп этеди. Кимди карайды экен сосы койшы яс куьн сайын да соьтитп? Оны ол оьзи болмаса, бирев де билмейди. Оны ман бирге юрген, яшаган Оьтемис-акай да билмейди ол затты.

Яс, ойлы болып, карайды. Шоьликте бирев де коьринмейди. Тек бир кесертки, яп-ясыл коьзлерин тигип, яска карайды. Яс ога карамайды, алыска карайды. «Не карайды бу? — дейди Йолмамбет, кесерткиди коьрип. — Сага карагандай коьресинъме, э?» Ястынъ кыймылдаганын эслеп, кесертки уьркеди...

Йолмамбет тагы да авыл бетке баратаган йолга карайды. Ога эне-мине сонда Базархан коьрине кояяктай сезиледи.

Ол Базарханды басыннан алып бир де таслалмайды. Онынъ коьз алдыннан Базархан эш кетпейди, кулакларына онынъ йинъишке тавысы шалынады: «Йол-а-мет!»

Ба-зар-хан... хан, — деп йыбырдайдылар ястынъ эринлери. Онынъ давазына бирев де явап бермейди. Ол тынълайды. Алыстан кайдай ды бир хабар эситеектей болып, тынълайды.

Йок, йок, Йолмамбет мунда турмага керек тувыл, ол каякка болса да бир якка кетпеге керек. Кайда? Окыган болса, бир коьзине де карамай, Базархан кеткен калага ол да окымага барар эди. Окыялмады. Соьле туяпандай яс кайтип барып кишкенекей балалар ман окымага керек? Уят. Селеке этееклер. Бир де болмаганда ол ети классты кутылмага болаяк эди. Ким ас иширеек, ким кийим кийдиреек? Авыз бан айтпага тып-тыныш. Окувдынъ акында, Йолмамбет ювыгым, ойланган да этпе. Оннан эсе де баска бир затты каьрле. Не затты?

Яс, сескенип, ян-ягына карайды. Бир ян коьринмейди. Тек койлардынъ куьртилдетип бетегели кыртысты отлаганлары эситиледи. Йолмамбет олтырган ериннен турады. Узун ябыскан таягын ерге кадайды, ога уьстиндеги шепкенин аьдуйвлеп иледи, боьз колъялыгын таяктынъ басына байлайды. Белиннен кишкей агаш сыбызгысын алып тартады. Шоьлликти бийлеп, сыбызгы тартылды. Яс, «кыздынъ» алдына туьсип, узун ойын ойнайды. Таяк ога шайкалып ойнаытырган Базархандай болып коьринедн. Сыбызгыдынъ йинъишке сеси шоьллике яйылады. Койлар, кулакларып туьрип, койшы яс бетке карайдылар. Олар куьн сайын да ястынъ сосуьйтип тартатаганына карайдылар, тамам уьйренип калганлар. Ястынъ сыбызгысы бектен-бек тартыла береди, аяклары шоршыйдылар. Тамам арыды дегенде, ол токтайды. Шепкенин таягына илип, койлардынъ алдына туьсип, сыбызгы тартып йоьнейди. Койлар, уьймелеклесип, ястынъ артыннан барадылар. «Эртен куьн елли болаяк», – дейди яс, кып-кызыл болып уясына киреятырган куьнге карап. Соьйтип айтады да ога Оьтемис-акай.

Койлар да, койшы-яс та кос бетке асыгадылар. Анда оларды карап туратаган аьдем бар. Оьтемис-акай, олардынъ алдыларына шыгып, карап туратаган.

Шоьлликке, кара яювын мол яйып, каранъалык туьсип келеди.

Шоьлликте куьздинъ кешелери боьтен де аьлемет боладылар. Коьктинъ куьмпези быдыр-быдыр болып быдырайды. Ава салкын. Шоьллик тып-тынык. Шоьллик уйклайды, тыншаяды.

Йолмамбет уйкламайды. Ол, ший йибектей пишенинъ уьстине шалкасыннан ятып, бийик коькке карайды. Ана юлдызга да, муна юлдызга да, карап турады. Олар да, куьлп-куьлп этип, буга коьз кысадылар. Яс тешкерип оларга карайды. Аьр кеше сайын да ол соьйтип этеди. Бийик коькке, тап онда бир йойтканы бардай болып, тешкерип карайды. Оннан ол оьзининъ наьсибин излейди. Излейди. Эне ана Етегеннинъ йогарындагы юлдыз тувылма онынъ бактысы, ойы, мырады. Йок, йок, ол тувыл, онынъ юлдызы айлак узакта, ол коьринмейди, тасага туьскен. Йолмамбеттен эрек кашады, ясырынады.

Юлдызлар. Коькте илинип турган шыраklar. Эм ястынъ эсине юлдызлардынъ акында Оьтемис-акайдынъ айткан соьзлери туьседилер.

— Юлдызлар, — дейди карт окында кешелерде, быдырап турган коькке карап, — тек ярык берип калмайды. Олар кешелерде шоьлликтеги аьдемге йол коьрсетеди, оны адастырмайды. Аьдем, оларга карап, заманды, эртен кайдай куьн болаягын биледи. А бир кесеклер оьзлерининъ бактысын да айтып береди.

— М-м, — дейди яс.

— Аьше, улым, эне сондай юлдызлар.

— Оьтемис-акай, сен, оларга карап, бир зат та айталмайсынъма, э! — деп тилейди яс.

Карт уьндемейди, ол не деп айтаягын ойланады. Яс явап карайды.

— Мен олар ман, Йолмамбет, — дейди карт асыкпай, — кешелерде заманды билемен. Ол болмаса...

— Кайтип?

— Эне ана ети юлдызды коьресинъме?

— Кала, кала, акай?

— Эне, эне керуьв бетке кара.

Йолмамбет бийик юлдызлы коькке карайды.

— Шомакадай болып, ети юлдыздынь тизилип турганын коьрмейсиньме?

Оннан карт, ястынь онъ колын ыслап, коькке, Етеген бетке коьтереди:

— Эне аналар, оларга Етеген-юлдыз, дейдилер. Са-нап караш, улым.

— Етев болдыма?

— Аьше, акай, етев. Оьзи, сен айткандай, шомака-га усайды экен. Ана уьш юлдыз — шоьмиши, аналар — сабы...

— Аьше, Йолмамбет.

— Оьтемис-акай, Етеген мен, аьше, заманды кай-тип биледилер?

— Яз куьнинде онынъ тоьмениндеги юлдыз ерге ювыклаган сайын, танъ да ювыклай береди. Оннан сонъ, улым, эне ана тувра тоьбемиздеги юлдыз Темир Казык юлдыз деп аталады. Оны ман адаскан аьдем йолды табады.

— Акай, куьннинъ кайдай болаягын юлдызлар ман кайтип биледилер?

— Оьзим сынаганым йок, улым. Айтып эситкеним бар. Эгер юлдызлар яз кешелеринде кишкей болып коьринселер, ямгыр болар, уьйкен болып бадырап коьринселер — куьн шувак болар, дейтаган эди акам язык.

— М, м, аьжейип, акай, — деп, яс карттынъ соьзле-рине сейирсинеди.

— Эне солай, Йолмамбет. Халк билмеген затын айтпас.

Оьтемис-акай айтады, яс тыньлайды...

Бирден быдыраган куьмпезден узын кызгылт ока куйрыгын шыбыртып, ерге карап йол алган юлдыз айы-рады ясты ойларыннан.

«Юлдызым мага келятыр, мен оны саклайтаган-нымды биле болар, деймен», — деп ойланганнынъ ара-сында, юлдыз янды да соьнди. Йолмамбеттинъ юлды-зы йок болды да кетти. Кайда кетти, неге кетти? Эм онынъ эсине авыл яслары йырлайтаган йыр тык деп туьсти:

...Бийик коькте юлдызлар
быдырасып тувдылар,
Мага карап, йылмайып,
Нур коьзлерин кымдылар.
Мен тынмадым, тынмадым,
Юлдызларга карадым,
Кайда экен бактым деп,
Етегеннен сорадым.
Тап тоьбемде бир юлдыз
Сыбырдады, коьзгалды,
Яйып ясыл куйрыгын,
Ерге карап йол алды.
«Кокте тувыл, ерде ди», —
Деп сол юлдыз соьйледи.
Ердинь уьйкен оьрмети
Юрегимди бийледи...

Йолмамбет онь янына авдарылды, каранъалык бийлеген шоьбликке карады. Кулак салды. Тынык. Тек эректе шаьнькилдеп уьрген туьлкидинь сагыр сеси те- гаран бир эситиледи. Уйкламайды. Ол да бир каьр эте- ди, дейди яс. Кулагына Оьтемис-акайдынь йоьтकिрге- ни шалынады. Яс авла бетке карайды. Авладынь муьйи- синде карашык коьринеди. Ол кара шепкен, кара кыр- пувлы япалак боьрк кийген Оьтемис-акай. «Шак», «шак», деген тавыслар шыгады. Карт койшы шакпасынь шагады. Йолмамбет Оьтемистинь уьллесининь оты ка- ранъалыкта кайтип кызарып янатаганына карайды. Карт та окында яс бетке карап алады. Ол, эште, яс уйк- лай болар, деп ойлана болартагы. «Э, Йолмамбет, ка- шан уйкляжсынь? Туьн ортасы болятырды да. А эртен тань мангы ман турмага керексинь», — деп яс басын юм- сак пишенге, улпа ястыкка коьмгендей этип, коьмеди.

Карт, шоьньккен ериннен турып, авладынь тоьге- регин кезеди. Шоьбликке кулак салады. Уйык-тынык. Карттынь юреги тынышланады, эм ол тагы да баягы ерге келип олтырады. А бирер кешелерде ол, кирпич какпага да пай таппай, шыгады да. Боьтен де коьз туьрт- кисиз каранъа, явынлы кешелер кавыфлы болады кой- шыларга шоьбликте. Аш карыскырлар, кырсыздай бу-

гып, отарга шабадылар. Сондай кешелерде Оьтемис те, Йолмамбет те, кирпич какпай, шыгадылар. Кене де, кыйналдык деп, йыланмайдылар. Оьзлерининъ куьн-делик каьрлерин этемиз деп, санайдылар.

Карт уьндемейди, узьн ябыскан таягынынъ ушы ман ерди туьрткишлейди. Онынъ эсине, Йолмамбеттей болгандагы заманы, яслыгы туьседи.

...Оьтемис атадан-анадан айлак яслай калды. Анасынынъ турысын, туьсинде коьргендей болып, тега-ран бир биледи. Атасын коьтере де билмейди. Етиди таьвесип, сегизге аяк басканда, оны анасынынъ кардашы авыл байынынъ козыларын бакпага береди. Эне сол куьннен баслап Оьтемис кой ман келятыр. Яслыгы Сатар байдынъ колында кетти. Не коьрди, не коьрмедиди ол сол йыллардынъ ишинде. Неше кайта камышысын ойнатты Сатар-бай ястынъ аркасында. Соьле де, этиндеги сол заманнан калган тапларды коьрсе, Оьтемистинъ карт юреги сыгылады. Ол эринлерин каты кысады. Оннан сонъ ша, Оьтемис, уьндемейсинъ де, э? Яде эсинъе алгынъ келмейме, яде мута койдынъ-ма? Ия, оны карт койшы оьлип коьрге киргишей де мутпас.

...Язлыктынъ бир яйма шувак куьнинде Оьтемиске, яз куьнининъ коьзиндей яйнап, Бозтувган ырасты. Ырасты, ястынъ яс юрегин бийлеп алды. Кешеди кеше демеди, алысты алыс демеди ол. Бозтувганды коьрөөк болып кешелер мен отардан авылга келди. Онынъ бир соьзин эситсе, юреги кувнады. Аман да, Оьтемис пен Бозтувганнынъ арасына бузлы сув куйылды. Айттырып та унамады Оьтемисти, оьксиз, ший яралы деп, кыздынъ атасы. Бозтувганнынъ уйкен кара коьзлериннен коьзяс кеппеди, ога дунья ярыгы каранъа туьн болды. Эм экевлери, авылдан бас кешип кетпеселер, оларга кавышув йок экенлерин туьсиндилер.

Арам этти Бозтувганды акасы. Атын да эситпейим деп, дувлады. Не айтты, не айтпады булардынъ акында авыл. Биревлер ети диннен тыскара да эттилер Бозтувган ман Оьтемисти. Баскалардынъ янлары авыр-

дылар. «Эки суйген янды бир-бирлериннен айырган коьрге сыймайтаган дейдилер, коьрге сыймас Амант, эки балады бир-бирлериннен айыраяк болып шалысатаган», — деп, терис коьрдилер Бозтувганнынъ атасынынъ эткенин. Йылап калды Бозтувганнынъ анасы Каракыз. Шашларын юлкты, бетлерин йыртты.

Коьп ерди кездилер Бозтувган ман Оьтемис. Тек тоьсекке синъген Амант оьлим алдында кешти кызына эткенин...

Карттынъ ойлары уьзилдилер:

— Озды-кетти коьтереси де, — деди ол эм Йолмамбет яткан бетке бурылды. Энди онынъ кайгысы коьп болган. Алдын ол тек койларга карап шыгатаган болса кешеди, аьли ол Йолмамбеттинъ акында да ойланады. Окын-окында касына келип кетеди. Ястынъ курылдап таьтли уйклайтаганын коьрип, юреги тыншаяды. Оннан онынъ алдыдагы бактысы акында ойланады. Улынынъ бактысы акында ойлангандай этип ойланады.

Алла буйыртса, сен де оьсип етерсинъ, тек дуньямызга тынышлык болсын, уьй боларсынъ, сар боларсынъ, мендей карт та боларсынъ. Тек сенинъ бактынъ меникиндей болмас. Мен, басыма ие болмай, биревдинъ эсигинде кул болып оьстим, а сен... А сенинъ дуньянъ коьтере баска. Тек оьзинъ йигиттей бол, Йолмамбет.

Карт юкалак юзин сыйпайды. «Етеятыр, Аллага шуйкир, онынъ ийгилигин коьрсем...» — дейди, шуйкир этип.

Коьралмады Оьтемис ялгыз улынынъ ийгилигин. Махмуд яп-яслай йок болып кетти. Эртен-бирсигуьн Оьтемис пен Бозтувган, халктай болып, биз де келип коьреек деп турганларынынъ арасында, халкка кара каза келди. Оьтемис пен кыскааяклысы ялгыз улларын явга атландырдылар. Махмуд кайтпады. Бозтувганнынъ шашлары ак кувдай болдылар, ол куьдирейди, йылай-йылай, коьзлери кан бастылар, Оьтемис оьзин ыслады, каядай кайгысын коьтерди. Ама карт пан деп, уьйде олтырмады. «Бир каьрсиз турсам, коьтере авыр басар да каларман, — деди ол оьзи оьзине. — Каьр деге-

нинъ аьдемнинъ эми, онсыз аьдем аьдем тувыл, обли. Бир куьн де яшамас».

Соьле де Махмуд сайлап кеткен Касайдынъ кызы Майрат, орамда Оьтемисти коьре калса, картка коьринмейди, кайынатасындай этип сыйлайды. Бес йылдан бербетин йолда онынъ коьзлери. Соьле де кара кийип юреди, ойынга-тойга карыспайды. Аман да... Оьтемис онынъ акында ойланады. Карттынъ кайгы баскан юрегин Майраттынъ бактысы да шымтып-шымтып алады. Оьтемис-карт яшавдынъ аьдетин-кылыгын бек аьруьв биледи. Оьлгеннинъ артыннан олип болмайды да. Майрат куьни буьгуьн, баска ясты суьйип, байга барса, карт йок демес эди. Оьтемис кайзаман курткасына, Мысай Касай уьйине барып, Майраттынъ бизим Махмудты караганы болаяк, энди бас амалын шексин деп, айт дейтаганы. Бозтувган да картынынъ соьзин макул коьреди, аман да барып айтпага бир де юреги батпайды. Авыр зат. Ондай затты барып йиберип айта коймага кыйын. Биревдинъ юрегине оьмирге битпес яра салмага болаяк.

«Ах, тенъи болган болса, Йолмамбетке Майратты болдыра коймас эдикпе? Аман да, олар тенъ тувылар», — деп алады карт.

Оьтемис акылында Йолмамбетке авылдан кыз карастырады. Сайлайды. Кайдан билсин карт койшы Йолмамбеттинъ кызды эрте сайлаганын, сол кыздынъ ойы ога кеше де, куьндиз де тынышлык бермейтаганын, онынъ яс юрегин кыйнайтаганын? Онынъ акында Оьтемистинъ хабары да йок.

Эректен, Карасай-Тоьбе беттен карттынъ кулагына бир янувардынъ тавысы шалынады. Ол тавыска Каравыз явап береди. Карт тагы да шакпасын шагады, кувдынъ ийиси бурнына согады. Уьллесин тутандырып, орныннан турады.

Оьтемис авладынь тоьгерегинде кезеди. Йолмамбет уйклайды.

Карт койшы Етеген бетке карайды. «Етеген ерге шаншылмай, куьзетшиге танъ кайда», — деген атайлардынъ соьзлери эсине туьседи.

— Етегеннинъ ушы ерден энди де эректе, танъга бир хыйлы заман бар, — дейди.

Карт тагы да барып орнына олтырады, тоьгерекке кулак салады. Бир карт койдынъ тамагын кырып йобткиргени эситиледи.

— Уйкламайды, язык, — дейди Оьтемис. — Карт янга таьтли уйкы барма? Карт болсанъ, йобткирик те табылар, не де табылар.

Бийик коькте толы ай юзеди. Шоьллик тынык, ол калгыйды. Йолмамбет те курылдап уйклайды. Тыншайды. Тыншаймайды тек Оьтемис-акай. Ол оьз каьрин шегеди.

10

Собьтип оьте бараяк болар эди Йолмамбеттинъ куьнлери, эгер ана бирев Сеит, кой фермадынъ уйкени, Оьтемистинъ отарына келип, ястынъ юрегине туз сепкендей сувык хабарды айтпаган болса. Йолмамбет, бирев тоьбесиннен соккандай болып, сирелип тура берди. Коьзлери карамыктылар, думле муьшеси дирдей туьсти, боьртип турган кып-кызыл увьртлары, акайрандай агарып кеттилер.

— Уьши-ни-мен ай-ай-тасы-ма, Сеит-агай? — деп, тутлыгып йыбырдадылар эринлери.

Сеитке ястынъ уьйтип сораганы ярамады эм ол, акыя берип:

— Уьшини мен айтпай, янымнан шыгармага не казага калганман! — деди, давазын коьтерип.

— М-м, — деди Йолмамбет, айтылган затты соьле туьсингендей болып. Тынысын авыр алды.

Сеиттинъ алып келген хабары Йолмамбеттинъ юрегине тийгенин Оьтемис сол сабат анълады. Эм ястынъ юрегин аьруьв этеек болып:

— Барган болса не этеексинъ, яхшы йолга, — деди. — Байга барган оннан калганым.

Авызы собьтип айтканы уьшин, коьнъили айтпайды. «Йолмамбетке бу хабар неге авыр болып тийди

экен, ярабий», — деп карт койшы сейирге калып ойлана берди. Уыйкен япалак боьркин шешип, шашсыз тақыр басын сыйпады.

Хабар сорайтаган сиз болсанъыз, айтпага мен не айттырайым дегендей болып, Сеит тагы да авылдагы янъылыклар акында хабар айтып баслады. Аман да, онынъ соьзлери Йолмамбеттинъ бир кулагыннан кирдилер, бир кулагыннан шыктылар.

Кой тезек кызувланып янады. Таганга илинген казанда эт кайнайды. Уьш аьдем оттынъ тоьгерегин курап олтырганлар. Оьтемис пен Сеит ахырдан-аввелден соьйлеседилер. Уьндемейди тек бир Йолмамбет. Онынъ иши, тезек оттай болып, янады. «Аьли де он сегизге толган йокты да. Не бай оьзи...» — деп ойланады ол Базарханнынъ акында.

Казандагы эт боркылдап кайнайды, ястынъ басындагы ойлари да кайнайдылар. Оьтемис, Йолмамбетти авыр ойыннан айырмага шалысып:

— Уьндемейсинъ де, ясым? — деп сорайды.

— Не айтаякпан, акай, аьше.

— Коьп ойланма, сонъы хайыр ды, — дейди карт. А оьзи ишинен: «Бирев кыз алды, бирев байга барды», деп эситсе, яшавы, бактысы акында ойлана болар, ете-ятырган яс тувылма», — деп ойланады...

— Йолмамбет, — дейди сонъ карт койшы.

Яс уьндемейди, казаннынъ боркылдап кайнаганына тынълайды.

— Эситесинъме, Йолмамбет? Костан домбырады шыгараш, конакты юбантаяк.

Эшкидинъ шеклери аьлемет куьжыр тавыс шыгарып йырлайды. Карт, сол анъга келистирип, бир эски йырды айтады:

...Япырагы ясыл байтерек яйкалмагы елден ди,
Япырагы туйсе калса — белден ди.
Кунап мынан кийиктинъ юрер ери майдан ды,
Аласадынъ ишер сувы сайдан ды,
Аргымактынъ ат болмагы тайдан ды,
Тоббеси алтын боьрк кийип, ягасы ока тон кийип,
Байлардынъ мактанмагы малдан ды...

Кешеги тынлыкты йыр бузады. Карттынъ узын арыкай кат болган бармаклары домбырады шертедилер. Сеит завыкланып тынълайды. Сол домбырадынъ сесин эситеек болып, кешлетип келеди ол мунда. Оьтемис оны бек аьруьв биледи. Йигерин йыкпайды, шертеди, билген йырын да айтады. Сеит тынълап мери канмайды. Сонъында домбырадынъ сеси мен мызгап кетеди. Тек эне сол заманда карт ога, ятып тыншай деп, тилейди...

Оьтемис домбыра шертеди, казан да шертип кайнайды.

Карт, домбырасын касына салып, уйкен агаш шомака ман сорпа алып увыртлап карайды.

— Эттинъ даьми шыккан, — дейди ол. — Боляк кайнаганы.

Уьш аьдем олтырып ас ишедилер.

— Эти бурыждай болып, ылбырап пискен, — дейди Сеит.

— Аьше, иним, эттинъ даьми сорпага шыкса, аьруьв болады, — деп, карт агаш аяк пан сорпады симиреди. — Эт этке, сорпа бетке деген.

Йолмамбет уьндемейди, онынъ аска дени сокпайды. Орта йиликти алып кемиргенсийди.

— Оллахый, сорпасы ишип тойгысыз, — дейди Сеит.

— Аьше, иним, сорпады да этип билмеге керек. Аьруьв сорпа эттен де аьруьв ягады аьдемге. Оны билесинъме, Сеит?

Сеит тынълайды. Оьтемис айтады.

...Эки койшы болыпты бурын. Олардынъ биревин, казан асатаганы, эт емей, тек сорпа ишип турады экен. Кене де буьлдиршиндей болып семиреди. Ана эт ашайтаган аза береди. Эм бир куьн эт йийтаган сорпа ишетаганга:

— Йок, досым, — дейди, — энди сен этти ерсинъ, мен сорпасын ишермен. Ол болмаса... Солай да болсын, ювыгым, — деп, ыразы болады казан асатаганы.

— Эм ол энди этти бек кайнатпайды, эттинъ даьми сорпага шыкпайды. Тагы да казан асатаган семиреди, ана биревин азады...

— Туьсиндинъме, Сеит?

— Сонынъ уьшин экентага сенинъ аьйт деп меним алдыма уьйкен-уьйкен йиликлерди салып, обзинънинъ уьйкен кырма аяк пан сорпа симиретаганынъ, — деп кажавлайды Сеит.

— Ия сага, иним, азув тислерим кавсаган, сонынъ уьшин этти артык шайналмайман.

— Солай да болар, Оьтемис.

— Акыйкат, оллахый. Ал, алхамдулилла, тойдык, — дейди Оьтемис. — Суьеклерди йыйыстырып, Каравызга береш, Йолмамбет.

Оьтемис пен Сеит отягада олтырып соьйлеседилер. Олар соьйтип танъ аткышай да соьйлесетаганлар. Йолмамбет, эрте туражпан деп, кетип янтайды. Аман да, уйкысы келмеді. Авдарылды, тоьнътерилди. Тек танъга ювыкта юмылдылар онынъ коьзлери...

* * *

— Йолмамбет, Йолмамбет, — деген карт койшыдынъ тавысы уянтты ясты эртенъликте.

Йолмамбет янма-ян ушып турагалды, уйкысызлыктан домьккан коьзлерин сол колы ман уйкалады эм тыска шыкты.

Шоьлликке узын таякларын мол тоьгип, куьн тувьпы келеятыр эди. Ол сосында келгени бу вакытка шежим буйтип бир де уйклаганы йок. Эртенъликте, кайтип бир уйкысы келсе де, ушып туратаган эди. Янма-ян куйы сув ман бетин ювар да, авладан койларды шыгарып, обриске яйып йоьнейтаган эди. Тек шаншар уйледе, койларды куйыдынъ тоьгерегине аькелип, бираз мызгайтаган эди. Буйгуьн уйклап кетипти. Эм ол соьле анъкав аьдемдей авызын ашып, койларды айдап бараятырган карт койшыдынъ артыннан бир кесек заман карап турды. Басы, неге болса да, как ярылады. Оннан ол, коска суьелген ябыскан таягын алды да, карт койшыдынъ артыннан зыранълады.

Кобгоьленге таньда туюскен аз-маз шык тувып келе тырган куьннинь коьзинде куьмистей йылтырайды, ол соьле бир такыйкадан, туюспегендей болып, йок болар да кетер. Ястынь бурнына ювсаннынь ийиси анькып согады.

Кень шоьбликке ак шыпан койларды яйып, карт койшы, аз-маз буькирейип, кень абытлайды. Ол сосы даньылдынъ иеси. Мунда карт койшы билмеген ой да йок, кыр да йок, мунда ол танымаган бир шоьп те оьспейди, мунда ол билмеген бир янувар да яшамайды.

Коьпти коьрген карт койшы кень абытлап шоьблик пен барады.

— Р-райт, айт! — деп шыгады карттынъ карлыккан тавысы.

Ол соьле койларды аьруьв койы оьрисли адырга айдайды.

Оьтемис-акай, — дейди Йолмамбет, карттынъ касына келип, — уйклап калышпан.

— Бир зат та тувыл, улым. Койларды соьле эне ана адырга яй. Уьйлеге дейим сол ерде отласынлар, а мен кайтып шай кайнатайым.

Оннан сонъ Оьтемис бир зат та айтпады, уьндемей кос бетке бурылды. Тек ястынь тоьмен экенин сезе калды. Алай да ойланды, булай да ойланды, бир де маьнесин табалмады. Таганга кылышлы казанды илип, кой тезек отты тутандыраятырганда да ойланды. Соньалыкка калганда, ойын басыннан алып таслады. «Яс аьдем тувылым, ким биледи, эсине не туюскенин. Аьдемнинъ ойы азым».

Аман да тасламады ойын Йолмамбет. Ойланды, энъ соньында Оьтемис-акайдан тилеп, авылга барып келейим, деди.

Онынъ уьшин не сылтав этеегин уьйлеге шеким де ойланды. Уьйле асын да дени согып ишалмады. Карт койшы, ястынь асты ишалмаганын коьрип, оьзеленди. Мине бу вакытта яс:

— Неге болса да, акай, деним сокпайды, — деди карт койшыга.

— Тоьх, — деп кыйналды карт. — Авырсынасынъ-ма, ясым?

Оннан Оьтемис-акай яска сен коста кал, мен багайым койларды, деп те алды. Йолмамбет унамады. Тек кеште, эртен авылга туьсип келейим, деп тиледи. Оьтемис болсын деди, тек доктырга да коьрине кел деп, тиледи. Оннан оьзи деннинъ савлыгы акында коьпке дейим хабарлап турды. «Деннинъ савлыгы — аьдемнинъ байлыгы», — деди сонъында яска.

Койшы карт Йолмамбеттинъ юрек маразын билмеди. Билген болса, яска доктырга коьрине кел, демес эди. Неге десенъ карт бек аьруув биледи де, ондай маразга дуньяда эм йоклыгын.

11

— Машалла, машалла, атта калай аьруув олтыралды, — деп карайды Оьтемис елип бараятырган шал атлыдынъ артыннан.

Аттынъ дамбыр-дуьмбир эттирип шыккан туякларынынъ тавыслары шоьлликтинъ тынлыгын бузады. Атлыдынъ ярасык олтырганын, ат оьзи де аякларын тез алып шапканын коьрген аьдем мунынъ юйрик экенин, аьдемнинъ де ат пан шапчага уста экенин сол саьат билмеге боляк эди.

— Шал айлак юйрик, — деп карт койшы, оьткирликлери кайткан коьзлерин шуькирейтип карайды.

Йолмамбет асыгады, онынъ яс юреги алып бараятыр. Эне, атлы Карасай-Тоьбеге тусласып келеятыр. Карасай-Тоьбе. Оьтемистинъ юреги шымтып-шымтып алды, коьзлери карамыктылар.

...Ана йыл, шоьликтен аклардынъ бугып калган калдыкларын йок этетаган йыл, Оьтемис-алар, куьздинъ бир сузык куьнинде кешлетип, уш атлы болып, авылга кайтып келеятыр эдилер. Бирден, ерден шыккандай болып, тоьбединъ тасасыннан булардынъ алдына бир алты атлы шыктылар. Кашып кутылгандай амал йок эди. «Йигиттей болынъыз, яслар, оьлим бар, кол-

га туьсуьв йок», — деди Карасай, атын тувра толы кевдели, узын сары мыйыклы, ак атлы казактынъ алдына бурып.

Карасай ярасык сынлы, мазаллы, орта ясларына келген, берк эркли киси эди. Оьзи де ногай шоьлликте янъы влаьсти беркитеек болып куьресетаганлардынъ биреви эди. Эне сонынъ уьшин де болар эди, явдынъ оны коьптен анъылыьтаганы, оннан оьшин алак болатаганы.

— Йок, йок, сиз меним янымды тегин аламайсыз, экевге бирев, яде уьшевге бирев, — деп кыршынып Карасай, ак атлыды кынжалы ман сермеди. Казак атты.

Ядыра Карасайдынъ онъ кабыргасына тийди. Кене де, артка таймады, аттан тымаламады, оьзин ыслады, шал атлыдынъ мойнына оьткир кылышын артты. Пыштавын шыгарып, ян деспеси мен явдынъ экинши атлысын аттан туьсирди. Оьлсем де, оькинишли тувылман дегендей болып, тынысын енъил алды. Бу вакытта ядыра онынъ ян ерине тийди. Ол аттан кара ерге тымалады. Оьтемис карланды, Карасайды аткан казактан оьшин алды. Аман да, оьзининъ де сол ийнине явдынъ кылышы тийди...

Эне соннан бербетин тувылма онынъ сол ийнинде уьйкен тыртыктынъ калганы. Карт койшы сол колын, тап соьле ога оьткир кылыш тийгендей сезип, кыймылдатып алды.

Тоьбе. Эне сол куьннен сонъ халк сол тоьбеге Карасай-Тоьбе деп атады.

Оьтемисти де атсыз коймадылар. Ога да ат тага койдылар. Койшы-Оьтемис дедилер авылдаслар ога. Уьйтип айтпаяк та болар эдилер, эгер оьзи болмаган болса...

Шоьлликтинъ адырында-будырында канъкып калган аklarдынъ калдыклары сыпырылып тасландылар. Бир-бирлериннен ыракта-йыракта шашырап конган ногай авылларга янъы влаьт келди. Янъы влаьт пен янъы аьдемлер басшылык этпеге керек болдылар. «Бесей Оьтемис те халк уьшин канын-янын аямай куьрескенлердинъ биреви. Ол халктынъ кадерин биледи, ол

бизди терис йолга аькетпес. Оны атаймыз правленге», — деди ямагаттынъ яртысы, Карасай оьлгеннен сонъ. Баска яртысы шекленди. «Кайтип те айтынъыз, — дедилер бирерлер, — Оьтемис окыган йок, актан кара танымайды. Халкка басшылык этер уьшин окып-язып билмеге керек».

Оьтемис, яралы ийнин куныстырып, карагошкыл кыска мыйыкларын сыйпай берип, сабыр болып ана ягына да, муна ягына да карыспай, олтыра берди. Халк эристи-суьристи. Белки, оьзи турып соьйлемеген болса, ким биледи, Оьтемисти авылга бас этип салган да болар эдилер.

— Ямагат, — деди ол, соьзин асыкпай айтып, — мен, ата-бабаларымнан бербетин малшылык пан келген аьдемнинъ улыман, малдан баска куллыкты билмеймен. Айтканынъыз уьшин берекет берсин, солды да, ямагат, сизге тилегим — мени койынъыз, каерде де биздейлерге куллык этпеге керек. Этсек, энди кисиге этеек тувылмыз, оьзимиз уьшин этеекпиз, оьзимиз уьшин шалысаякпыз...

Оьтемис кара терге туьсти, айтты, ямагатка тиледи. Сол куьннен сонъ малга барды. Ыргаклыда колхоз куралганда, оны кой фермага уьйкен этип салды халк. Манълай терин бес тоьгип, куллык этти. Енъилдинъ астыннан, авырдынъ уьстиннен юрмеди. Уьйкен мен уьйкен болды, кишкей мен кишкей болды. Кыскайкысы да уьйде олтырмады. Колхоздынъ сыйырларын савды. Артлы-артыннан эки ул авьлети болды. Халктынъ бир уьйи болып яшай барды. Кыйынды да, тынышты да коьтерди. Етиге келмей, кызылшадан уьйкен улы оьлди де кетти. Ялгыз калган Махмудларына шуькир эттилер, сонынъ оьмири болсын деп. Оннан сонъ... Оннан сонъ кыйынлык тек ога тувылды да, савлай халкка етти...

Карттынъ ойлары боьлиндилер. Ол, басын коьтерип, тоьбе бетке карады. Йолмамбеттинъ ушкыны да йок эди.

— Аьперим, оллахый, атка уста бизим Йолмамбет, — деп Оьтемис отардынъ артыннан йоьнеди.

Йолмамбет авылга уйле кыйылып туьсти. Ол уьстине коьк шыт коьйлек, тар балак болып кара боьзден тигилген ыстан кийген эди. Басындагы кара кийиз боьркин шешип колына алган. Таза кетерилген басы исси куьннинь коьзинде, савыт кабактай, йылтырайды. Оьтемис-акай онынь шашын бир де оьспеге бермейди. Бираз оьсти десе, онсыз да оьткир бекисин йиньишке куьмис тогалы белбавына янып:

— Йолмамбет, мусылманга шаш оьстирген ярамайды, — дейди. — Йибит басынъды.

Эм оьзи, минезленип, ястынъ басын кетерип баслайды. Болады да сондай бир затка авас аьдемлер. Оьтемиске шаш кетер десенъ, бир зат та керек тувыл. Ол оны уьйкен саваплы кулыкка санайды. Шаштынъ юкасын да, калынын да, юмсагын да, катысын да айтып, сога коьре болады аьдемнинъ кылыгы да, акылы да, дейди. Эм ол Йолмамбеттинъ басын кетерген сайын ога: «Улым, шашынъ телдей каты, атанъ языктыкы да сондай эди, — дейди. — Кылыгынъ каты, эркинъ берк болар. Сенинъ атанънынъ шашын да аз кетермегенмен, оллахый. Кайдай каты эркли аьдем эди, еринде еннетли болгыр. Сонынъ топырагы кадер яша...»

Карт, соьзин койып, бекиди сак этип юргистеди. Мыйдынъ уьстин кетереди. Аьр заманда да, ол сол ерге етсе, сак болатан. Сол ерин кетерип болып, ол тагы да соьзин баслайды:

— Улым, сенинъ карын шашынъды да мен кетерген эдим. Сол заманда аканъ-абанъ бир той этилер. Ярдыртып, савлай ямагатты сукландырып этилер. Ананъ язык куйган бармажий бозады ишип тоймадылар. Домбыра шалынып йыр йырланды. Оллахый, сол сенинъ бас кетерген тойынънан сонъ мен ол аьдетти артык этетаган аьдем де коьрмеймен авылда. Аьруув аьдет, яхшылыкты коьтерип алып коьрсеткеннинъ пайдасы болмаса, зарары барым. Эй, яшав, яшав, атанъ-ананъ языклар дуныяга энмегендей болдылар да кеттилер.

Йолмамбет атасынынъ кылыгын, аьдетин билмейтаган эди. Ога атасы аьр заманда да танъ дегенде танъ,

юмсак болып калды. Ол соьле де окында онынъ узын кара мыйыклары бетине тийип кышыткандай сезип кетеди...

Йолмамбет таза кетерилген басын сыйпайды. Кийиз боьрки мен бетиндеги терин суьртип алады. Мине мунынъ алдында баратаган йол эки айырыш болып кетти. Биреви авылдынъ куьнтувар шетине, биреви де куьн-батар бетине аькетеди. Ястынъ акылы эки айырылды. Ол ойлы болып токталды. Эште, булайда йолды эки айыратаган Шуьйирши-тоьбе болар эди. Онынъ эки яны ман йол айырылып авылга кетеди. Теп-тегис ерде бу тоьбе кайдан шыга койган экен. Йолды эки айырауьшин болганма экен. Шоьликте сондай тоьбелер батта-сатта йолыга турадылар.

Яс, булайга еткенлей, атынынъ тизгинин тартты. Бир кесек замай ойлы болып турды. Тоьбединъ туьбинде атын, бираз кабынсын деп, авызлыгын алып, оьриске йиберди. Оьзи Шуьйиршидинъ белине шыгып олтырды. Авыл бетке карап олтырды. Бетине куьнтувар беттен эсетаган кургак ел сокты. Кургак ел. Ногайлар ога Яйыктан алып эскен ел, дейдилер. Яйыктан алып ел эссе, яй болса да, кыстай коьр, деп те айтадылар. Эгер сосы адавыс ел болмаса, шоьлик шешекей атып яйнар эди. Яз басы ман эсип басласа, бирер йылларда токтаягын да билмейди. Кумлы ерлердинъ кумын коьтерип, шока-шока тоьбелер этеди, топырак ерлердинъ топырагын коьтерип, шанъын шыгарады. Куьз туьспей турып, ювсаннынъ басын шалып саргайтады. Эсип басласа, аьдем коьзин ашаламайды. «Сонынъ уьшин де болартага, эште, ногайлардынъ коьзлери кысык болатанлары» — дейтаган эди кажавлап экидинъ биринде Оьтемис, каты эскен елге ашувланып. Соьле Йолмамбет те соьйтип ойланды. Ел куьшлене берди. Яс авылга яна коьз салды. Эректе, авылдынъ куьнтувар бетинде онынъ бос калган туьзтабан уьй ямпейип туры. Онынъ коьз алдына кара шоканасы елпилдеп анасы келди. Эсине аьр заманда да анасынынъ, айнанып кетейим, ялгызым, деп эркелетип айтатаган соьзлери

туьстилер. Оннан эки караторы ат егип юретаган ата-сы келди. Эм олар йок болдылар да кеттилер. Йолмамбетти ялгыз калдырып кете койдылар. Кимге аманатлап кеттилер, кайда асыгып кеттилер...

Йолмамбеттинъ эринлери йыбырдайдылар. Ол карт койшыдан эситкен соьзлерди эсине туьсиреди:

Атасы кимнинъ бар болса,
Ай муьйизи ол болар.
Анасы кимнинъ бар болса,
Ак шарлак уьйдинъ ишинде
Ятар орны кенъ болар.
Агасы кимнинъ бар болса,
Онъ колы онынъ ол болар,
Иниси кимнинъ бар болса,
Сол колы онынъ ол болар...

Юрт бос калды. Бастырылган юрт деп сога айтады тувылма. Яде... Йок, неге бастырылады. Йолмамбет ша? Тукымлары курыган йокты да, Йолмамбет, Оьтемисакай айткандай, бала тувыл, етеятыр. Бир-эки йылдан эр болар да кетер. Ялгыз-ялгыз деп, бос коьнъилин бузады. Басына кийгени боьрк тувылым. Юртта аьдем калса, юрт бастырылган деп айтып болам. Бастырылган шайтан болсын...

Оннан Йолмамбеттинъ коьзлерине ярасык, кара телетин ябылган Базархан-алардынъ уьйлери коьринди. Оны былтыр салган эди Тилекбай. Ыргаклы авылда ондай уьй батта-сатта бир йолыгады. Аьдемлер кавгадан сонъ эслерин-басларын янъы йыяятырды да, уьйме кайгылары?!

«Йолмамбетти койга салган мен тувылманма? Тамагын да асырайды, уьстин де кийиндиреди», — деп Тилекбайдынъ мактанган соьзлери туьседн ястынъ эсине.

— Тамагымды да асыралмай мага не болган, — деп ашувланды ол, соьзин эситтирип айтканын оьзи де билмей калып.

Оннан коьз алдына Базархан келди. Аьр заманда да куьлемсиреп туратаган тоьгерек ала коьзлери

сопле неге болса да мыдах. Кыз Йолмамбетке каралмайды, баска якка бурылады.

Сонъ эринлерин эмшейтип, басына казбалы шокана байлап кербаз Боташ коьринди. Яс кабакларын туййди.

Йолмамбет, уйкыдан уянгандай болып, кой, олтыратаганымды каратага деп, серпилип алды. Атланды. Атланаятырып, Калмурза уййине де кирип шыкпага кереги эсине туйсти. «Кайтип те айт — кардашты да. Коьптен бербетин коьрген йокпан ды да. Сагынганман. Ата тукумларымнан калып турган солды да» — деп таьвекел этти. Йолмамбет авылдынъ куьнтувар бетине аькететаган йолдынъ айырымына туйсип, атын йорттырып йоьнеди. Бирден буга коькке йинъишке туйтин коьтерилип коьринди. Токта, токта, Базархан-алардынъ каралдыларыннан шыгады. Коьнаклар келген боларлар, эште. Туйтин бувдакланып коьтериледи. Йолмамбеттинъ де алавы коькке коьтерилди. Кудалары келген болса да ким биледи. Ким биледи...

12

Йолмамбет буьйтип едиллип келеятырган вакытта, Базархан уйкен кенъ ярык такта пештинъ ишинде, уййди занъыратып, саркылдап куьлип ятыр эди.

— Не бек шегинъ катты, Базархан? — деди, артлы шатта янтайып олтырган аш яклы, созапа бетли, сары шилли яс.

— Ха, ха... Оьзим. Яде куьлмеге болмайма? — деп Базархан тагы да куьле берди.

— Оьзинъ куьлеп, оьгиз болгансынъма, аьше?

— Аь-ле-ле, кайтип соьйлейсинъ? Оьгиз неге болады экенмен? Мага келин дегенлери уьшин куьлеймен.

— Келин болсанъ, келин демей, не десинлер, аьше,— деди яс, папиросын авызына компайтып.

— Келин, келин... Келинмен деп, энди нош де де олтыр. Окув-зат неден керек сага, дейди абанъ мага.

— Кайдан билейим, Базархан, — деди яс, туьйлек-сип. — Коьрип алармыз оны.

Базархан ойлы сыпатланады, куьрпейип турган узын кара шашларын явырнына шашады.

— Аь-ле-ле, эси кеткен куьлкиши болар деп, куьлей-таганымды каратагы, — деп озин-оьзи соькти эм байына акыйып карап:

— Окып, окып, сонъында эдер эткен калай кыйын, — деди.

Яс уьндемеди. Олтырган ериннен туьрып келип. Базарханнынъ касына тоьрге олтырды да, белиннен кушаклады.

— Кайтесинъ! Абанъ кирсе ша.

— Кирсе-кирсин, неге коркасынъ, Базархан. Байы ман пишеси кушакласатаганын билмейме?

— Коркканда тувыл ис, уят деймен.

Яс домбай коллары ман кыздынъ толы омыравларынынъ сыйпады.

— Каш кайтеди-ав, яханем секленип.

Оны сайын яс ябыса берди.

— Аь-ле-ле, кайтеди-ав! Бирев келип олтырар, — деди Базархан тутып.

— Келсе-келсин. Урлаймызба? Оьзимиздики.

* * *

Келсе-келсин, энди неден коркпага керек. Байы ман пишеси. Кимнинъ не иши бар ды? Тек мине муннан бир айлар алдын, кешликте, соьйтип айтканда, Базархан, тоьгерек ала коьзлери яска толып, йылады. Сылкылдап йылады. Казгерей, кандалайдай ябысып, кыздан айырылмады.

Сол куьннен сонъ Базархан ястан эрек турмады. Оннан сонъ ай да кетпей, Казгерей Базарханды пише этип алды. Ога дейим Базархан айттырып та унамады: «Йок, йок, мен окувымды кутылмай, ол затты айттырып та унаяк тувылман», — деп шорт кесип. Казгерей тамам бездиргиш соьзлерди куьн сайын айтып турды. Базархан оьзи де билмей калды, куьллыклардынъ кай-

тип бола койганын. Бирев арага кирмеген болса, бирев дем этпеген болса, белки, буйтип тез бола кояк та болмас эди. Ким биледи...

Базархан туратаган уйдинъ иеси, Азизе, орта ясларыннан озган кысаяклы, Казгерей-алардынъ конъысысы эди. Казгерей, аыр кеш сайын айдик кийинип, Азизе уйине келип, аннан-муннан сойлеп олтыратаган эди. «Аьлеле, олтыратаганымды каратагы меним, уроklarымды ким этеек?» — деп тек окында кыз книгаларын алса, яс шыгып кететаган эди. «Сол бирев кызды бизим Казгерейге болдырсанъ, мене деген шыбалык сеники, Азизе», — деп тиледи ястынъ анасы. Азизе атлыгып кетти эм Базарханнынъ кулагына, оны Зайраттынъ улына болдыраяк болып, дуныя затты куйып турды. Базарханнынъ анасын Казгерейдинъ анасы ман таныстырды. Зайрат Боташты уйине шақырды, уйин, муьлкин коьрсетип, мактанды. Доьрткил, ак калай куьпленген сандыктан шыгарып:

— Муна затларды келиниме деп сымарлап йыяман, — деп, каврак, шилле кийимлерди коьрсетти.

Ком иеси комарке деп, малгоьз Боташ конък эте туьсти. «Калай колайлы ерди, кызым буларга туьссе, наьсибим де бар эди», — деп ойланды. Эм, коьзлерине ыйнанмай, кийимлерди коллары ман ыслап карады. Йибеклердинъ сувсылдаганына йыйы-йыйы сукланды. Томпак эринлерин ялады.

— Тобьемнинъ уьстинде, сизден артык ювык мага керек тувыл, кудайым таалам тек мырадымызды этсин, — деп, Зайрат уьйиннен Боташ суьйинип кетти.

Суьйинишин, экпей-тоькпей аькелип, байына айтты. Ястынъ атасы баьленшакай ерде начальник, деди. Тилекбай катырып бир зат та айталмады. Эки акыл болды. Базархан оьзи ыразыма деп те алды.

— Аьше, каскам, тоьбесининъ уьстинде.

— Оьзине ярай болса, бек аьруьв, — деди сонда байы.

— Ат оьлтирип излесенъ де табаяк тувылсынъ ондай ювыкларды. Базарханнынъ бактысына ийт те етпес, — деп ант этти, ув ялады Боташ...

Зайрат та кыздынъ уйлери ыразы, энди куллык тек сенде, йигиттей бол деп, улын кайратландырды.

Ястынъ анасы да, кыздынъ анасы да пиштилер, тиктилер. Пишпеди, тикпеди Базархан. Ол ундемедди, эки акыл болды. Ойланды. Ога бир де соьлеге дейим оны бирев де суьймегендей, Казгерей онынъ уьшин янын-канын кызганмай беректей коьринди. Бирде коьз алдына тоьмеи болып Йолмамбет келди.

Ондай заманларда юреги авырып алды, Йолмамбет пен ойнаган, окыган куьнлери эсине туьсти. Аьр заманда да оны коьрди десе, Йолмамбеттинъ айтатаган соьзлери кулагына шалындылар: «Базархан, эсинъдеме яланъ аяк, яланъ бас кой багатаган шагымыз!» Оннан онынъ йырлайтаган йырлары эсине туьсти:

Козыларым боздылар,
Баьрисиннен оздылар.
Излей-излей оларды,
Шарыкларым тоьздылар.

Оннан сонъ ишннен ойланады: «Ким биледи, белки, ол соьле де мени коьргиси келе болар. Яде... Ия, онынъ суьювдинъ акында хабары да йоктай коьремен. Ол мени мен бир карындасы ман соьйлескендей этип соьйлеседи. Аьжейип тувылма? Аьше, солай да болмага боляяк, экевимиз бир куьн тувганмыз, бирге оьскенмиз де. Казгерей ша? Ол мени янындай этип суьемен, меним уьшин янган отка да туьсермен, дейди. Суьеди. А мен ша, мен, аьвмедидей, уьндемей тураман. Я алай, я булай, деп айтайымтагы. Бир зат айт деп, кулагымды кемиреди де. Не деп айтайым? Ва, айтпасам болмайма! Не басыма ат тепкен! Йок, тагы да ол, басымды айландырма да, бир зат айт деп кыстар. Кайтип айтайым?»

Ойланды. Эки акыл болды. Коьз алдына эки яс келди. Аьруьв ярасык шуга галифе ыстан, кара шуга жакет кийип, Казгерей кеш сайын олтырмага келди.

— Калайсынъ, Базархан? — дейди ол, уьйкен кара чубын артына йыйы тарап.

Йолмамбет ша?

Йолмамбет, уьстине эски фуфайка, басына япалак тери боьрк кийип, суьндер болып коьринеди. Йолмамбет эректе, Базархан акында ойланама, ойланмайма, онысын кыз билмейди де...

Сосуйтип эки акыл болып турганынынъ уьстине, Базархан юрегине буз болып тийген сувук хабарды эситти. Ол хабарды кызына, суьйинши айткандай этип, анасы алып келди авылдан. Алып келип, азланып айтты.

— Ля, каскам, — деди Боташ, авызы коьпирип, — Йолмамбет язык ана Касайдынъ картайып калган кызын алаятыр экен. Кыздынъ уьйине янувылга йыйылаятыр деген уьйкен хабар авылда.

— Кимнинъ кызы дединъ? — деп, ушып кеткендей болды Базархан.

— Мысай Касайдынъ кызы, коьзим.

— Майратпа?

— Аьше, яным. Оьтемис-карт улына алаяк бола таган эди оны. Улы язык кавгадан кайтпады. Энди мине Йолмамбетке келистирип туры, Йолмамбет те не этсин? Куьни уьшин, уьйлерине йыйылаяк болар. Саламына коьре келами, экеви бир-бирине бек аьрув тийисли.

— Не дединъ, абай?! — деп Базархан, давазын коьтерип, абасынынъ соьзин боьлди.

— Аьрув, деймен, коьзим, — деп анасы, кызынынъ тутканын билип, юлдыртты.

— Аьрув тувыл! — деди катырып Базархан.

— Неге дейсинъ, кызым?

— Неге болатаган, Йоламет Майраттынъ тенъи тувыл. Оны билесинъме?

— Куьнинъ уьшин куьл тоьк деген, кызым.

— Куьни уьшин куьл тоькпеге, Йоламетке не болган, я деймен де, бир басын асыралмайма?

— Аьше, кешке етпейим, — деп анасы ант этип карганды.

Соьз суьйген аьдемлер соьзди оьзлеринше келис тирмеге не айттырсынлар! Соьлеги Боташ ант этип айтып турган хабар авылда булай деп шыкты:

— Ах, Йолмамбет бек яс болмаган болса, Касайдынъ кызын ала кояр эдик. Кайдай бала, — деп оькинишин сыр этип айтты Бозтувган-абай бир куьн конъысыларында.

Эне сол соьз авылда туьрленип яйылып кете койды. Соны Боташ, бес-кос этип аькелип, кызына еткерди.

Базарханнынъ онсыз да текли юреги тагы да бек шекленди. Онда эки Базархан бир-бири мен соьйлести, эристи. Бир кесек заманлар экеви де бир-бирлерине пай бермей турдылар. Сонъында...

Яс аьдемнинъ кылыгы сондай болады да. Базарханнынъ эки акыл болганын билгендей болып, Азизе де мунынъ кулагына оьзиндикин куйды: «Мен он доьрт ясында байга барганман, кайтип онъып-оьсип яшадык, а сен, Аллага шуькир, еткен кыз болгансынъ. Кыз он етиден озса, заманы кете кояды, коьрки куьнъиртленеди, оны бил, кызым...»

Ол соьзлерди ол бир айтып коймады, эки айтып тоймады. «Йок, — дейди Базархан ол заманда оьзи-оьзине, — Йоламеттинъ не болганы да белгисиз, бир муьйиске тыгылып калган, оьзи аьдем коьрсе де тартынады, ол меним акымда ойланган да этпей болар. Уьшинме экен халктынъ айтувы. Яде...»

Лебиздей болып ябыскан Казгерей. Базархан окувдан кайтып, асын ишер-ишпес болып, йылп деп келе кояды. Окында оны кинога шақырады. Бир куьн Азизе, синълим уьйине барып келейим деп, кешлетип кетти. Уьйде ялгыз Базархан калды. Тыста бир сес эситилсе де, сескенип турды. Бирден эсик кагылды, Базархан шавып барып эсикке битилди. Ол Азизе кайткандай коьрди. Ама эсикте Казгерей туры эди. Базархан оны киргистпейик болып та ойлады, яс, зор ман киргендей болып, кирди. Оьзи де Базарханга куьндегиннен эсе кувнактай болып сезилди. «Сеннен бир тувра соьз эситпей шыгаяк тувылман» — деди яс катырып. «Олтыр, аьше, Казгерей, меннен тувра соьз эситкишей», — деди Базархан да.

— Олтырарман. Асыккандай исим йок. Меним басымды айландырма да, айт айтаягынъды.

— Мени тынышыма кой, соьле мага бай кайгы тувыл, Казгерей.

Казгерей аннан-муннан соьйледи, кызга колын да ювыртып баслады. Базархан уялды, баьленше кайта шыгып кетеек болып эсик бетке де ювырды. Аман да, яс оны йибермеди...

Сол кешеден сонъ Казгерей кыздан айырылмады. Ясты оьзиннен айыраяк болыппа, яде баска бир зат ойланыппа, басын ийзеди. Ойланды. Бир де амал таппады. Эсине боьтен де Йолмамбет туьсип турды. Ол ога коьтересин де билгендей, оьпкелеп карагандай болып коьринди. «Йоламет, Йоламет, эситесинъме, мага оьпкелеме, даь», — деди.

Ойланды. Ойлан да тербе. Булайда ол бир як таппады. Эм Казгерей, мен сени аламан, Базархан, дегенде, кыз эхе деп айталмады. Ата-анадынъ колында не айтканын да эттирип оьскен кыз эрке болады да. А эрке болган аьдем ойланып-зат этип оьзин артык кыйнамайды. Базархан да Казгерей-алардынъ байлыгына атлыгып кете койды...

Казгерейдинъ атасы-анасы дунья буздырып той эттилер. Боташ пан Зайрат авыз-бурын оьбистилер. Эки кербаз кудагый кабакларын-касларын кердилер. Аьр кими де оьз авьлетин мактады. Соьзлери таьвесиlmеди. Тек уьндемеди Базархан, уйкы-эсириктей болып турды. Ога бир ягыннан мунадай куваныш ярасык болып коьринди, бир ягыннан ол кайдай ды бир зат юрегин ашыткандай сезди.

Йолмамбет Оьтемис уйине авылдынъ орта орамы ман бармады. Шет пен йоьнеди. Оьзинше, оны таса деп ойланды, аьдемлерге коьрингиси келмеди, тартынды. Онынъ сол тартыншагы уьшин Оьтемис-акай ога окында шамгалып та алатаган эди. «Тартына, тартына, тартыншак болып каларсынъ. Йигерли болмага керек, тартынганнынъ да орны, ери бар. Коьмик болма, улым, — деп уйьрететаган эди ясты карт койшы.

Аман да, Йолмамбет коьтереси де ога атасыз-анасыз, оьксиз бирев деп, мисетсинмей карагандай сезетаган эди, эм ол зат онынъ юрегин кыйнаитаган эди, коьнъилин тоьмен этетаган эди.

Йолмамбеттинъ колы, оьзи де эс этпей, тизгинди тартты. Ат юрисин акырынлатты. Яс алдына карады. Тувра йолында атасынынъ кардашы Калмурзадынъ камыс уйи туры. «Кой, Калмурза-акайды коьрип шыга кояйым», — деп яс атын йолдан бурды. Бурган уьшин ойланды.

Барган кыйын тувыл, ана боьтекей, бир уйли пишеси тап уйин коьтерип аькетеектей коьрер. Урынар беринер. Байына муьтей дер, дуьнъкей дер. Аьдем коьрсе, басында от янады шайтанлыдынъ. Неге экен? Шайдаттынъ акында Йолмамбет Оьтемиске де айтып алды. «Э-э, улым, сен оларга ада болаяктай коьреди яман пише. Алла да каратпасын сени оларга, энди оьзинънинъ колынъ оьзинъе еткен, кудайга шуькир. Энди ога не муьсирев», — деп карт юзин сыйпады. Ястынъ коьнъилин коьтерди. Йолмамбет ана йол авылга туьскенде, оларга коьтере де кирмеспен деп айтып кеткен эди. Аман да, адавыс бир тамыр. Кайдай ды бир тавыс ога авырув-талав деселер де бир кан, кардаш, Йолмамбет, сен бармага, коьрмеге керексинъ, деп буйырды. Пишеси тутса да, Калмурза Йолмамбетти коьрди десе, кыпынъ-кыпынъ этеди, суьйинеди, аман да пишесиннен амал таппайды. Баласыз, каратон пише ськ болады дейтаганлары уьшин болар деймен. Халк Калмурзага, Йолмамбетти тентиретпе, уйинъе йый дегенлеринде, ол пишеси мен соьйлести. Шайдат дунья буздырып урсысты: «Оьксизди уйиме киргистип, уйимди соьндирмеге туры экенсинъ, мыйсыз, шоматай эркек», — деп, уйди басына кийди. Калмурза, ийттен корккан кояндай, пысты. Авызын да ашалады.

Йолмамбет ол затларды коьтересин де билетаган эди, эсинде тутатаган эди. Болса да, ата тукумнан калып турган бир сол, ога бармасам, оны коьрмесем, йолим да болмас деп ойланып, юреги юмсая коятаган эди.

Эне онъ колда ап-ак болып акланган кишкей мектеп. Эм ястынъ эсине Базархан экевлери, эгизлердей болып, эне ана орам ман мектепке келетаганы, эне ана кень каралдыда ойнайтаганы туъсти. Кобзлерине, шыбасы елп-елп этип, Базархан шапкандай коьринди. Кулагына кыздынъ «Йоламет, токта, токта, токта, бирге бараяк!» — деген йинъишке конъырав тавысы шалынды. «Тек туънегуьнги кишкенекей Базархан байга бара койды. Уьшинме, оьтирикпе?» — деп яс ашувлы куьбирденди.

Оннан ястынъ эсине акасы туъсти. Онынъ суьнде-ри, туман арасыннан коьрингендей болып, коьринди. Ястынъ юреги бир аьлемет болып кетти.

Йолмамбеттинъ ойлары боьлиндилер, ат тувра Калмурза-алардынъ авызларына келип туьгилди. Эм яс, тартына берип, каралдыга кирди. Дуныя буздырып ийт уьрди. Йолмамбет, ийттинъ атын айтып, тавыс берди. Бу вакытта уьйден уьйкен, коькшил япыраклы кашемир оранып, Шайдат шыкты.

— Аьруьвсизбе Шайдат-енъей? — деди Йолмамбет. — Кайзаман сизди коьрмегеним.

— Аьруьвлик кайдан келсин, аьйт-куьйт этип турамыз, — деди, япкан кабакларын ашпай, кыскаяклы. — Бир куьн авырув, бир куьн сав.

«Ярабий, мунынъ шуькир деген куьни барма экен? Канына калган аьдемди коьргендей, кабакларынынъ туьйилетаганларын каратагы», — деп ойланды яс.

Шайдат, яс олтырар-олтырмас, оьзининъ ярлылыгын айтып, анавы-мунавы етиспейди деп, йыланып баслады. Онынъ соьзлери ястынъ юрегин кармадылар, басын авырттылар. Шайдат десенъ эки колын ка-выстырып, пештинъ янына суьелип, аьйт деп, йылана берди. Йолмамбеттинъ иши пытлады. Болмаганда яс, Оьтемис-акайдынъ уьйлерине айттырып йиберген затлары бар, соларга барып келейим, деди. Кыскаклы, шай ишип кет деп те, айтпады.

— Калмурза акайды коьрген болсам экен, — деди Йолмамбет, уьйден шыгаятырып.

— Ол куллыктан бек кеш кайтатаган, — деп, эрнин-
бурнын ялады Шайдат.

«Яланып каларсынъ сен, сымырай, сендейлерге
бир зат та болмайтаган. Сен кардашымды обарсынъ», —
деп, ашувланды яс.

Йолмамбет Оьтемис-акай уьйине келдн.

Бозтувган Йолмамбетти коьтерип алып, коьп суьй-
ди. Янма-ян боьртенке этип шай кайнатып иширди.
Соьк те йибитип булгады.

— Ах, авырынъды алайым, атанъ язык кайдай
аьдем эди, сенинъ мунадай йигит болганынъды коьр-
ген болса, аз суьйинмес эди, тьфув машалла, — деп ку-
ванды куртка.

Йолмамбет Шайдат-аларга барганын айтпады, бол-
ган уьшин Бозтувган оны терезеден коьрип билген эди.
Ама онынъ акында бир зат та айтпады. Ол соьле Йол-
мамбетке карап мери канмай туры. Онынъ улы Махмуд
мине сосындай болып, он етиден он сегизге аяк бас-
канда, кетип йок болды. Соннан бербетин Бозтувган-
нынъ коьзлериннен коьзяс кеппейди. «Шайдат та мун-
дай танъ болсынтага», — деп ойлайды яс, Бозтувган-
нынъ оззеленгенин коьрип.

— Аьше, яным, авырувынъды алайым, аьше, коь-
зим, — дейди карт койшыдынъ кыскаяклысы, ястынъ
не ойланганын билгендей болып, — баласыз пише обыр
болады, дейдилер. Ол болмаса Шайдат-алардан баска
биревлер сени каерлерине салаягын билмес эдилер.
Шышканга туьк биткен сайын калтыравык болады де-
генге усап, калтырап оьлмеге турылар кадемсизлер.

Йолмамбет уьндемеди, тек ишиннен: «Калмурза-
агай язык айлак юмсақ, пишеси не айтса, соннан шык-
пайды, муьтей болып кутылган», — деп ойланды.

— Кене де, — дейди куртка ол арада, — авыру-
вынъды алайым, аканъ языктынъ калып турган сынъ-
ар бир кардашы Калмурза. Ах, оны билсе экен ана шая
пишеси.

Куртка, аьйт деп, аьвелгиден, аьлигиден хабарлай-
ды. Йолмамбет, тынълаган киси болып, уьндемейди.

Онынъ эси-дерти баска якта. Кайдан билсин Бозтувган-абай ястынъ кайгысын, касуветин. Бир заманда яс:

— Кой, абашым, орам бетке бир айланып келейим, — деди, олтырган ериннен турып.

— Бар, бар, авырувынъды алайым, балам, айда-йылда бир туьсесинъ авылга, коьр, кара, эригинъдн яз. Тек кешке калма, даь, яным, — деп куртка оззеленди.

Йолмамбет орамга шыкканда, куьн эриншектен ийги кесек кыйылган эди, эм авылга салкын туьсип баслаган эди. Яс орта орам бетке бурылды. Орам бос, тек эректе, туькен бетте бир уьш-доьрт пише соьйлесип турылар. Эки кара козы йолдынъ янындагы кыртысты отлайдылар. Йолмамбет бир талай заман козылардынъ кишкей оьткир тислери коьгоьленди, бекидей этип, куьртилдетип кескенлерине карап турды. Сонъ:

«Козыларым боздылар, баьрисиннен оздылар», — деди ишиннен, Базархан эсине туьсип кетип.

Козылар касларында сирелип оззлерине карап турган яска серпилип карадылар, оннан турган ерлеринде шоршыдылар да орам бойлап кеттилер.

— Машалла, — деди яс эм артынсыра козылардынъ артыннан орам ман кетти.

Уьйлери бетке барып, каралдыларын караяк болып эди, аман да тувра Базархан-алардынъ касларынан озбага батпады. «Кас каралса, каралдыга кирип шыгарман», — деп ойланып, туькен бетке йоьнеди. Туькенге етер етпес, бирев мунынъ атын айтып кышкырды. Йолмамбет артына бурылды.

— Йолмамбет, мен, — деп мунынъ касына, кеселтек битимли, орта бойлы, ток тоьгерек бетли яс келди. — Сени коьрмегеним кайзаман.

— Ва, Шабан, кайдан шыктынъ! — деп Йолмамбет коьзи йыртылып кеткендей болды, ястынъ колын сыгып алып.

— Сен ша, Йолмамбет, аьруьвсинъме? — Шабаннынъ койы кара каслары, янгы тувган айдай, керилдилер.

– Аьруьвмен, Шабан.

Шабан ман Йолмамбет тенъ эдилер. Шабаннынъ аьптеси Ашикулак бетке туьскен эди. Озган йыл Шабан абасы ман сол якларга коьшип кетти, эне соннан бербетин олар коьрискен йок эдилер.

– Йылдан артты экевимиз коьриспегенли, Йолмамбет.

– Аьше, Шабан. Абанъ-зат аьруьвме?

– Аьруьв, Йолмамбет, – деди Шабан. Эм оьзи, Йолмамбеттинъ аманшылыгын сорагандай онынъ биреве де йок экени эсине туьсип, тоьмен болды.

– Коьтере баска болгасынъ, Шабан, коьзим тийип олтырмасын, – деп, Йолмамбет тенъин бастан аяк карап шыкты.

Шабан аьруьв кийинген эди: кыска енъли шыт такта коьйлек, кенъ балаклы кара ыстан, кара калакай. Йолмамбет, сукланмай калмай, онынъ кийимине каралды. Шабан, кисесиннен папирос шыгарып, Йолмамбетке узатты.

– Йок, Шабан, ишпеймен.

– Мен тувра йиймен туьтиндн. Юр, орамда неге калгамыз, – Шабан Йолмамбеттинъ колтыгыннан ыслады. – Бизим Ильяс уьйине кирейик.

Йолмамбет, тартынатаганын ясырмага шалысып, унамаяк болды. Ама Шабан, бир де коймай, етип алып йоьнеди.

Ильяс, Шабаннынъ анасынынъ аданасы, Йолмамбетке, уьйкен йигит болгансынъ деп, суьйинди. Курткасы, зияпет этеек болып, казан-аякка ювырды.

Шабан бир полштоп шагыр шыгарып стол уьсти-не салды.

Йолмамбет авызына соьлеге шежим бир де шагыр алган аьдем тувыл эди. Тек бир кайта бир агаш аяк боза ишкени эсине туьсип кетти. Оны да Оьтемис-акай уьйинде ишкен эди. Сога да ол сав куьн кызып юрди.

– Йолмамбет, мен де аракы, шагыр ишетаганлардан тувылман, мунавын аьптем Ильяс-агайга йиберген эди, а ол намаз кыламан деп, авызына салмага да уна-

мады. Калай аьруув раса койдынъ сен. Мунавы корк-
кандай зат тувыл, таза юзимнен этилген, — деди Шабан,
эки шоблмек кружкеге шагырды куйып.

Йолмамбет кружкеди белине дейим тартты. Йы-
йырылды, шагыр ога бир увдай болып коьринди.

— Тарт та йибер, несин карайсынъ! — деди тенъи,
куйылган шагырды таьвесип.

Йолмамбет, не болса да болар деп таьвекелленип,
савлайын тартты. Басы бир аьжейип болып айланып
кетти, коьзлери куьлемсиредилер. Коьнъили коьте-
рилди, соьлеге дейим тартынып турган ястынъ тили
ашылды. Соьздинъ арасына Базарханды да киргистип
алды.

— Кайдан билейим, оннан хабарым йок, — деди Шабан.
— Степнойда окыйды деш. Билген болсам, Йолмамбет,
оны таппас эдимме?

— Окыйтаган эди.

— Соьле ша?

Йолмамбет тынысын авыр алды, таза кетерилген
басын сыйпады.

— Байга барган, дейдилер.

— Кимге?

— Биз бетлерден тувыл, сол яклардан яс.

— Йолмамбет, экевинъиз бир яслысынъыз, дия?

— Аьше.

— Барса барсын, бизге асыккандай ис йок, — деди,
сан да этпегенлей, Шабан. — Сабыр туьби — сары ал-
тын, деген халк. Кыз алган кашпас эди, тек оьзимиз йи-
гиттей болсак.

«Аш карынды ток билмес дегенге усап, сага коьре
не аьжет», — деп ойланды Йолмамбет, а оьзи йолдасы-
на битилип карап:

— Барганда тувыл куллык, ювыгым, — деди — оку-
вы ша? Тасламагай эди.

— Тасласа не этеексинъ, аьше.

— М-м, — деди Йолмамбет. Оннан сонъ бир зат та
айтпады. Шабан да тынды. Бир кесек заман ишинде
бир келиспеген уьндемев асылып турды. Сонъында
Йолмамбет, бу авыр аьлди коьтералмай:

— Не каър этесинъ сол бирев Степнойда, Шабан?
— деп сорады, оьтпекти зор ман шайнай берип.

Шабан сонда ок явап бере коймады. Асыкпай асын ашап болды, колларын явлык пан суьртти. Сонъ шатын тенъи бетке йылыстырды.

— Каър этпей болама, бир затлар этемиз, — деди, туьбин шешпей.

— Бир затлар этетаганынъды билемен, ювыгым, тек...

— Соьле, Йолмамбет, Степнойда болмаган куллык та йок. Нефть излевге де, казылатаган каналга да керек аьдемлер. А мен «Молот» заводта куллык этемен.

— Кайдай куллык?

— Токарьмен.

— М-м, — деди Йолмамбет, аьжейипсинип.

Шабан асыкпай оьзининъ куллыгынынъ акында айтты. Йолмамбет аьруьв этип тынълап олтырды.

Йолмамбеттинъ анда алыста, Степнойдынъ аргы ягыннан канал казылып келетаганын, шоьлликте коьп нефть табылганын эситкени бар эди. Олардынъ акында окында газеттен де окыйтаган эди. Аман да, заводтынъ акында, онда онынъ тенъи куллык этетаганын коьтере билген йок. Шабан хабарын айтканы сайын, Йолмамбет тагы да айташ деп турды. Кала ога бек исси болып сезилди. Онынъ онда баргысы да келип алды.

— Шабан, — деди ол, тартына берип, — сизинъ заводка аьдем керек тувылма экен?

— Ва, айвансынъма сосы сен! Керек деген де керекпе! Юз болып барсанъ да, йок дейик тувыллар.

— Колы бир усталык билмеген аьдем болса ша?

Шабан бираз ойланып алды.

— Кимнинъ колыннан уйкен зат келип барган онда, — деди сонъ. — Мине мен де, оьзинъ билесинъ де, не билетаган эдим алдын? Бир зат та. Анда уйьрендим, анда оқыдым.

— Окып та болады деш? — деп, Йолмамбет ушып кеткендей болды.

— Айвансынъма, оқытады, уйьретеди, тек оьзинъ йигиттей бол. Мине соьлеге дейим де эсимнен кетпей-

ди бас деп куллык эткен куьним. Уьстимде янгы спецовка. Аьдемлердикине карайман да — майлы, куллык эткенлери коьринип туры. Мен де акырын, биревге де сездирмей, станоктан-заттан майды колым ман алып кийимлериме ягып турдым. Кеште яп-янгы спецовканынъ ер-ери тат болды. Мине мен де эндигиси шынты ишти болдым деп, кайттым общежитиеге.

Йолмамбет куьлди.

— Аьше, соьйтип те болатан, тенъим, — деди Шабан.

Тенълер, соьйлей-соьйлей, каналга да етилер.

— Оллахый, Шабан, — деди Йолмамбет, — муна бизим кув шоьлликти сувга кандыргандай сув келеек деп билмеймен.

— Неге дейсинъ, Йолмамбет?

— Аьше, каратагы, кайгадер сув керек.

— Э, Йолмамбет, муна шоьлликти сувгарган тувыл, оны тенъиз эткендей куьш те бар бизим кыралда. Оны билесинъме?

Йолмамбетке Шабан атамсыйтагандай болып коьринди. Ога канал да, сув да эртегиде айтылатагандай болып эситилди. Онынъ акылына бирден Степной туьсти, юреги аттай тепти. «Белки, Базарханды коьрип олтырсам ша, онда барсам», — деп ойланды ол.

Яслар, соьзге кызып, шоьллик беттен йылысып каранъалыктынъ келгенин де сезбей калдылар.

— Сендей болсам, Йолмамбет, артыма-алдыма карамай, кетерем, не бар мунда? Анда дуньяды коьрерсинъ. Акыллылардан акыл уьйренерсинъ, акылсызларга акыл уьйретерсинъ. Давай кеттик, — деп тиледи Шабан Йолмамбетке.

— Акыл бергенди билмеймен, а акыл уьйренмеге керекпиз, Шабан, — деди Йолмамбет.

— Уьйренерсинъ, аьше.

— Ойланайым, ювыгым. Меним де куллык этетаган ерим бар. Ондагылар ман да кенъесейим, соьйлесейим.

— Олар сени оьмирде де йибермеслер, — деп шекленди Шабан. — Оларга да куллыкшы аьдем керек.

— Куллыкшыда тувыл куллык, Шабан. Оьтемис-акай ман кенъеспей, мен бир зат та айталмайман.

— Аьруьв аьше, ойлан. Арт карагандай сенинь киминъ бар мунда?

— Шабан, — деди Йолмамбет, сораыймма, сорамайымма деп, эки акыл болып. — Сораягым...

— Не дейсинъ?

— Дуньядынъ аьлин ким белди. Сен мага адресинъди айташ.

— Ва, тувра завод «Молотка» салып келсенъ, мени таптынъ. Туьсиндинъме, э?

— М-м, — деди Йолмамбет эм ол баска бир зат та сорамады.

— Вот, эне сондай куллыклар, — деди Шабан, — бир коьзине карамай кел.

— Кой кетейим, — деди Йолмамбет, — коьп олтырдык.

Шабан бир кесек ер озгарды Йолмамбетти.

— Келмей калма, Йолмамбет, — деп яне бир тиледи айырылысыягырып Шабан.

«Аьжейип, калай бек туьзелген Шабан. Уьсти-басы да туьзем. Аьжейип, халк айткандай, муьйизин тазалаган. Созин де не аьруьв келистирип соьйлейди. Айтывы акыйкат, кимим бар меним арт карагандай», — деп ойлана кетти Йолмамбет Оьтемис-алар бетке.

Бара турып бос калган юрты бетке карады. Эм аяклары оьзи-оьзиннен сол бетке бурылдылар, яс, тартынып ян-ягына карана берип, барды. Бирев де расып олтырмагай эди, бос калган юртта туьннинъ бир ортасында не этеди экен дер деп, кавыфланды ол.

Каралдыларына орам беттен кирмей, арт беттен, авладан кирди. Авладынь ишин уйкен калынлык басканын коьрип: «Юртта аьдем болган болса, бу буйтип болар эдиме?» — деп ойланды. Уьйдинъ каршыгасында токталды, тоьгерекке кулак салды.

Авыл ятардагы тынлыкка коьмилип бараятыр эди. Тек алды бетинде бир ийт уьреди, ога баскалары тавыс косадылар. Йолмамбет кешеге тынълайды. Кеше тынык. Юлдызлар, куьлп-куьлп этип, быдырайдылар.

Куынтувар бетте, сав калакайдай, толып келеятырган ай юзеди. Бирден ол, бир зат эсине туьскен аьдемдей, сескенип алды, туьзтабан уьйдинь эсиги бетке барды. Эсиктеги кишкей шойын киртти ыслап карады. Кисесиннен яркак бокшады шыгарып, оннан ашкышты алды. Ашайымма, ашпайымма деп, эки акыл болды. Таьвекелленди де, киртти ашты. Яны сескенмей де калмай, босагадан тартына берип, абытлады. Бос калган уьйде кешелерде шайтанлар болатан деп бала болып анасыннан эситкен хабары эсине туьсти. Эти йьбыр-йьбыр этти. Сонь, оьзин-оьзи соьгип:

— Балалардай, болмаяк затты эсинье аласынь, — деп уьйге кирди.

Уьйдинь кишкей терезелериннен пештинь ишине айдынь ярыгы куьнъирт болып тиеди. Яс уьйдинь ишине тешкерип карады. Оннан барып эски токалбас агаш орындыкка олтырды. Соьйтип олтыратаган эди орындыкта онынь акасы. Яс олтырады, эсине анасыннынь юриси, турысы, соьзлери туьседилер.

Эне, ана ерде, пештинь янында, анасы Аминат куьйтенъ-куьйтенъ этип казан асатаган эди. «Мунавын еш, анавын ишеш, акыллым», — деп, Йолмамбеттинь тоьгерегиннен айланатаган эди. Ястынь ашагысы келмейди, анасына эркелейди, онынь юрегин кыйнайды. Ах, соьле анасы болса деш. Айткан соьзинннъ биревин де ерге туьсирмей этер эди. Орындыкта оны олтыртып, оьзи казан асар эди. Мунавын ашаш, анавын ишеш деп, алдына туьрли асларды салар эди. Аман да, йок, дунья кезип излесенъ де, тавып болаяк тувыл энди анады. Тек окында коьз алдына онынь суьндери келеди, юмсак соьзлери кулагына шалынадылар. «Абай, эситесиньме, абай? Мине яппа-ялгыз яшап та турыман. Авырган да, сызлаган да этпеймен», — деп йьбырдайдылар ястынь эринлери. Ол олтырган ериннен турды да, энъкейип орындыктынь астына карады. Бир зат та коьринмеди каранъалыктан. Коллары ман серместирип карады. Бар! Анасыннынь аьдуьвлеп йьйган муьлки сап-сав. Йолмамбет сак болып орындык астыннан

агаш сандыкты шыгарды, кисесиннен боъз кол явлыгын шыгарып суъртти. Сойтип суъртетаган эди оны анасы Аминат. Сандыктынъ капкашын ашты. Мине анасынынъ улынынъ авлетлерне деп сымарлап йыйган затлары: куъмис тоъстуъйме, соявлары бирер суъем болып турган белбав. Оннан яс сандыктынъ касындагы бесикке карайды. Йолмамбетти анасы аъдувлеп боълеп оъстирген бесик, оны тербетип йыр йырлаган бесик. Ястынъ эсине анасынынъ окында айтатаган йыры туъседи:

Аъдий, аъдий, ай балам,
Айдарынъ алтын, ай балам,
Аъдий, аъдий, ай балам,
Акылынъ артык, ай балам,
Аъдий, аъдий, ай балам...

Йолмамбет оъсип еткенде, абасы бесикти де, ырым этип, Йолмамбеттинъ авлетлерине деп, сымарлап йыйды. Бир уыйкен карзынады йыйгандай этип йыйды. Ялгызынынъ кызын, улын тербетеек болып, мырат этти. Аман да...

«Кой, кеш болды да», — деп сойленип, Йолмамбет уыйден шыкты.

Ол баъленше кайта Базархан-алардынъ уыйлерининъ касыннан озды, сак болып тынълап озды. Уыйдинъ ишинде шырак янатаган эди, болса да, терезе яювлардан Йолмамбет бир зат та коъралмады. Тек кербаз Боташтынъ басын коъре калды бир кайта. Йолмамбет ювык келип терезеден карайым дегенде, каралдыдан абалап ийт шапты. Яс корадынъ тасасына букты. Барак сол саъат уъргеиъ токтатты да, ярбанълап яс бетке барды.

Барак Йолмамбетти таныды. Ярбанълады. Аман да, куъндиз ясты орамда коъргенде, Боташ танымады. Коърмегенсип, озып кетти.

«Ийттинъ экеш, ийттинъ оъзи таныды, суыйнип, ыйнаклады, а Боташ бурьлып та карамады... Аъдем, карарсызланса, не яман болады! Ассы болады экен. Не аъжейип», — деп яс кыршынды.

Эртенъ мен Йолмамбетти акасынынъ иниси Калмурза уянтты.

— Коьрип шыгайым деп келдим, — деди ол кыпынълап. — Кырга бараятырман.

Бозтувган Калмурзага ык бермей карады. Олтыр деп те айтпады. «Ай сен де кардаш боласынъ. Пишеньнинъ айтканыннан шыкпаган, пишединъ пишеси», — деп ойланды кыскаяклы, балт-балт этип турган кисиге карап.

Калмурза кеше танъ аткышай кайтип уйкламай шыкканын, кайтип ятарга дейим пишеси мен урсысканын айтпады. Ол затлар Йолмамбетке кереги де йок эди. Бозтувган айткандай, пишесин басына миндирген Калмурза оьзи тувылма? Эндигиси суьйсень — йылан, суьйсень — йыланма.

Калмурза айлак юмсак, йигерсиз ян эди. Байынынъ сол кылыгын тамам билип калган пишеси не суьйсе, соны этип туратаган эди. Оьзи бир уйли, аьдем суьймес бирев эди. Бирев каралдыга кирсе, кабагына-касына кан ыып, боьтекей сыпатлана коятаган эди. Калмурза уьндемей оьз каьрин коьретаган эди. Пишесине тамам ашувланса: «Эрнинъди-бурнынъды ялап, сен деген коьтересин обарсынъ», — деп, куьбирденер эди.

Йолмамбеттинъ атасы кавгада калып, анасы оьлгенде, пишесине Йолмамбетти асыраяк, деди Калмурза. Аман да ол зат эсине де кирип шыкпады Шайдаттынъ. Калмурза Йолмамбетти кисидинъ колына тентиретпеек, онынъ, биз болмаса, бирев де йок дегенде, пишеси, авызын шарыкыктай этип ашып, байына: «Уьйтип айтатаган болсанъ, сен оьзинъ де тентирерсинъ! — деди. — Авырмаган басыма явлык байламага не казага калгаман». Калмурза пысты, Йолмамбетке яны авырса да, колыннан бир зат та келалмады.

«Кардаш тувылым, юреги ийиди», — деп ойланды Бозтувган, Йолмамбеттинъ Калмурзады кушаклаганын коьрип. Калмурза ястынъ савлыгын, аьлин-куьнин сорады, Бозтувган уьйден шыккан вакытта, ян-ягына ка-

рана берип, тоъс кисесиннен шыгарып яска он маънетлик кагыт акшады узатты.

— Сав бол, Калмурза-агай, — деди, тартына берип Йолмамбет, — акшам да бар, кийимим де бар. Трудоденьге дуныя ман бир зат та алгаман. Агай, керек болса, мен сага берейим.

— Йок, Йолмамбет, керек тувыл. Оьзинъе керегер. — Сонъ асыкты. — Йок, Йолмамбет-бебем, каерде юрсень де, йигиттей бол, куллыкка кешигеятырман.

— Сен йигиттей бол, Калмурза, ол, Алла айтса, йигиттей болар, — деп куьбирдене калды Бозтувган уьйден шыгып кеткен Калмурзадынъ артыннан.

Сол куьн Йолмамбет те отарга кайтты.

14

Ол ойлана кайтты. Энди онынъ ойлары тагы да коьлемлестилер, бири-бирининъ уьстине уьймеклестилер. Узун йолдынъ бойынша таъвесилмедилер. Йолмамбет биревининъ де сонъына шыгалмады. Алдына салган сораулардынъ биревине де явап табалмады.

Базархан байга кетти. Собьитип онъып-оьсип яшарма экен? Яшаса — оқырма экен? Оқыса — онъарма экен? Белки, аьел басып оқымаса ша? Ким биледи? Ким биледи дуныядынъ аьлин?

Йок, энди Йолмамбетке авылда эткендей зат йок. Кими бар онынъ мунда? Бир Базархан эди ойланатаганы, коьрмеге аьсирет болатаганы. Ол... Ол да сеннен кашты. Сени калдырып кашты. Кардашынъ-кавымынъ ша? Калмурза пахырма? Пишесининъ касында хош келди айтпага коркатаган кардашымма? Киминъ бар? Артынъа карагандай биревинъ де йок. Тап бар болганда не этеди? Ана дуныяга кетеек болмайсынъ да. Эне Шабаннынъ оьз кардашы да яшайды авылда, келип коьрип кете турады. Шабаннынъ айтувы, оллахый, акыл. Отарда эсли киси юрмеге де боляк. Мен, мендей яслар анда керек. Мендей яслар бир усталыкка уьйренмеге кереклер. Оьмири калгып турган шоьблик энди гиси уянаятыр. Заводлар салынаятырлар, нефть шы-

гып баслады, а сув аькелмеклик демеклик не муьшкил оьзи?! А сен, Йолмамбет, эректен карап тураяк бола-сынъ. Ойлан. Шабан алал аьдем. Болаяк-болмаяк зат-ты ол айтаяк тувыл. Калада кайдай халк коьп, коьнъ-илинъ де ашылар, аьдемлерди де коьрерсинъ, дуныя коьрерсинъ, дейди. Соьле мени кыйнайтаган муна ой-ларым шашылмаспа экенлер? Артыма карагандай не бар? Кетейим... Токта, токта, Йолмамбет, кетейим деген не соьз ол оьзи? Оьтемис-акай ша? Мени кар-тайганда ялгыз калдырып кетейик болып турысынъ-ма шоьлликте, десе ша? Мен сени тасламадым да ял-гыз, каравсыз калдырмадым да. Билгенимди сеннен кызганмадым, уйьреттим, яланъаш, аш болмадынъ, кыйын йылда бир кесек оьтпекти оьзим емей, сага егистип турдым да. Мутынъма, э? Энди оьзинънинъ колынъ оьзинъе еткен. Бувдай мазаллы яс каерге бар-санъ да, оьзинъди карарсынъ. Мен энди кимге керек-пен? Сосы кув шоьллик пен сакалы ак кувдай карт экевлери бир-бирлерине керек. Экевлери бир-бирле-риннен айырылмаслар. Шоьлликтинъ топырагы бо-ларман. Экевимизге айырылув йок. Экевимиз де бир-дей эслимиз, экевимиз де коьтерип болмастай авыр-лыкты да коьтердик, яхшы затларды да коьрдик. Ку-дайым таалам айырмасын сеннен, коьпти коьрген шоьллигим. Аллагув таала ыйман берсин, ыйманнан сонъ аьжел берсин мунда.

Мен де, Оьтемис-акай, шоьлликти тасламайман. Сени де тасламайман. Эситесинъме? Шоьллигимиз-динъ аьруув болаягы акында айтаман. Оны аьруув этееклер, биз, яслар, дейди Шабан. Уьшин, Оьтемис-акай, биз болмасак, ким этеек? Эне бир кесек яслар канал казбага кеткенлер. Шоьллигимиз кургак, сув-дан анъкыган, ол сув коьрсе, кардай карзына бере-ек, дейдилер. Ол заманда, Оьтемис-акай, сабатлеп куйыдынъ касында кадалып турмасынъ. Эне ана за-мансыз саргаятырган ювсан да куьзге дейим коьп-коьмек болып турар, коькте ушатаган куслар да биз бетлерден, сув излеп, баска якларга ушпаслар. Бизим ерлерде турарлар...

— Айхай сени, келсе — керек тувыл деп ким айтар эди, улым. Аман да, оьмири сувсыз, кургак шоьлликке сув кайдан келе койсын? Кудайым этемен десе — этер, ол болмаса, бизим муна шоьллик сув коьрер деп билмеймен.

— Коьререк, коьрер, Оьтемис-акай, халк соьйтип айтады. Оькимет соьйтип айткан, дейдилер. Бизим оькимет куьшли, карувлы. Этемен десе — этер.

— Оькимет айткан деш? — деп карт кулак салады.

— Аьше, Оьтемис-акай. Тек оны казбага коьп аьдем керек. Коьп аьдем керек Степнойдагы заводка да, дейдилер. Онда салынатаган завод эгиншилерге керек машинлер шыгараяк, дейдилер. Оьтемис-акай, шоьлликке коьп зат керек. Мен де колымнан келген бир затты этпеге керекпен. Солай тувылма, акай?

Карт уьндемейди. Ойланады. Шабаннынъ авызынынъ сувы курып хабар айтканын, ах, Оьтемис эситкен болса деш. А соьле Йолмамбеттинъ айтканына бир яртысы ыйнанады, бир яртысы ыйнанмайды.

— Оллахый,— дейди карт койшы шекленип, — онысын бир де туьсиналмайман. Ким биледи оны?

...Оьмир-оьмирлери ата бабалары сосуьйтип яшап келген карт аьдем янма-ян кайдан туьсинсин ол затка?! Кайдан келе коаяк сув, кайдан шыга коаяк кара ерден май, уьйлерди йылытатаган от? Олар да бир букланган затлартагы, Йолмамбет, эсте-туьсте болмаган затлар. Бизим шоьлликке тенъизди актарсанъ да — ютар. Кумга сув туьттирип болама, — деп, Оьтемис куьбирденди. Яска, солай тувылма айтувум дегендей болып, тигилип карады.

Яс та уьндемейди. Ойланады. Карттынъ соьзлери-не кулак салады.

— Мени ялгыз калдырма, улым, не болсак та бирге болаяк. Эндигиси меним картлыгым етти. Энди отар сага аманат. Кой багып келеятыр сенинъ ата-бабаларынъ. Баска куллыкты олар кайдан билгенлер? Оларга баска каьр кереги де йок. Ата-бабаларымыз этип ке-

леятырган кабримиз, соннан алла айырмасын. Эсите-
синъме, улым, айырмасын. Мал — ырызкы, берекет.
Малдан айырылса, ногайга яшав барма?! Тынъла карт-
ты. Ол бос созлерди айтпас.

— Аьше кайтейим экен, Оьтемис-акай?

— Кайтетаган, айттым да. Мени ялгыз кайтип кал-
дыраяксынъ? Мен сага ийгилик йорыйман. Туьсин,
улым.

Йолмамбеттинъ кулагына Шабаннынъ созлери
шалынады:

— «Йок, Йолмамбет, авыл, мал деймиз де, арт ка-
раймыз. Бизим куьнимиз алдыда. Алдыдагы яшавы
шоьлликтинъ кайдай болаяк, оны билесинъме? Шоьл-
ликте завод та, нефть те, терек те, емис те, аслык та
болмага тийисли. Олар болар уьшин, бизим коллар
керек, а сен коркасынъ. Сен де сол исте ярдамласпага
керексинъ де. Сен ясынъ, шоьлликтинъ яслыгы — ке-
леектинъ яшавы, сеники. Эситесинъме?»

— Кайтейим аьше, Шабан?

Йолмамбет серпилип ян-янына карайды. Тобгер-
гинде бирев де йок. Кув шоьлик. Кишкой арба йол ман
яс яппа-ялгыз озьи бараятыр экентагы. Болаяк-болма-
як затларды куьни-бурын буклап бараятыр экентагы.
Белки, ким биледи, Оьтемис-акай уьйтип айтпаяк бол-
са да?!

Тагы да Базархан туьседи эсине. «Кой, сол ойлар
мага ношагандай неге ябысып калганлар ды?» — деп яс
атын тезлетти. Эште, Оьтемис-акай оны кешикти деп
карай болар. Ат йортады. Ястынъ Шабаннан эситкен
уьйкен хабарды карт койшыга айткышай юреги теле-
зийди.

Кув шоьлик коьз етпеске созылады. Куьнтувардан
эскен енъил ел йылгынлардынъ басларын шайкайды.
Йолмамбеттинъ коьзине кара ерден нефть атылып шы-
гып тургандай, шоьлик пен шувылдап сув агып барая-
тыргандай болып коьринеди. Уьйкен актереклердинъ
япыраklarын енъил ел сувсылдатады. Бир затлар ай-
тадылар. Яс оларга кулак салады. Коьзлери тоймай,
мери канмай, кенъ коьсилеп яткан шоьликке карай-

ды. Шоьллик яп-ясыл. Шоьллик коьтере бап-баска болган.

Даьмбир-дуьмбир этирип, аттынъ туяклары каты тув ерди тоьбелейдилер.

15

Ястынъ ойлы экенин Оьтемис-акай сезди. Тек бир де онынъ не ушин тоьмен болмага керегин билалмады. Ястынъ коьнъилин авляяк болып, ол туьрли такпаклар да айтып алды. Баска заманларда яс оларды авызын ашып тынълар эди, айташ, акай, тагы да айташ, деп тилер эди. А соьле... Такпак соьзди, йырды бек суьетаган яска бугуьун не бола койды? Ол бугуьун карттынъ сыбызгысынынъ тавысын да эситкиси келмеди.

Оьтемис-акайдынъ сыбызгысы йырлап басласа, аьдем тувыл, ян-янувар тынълайды шоьлликте. Коькте ушып барган кустынъ оьзи де токтала берип, тынълайды, дейдилер Ыргаклы авылдынъ аьдемлери. Уьшини — ушин, халк билмесе айтама?! Бу бетлерде Оьтемистей сыбызгыды уста йырлаткан аьдем йок. Карт койшы сол оьнерин кызганмай Йолмамбетке де уйретип баслады.

— Йыр деген, улым, аьруьв зат. Аьдемнинъ не кайгысын да тым-тыракай этип шашады, коьнъилин ашады. Боьтен де мине шоьлликте юрген аьдемлер йырсыз болалмайдылар. Йыр йырласа, аьдем оьзин халктынъ ишиндедей коьрип кетеди. Ялгыз экенинъди де мутасынъ. Солды да, Йолмамбет, йырга уйрен, сыбызгы тартып та уйрен, домбыра да шерт. Билгеннинъ зарары йок.

— М-м, — дейди Йолмамбет, — адавыс болгыр, колларым келиспейди сыбызгыга, акай. — Сыбызгыдынъ тесиклеринде бармакларын йыбырдатады.

— Бир зат та тувыл, улым, соьйте-соьйте уйренерсинъ, тек каьр эт. Каьр этсе, айваннынъ оьзи де уйренеди. А йыр йырламага сенинъ давазынъ аьруьв. Кала, мен тартайым, а сен муна йырды айтып караш.

Сыбызгыдың тартылуы шоьлликке зангырап кетеди. Ястынь ашык тавысы конгыравдай зангырап шыгады:

...Толкынласкан ана Эдил,
Толкынласып, меним халкым
Конган юрт.
Топарласып маллары,
Карзына, наьвмет
Толган юрт.

Кенъ оьристе койлар, кумырскадай яйылып, отлайдылар. Йолмамбет сыбызгысын йырлатады. Ястынь кайгысы, ойы йыр ман тыска шыгады, тоьгерекке яйылады. Ястынь йырын койлар да тынълайдылар, тынып тынълайды камбактынъ артына бугып шал коян. Тынълайдылар кызыл ийзен, боз ювсан, кыл йылгын... Оларды енъил ел сыбырдатады, олардынъ яска янлары авырыды.

Йолмамбет йырлайды. «Кызыл-гуьл мен Карайдарды» йырлайды.

Арманышлы тувылман
Сени алмай калган сонъ,
Ястан бери, Кызыл-гуьл,
Кобъилим сенде болган сонъ,
Не этейим, Кызыл-гуьл,
Меннен амал озган сонъ,
Оькинмеймен озганга,
Белки, сонгы хайырды.
Ыйкрамсыз бу дунья,
Кызыл-гуьл, сеннен айырды...

Бурын заманларда ярлы яска байдынъ кызы барган йок. Соьле де колайлы ердинъ кызы колайлы ердинъ ясына барады. А сендейлер, Йолмамбет, оьзиндей бир оьксизди таппага керек, юрканынъа карап коьсилмейтаган сага не айтайым. Солайма, ювыгым?

Ол ойланады. Токта, токта, кайтип айтаман ды сосы мен. Бурын байдынъ кызы ярлы ясты суьйсе,

атасы, анасы бермегенлер, кыз суьйгенине баралмай дуньядан кешкен. А соьле, соьле ша? Соьле, суьймегенинъе бар деп, кызды бирев де зорламайды да. Зорлап та бир кара. Базарханды аягын-колын байлап ким бергенди? Оьзи барган. Оьзи разы болып барган. Бурын-аьли дегеннен, не маьне. Суьйген — барган. Онда не соьз бар. А мен келемен де алай-пылай деймен. Коьтере бос меним соьзлерим. Базарханнынъ акында ойланган да этпе, ювыгым. Онда сенинъ ишинъ йок. Онынъ ойын ойлангандай, каьрин шеккендей аьдеми бар. А сен, Йолмамбет, оьзининъ каьринъ азба — шашыннан коьп. Мине сыбызгынынъды тарт, койларынъды бак! Бак! Сыбызгыдынъ йинъишке тавысы шоьлликти бийлейди,

Оннан Йолмамбет Оьтемис-акайга кайтип оьзининъ ойын айтаягын ойлайды. Эки куьн болаятыр айтпага батаялмайтаганы. Кайтип соьзди келистирип басламага керек? Билсенъ оны. Бар маьнесин таба бил.

Йолмамбет кос бетке карайды, йыбыр-йыбыр этип бирев бу бетке асыгады. Яс тешкерип карайды.

— Ва, Оьтемис-акай экентага. Мен аска келмеди, неге калды экен деп, яны тыныш таппай, келе болар, — дейди яс, карттынъ куьн иссиде келеятырганына кыйналып.

— Уьй соьнмегир, Йолмамбет, сен аска келер деп, карай-карай коьзлерим талды. Болмаганда даяналмай, мине алып келдим, — деп карт ястынъ касына кола кастрюль, ишинде туьй бастасы ман саплы агаш аяк салды. — Аьдем, улым, асты заманында ашамага керек болады. Ол болмаса...

Карт, туткан кисидей болып, яс бетке карайды.

— Акай, неге кыйналдынъыз, мен аьле де аш болган йокпан. Биразлай бараяк болып туры эдим.

— Уьйткен не соьз ол оьзи, уьй соьнмегир! Туьнегуьннен бербетин соьйтип айтасынъ, соьле-аьле олтыр да, асынъды аша.

Йолмамбет олтырып асын ишеди. Карт, йыбыр-йыбыр этип, койларды тешкерип карап шыгады. Оннан ястынъ касына келип:

— Ана куртлаган койлар аьруув болаятыр экен. Ювсан ярасты, уый соьнмегир, — деп суьйинеди. — Сен, мага карама да, ашай бер, ана шоьлмектеги ювырттан да симири. Таьп-таьтли ювырт.

— Болдым, акай, алхамдулилла, — дейди Йолмамбет, савытларды йыйыстырып.

— Таьвесип иштинъме, улым?

— Аьше, акай.

— Ас болсын, Йолмамбет.

Куьн, телетиндей болып, кыздырады. Туншык, ястынъ куьнге куьйген бети йылтырайды, кенъ манълайыннан, тамшы-тамшы болып, тузлы тер агады.

— Шылбыр терге туьстик, калай бек исси ди, — дейди яс.

— Манълай терисин бес тоьккен аьдемнинъ еген оьтпеге алал, — деп яваплайды Оьтемис-акай.

Йолмамбет уьндемейди, кара кийиз боьркин шешип, терин суьртеди. Оннан ак кола флягады шайкап карайды.

— Иссиде, улым, сувды коьп ишпе, авызынъды шайкасанъ да болаяк.

— Ишемен десенъ де йок, акай, биразганакай калган.

— Сув ишкеннен эсе, Йолмамбет, ювырт иш, сувсынынъды шалт кандырар.

Яс шоьлмектен кой суьтиннен уйытылган ювыртты симиреди.

— Улым, мен кетейим энди, кешки астынъ каьрин этпеге керек.

— Аьруув, акай!

Карт, аз-маз куьдирее берип, кос бетке йоьнейди. Оьз каьрин этпеге йоьнейди.

Йолмамбет отарды баска оьриске айдайды.

Тагы да кеш болды, тагы да Йолмамбет бир зат та айталмады. Уьндемей карт пан яс кешки асларын иштилер. Оьтемис уьллесин якты, куьндиз баслаган кыл арканын оьрип баслады. «Не болса да карттынъ коллары бос турмага Алла оьмир эткени йок. Неден асыгыслы болган сол бирев аркан да», — деп ойланады яс.

— Аьше, Йолмамбет, — дейди карт койшы, ястынъ ойланганын сезгендей болып, — аьдем бир каьр этсе, заман шалт кетеди. Сонынъ уьшин йыбырдайтаганым, зарары барма эткеннинъ, курткага бузав йип болар, Алла буйырткан болса.

— Болаягына не соьз бар? Карап турмайсынъ, деймен, Оьтемис-акай.

Карт йоьткиреди, Йолмамбет бетке карайды. Оттынъ ярыгында карттынъ шырайы суслыдай болып коьринеди.

— Улым, — дейди карт, акырын соьйлеп, — сен окында книгалар окыйсынъ, олар ман юбанасынъ, а мен окымайман, окып та билмеймен. Солай болган сонъ, мен де бир зат этпеге керек тувылманма?

«Ах, коьтереси де сендей болып куллык этсе, акай», — деп ойланады яс. А карт ол арада:

— Йолмамбет, эситесинъме, Йолмамбет, ана туьнегуьнлерде окыйтаган книганъ кайдай эди сол? — деп сорайды.

— «Кочубей», Оьтемис-акай. Аьруьв книга, дия?

Карт кесев мен отты коьсийди, кургак койтезек, кешеги шоьбликтинъ туьпсиз бийик коьгине ялынын яйып, кызувланып янады.

— Оллахый, Йолмамбет, — дейди Оьтемис, тамагын кырып, — ол Кашубей болмас, а Каншаубий болар, эште, эситкеним бар, айлак йигит аьдем болган экен. Оьзи де, улым, биз бетлерден.

— Аьше, Оьтемис-акай, айтувынъ тувра, муна бизим шоьлликте кавга эткен.

Карт койшы кишкей тезек кызув ман уьллесин ягады. Тынысын авыр алады.

— Йолмамбет, яшав дегенинъ аьлемет. Биревлер, эне сол Каншаубийдей болып, яп-яслай дуныядан кетдилер. Яшамайдылар, меним уьшин халкым яшасын дейдилер.

Йолмамбет тынълайды. Карт койшы кара кийиз боьркин манълайына басады, уьллесин бувдакландырады:

— Менимше, Йолмамбет, яшавы тып-тыныш болып озган аьдемге дуныяда яшаган деп те айтып болмас. Ондай аьдем дуныяда бир зат та коьрмейди. Тек оьзининъ уьйин, оьзининъ каьрин коьреди. Баска аьдем уьшин ондай аьдемнинъ касыры да каврамайды. Ога баскалар — янмаса, куьйсинлер. Эне сондайлар коьп те яшайдылар. Неге десенъ оьзининъ кайгысын болмаса, баскадынъ кайгысын этпейди.

Яс Оьтемис-акайдынъ соьзлерин сак болып тынълайды. Аьжейип тувылма, ол соьле болмаса, яшавдынъ акында буйтип айтып Йолмамбет бир де эситкени йок.

Карт уьллесин тартады. Йолмамбет отка тезек салады.

— Сен, Йолмамбет, — деп карт яна баслайды, — янъы книгалар сатып алтагы. Окув деген аьруув зат, мине биз калдык сокыр болып. Сиздей ясларга оқымага, коьтере затты да билмеге керек болады.

— Каерден алаякпан, акай. Бизим туькенде йокты да.

— Базардан аькелмеге керек.

— Мен базарга бармайман да, акай, барсам, аькелер эдим.

— Алла буйыртса, Йолмамбет, энди базарга бара калсам, сени де ала барарман. Сен книгалар аларсынъ, а мен суьликлер аларман. Суьликлер де аьруув затлар.

Суьликлердинъ атын эситкенде, Йолмамбеттинъ эти йыбыр-йыбыр этти. Бир кайта Оьтемис акай аякларына бес-алты суьликти каптырып турганын коьрип, дуьмле муьшеси калтырап, олар карттынъ савлай канын сорып алаяктай коьрип коркты. Соннан бербетин ол, олардынъ атын эситсе де, сескенип кетеди.

— Улым, суылик аьдемнинъ аьруув канын сормай-таган, яман канын алады, — дейди Оьтемис-акай. — Аякларым сызлап баслаганлар, оллахый, суыликлер керек.

— Барсак, алар эдик, акай.

— Алла буйырткан болса, келеятырган базарга барармыз. Сен Карагерди минерсинъ, а мен Сеиттинъ атын тилермен. Сойлестикпе, Йолмамбет?

— Аьше, акай. Тек отарда ким калар экен?

— Бизсиз отар кырылаяктай коьресинъме, улым? Бир зат та болмас бир куьнге. Сеит-алар карай коярлар.

Карттынъ коллары, йыбыр-йыбыр этип, кыл арканды оьредилер.

— Шай кайнады, Оьтемис-акай.

— Аьруув туьстиме экен, караш, Йолмамбет.

Карт кой суьт катылган ногай шайды симирип, такпаклатып айтады:

Ногай шайым — сары шай,
Бал-секерден даьмли шай,
Денге лаьжин — даьри шай.
Даьрим меним — ногай шай.

Йолмамбет Оьтемис-акайдынъ, шай ишпесе, дуьмле кевдеси сызлайтаганын бек аьруув биледи. Эм онынъ шайды мактап-мактап симиретаганына карап завыкланады.

— Акай, мен отардынъ тоьгерегин бир айланып шыгайым, — дейди яс, шайын ишип болып, эм артынсыра шыгып кетеди.

Карт койшы шайдан сонъ, уьллесин ягады. Уьндемейди. Ойланады. Ога ойлангандай зат азба?

Ол уйдеги курткасынынъ савлыгы осалланганы акында ойланады. Йолмамбет акында да ойланады. Оннан онынъ эсине ювыклап келеятырган кыс туьседи.

— Оллахый, — дейди ол, — быйыл кыс каты болмагай эди, эрленлер айлак бек шалысадылар. Инлерине не коьп шоьп йыядылар. Куьзде эрлен инине коьп шоьп тасыса, кыс каты болатан, дейди халк. Кыс

каты болса, ем де коьп керек болады, йыйылган пишен етерме экен отарга, ярабий? Ким биледи оны. Карап, сыраф этпей шыктажланса, етпеге де болар.

Картты ойларыннан Йолмамбет айырды:

— Олтырасынъма, акай?

— Аьше, — дейди карт койшы. Онынъ соьйлегиси келмейди. Ойланады.

Йолмамбет те оззининъ ойларын ойланады.

Карт та, яс та уьндемей олтырадылар.

Куьнтувар беттен уьзик-уьзик кара булытлар шоьллик бетке коьшедилер. Эректе, кубыла бетте айындырык яркырайды.

— Явгай эди, Йолмамбет, ер аз болса да юмсар эди, — дейди карт, тыныкты бузып.

Экевлери де булытлы коькке карайдылар. Тагы да уьндемейдилер. Мунадай кешелерде койшылар уйкамайтаганлар. Сак болып шыгатаганлар.

— Йолмамбет, эситесинъме? — дейди карт.

Яс, эситпеген кисидей болып, уьндемейди.

— Эситесинъме, Йолмамбет?

— Не дейсинъиз, акай? — дейди, янтайган ериннен тура берип, яс.

— Кыймылдама, бираз мызгап алаш, оннан сонъ мен де мызгарман, — дейди карт.

Яс онынъ соьйтип айтатаганына тамам уьйренип калган. Ол соьйтип айтатаган, яс таьтли уйкыга кетсе, уянтпага кызганып, оззи танъ аткышай кирпич какпай шыгатаган йоллары да болатан. Оны Йолмамбет бек аьруьв биледи.

— Акай, соьйтип неге эттинъиз? Уянтсанъыз, — десе яс, карт, куьлемсирей берип:

— Мен, улым, уйкалагымды уйкалаганман. Карт аьдемге не уйкы керек? Танъда бираз коьзимнинъ кирин алсам да болады, — дейди.

Соны билип соьле Йолмамбет:

— Акай, соьле меним уйкым келмейди, сиз мызганъызтагы, — дейди.

Карт йобткиреди, уьллесине туьтин сыплап ягады.

— Аьруьв аьше, улым. Аз-маз мызгап алайым, — деп, ямышыды уьстине ябады.

Яс та уьндемейди, картты мызгатаяк болады. Аман да, карт мызгаялмайды, йобткиреди, уьллесин, бала каьмпет соргандай этип, сорады.

— Уйкламайсыз да, акай?

— Шоьлликке явын керек эди, оьрис яйнап кетер эди. Айхай сени, сув! Муна, мубарек, явмаса да — гуьрил-дейди.

— «Сув, айхай сени, сув», — деп кайтарады ишинен яс карттынь соьзлерин. Эм соьздинь келисип турганына суьйинип:

— Акай, шоьлликке сув аькелеек боладылар. Бирэки йыллардан бизим ерлерден сув агаяк, дейдилер. Сонынь уьшин канал казып баслаганлар.

— Соьйтип айтадылар. Ким биледи, улым, — дейди карт, ойлы болып.

— Айтувлары тувра, акай... Оннан сонь бизим шоьлликте нефть коьп, дейдилер. Ана Камыс-Бурын бетте ерди теседилер. Оннан нефть тапкан, дейдилер. Оннан сонь, акай, Степнойда уйкен завод салынган, — деди Йолмамбет.

— Оллахый, улым, аьжейип.

— Аьше. Шоьлик бир зат болмага туры. Газетте де язадылар соларды айтып. Йылкышы Джымайдынь улы Шабанга растым. Ол Степнойда куллык этеди экен.

— Не этеди экен, ярабий?

— Заводта, дейди, алатлар этип турады.

— Аьше, сув да келсе, нап та шыкса, шоьлик кайнады, алла акына, улым.

— Аьше. Келеек, дейди. Тереклер, бакшалар, бавлар оьсер, коьрмеге сав бол, деп аьдемди сукландырды. Тек аьдем керек, дейди.

Карт уьндемейди, ойланады. Шабан сага дуныяды куйып йиберген экентагы, деп ойланады. Койныньды кызыл юмырткага толтырган экентагы, оллахый. Эм оьзи, яс бетке бурылып:

— Йолмамбет, эситесиньме, Йолмамбет? — дейди.

— Э, акай? Не дейсинь?

— Шабан сага, бирге бараяк, демедиме?

Яс, эситпеген кисидей болып, йобтकिрди.

— Шабан авылда не этип юри?

— Кардашларын коьрмеге келген. Ана Ильяс авыр-сыныпты, сонынъ да савлыгын биле кетейим деп, келген. Энди кетеек болып калды.

— Э, эхе, — дейди карт, тагы да уьллесин сорып. А оьзи ишиннен ойланады: «Йолмамбет, мени ялгыз калдыраяк болып турысынъ болар деймен шоьлликте. Белки, баска ерде сага кыйын болса ша? Меним янымда сага аьруьвди де. Мага да аьруьв. Сен мага уьйкен эс боласынъ. Мен де сага. Анда ким сага эс болар, э?»

Яс каранъада карт бетке карайды. Мызгайым деп, ойланады. Акамнынъ йоклыгын да билдирмеди. Кайтип мутпага керек бу картты? Оьтемис-акайдай ийги аьдемди? Сен оны мутсанъ, Йолмамбет, сенинъ йолынъ да болмас. Ол ыразы болмаса, бир якка кетип бир кара. Оны ыразы этпеге керек...

Оьтемистинъ коьзлери юмык, аман да ол уйкламайды. Уьйкен ойда ол. Онынъ коьз алдына кишкей Йолмамбет келеди.

Ыстанынынъ йыртыгыннан тизлери коьринип, узын бойлы яс титиреньлеп туры. Ол тоьмен, балт-балт этип, бир колхоздынъ председатели Савкатка, бир де Оьтемиске карайды. Булардынъ кайсысы яныплы болар экен дегендей болып, карайды.

— Улым, Оьтемис-акай сени отарга оьзим мен аламан, дейди. Колынънан келгенинше ога колласырсынъ, ол да сага атанъдай болар, бир якка да тентиретпес. Биз де колымыздан келгенди кызганмаспыз, улым, — дейди колхоздынъ председатели.

Яс Оьтемис-акайга коьзининъ астыннан карайды. Ол ога суслыдай, айлак каты аьдемдей болып сезиледи. Сезилсе — сезилсин, не этеексинь?

Ол заманда яс, неге болса да, атасынынъ кардашы Калмурза мине соьле келмеге керек деп, карап турды. Аман да ол келмеди. Оьтемис-акай Йолмамбет-

ти уйине аькетти. Кыскаяклысы, янма-ян сув йылы-тып, ястынь басын ювдырды. Оннан байынынъ уйкен, кенъ кара боъз ыстанын уйтып яска кийгистти, аякларына кара сактыяннан шарыклар тикти. Эрте-си куьн Оьтемис пен Йолмамбет отарга кеттилер...

Бир неше йыллар кетти соннан бербетин. Бир куьн каты соъз айтып ястынь юрегине тиймеди карт койшы. Яс та онынъ айтканын ерге туьсирмеди. Экевлери бир-бирлерине телиндилер. Биреви ата болды, ана биреви улы болды. Соьйтип оза бардылар олардынъ куьнлери.

«Яс етеятыр, оьмири бойынша буйтип экевимиз бирге тураякпызба. Мен де дуныядан, энмегендей болып, кете коярман, ол яс, коьреек куьни, ишеек сувы алдыда. Соьлеги дуныяда колы бир усталык билмеген аьдем не ди оьзи! Ах, кайтип болса да Йолмамбетке бир усталык уйьретпеге керек эди» — деп соьйленеди карт, ястынь кайгысын шегип.

Авылда бирер яслар трактористтинъ курсына окымага кеткенлер дегенде, Оьтемис те Йолмамбетти онда йибереек болып ойланды. Онынъ акында колхоздынъ председателине де тиледи. Савкат, соьле керегинше яслар окыйдылар, энди бир диретке йиберермиз деп, соъз берди. Ол бирев дирет те неге ди узаклады. Белки, председатель Йолмамбеттей койшыдан айырылгысы келмей болар эди. Ол уйьтип ойланса — ойлансынтагы. Онда Оьтемис карттынъ не иши бар. Оьзининъ оьмири койшы болып келеятырганы азба?! Кайтип те айт, койшы карт соьлеги дуныядынъ коьрки усталык экенин, яс аьдемге кайдай да болсын бир усталык керегин анълайды. Аман да, оьмир дуныясы кой, отар ман келген аьдемге койшыдан аьруув куллык, оннан керекли куллык йоктай коьринеди бирерде. «Ия сага, яс аьдемге коьп затты коьрмеге, коьп затты билмеге керек, оьмири мендей болып неге кетпеге керек?», — дейди ишиннен баска бир тавыс.

Карт, ясты уянтып олтырмайым деп, акырын йоьткиреди.

Йолмамбет уйкламайды. Ол да карт акында, Базархан акында ойлайды эм карттынъ тынышсызланганын сезип:

— Мызгамайсызба, акай? — дейди.

— Сен ша? Мен, сен уйклайды деп, тураман да. А сен... Уъй соьнмегир, уйкла. — Карт йоьтकिреди.

— Уйкым келмейди, акай.

Карт не уьшин ястынъ уйкысы кашканын биледи эм уьллесине яна туьтин куйып ягады.

— Коьп ойланганнан маьне йок, улым.

Яс бир зат та айтпады. Бийик булытлы коькке карайды. Эне ана якта, куьнтувар бетте, Базархан туратаган кала. Ол соьле йылы орында уйклай болар. Сен, Йолмамбет, онынъ уьш уйкласа туьсине де кирип шыкпай боларсынъ...

Тынлыкты тагы да карт бузады:

— Шабаннынъ сол бетлерде куллык этетаганы коьп болама?

— Йылга ювык болаятыр. Соьле станок дедиме бир затта куллык этемен, дейди. Машинлерге алатлар этемиз, дейди.

— Аьперим, оллахий. Усталык детагы, уьйи соьнмегир. Усталык деген кайдай зат. Бизим оьмир не де болсын бир кетти. А сизинъ заман уьйтип кетпеге керек тувыл.— Карт туьтинин йыйы-йыйы тартады.

— Усталыкты этетаганлар аьдемлер, акай.

— Уьшин, улым, уьшин. Аьдемнинъ колыннан келмеек зат барма? Аьдем окында эринип алады. Ол болмаса... Даь, усталык билген аьруьв зат. Оьнерли оьрге барар, оьнерсиз — тоьмен калар, дейди халк.

Яс тынълайды. Тыста неге болса да Каравыз уьреди.

— Кой, Йолмамбет, авлага бир карап келейим.

— Мен де барайымма, акай?

— Йок, мен оьзим. Сен уйкла. Эртен соьйлесермиз.

Карт, уьллесин туьтетип, аз-маз куьдирейип, кос-тан шыгып йоьнеди.

Йолмамбет, мызгап алайым деп, ямышыга кымта-
нып янтайды. Аман да, уйкалаймайды. Карттынъ йоьт-
кирип тыста кезгенин тынълайды. Оннан неге болса
да, бир кесек заманга дейим тоьгерекке кулак салып
турды. Коьпке дейим тынълап турды.

Бир заманда, уйкысынынъ арасында, биревдинъ
уьстин кымтаганын сездн, «акай», деп йыбырдады яс.
Оннан уйкап кетти. Уйкамады кешеди карт койшы.
Ол кезди, окында, коска кирип, Йолмамбеттинъ таьт-
ли уйкайтаганына суьйинди. Ойланды, буклады, Йол-
мамбетти де, оны да кыйнайтаган соравларга явап из-
леп турды. Узак изледи. Танънынъ ярыгы ман ол бир
ойга токталды. «Барсын, дуньяды коьрсин, аьдем бол-
сын, бир усталык билсин, Йолмамбет энди бала тувыл.
Барсын, — деди ол оьзи-оьзине таьвекелленип. — Юрер
йолы ашык болсын, коьрер куьнлери ййма шувак бол-
сын. Барсын».

16

Коьп ерлерде юрмеген, болмаган яска тоьгерек як
аьжейип болып коьринеди. Йолмамбет, асыкпай,
тешкерип ян-ягына карай берди. Степной ондай уьй-
кен тувыл, шоьлликте янъы куралып келеятырган бир
кала. Кене де, ол Йолмамбетке уьйкен, шав-шувлы бо-
лып сезилди. Ол тас тоьселген кенъ орам ман куьнту-
вар карап барады. Коьз алдына авылы келеди. Ыргак-
лы ондай уьйкен де тувыл, кишкей де тувыл. Эки юз
кадер уьй болаяк. Кишкей уьйлери яйдакта, бир-бир-
лериннен эрек болып, шашырап конганлар. Орамла-
ры да, мундагындай туьп-туьз тувыллар, тар, кыйшык-
шуйрык. Степной, кайтип те айт, кала. Ыргаклы ман
экевлерининъ арасы атлы ман яявдай. Бар, биле бер,
неше казануьй болаягын мунда...

Яс зыранълайды. Эректе, онынъ алдында, бийик
дегенде бийик ожак, куьздинъ коьгине бувдак-бувдак
этип, карагошкыл туьтинин йибереди. Яс сол ожакка
карап барады. Онынъ коьз алдына узын муьштлики

уъллесин бувдакландырып Оьтемис-акай келди. Анда, шоьлликте тек карт койшыдынъ уъллеси бувдак-бувдак туьтин шыгарады бийик коькке, а мунда муна ожак аьйт деп туьтейди. Касыннан уьйкен машинлер тас йолды сенъкилдетип озадылар. Яс туьтеп турган ожак бетке зыранълайды. Ол орамда бир кисиден мунадай завод каерде деп сораганда, ол бирев онъ колын куьнтувар бетке тускап:

— Эне ана туьтеп турган ожак, бебем, — деди. — Туптура сога кара да бар.

Йолмамбет кенъ темир капыга келип туьгилди. Авыздынъ йогарында уьйкен буквалар ман: «Степовский завод «Молот» деп язылган эди.

Бу ерде онынъ кулагына темирлердинъ, бир-бирлерине согылысып, кыршылдаскан тавыслары, моторлардынъ гуьрилдевлери, курылыста ислейтаган аьдемлердинъ кышкырыклары эситилди. Ол мунадай шав-шувды бир де эситкени йок. Яс бир талай заман кулак салып тынълап турды, сонъ тоьгерегине коьз салды. Авыздан узак болмай бир уьш-доьрт аьдем соьйлесип турылар. Йолмамбет, тартына берип, аьдемлердинъ касына келип, Шабан Батырбаевти кайтип таппага болаягын сорады.

Соьйлесип турганлар янма-ян тындылар. Энь алдын ястынъ япалак кырпувлы тери боьркине карадылар, оннан астындагы эки тири кара коьзлерди коьрдилер. Сонъ карасларын ястынъ узын кара шепкенине, артынсыра аякларындагы кулакшын кара сактыян шарыкларына тасладылар. Энь сонъында бир-бирлерине карап алдылар.

— Шабан, дединъме, яс? — деп сорады эсли киси.

— Аьше, тукумы Батырбаев. Мунда куллык этеди.

Кисилер тагы да бир-бирлерине карадылар. Сонъ сол баягы эслилери:

— Юр, яс, мен сени конторга аькетейим, ондагылар туврасын айтарлар, — деп Йолмамбетти алып кетти.

Йолмамбет кийимининъ ер-ерине мазут юккан киси мен заводтынъ авызыннан кирди. Киреятырып ишиннен: «Хайырлы саьатке», — деди.

Конторда ол оьзининъ Шабаннынъ авылдасы экенин, оьзи де мунда куллык этпеге келгенин айтты.

Ама мундагылар явап бере коймадылар. Тыста йолыккан аьдемлердей болып, энъ алдын ястынъ япалак тери боьркине, оннан кара коьзлерине, оннан сактыян шарыкларына карадылар. Сонда бир толы кыска-яклы:

— Э, э, ана бирев ногай ясты айтасынъ тувылма? Аты ким эди? Токта, токта...

— Сосы мен орысша аьруьв туьсиндиралмайманма экен, ярабий,— деп кавыфланды яс, аьдемлердинъ буга туьйлексинип караганларын сезип. Эм оьзи, ятсырай берип, коьзининъ астыннан контордынъ ишин карап шыкты.

Бир эсли, юка бетли киси, коьзилдириклерин йыйрык манълайына коьтерип, буга битилип туры. Онынъ янында толы кевдели кыскааяклы. Онынъ да бу ягында, буга тигилип, эки, коькшил коьктей, коьк коьзлер карап турылар. Йолмамбет те ога карады. Толкынласкан сары шашлары явырнына яйылган, бурны йиптей йинъишке.

— Батырбаевти сорайсызба? — деди кыздынъ юм-сак, йинъишке тавысы.

— Аьше, Шабан аты. Экевимиз бир авылданмыз. Мен каьр этип сога келгемен.

Кыз ушып турагалды:

— Ол сменада болмага керек. А мен соьле-аьле сизге общежитиеди коьргистейим. Юринъиз.

«Юринъиз болса, юринъиз», — деди ишиннен Йолмамбет, кыздынъ артыннан шыгып.

Юка бетли, сары шырайлы кыз Йолмамбетти, тап бир эртеден аьсирет болып турган аьдемин коьргендей, куванып алып йоьнеди.

— Батырбаевтинъ кардашы боласызба, э? — деди кыз, сары окадай, толкынласкан шашларын арыкай коллары ман артына сыйпай берип.

Йолмамбет токталып алды да:

— Авылдасым болады, экевимиз бир тенъмиз, ол мени кел деп шакыратаганы кайзаман. А мен таъвекел эталмай турдым соьлеге дейим, — деди.

— Аьше, Шабан йолдаска кайдай алал. Аьдем де бар — яны да бар.

— Бу кайдан биледи экен оны, аьжейип,— деп се-йирсинди Йолмамбет.

— Мине муна уьй, экинши шарлагында яслардынъ общежитиелери. Шабан сменада болар, белки, а сиз тартынмай уьйге киригъыз. Болсынма?

— Болсын, карындас. Сав болынъыз.

Кыз, уьйди коьрсетип болып, яска суьйдимли шы-райы ман карады.

— Калай танъ кыз коьринеди, — деп кетти Йолмамбет общежитие бетке. — Аьдемди ярып ишине салаяк экен.

Шабан общежитиеде де йок эди, соьле калага шы-гып кетти, тезден келмеге керек, дедилер буга баска яслар. Уьйге кирип туртагы деп, шакырдылар.

Йолмамбет кайгырмас деп, унамады. Бир теректинъ салкымына барып олтырды. Арганы соьле сезилди. Боьркин шешип, кетерилген басын сыйпап алды. Оннан, бираз кабынайым деп, артпагын алдына салды.

Астан сонъ, ястынъ акылы алла-кайда шашылып, бу ойланып баслады. Неге ди онынъ эсине бирден: «Кетти излеп Менълысылувды Козкоьрпеш» — деген ой келди.

Аман да, Козкоьрпештей болып, Йолмамбет колына темир таяк алмады, аякларына темир ыдырык кий-меди. Анасын йылатып йол шыкпады. Анасы болгай эди, оннан соравсыз эсикке де шыкпас эди. Экинши-си, ол Козкоьрпештей суьйген ашыкярын излеп йол шыкпады да, ол куллык этпеге келеятыр. Онынъ эси-не келетаган аьдем дуныядынъ шетине кеткен йок. Ка-ерде экени беп-белгили. Онынъ энди оьзининъ уьйи бар. Сенинъ онда не ишинъ бар. Оны излеп те, сорап та кыйналаяк тувылсынъ. Базархан соьйтип Менълы-сылувдай болып кеткен болгай эди. А ол кайтпаска

кеткен, мага ол энди кайтаяк тувыл, ол энди баска биревдики. Боп-бос эсинъе аласынъ оны...

Неге боп-бос болады, сонынъ ушин тувылым онынъ мунда, калага келгени. Базархан болмаган болса, ол каналга кеткен болар эди. Кайдай ды бир ой оны асыктырды, Степнойга бар, баска ерди кой деп, коьнъилин коьтерди. Эм елбиретип аькелип мунда салды.

Степной, Базархан. Экевин яс йыйы айтты. Белки, эректен болса да коьрсем ша... Белки... Кайдай болган экен?.. Базархан ога бирде сол алдынгындай йип-йинъишке, тал шыбыктай белли, ап-ак, ботлашыктай болып, коьринди. Бирде алпа-салпа пише болып коьринди. Оннан ол оны коьтере басыннан алып таслаяк болып шалысты. Аман да, юреги ога тынъламады. Не аьжейипти! Аьдем деген озине ие болмайды. Неге экен, э? Сол ойдынъ сонъына бирев де шыгып болмаягын ол билмеди. Ол, белки, баска бирев меним орнымда болса, Базархандай аьдемди юрегиннен, юлкып алып, таслап кояр эди. А мен берли, — деп озин соькти.

Бирден мунынъ ойлары уьзилдилер, Йолмамбет мызгап кетипти. Коьзлерин ашып караса, мунынъ алдында, кушакларын кенъ яйып, Шабан туры.

— Аьперим сага, Йолмамбет, келдинъ. Юр, юр, уьйге бараяк, тыста неге янтайгасынъ? Сенинъ келгенинъди мага Ирочка айтты.

— Уьйткенинъ ким ди? — деп сейирсинди яс.

— Ким болсын, Ира деп бир кыз. Бизде табельщик болып куллык этеди.

Шабан, тоьбесининъ уьстинде аькеткендей этип, Йолмамбетти общежитиеге аькетти. Кеше яслар, кимде не зат болса, соны йыйып, конакты коьтердилер, тап бир кардашлары келгендей коьрдилер.

Шабан, яс баладай, куванды. Орысша да, ногайша да ойнады, йыр йырлады. Яслар май кажавласты.

«Кишкой заманда да оьткир эди, соьле айтпа да кой. Аьперим, оллахый», — деп Шабанга сейир этти Йолмамбет.

Шабан ман Йолмамбет, аннан-муннан сойлеп, туың ортасын авдырдылар.

Эртеси куың эртенъ мен Шабан Йолмамбетти заводтынъ конторына алып келди.

— Соыле заводка деп келетаган темирлерди, кербишлерди эм баска затларды тасыйтаган бригадка барып тур, бебем, — деди Йолмамбетти куллыкка алатаган киси. — Заводтынъ шав-шувына уйрен, заводты коыр. Оннан сонъ бир усталыкка уйрелермиз. Окытармыз. Тек эринме. Эне Батырбаев мине деген токаръ болып та туры. Энди де окыякпан, дейди. Биз де колымыздан келгенди кызганмаспыз.

Йолмамбет тек бир затка ыразы болмады. «Шабан ман бирге куллык этеек тувылман экен», — деп оькинди. Соны Шабанга да айтты:

— Бир зат та тувыл, Йолмамбет, — деди йолдасы ога. — Бирге турсак, бирге юрсек, сага тагы да не керек? Кайдай яслар бар мунда.

Йолмамбет ундемедди. Эне сойтип басланды онынъ янъы ерде яшавы.

17

Янъы электинъ бавы йогар, деген халк. Янъы келининъ де бас дегенлерде басы болды. «Келин, келин» деп таьтли соьзин айтып турды кайынанасы эки соьзининъ биринде. Бир айды да Базархан кайынанасына соьйлемеди. Ама уйде бир юма олтырганы сонъ, ол окувына барды. Барган уьшин, онынъ эсинде уй куллыктар турды.

Келин книгаларын алып окувына олтырды десе, яным-коьзим, мунавын эт, анавын эт деп, кайынанасы токсан куллык тапты.

Базархан эриспеди, книгады таслап, уй буйымларын этип юрди. Эртенге калган иске кар явар дегенге усап, Базарханнынъ эртен окый коярман соны деген дерислери окылмай, арт таслана бардылар. Таслана-таслана, тавдай болып, уйилди. Йолдасларыннан арт калды. Ога уялды. «Окув окыяк аьдем яп-яслай байга

баратаганма?» — деп юрегине тийди онынъ Ботай дейтаган тенъи. Куьннен-куьнге окувы ярты калып бараятырганын Базархан байына айтты. Оны эситип, кайынанасы алмай-салмай:

— Тас болсын сол окуп, ол да бир бойдак биревдинъ каъри! Уьйинъ бар, байынъ бар, сага неден керек окуп,— деди, тутып. Казгерей де анасынынъ соьзин аькис коьрмеди.

— Аьше, калай аьруьв окуп бараятырган еримнен, кайтип таслай кояйым, — деди Базархан байына, тоьмен болып.

— Окыр да дуныяды кырарсынъ, — деп селеке этти Казгерей. — Меним алдынгы шуманийим де ушитил эди. Оннан не маьне, бир затка яравсыз бирев болып шыкты.

Базарханнынъ юреги буздай сувуды. Ол, байынынъ пише алып йиберегинин сонъында, кеншек болып туьскеннен сонъ, эситти. Янды, куьйди. Алай да, булай да ойланды. «Кайсылары шуьшли экен?» — деген ой бир де юрегиннен кетпеди. Казгерейдинъ алдынгы кумык кыскаяклысы акында аьдемлерден де сорады. Биреви алай деди, баскасы булай деди. Базархан бир де маьнесине шыгалмады. Энь сонъында ол ойларды юрегиннен алып таслаяк болды.

Ама соьле мине байы алдынгы пншесин «шуманий» деп те туры. «Ах, сен деген аьдем мага да сондай бир ат тагаяк боларсынъ», — деп алды оьзи-оьзине Базархан эм йигерленип байына:

— Куллык кырганда тувыл, Казгерей, мен кайдай болса да, бир каьр этпеге керекпен де, — деди.

— Каьр дегенинъ не зат оьзи, Базархан? Мен каьр этемен тувылма? Этемен. Сенинъ энь уьйкен начальнигинъ тапканды да табаман. Эбин таппага керек яшавдынъ. Яшав — ол акша, — деп, Казгерей кара галифе ыстанынынъ кисесиннен япыракландырып баьленше кагыт акшады шыгарды.

Базарханнынъ коьзлери йыртылып кеткендей болдылар, ама ол айтпага соьз таппады.

Казгерейдинъ атасы Мамай авыл туькенлерге то-вар йиберетаган бир складта куллык этетаган эди. Мага кыйын болады деп, озине яндавырга ол улын да алган эди. Мамай, соьле Казгерей этип тургандай, уйге бир де мактанып келмейтаган эди. Кайтып ол, меним сапы-рып яшаганымды бирев де билип олтырмасын деп, бас-ка аьдемге сыр бергиси келмейтаган, ясыртын киси эди. Куллыгым авыр, анавы алып кашаятыр, мунавы йырып кашаятыр деп, йыланатаган эди.

— Акшадама аьше яшав?— деди Базархан, эсин йыйып.

Пишесининъ соьзин яратпай, байы топавызын тагы да бек коьптирди.

— Яшав — акшада! Акша болса, аьдемди де сатып алар-сынъ, аьвмедий пише.

— Сен не де айт, Казгерей, мага окувды тасламага керек тувыл деп, ойланаман.

Казгерей уйдинъ ишинде кезди. Бир кесек ойланып тургансыды. Сонъ атамсып:

— Оны коьрип алармыз, — деди.

— Окымага болаяк эди, тек мине уй куллыгы мыр-сатынъды мырсатка бермейди. Абанъ анавы этилмей калятыр, мунавы ййрап калятыр деп, коймайды.

— Аьше, аьдем келинди юсмамага алады. Абай тув-ра айтады. Тотай этпеге алгамызба сени?

Базархан, ашувланганнан не айтаягын билмей, тут-лыкты. Коьмекейи босады.

— Ва, ятып егенди суьймейтаган аьдем де болады экен дуныяда! — деп селеке этти байы.

— Ятып емеге мен сага сакат болган йокпан! — деди, шорт кесип, Базархан.

Казгерейдинъ кабагына бирден кан явды. «Кан яв-гай эди басынъа дер эдим, языксынъ», — деп ойланды Базархан.

— Аьлеметте де кайдай аьлеметсинъ, Базархан.

— Бир аьлемет те тувылман.

— Оздырып соьйлейсинъ, пише.

— Оздырайым, оздырмайым, меним де бир мыра-дым барды да.

— Болды! Мандыраклап тербеме энди. — Ол, эсикти тарс эттирип явып, шыгып кетти.

Базархан даяналмады, басындагы шоканасын алып коьзлерине ятты, ишиннен сыгылып йылады...

Эртенгиси куьн Базархан сувга да бармады, казан-аякка да ябыспады. Басым авырыйды деп, сылтавлап ятты. Ойланып ятты. Онда эки Базархан соьйлесип, бир-бири мен эрисип ятты. Экеви бир-бирлерин енгалмады, барабар болдылар. «От шыксын олардынъ уьйлериннен де, озьлериннен де, басымнынъ кайгысын коьрейим», — деди биреви. «Йок, йок, — деди баскасы, — уьйтип неге айтасынъ, олардынъ уьйи неге болады, сеники ди де, сен де олардынъ биревисинъ де. Оларга тынъламаяк болсанъ, келмеген болгай эдинъ. Ким сени зор ман аькелген? Куры сенсинъме соьйтип айтатаган. Коьтере кыскаяклылар да соьйтип ойлана боларлар. Сонъында баьри де сол бактыларына карсы тура болмаслар. Кыскаяклыдынъ куллыгы уьй, казан-аяк. Оннан ана ягын ойланма, Базархан. Ата-бабаларымыздан бербетин соьйтип келеятырмыз. А соьле сенинъ не этип колынънан келеек...»

Оннан ана бир тавыс аттай тебинди, эристи. Дуныя буздырып эристи. Ама куьрестинъ сонъы болмады. Базархан орынга ятты. Уйкы эсирик болып ятты.

Бир заманда биревдинъ коллары онынъ омыравларына тийдилер.

— Ким ди ол?

— Мен, мен, Базархан, Казгерей. Неге коркасынъ? Базархан уьндемеди, йылы орынга коьмиле берди. Онынъ дуьмле муьшеси калтырады. Тонъды.

— Кет, кет, деймен мен сага! Басым авырып туры. Эситесинъме? Кет, тас бол! — деп ол екиринди.

— Не болды буга, алжыдыма сосы? — деп Казгерей, сескенди, эрек тайды.

— Аьше, алжыатырман, эрек тур, — деп Базархан юрканга коьмиле берди. — Тынышыма кой.

— Тынышынъа коймай, еп бараятырмызба сени?

— Кетеш, кетеш, Казгерей! Этим куьйип бараятыр да. Коьрмейсинъме?

Казгерей кетти.

— Кет, кайтпаска кет, яханем сыпатланып, — деп куьбирденди Базархан.

Базархан тынысын енъил алды. Онынъ коьз алдына Йолмамбет келди. «Меним буьйтип едилетаганымды билесинъме, Йоламет?» — «Ким шуьшли аьше, Базархан?» — «Элбетте мен оьзим, кыскаяклыдынъ акылы кыска, шашы узун деп, билмей айтадыларма? Мен оьзим шуьшлимен. Оьзим. Эситесинъме?» — «Эситемен. Оьзи йыгылган йыламайтаган, Базархан». — «Сен де соьйтип айтасынъма мага, э!» — деп, ашувлы болып, Базархан кышкырып йиберди. Аланъ-аланъ этип тоьгерегине карады. «Йок, йок, Йоламет уьйтип айтпага керек тувыл. Ол уьйтип оьмириңде де айтпас», — деди, юрегиннен алып, ога баска бир даваз.

Эм сол даваз онынъ дуьмле муьшесин йылытты.

18

Оьтемис, оьткири кайткан коьзлерин шуькирейтип, эрекке карайды. Кимди карайды экен карт? Буьгуьн коьрип турыма ол ювсан ийис соккан бу кув шоьлликти? Не бек тешкерип карайды? Бу шоьлликте ол билмеген, ол коьрмеген, ол танымаган не зат бар? Тоьбесин-туьзин де, кырын-ойын да биледи. Сокпагын, йолын да таныйды. Кене де карайды. Эрекке, колын коьзине куьндик этип салып, карайды. Анда, эректе, эректе, куьнбатар бетте, тенъизлер юзип, тавлар оьтип коьз коьрместе турган ерде онынъ сынъар аьвети Махмуд калды. Топырак болып калды. Бир болса да, онынъ яткан ерининъ топырагын коьрсе экен.

Аьдуьвлеп бир увыс алар эди. Улын оьпкендей этип, оны оьбер эди. Сонъ ак колявлыкка орап, уьйине алып кайтар эди. Курткасына, тыртайган кат коллары калтырап, узатар эди. Аман да...

Яп-яслай куьези, коьрки, дуняяга бергисиз сынъары тас болып кете койды. Сол куьн, тоьбесиннен соккан авыр хабарды эситкен сабатте, тизлерининъ бу-

вынлары босап кетип шоьнъкти, аман да, коьзлериннен бир яс та шыгаралмады, тоьмен салган басын йогары коьтермей, соьйтип тура берди. Оннан елге ярылган эринлери: «Эхе, Махмуд сав, ол бизди, картларды, таслап кетпеге керек тувыл. Ол, Алла буйырткан болса, келер»... — деп йыбырдадылар. Эм ол элесленип йогарыга турды да, буйкейип каралдыдан шыгып йоьнеди. Калтанъ-култанъ этип, асыгып шоьликке келди. Биревди коьректей болып, куьнбатарга карап турды...

Ол соьйтип коьпке дейим карап турды, оннан карамын алып, алдындагы яйылып турган шыпан койларга таслайды. Койлар... Оларга коьре не аьжет. Куьрт-куьрт этип бетеге оьленди куьртилдетедилер. Айван, аьдем. Биреви ойлы, биреви ойсыз. Карт куба шепкенининъ этеклерин белине туьрип, койы, шал сакаллы иегин узун таягына таяп, ойлы карайды. Койларга карайды. Олар онынъ оьмир дослары. Олар ман озды онынъ яшавы сосы шоьликте. Олар ман, бир аьдемлер мен соьйлескендей, соьйлеседи, оларга сырын-сыбырын айтады. Айтады, айтып сонъына да шыгалмайды. Не коьп болады-ав, сосы карт аьдемде соьз де, ой да! Буйгунъ айтып кутылса, эртен тагы да янъы соьз, янъы ой твады. Олар янъы куьн мен бирге твады болар, деймен. Карт койшы ойланады, ойларын куьбиденип соьйлениди, койлар эситсинлер дегендей болып, куьбиденеди. Койлар уьндемейдилер. Койлар, куьннинъ иссилигиннен бир-бирлерине кысылып, тынып тынълайдылар. Карт айта бередиди. Тек кытымыр яс коьзылар, манъырап, аналарынынъ тоьгереклеринде шоршып, айланадылар. Олар тынълавсыз, тегине турмайдылар, олар аьле де яс. Оннан карт койшы сырын-сыбырын сыбызгы ман айтады. Ол заманда койлар оны бек туьсинедилер, тынълайдылар. Кеше-куьндиз тартып турсалар да, тынълаяклар. Карт коьтере ойын да муткан, онынъ узун, тамам кат болып калган бармаклары агаш сыбызгыдынъ тесиклеринде ойнайдылар. Йырдынъ анъы шоьликке яйылып кетеди. Эринлери сезилер-сезилмес йыбырдайдылар:

...Атланды улым, атланды,
Ат белине ер салды.
Тас юрекли душпанга,
Кобкирек тиреп, ол барды.
Шаншты суьнъги ол явга,
Халктынъ обшин ол алды,
Аямады яс янын,
Топырак болып ол калды...
Э-э-и-э-и-и-и...

Сол кайгылы анъды куьнтувардан соккан енъил ел куьнбатарга, узакка ушырып алып кетеди. Белки, ол йыр соьйтип ушып улынынъ яткан ерине шежим бара болса да, ким биледи. Улы яткан еринде атасынынъ тавысын эсите болар эм: «Атам, мен обкинишли кетпедим, сенинъ намысынъды кирлемедим, сакладым, йоймадым. Меним ушин кайгырма, атам, мен тынышыма ятырман. Тилегим, атам, обзинъди обзинъ ызаландырма, карт янынъды кемирме. Абайга да соьйтип айт. Эне сол сизге тилегим...» — деп ялбарып тилей болар.

Эште, сонынъ ушин де болар карттынъ сыбызгыды ык бетке, куьнбатарга карап тартувы. Ел онынъ йырын ушырып алып кетсин эм ялгызынынъ яткан ерине еткерсин, дей болартагы. Онысын ким биледи...

Оьтемис, аякларын астына буьклеп салып, олтырган. Куьнбатарга карай-карай коьзлери карамыгадылар. Кене де карамын алмайды. Сыбызгыдынъ тартулувы токтамайды. Карттынъ карлыккан тавысы сагыр болып шыгады:

...Аямады яс янын,
Топырак болып ол калды...
Э-н, э-э-и-и-и... э-и... и-н...

Бирден Оьтемис, бирев онынъ атын айтып кышкыргандай коьрип, басын коьтерип бийик коькке карайды. Уйле кыйылып та бараятыр экентагы. Куьн, телетиндей этип, кыздырады. Карт йол-йол болып тыртыклар туьскен манълайыннан буьртик-буьртик терлерди колынынъ усти бети мен суьртип алады.

— Не бек кыздырады бу, мубарек, — дейди ол, — яв-маспа экен. Бир болса да, тамса экен. Ер анъкыган тамам, — деп, тагы да куьнбатар бетке карайды.

Эректе, куьнбатарда, кесек-кесек ак булытлар коьшедилер. Карт, солар биз бетлерге келмесе экен деп, ойлайды.

Шоьллик уйык-тынык. Шоьп басы да кыймылдамайды. Йок, ол булытлар соьледен-соьле келе кояяк тувыллар. Оларды бу бетлерге куьнбатардан соккан йылы ел алып келетаган. А ол елдинъ соьле ушкыны да йок. Шоьллик туншык. Карт куба шепкенининъ йип илгеклерин агатады, кара кийиз боьркин шешип, шашсыз такыр басын колы ман сыйпайды. Сонъ силкинип ян-ягына карайды. Койлар болмаса, ян-янувар коьринмейди.

— Кой, коьп кайгырып язык Махмудымды яткан еринде кыйнайман, — деп, олтырган ериннен турады.

Койлар карт бетке карайдылар. Эште, олар карт койшыга муткансынъма, вакыт етеятырды да, куйыга бармага керекти де деп, карай болартагы.

— Рр-айт! — деп шыгады онынъ карлыккан тавысы.

Карт отарын куйы бетке айдайды. Онда соьле ана Кыдырбай койларын сувгарады. Кыдырбай Оьтемистен яс. Ол йыбыр-йыбыр этип куйыдан сув шыгарады. Ал эндигиси, ол сув иширип болгышай, кара да тур.

Сув. Шоьлликтинъ оьмир аьсирет болып келетаган карзынасы. Сув болса, ол мунадай болар эдиме. Сув келеек, дейди. Биз, картлар, коьрерме экенмиз соны, ярабий? Коьплер бизим авылдан сув аькелеек болып каналда кулык этедилерди де, оьмири кургак шоьлликке сув иширеек боладылар. Алла мыратларын эткир. Сув келсе, ана манъка Кыдырбай ман сув ушин эриспес эдик. Ах, ол куьнди коьрермизбе, коьрмеспизбе? Ата-бабаларымыз коьрмей кеткен сувды биз кайдан коьреек...

Оннан бир баска ой туьседи онынъ басына. Неге келмесин? Оькиметтинъ куьши уйкен, аькелемиз десе, аькелмеге де болар. Усталык оьскен соьле. Кавгадынъ алдында да айтылатаган эди сол хабар. Огырсыз Гитлер еткермеди мыратка, ети атасы ийт болгыр, шошкадай оькиргир яткан еринде.

Соyle казылады. Бизим Йолмамбет ша? Кайтеди экен? Темир мен алыспаклык деген не муьшкил! Бабленшакай завод дейди. Кыйын бола болар, эште, ога! Болса да, не этеексинъ, кыйын болмай, тыныш барма? Этсин, Алла буйырткан болса, бир оьнерге уйренер.

Койлар куйы бетке суьрлигип барадылар. Олар куьн сайын да шаншар уйледе кув шоьлликтеги сосы кишкей куйга келедилер. Куйыдынъ тоьгерегин каславыштай бийлеп аладылар, куйы бетке басларын созып, сувдынъ даьмин сорадылар.

Карт койшы асыкпай шепкенин шешти, кара капталынынъ енълерин туьрди. Куйыдынъ туьеги мен сув шыгарып, йинъишке узун такта олыкларга куйып баслады. Ириген коргасындай болып, сувык, таза куйы сувы такта олыклар ман акты. Карт шелекти, сувдынъ бир тамшысын да тоьгип олтырмайым дегендей, сак болып ыслаган. Ол неше шелек куйганын санайды. Онынъ оьлшеми бар, ол оьлшемнен артык бир койшы да куйыдан сув алмага амалы йок. Мунда, кув шоьлликте сув дарман, аьдем онынъ танъкылыгын биледи, онынъ бир тамшысын да сыраф этпейди. Туьек тыйкылдайды, карт аьйт деп сув шыгарады. Неше йыллар болятыр Оьтемис-акайдынъ сосуьйтип сув шыгаратаганы бу куйыдан! Куйы да кайдай куйы — терен. Теренлиги алты саржан. Йолмамбет турганда, Оьтемистинъ колына шелекти ыслаткан да этпейтаган эди. Оьзи шыгаратаган эди. Уьшин, окында Йолмамбеттинъ орнына келген яс Асхад та шыгарады сувды. Болса да, Оьтемиске бирерде онынъ сувды тоьгип-шашып куйганы ярамайды. «Сув — яшав. Ол карзынамыз бизим, а сен тоьгесинъ оны», — деп шамгалады карт яска эм, эринмей, оьзи шыгарып коьрсетеди. Коьрсетпеге онынъ борышы ды да. Карт яска айтатаган, коьрсетатаган. Солды да, карт яска айтпага керек, яс тынъламага керек, уйренмеге тийисли.

Сув ишип болдык дегенди билдирип, кой текеси — Йолбасар, басын силкеди, узун сакалын калтыратады. Сувын силке болыртагы. Карт койшы текединъ узун шал сакалына карайды. Сонъ, бизде де бар сакал, ювы-

гым, дегендей этип, оззининъ узын шал сакалын сый-пайды. А яс токлылар олыклардынъ яныннан кетпейдилер. Сувга канмаган болартагы.

— Токта, токта, карт, асыкпа,— дейди койшы карт, теке бетке карап,— яслар аьле де тоймаганлар, яслардынъ, белки, сувга шомылгылары келе болса, ким биледи. А сен, келесинъ де, болдык, дейсинъ. Тобгерегинъе каратагы, карт, сен олардынъ кадерин билмеге керексинъ, сен олардынъ уйкенисинъ, олар сенинъ айтканынъды этедилер. Сен оларга эс бермеге керексинъ. Эситесинъме?

Теке, карттынъ соьзлерин тынълагандай болып, карт бетке карап турады.

— Эне сол айтагым, карт, — дейди койшы, — сен дей болып мен де картпан, меним сакалым да ак, экевимиз бирдеймиз, сосы кырда экевимиз болмасак, карт коьрмеймен. Аьше, шоьллик те биздей картты да. Сосы кув шоьллик коьрмеген зат барма? Йолбасар, мен сеннен уйкенмен, солды да, сен мага тынъламага керексинъ. Тынъла, сол яс козылар сув ишсинлер, асыкпай тур. Ойнасынлар. А сенинъ ойнаганынъ боляк. Сен коьтересин де озинъдей коьрме. Бизден эсе, бирерде яслар да акыллы болып шыгады. Акыл яста тувыл — баста, дейди халк. Акыйкат соьз. Солды да, ювыгым, асыкпа, кулак сал.

Карт теке узын, бувылдык-бувылдык болып келген кайкы муьйизли шал сакаллы басын ийзейди. Сол бувылдыклар ман карт койшы текединъ йылын санайды. Теке картайган, оззининъ йылын ясыралмайды. Оьтемис текединъ, тобылгы талдынъ бувынларындай, бувын-бувын болып турган муьйизлерине карайды. «Бир, эки, уьш... Он, он бир... Коьпке келгесинъ, ювыгым...» Эм эсине муннан баьленше йыллар алдын кеширген куьни туьседи.

— ...Акай, акай, сары эшки улаклады. Улак болганда да, кайдай улак тапкан. Сейир этип карап калаяксынъ. Оьзи сары, белинде ап-ак йолак. Манълайында да ак тамгасы бар, — деп тынысын тегаран алып шыып келди коста турган Оьтемиске кишкей Махмуд.

Оьтемис зыранълап отарга келди. Улы айткандай, улак аьлемет аьжейип ярасык улак эди. Бели ала улак торалып анасынынъ эмшегин эмип ятыр эди.

— Машалла, Алладынь оьмирин каратагы, — деди Оьтемис, сейирсинип. Улындай болып, ол оьзи де суьйинди. Эм ясына:

— Каерде де адасаяк тувыл, мынь эшкидинъ ишиннен де табаяксынъ, оллахый, улым. Алла буйыртса, кайдай мал болар, сыйраклары йинъишке. Сага деп сымарлаяк, — деди. — Бели алады.

Сол куьннен сонъ улакко коьтере койшылар да Белала деп ат тактылар. Белала оьсти, уйкен болды, келеек йылында оьзиндей бели ала улак тапты. Экинши йылында эгиз тапты. Сол эшкиден шыгып кетти бу авылда бели ала тукым эшкилер. Бели ала эшки карттайды. Махмуд оьсип етти. Оьтемис, аягы ер баспай, суьйинди. Бирден дуныя ялын-от бола койды. Оьтемис явга карсы ялгыз улын атландырды. Сол Махмудты озгаратаганда, карт бели ала эшкиди курманлыкка сойды. Соьле карттынъ алдында турган бели ала теке де эне сол Белала эшкидинъ тувдыкларыннан эди.

Белала карт теке бурылып алдыга шыкты, онынъ артыннан топарласып койлар йоьнедилер. Карт койшы, шелек пен сув алып, аьбдес салды, куйыдынъ касында коьгоьленге шепкенин тоьсеп, намазга уйыды. Намаздан сонъ, уйле асын ишпеге олтырды. Ол аьр заманда да сосы бир мезгилде куйыдынъ касында олтырып, уйле асын ашайтаган эди.

Анда, отарда, Йолмамбетке куьнлер бирдей болып оза баратагандай коьринетаган эдилер. Танъ атып, ерге ярык туьскенлей, койлар манъырайдылар. «Р-райт, аьйт», — деп койшылардынъ карлыккан тавыслары эситилинедилер. Бийик коькте батта-сатта куьп-куьп ушатаган канатлылар шувылдасадьлар. Йолмамбет, уйкен койшы таягын ийнине артып, шоьлликке сукланып карайды, канатлылардынъ кужыр сеслерине

кулак салады. Олар хабарласадылар, олар йырлайдылар. Йолмамбет тынълайды, олар ман сойлеседи. «Кайда барасыз, куслар, канатларыңызды талдырып, э?» — деп сорайды. — «Алыска, койшы яс».

Куслар сойлейдилер. Йолмамбет те алыска карайды. Алыста онынъ юрегининъ яртысы бар. «Салам айта барыңыз, куслар», — деп йыбырдайдылар ястынъ эринлери — «Кимге? Кимге?». Йолмамбет ундемейди, эрекке карайды. Эректе, анда Базархан бар ды да.

Ястынъ юреги талпынады, ах, канатлары болып, ол да, сол куслардай, ушып кете койса экен! Ушып келип, Базарханнынъ босагасына конар эди, онынъ кайдай болганын коьрер эди. Аман да, онынъ канатлары йок. Ол ушалмайды, тек термилип эрекке карайды, куслар ушадылар, куьп-куьп болып ушадылар.

Туьсте яс отарды куйыга аькетеди, сув иширип болып, тагы да шоьлликке яяды. Тагы шоьлликти бийлеп кешлик келеди. Эне соьйтип кете коятаган эди онынъ куьнлери. Ол, кув шоьллик, Оьтемис-акай, отар. Оннан сонъ ян-янувар да йок.

А мунда кала. Уьйкен уьйлер, коьлем аьдемлер. Не бар, не йок.

Аьр бир янъы куьн яска янъы бир зат аькелип оьте барды. Шав-шув. Биревлер темир согадылар, баскалары темир кеседилер, уьшиншилери кербиш калайдылар. Бир кол эталмаган затты коьлем кол ман бир саьат эте коядылар.

Йолмамбеттинъ йинъишке тавысы сол шав-шувга косылады. Онынъ коллары да эртенъликтен кешке дейим йыбыр-йыбыр этедилер. Бир куллыгы болады, ана биреви болмайды. Болмаса, тоьмен болды, болса, суьйинди. Бир ягыннан калага келгенин макул этти, бир ягыннан оькинип те алды. «Базарханды коьрермен деп ятыр эдинъ. Ия сага, ол сага коьринмеге деп аьпме-аьзир болып алдынъа шыгып туры эди, аьвмедий яс. Мунда болмаса да, билмейсинъ», — деп ойланды ол, Базархан эсине туьскен вакытларда. Бирде коьз алдыннан авылы кетпей турды. Йыйы-йыйы Оьтемис-акай ман Бозтувган-абайды эсине алды. Оларды кешелерде

туьсинде де коьрип шыкты. Оларга бир зат болмагай эди деп, кавыфланды. Сол кавыфын Шабанга да айтты. «Сагынгасынъ, Йолмамбет, сонынъ уьшин йыйы эсинъе туьсетаганы», — деп коьнъилин авлады Шабан тенъининъ.

— Келгемен деп, обзинъди соьгесинъ де турасынъ. Бир мырат этип келгесинъ тувылым? Мырадым болсын детага, — дейди бирде. — Токта, токта. Оьтемис-акай не деди ога аманласаятырганда?

«Ис — мыраттан, деген соьз бар, улым, мырат эткен деген аьруьв зат. Аьдемнинъ эртенге деп таслап калдырган бир мырады болады. Сол мырат аьдемнен бир де айырылмайды, оны ман бирге юреди. Онынъ ян-йолдасы болады. Ятса — ятады, турса — турады. Оны, мени мутып олтырма деп, туьрте турады. Туьртип калса экен, юрегин де шымтыйды, басын да авыртады, янын да кыйнайды. Мырсатын мырсатка бермейди», — дейтаган эди экидинъ биринде ога Оьтемис-акай да.

Йолмамбеттинъ де эртенги ойы, эртенги мырады бар. Ойсыз аьдем болама, ойсыз аьдемнинъ тувардан не баскасы бар?!

«Ах, окыган болсам не керек эди, мен де бир усталыкка уьйренер эдим, — деген ой туьсетаган эди онынъ эсине авылда турып, мунадай бирев баьленшакай ерге биршемекей болмага окымага кетти деп, эситсе.

Йолмамбет те обзининъ эртенги бактысы акында ойланады. «Ал, ювыгым, — дейди ол окында обзи-обзине, куллыктан кайтса, — завод, завод деп, мунда келдинъ, келгенинъ уьшин, уьйкен кырып ятырган бир затынъ да йок. Эртенъликтен кешке дейим аьйт деп кара куллык этесинъ. А сен мунда бир усталыкка уьйренермен деп мырат этип келгенсинъ де! Мундагылар келеди де, яссынъ, уьйренерсинъ, асыкпа деп, аьдемнинъ коьнъилин авлайдылар. Кашан уьйренеексинъ?»

Куьнлер, сувдай агып, оьте бардылар. Йолмамбет эртенъликтен кешке дейим заводка келетаган керек-яракларды, туьрли алатларды тоьгип турды. Уьнде-

мей, куллыгын эте барды. Уйкенлердинъ айтканлары толтырды, эриспеди. Аман да, тек туьнегуьн авылдан келген, тек туьнегуьн, колына кой таяк болмаса, баска зат ысламаган яска мунда коьтере зат та еп-енъил бола коймады. Болса да, ол авыр деп биревге де йыланмады. Йыланган уьшин шыгаяк зат болмагын билди. «Сени бирев де зор ман аькелген йок, озинъ келгесинъ де, ювыгым. Оьзи йыгылган йыламайтаган», — деди, ойланды...

Сондай авыр шакларда чемоданнан, аьдувлеп йыйган, акасынынъ письмосын шыгарып, асыкпай, тешкерип окыйды. Оны окыса, оьзин акасы ман соьйлескендей коьреди. Акасынынъ юмсак соьзлери кулагына шалынадылар.

«Аминат, кавга... Ким биледи дуьнядынъ аьлин, йигиттей бол деп уьйрет Йолмамбетти...» — деп кайтарады ишиннен яс акасынынъ соьзлерин. Сол сабат ястынъ тоьмен болып турган коьнъили коьтериледи, арыганы-талганы йок болып кете кояды...

Йолмамбетке соьле, неге болса да, алдын койнын кызыл юмырткаларга толтырган Шабан сувык тургандай болып коьринди. «Уьйренерсинъ, бир усталык аларсынъ деп ятыр эди де, а энди...» — деп ойланды ол тенъи акында.

Шабан Йолмамбеттинъ уьйтип ойланатаганын билмеди. Билмесе де, тенъининъ кайгысын шекти. Онынъ эртенги бактысы акында ойланды.

* * *

Общежитиедеги яслар, куллыктан не бек арып келселер де, кеште йыр йырлап, ойын ойнар эдилер. Йолмамбет коьпке дейим булардан эрек турды. Кой бакканда, кув шоьлликте яппа-ялгыз, сыбызгы тартып, занъыратып йыр йырлап, ойын ойнайтаган яс коьлем аьдемлердинъ ишинде тартынды. Ол бирден мундагылар ман арын-карын болып кеталмады. Эрек турды Шабан ога, йигерли болмага керек болады, ювыгым, деп шамгалды.

Шабан айлак ойыншылы яс эди. Ол шайпаксып бас-ласа, касындагылар шеклери катып калатаган эдилер.

Тура-тура Йолмамбет бас деп келгенде коьретаган сары шырайлы Ира дейтаган кыз Шабаннынъ ашыкяры экенин, эм Ира ман Шабан бир куьн коьриспеселер, ай коьриспегендей болатанын да билди. «Суьйгенлер болса, сондай болсынлар», – деп Йолмамбет, олардынъ бир-бирлерине алал экенлерин коьрип, сукланды. Окында Базархан ман Ирадынъ юрислерин-турысларын салыстырып карар эди. Базархан бираз уьйкен коьлли, Ира кайдай танъ, аьдемди коьрсе, коьзлери йьртылып кеткендей болады. А Базархан? Дуныяда ондай йок деп коьретаган эди де алдын. А соьле кайтип болатанын коьресиме...

Ира, Йолмамбет айткандай, айлак яркылдак, суьйдимли кыз. Оьзи, Йолмамбетти коьрсе, Шабаннынъ йолдасы деп, яшавын-аьлин сораьды. Суьйинеди.

Шабан йолдасынынъ, неге болса да, ойлы экенин сезетаган эди. Тек бир де маьнесин билалмайтаган эди.

Бир куьн Шабан, соьз соьзден шыгып, кетип:

– Авылды сагынасынъма сосы сен, Йолмамбет, э? – деп сорады.

– Неге дейсинъ? – деп сейирсинди Йолмамбет.

– Кувнак турмайсынъ.

Йолмамбет бир талай заман уьндемей турды. Не деп яваплаягын ойланды. Ол сол ишин пытлатып туратаган ойды бирев мен болса да кенъесип караса, енъил болаяктай коьретаган эди. Эм соьле Шабанга сонынъ акында айтайымма, яде айтпайымма деп, эки акыл болды.

– Шабан, – деди ол бирден, – авылда сен биревди де суьйген йок эдинъме?

Шабаннынъ, сейирге калганнан, коьзлери батлады:

– Ол да не сорав ды оьзи?

– Айташ.

– Ал, суьйгенмен.

– Кимди?

– Кобшлерди. Аьптемди, кардашларымды, кыскасыннан, савлай авылды. Туьсиндинъме?

– Аьжейип.

– Бир аьжейип те йок. Суьемен, коьргим келеди, болса да, узын узакка авылында кардашы кавымы ман ким турады? Оьз алдынъа да яшап уьйренмеге керек болады.

Шабан, йолдасы авылды сагынгандай, ол мунда да уьйреналмай туры деп ойланып, соьйтип айтты. Ол Йолмамбеттинъ юрегин кыйнайтаган затты билмеди.

Йолмамбет, Шабан онынъ сорадын туьсинмегенин билип, соьзди баска якка бурды.

– Ира келип кетти сага.

– Кашан? – деп Шабан, ушып кеткендей болды.

– Сенинъ алдынъда. Куьн сайын да кешке калып келесинъ.

– Аьше наряд-зат дегишей, заман кете кояды.

– Аьлемет кыз, олахый.

– Неге дейсинъ?

– Сен де бар – яны да бар.

– Кайдан билейим.

– Аьше сен оны суьесинъме? – Яс кызарып кетти.
– Уьндемейсинъ де, Шабан?

– Не айтаякпан – уьндеп. Суьемен, суьемен деп, йырлайкпанма? Аьлеметсинъ сен, Йолмамбет.

– Кышкыр деп бирев де айтпайды, – деди Йолмамбет, хаьтери калып, – Суье болсанъ, неге ясырасынъ?

– Сеннен ясырганымды ясынок соксын, Йолмамбет, – деп карганды Шабан бирден. Йолмамбеттинъ шырайы язылып, юреги куьлпилдеди. «Шабан яркылдап, оннан бир зат та ясырмайды экен. А мен... Юрегимди кыйнайтаган ойымды оннан ясырып юремен. Ах, сениме сени, ян йолдастан да сырынъды, сыбырынъды ясырып юрген сага не айтайым?» – деп, оьзин-оьзи соькти. Эм йолдасына:

– Уьйтип неге карганасынъ. Суьесинъ, дия?

Яс, аьше дегенди билдирип, басын ийзеди.

— Суймеектей кыз тувыл, олахый. Тебентели коьринеди.

Шабан тагы да уьндемеди. Ол бир де кыз аьруьв деп мактагысы келмеди. Мен мактаганнан эсе, халк мактасын, деп ойланды.

«Ах, коьтере кызлар да сол Ирадай яныплы, тань болсалар не керек эди...» —деп ойланды Йолмамбет те эм Шабаннан:

— Кайсы ерден ди Ира, Шабан?— деп сорады.

— Степнойдан. Анасы йок, атасы бар.

— Ва, сен онынь атасын да коьргесиньме?

— Аьше, уьйлерине барган эдим бир кайта. Мен кайтип бир уялдым. Атасы мага соьйлейди, а мен, авызыма сув увуртлагандай, уьндемеймен. Ол, меним тартынганымды аньлады болар деймен, баска зат айтпалды. Тань аьдем.

Йолмамбет сукланып тынълап турды. «Ах, Базарханнынь анасы сондай болган болса деш», — деди оьзи-оьзине эм коьз алдында, кербазланып туратаган Боташ келди. Туьрли-туьрли боладылар аьдемлер сосы дуныяда.

— Аьруьв кыз Ира, — деди Йолмамбет, — коьтере кызлар да сондай болсалар деш.

Йолдасы Ирады мактаганы уьшин, Шабаннынь коьнъили коьтерилди. Суййинди, коьз алдына куьлемсиреп Ира келди. Ол соьле кызды коьргиси келип кетти.

— Энди, Шабан, — деди Йолмамбет, — меним юрегимнинь маразын тынълаш.

Шабан янтайган ериннен ушып турагалды. Айт, айт, соннан бери айтсань дегендей, ястынъ тапшанына келип олтырды.

Йолмамбет, тутлыга берип, Базарханнынь акын да коьтере затты да йолдасына тоьгип айтты.

Айтып болып, энди не дерсинь дегендей, Шабанга карады. Ама Шабан уьндемей, басын тоьмен ийип, олтыра берди.

— Уьндемейсинь де, Шабан, — деди Йолмамбет.

— Не дейсинъ? — деп Шабан, каты уйкыдан сескенип уянган кисидей, серпилип йолдасына карады.

Экевлери де уындемей тура бердилер.

— Даь-аь, — деди созып Шабан. — Не бек туншык болып туры.

Сонъ турагалды. Кезинди. Яна олтырды. Туьтин ишти. Тенъининъ кайгысы оны кайырды, юрегин авыртты.

— Даь, болатаган куллыкты каратага, — деди ол, соьзин соңгына дейим айтпай, сонъ орнына барып янтайды. Йолмамбет те янтайды.

Йолмамбет оьзининъ кайгысы Шабаннынъ юрегине авыр болып тийгенин сол сабат ок сезди. Эм оннан баска бир зат та сорамады.

Эки яс та уындемей ята бердилер. Экевлерининъ де уйкылары кашканлар. Экевлери де уйкен ойда.

— Хайыр, — деди бир кесектен сонъ Шабан, — коьп ойлаган да аьруьв тувыл. Коьрип алармыз. Уйкла, Йолмамбет.

Аман да, Йолмамбет коьпке дейим уйкламай турды. Оннан ога Оьтемис-акай коьринди. Курыктай бийик бойлы карт, аз-маз буькирее берип, узын таякка таянып, эрекке карайды. Биревди карайды. Йолмамбетти коьрмейди. Эм ястынъ эсине карттынъ «Кыйын болса, улым, артынъа-алдынъа карама, тувра бизге кел. Тоьбемиздинъ уьстиндесинъ. Сен энди бизге Махмудтан баска тувылсынъ», — деп айткан соьзлери туьстилер. Эм ясты оьз намысы кемирди. «Танъ дегенде танъ. Ал эндигиси ондай аьдемди кайтип мутпага керек? А сен, Йолмамбет, онынъ акында ойланган да этпейсинъ. Бас деп акша алганда, Оьтемис-акай ман Бозтувган-абайга, меним биринши алып турган кыйын акымнан мунавы шайынъыз, мунавы майынъыз болар деп, бираз акша салган болсанъ не болаяк эди? Оларга уьлис этпеге меним борышым».

Эм эртенгиси куьн ол затты этеек болып таьвекелленди. Оннан онынъ коьз алдына Оьтемис-акай ман Бозтувган-абай экевлери онынъ акшасын алып суьйинип коьриндилер.

Туьсинде де коьрип шыкты Оьтемис-акай ман Бозтувган-абайды Йолмамбет. Эште, тамам сагынган болар эди.

20

Соньгы заманлардынъ ишинде неге болса да Базарханнынъ эсине йыйы-йыйы бала заманы, авылы, авылдаслары туьсип басладылар: куьндиз де, уйкысынынъ арасында да. Бас дегенде юрегин басаяк болып шалысты. Аман да, уййткен юреги тынышлык таппады. Каты тебе берди, тебе-тебе ашыды, авырды. «Абайым-ав, яслай юрек мараз таппага турыман», – деп кыйналды.

Баьрисиннен де сейири, эсине Йолмамбет те туьсти, аьле кешелерде туьсине де энди. Болса да, Йолмамбет бир де касына ювык келмеди, эрек турды, тек суьндери коьринди онынъ. Соньында бир кеше туьсинде Базархан Йолмамбетке юп-ювык болып ырасты. Базархан куьлемсиреп ога карады, караса да, яс ога соьйлемеди, баска якка бурылды. Сонъ, кабагын-касын туьйип, караган да этпей, кетти. Базархан артыннан шапты, токта, токта деп тиледи. Яс токтамады, уййкен тавдан авды да кетти.

– Йоламет, эситесинъме, Йоламет! – деп сескенип уянды туьн ортасында ол.

Уянды, каранъа пешке карады. Терезедеги хар яювлардан айдынъ ярыгы куьнъирт болып пештинъ ишине согатаган эди. Базархан, ястыктан басын коьтерип, аланъ-аланъ этип, ян-ягына карады. Бирев де йок, Казгерей де йок, Йолмамбет те йок, Базархан орыннан тураяк болып ымтылды. Туралмады, думле муьшеси зилдей авырланган, эти шылбыр сув. Ол, бастырыкканын билип, колларын бир-бирине уйкалап баслады.

– Йоламет, эситесинъме, Йоламет, меннен неге ясырынасынъ? Соьле касымда туры эдинъ де. Кайда ясырына койдынъ? – деп, тили куьрмелип куьбирденди ол.

Сонъ турагалып эсик бетке барды. Эсикинъ каптырмасы, ятаятырып сол Базархан каптыргандай болып, туры эди. Йок, йок, бирев де киргени йок. Бирев де. Йолмамбет онынъ тек коьзине коьринипти.

Яс кыскажаклы бир кесек заман темир каптырмады калтыраган коллары ман берк этип ыслап турды. Оннан зыранълап барып терезеге битилди. Сяякта куьндизгиндей яп-ярык эди. Айдынъ ярыгында кар ап-ак болып тоьселип ятыр. Ерге ийне тасласанъ коьринек дегендей бир кеше. Базархан, хар яювды коьтерип, терезе сиселерге битилди. Дуьмле муьшеси исси, янып бараятыр. Йок, сяякта да бирев де коьринмейди. Тек ана бирев кетип бараятырган суьндер ким ди оьзи? Бирев де тувыл. Онынъ коьзине коьринеди. Йок, Йоламет оннан эректе, соьле туьн ортасында кайдан келсин мунда, кайдан билсин ол Базарханынъ, капалган эшкидей, ялгыз каранъа пеште сандыраклайтаганын? Билеек те болар эди, эгер, Базархан, сен оьзинъ соьйтип этпеген болсанъ. Сен оны кув шоьлликте яппа-ялгыз калдырып таслап каштынъ да. Аманласкан да этпединъ. Бирге оьстинъ, бирге ойнадынъ, бир-биринъызге оьлгишей алал болмага деп ант эттинъ. Антты ким бузды, Базархан? Йоламет пе, яде сен ме?

Базархан терезеге битилип тыска карайды, онда бирев де йок, тып-тынык. Халк уйклайды. Уйкламайды тек соьле Базархан. Ол уйкен пештинъ ишинде оьзи яппа-ялгыз. Сескенеди, бастырыгады. Яппа-ялгыз тувылма, аьше, Йоламет те? Ол коьтере де ялгыз. Не ата йок, не ана йок. Бир сен бар эдинъ онада, Базархан. Сен де оны тасладынъ. Онынъ акында ойланмадынъ. Энди оьзинъ де ялгыз калаятырсынъ. Сага кереги сол эди.

— Сонынъ сусы етти мага, — деп, Базархан терезеден тайды.

Тентирекшип орнына кайтты. Аман да уйкысы келмеди. Ана ягына да, муна ягына да авдарылды, авдарылдылар басында каты толкындай топарласкан ойлар да.

Эх, Базархан, Базархан, озинънинъ яшавынъды сен озинъ буздынъ. Энди яппа-ялгыз каранъа пеште какам-текем ойна да тур. Яп-ялгыз. Байынъ кайда? Кеткен, кайтпаска кеткен, кайтпагыр. Токта, токта, белки, ана алдынгы пишесине кеткен болса ша? Кетсе – кетсин! Онда Базарханнынъ не иши бар? Кайтпаса – Базарханга тагы да аьруьв эди. Ол тувылым Базарханнынъ куьнасына калган, яслыгын аьлек эткен? Ол болмаса, Базархан соьле буйтип едилер эдиде? Ойланды, коьп ойланды Базархан. Ама ойларыннынъ бир де сонъгы коьринмедиди. Олар артлы-артыннан келе бердилер.

Тыста коразлар да шувлап кышкырды. Танъ шагыннынъ ювыклап келеятырганын билдирип, шувлап кышкырадылар. «Кой, берли кисидей туратаганымды каратага», – деп Базархан уйкалак болып, улпа ястыкка басын коьмди. Болган ушин коьзлери юмылмадылар. Бирден бу, бирев оны туьрткендей болып, турып йиберип, орында олтырды. Уьйдинъ ишине атып баслаган танънынъ ярыгы согып келеятыр эди.

«Куьни эртен, куьни эртен кетейим, уьйиме кетейим. Буйтип едилеп яшаганнан эсе», – деди йигерленип озин-озине Базархан, яне юрканга буьркене берип.

Сол ойы ман куйтланып, мызгап кетти ол танъ маньында.

21

Ыргаклы бетлерге сонъгы куьздинъ ян субъектен оьткен сувук еллери согып басладылар. Энь алдын ол ювсанлардынъ басын шалып-шалып алды да саргайтты, оннан сонъ савлай шоьлликти карагошкыл туьске доьндирди. Данъыл, яз кийимин шешип таслады, яланъашланды. Кавраган камбаклар, куьздинъ хабарын алып, шоьллик пен алакуйын болып, топтай тыгырып йоьнедилер.

Оьтемис-акайга куьнлер боьтен де бек сувук болып сезилдилер. Ол озин яланъаш калган шоьлликтей коьрди. Тагы да ойлы болды, коьп соьйлемеди.

«Неге йибердим, касымда турган болса, мага да эс болаяк эди, Йолмамбеттинъ оьзине де аьруув эди. Не-ге? — деп карт оьзин-оьзи кайта-кайта соькти. Йолмамбетти излестирди, сагынды.

Сагынды Йолмамбетти Бозтувган-абай да. «Барсын, барсын, аьдем болар деп, сен тувылсынъма оны йиберген, Махмудтынъ атасы. Калай аьруув касымызда тураяк эди, экевимизге де эс болаяк эди», — деп картын шуьшледи курткасы.

Оьтемис-акай, бир ягыннан оьзин соьксе де, бир ягыннан оьзининъ юрегин оьзи аьруув этпеге шалысты.

— Дуныя коьрген деген аьруув зат. Халкты коьрсин, билсин. Басына пайда, узын-узак бизи мен яшаягым, — деди курткасына. — Соьле, оьзинъ коьресинъ де, уста-лык керек. Бизим алдымызда аьдем болсын.

«Аьдем болсын. Колымнан келгенди кызганмай, Йолмамбетти аьдем этпеге меним борышым», — деп ойланды карт.

— Уьйимиз кавсап калгандай коьремен де тураман, Махмудтынъ атасы, — деди куртка.

— Бир зат та тувыл, куртка, Йолмамбет бизди картайганда ялгыз калдырмас.

— Авырувынъды алайым, Махмудтынъ атасы. Соьй-тип болгай эди.

Бозтувган-абай соьк салса да, май писсе де, мунавы Йолмамбеттинъ уьлиси деп, яска каьр этип уьлис шыгарды.

«Картлыгымыз алдымызга карсы келгенде, Йолмамбет болмаса, кимимиз бар, бир таянгандай ди-регимиз сол», — дедилер карт та, куртка да.

Соьйтип айтып келди Оьтемис-уьйине Калмурза да.

— Йолмамбеттинъ адресин беринъызтага, Бозтувган-аьптей, бир письмо язар эдим. Энди ол болмаса, меним кимим бар? Кыскаяклы да тоьсекке кирген. Оьзим де бир куьн авырув, бир куьн сав. Биз эрек тувылмызды да. Халк келетенди де кардаш, ул этеди. А Йолмамбет экевимиз... — деп курткага каптыра берип айтты Калмурза.

Бозтүвганнынъ шырайы кубарып кетти, карт юре- ги сыкты. Кобзининъ астыннан кабрип олтырган кисиге карап алды да:

— Не дединъ сосы сен, Калмурза, э?! — деп куртка давазын бираз кобтерип алды.

Калмурза Бозтүвганнынъ ашувланганын сол сабат билди эм сабспеклей берип:

— Йолмамбет болмаса, кимим бар, девим, — деди.

Бозтүвган кишкей шатта ойлы болып олтыра берди.

«Э, Калмурза, — деп кубирденди эсли пише, эси- тилер-эситилмес этип. — Кимим бар, Йолмамбет бол- маса, дейсинъ энди. Неге эсинъе тубспеди сол ой бир- де болмаганда муннан бир доьрт-бес йыллар алдын? Неге муттынъ сенинъ картлыгынъ, а Йолмамбеттинъ бувдай шагы етеегин. Яп-яслай болып калганда, неге айтпадынъ соьлеги соьзлерди? Неге билмединъ сол заманда экевинъиз бир тукум, бир кан экенинъизди? Муттынъ дия, Калмурза? Колайы келгенде, кондалак- ка кондырар деп, сендейлерге айтпайым? Дуныя, ду- ныя, исси хайырсыз. Кардашты да, кавымды да мутты- рады. Ия, уйттип неге айтаманды-ав! Кобтереси де мут- пайды ювык еткенлерин. Кардашка кайдай яныплы аьдемлер бар дуныяда.

Сендей билимсиз тувыллар баьриси де. Энди, энди бурнынъды кара таска урып та юрисинъме, Кал- мурза...»

Калмурза, балт-балт этип, не айтар экен сосы коьп- ти коьрген куртка деп, ундемей, бубкирее берип ол- тырган Бозтүвганга карады.

Куртка серпилип кисиге бурылды. Калмурзадынъ батлак коькшил коьзлери ясланганын коьрди.

— Шайдат ятады, дейсинъме?

— Аьше, аьптей, юмадан да артык болятыр. Дуьм- ле муьшеси сызлап авырыйды.

— Тох сени, ятак болып калмагай эди.

Калмурза тынышсызланды.

— Йолмамбетке хат яздырарман, девим. Авылга келе калса, мени мутпасын, бир кирип шыксын.

Бозтувган-абай тынысын авыр алды:

— Ол мутпас, Калмурза, Йолмамбет баскалардай тувыл. — Тек сен эки-меки меним касымда келетенлер ул этип те турылар деген соьзинъди айтпа. Тилеймен, айтпа. Биз Йолмамбетке келетен тувылмыз, ол да бизге келетен тувыл, бизге Махмуд баска тувыл, ол баска тувыл. Туьсиндинъме, межбин? Сол соьзлеринъди карт эситип олтырмасын, эситсе, сага тувган куьн кара ийтке тувсын. Алла да билимсиз этпесин Йолмамбетти сендей. Ол онъды-теристи, Аллага шуькир, бек аьруьв айырып биледи.

Курткадынъ соьзлери Калмурзадынъ юрегине биздей болып кадалды.

— Кой, кетейим, — деп, ол уьйден шыккышай асыкты.

Оьмиринде уьйине келген аьдемди шай иширмей шыгармайтаган басы, куртка буьгуьн Калмурзага шай ишип кет демеге де болалмады.

Калмурза, Бозтувган-алардан, ер тесик болса киргендей болып, кетти.

— Авырувынъды алайым, соьйтип-соьйтип Калмурза, Махмудтынъ атасы, келип кетти, — деп, Калмурзадынъ буйымын айтты байына Бозтувган-абай, карт отардан келгенинде. Тек келетен-зат деген соьзлерин айтпады, картынынъ юрегин кыйнагысы келмеди.

— Кайтпаса турсын, энди ога Йолмамбет керек болып туры, — деп шамгалды Оьтемис-акай. Болса да, оьмиринде биревдинъ буйымын йыкпаган аьдем, да-яналмады, оьзи аькетип берди Йолмамбеттинъ адресин Калмурза уьйине.

— Кардаш деген бир керекпесе, бир керегетаган. Мутпа, Калмурза. Маь, адреси, — деп айтып берди. — Йолмамбет сени коьрмесин, карамасын демеймен. Карасын, коьрсин.

Калмурза, не айтаягын билмей, кыпынъ-кыпынъ этти.

— Бир зат та тувыл, дунья деген сондай, бир аьдемнинъ басында турмайтаган, Калмурза. Ол аьдемге бирде бетин берер, бирде сыртын берер, — деди карт, Калмурзадынъ саьспеклегенин коьрип.

Калмурзадан карт койшы тувра уйлерине кайтпады, колхоздынъ конторына келип, бухгалтерге тилеп, Йолмамбетке письмо яздырды.

Сол куьн Калмурза да Йолмамбетке письмо язды. Оьзининъ кайтканын да, сасканын да, денининъ савлыгы осал экенин де айтып язды.

22

— Яхшы бергишей, яман тоьзбес деп, сендей биревге айтадылар, ал келдинъ энди цехке, этпейдилер, уйретпейдилер зат деп, куьйгелеп ятыр эдинъ, — деди оьзи-оьзине Йолмамбет, оны токарный станокка уйренмеге салганларында. Бир куьн карады, эки куьн карады станоктынъ куллык этетаганына ол, оннан ога оьзинъ уйрен, дедилер. Булай этпеге керек деп, коьрсеттилер. Аман да, Йолмамбеттинъ коллары бир де келиспедилер. Ыслаган-ыслаган заты болмады. Станокты тап бир сынаяктай этип тартынып ыслады. Тоьгерегиндегилерге карады, оларда коьтере зат та бир аьруьв болады. Станоклары тетиктей юредилер, оьзлерининъ коллары да уйреншикли болып калганлар. Йыбыр-йыбыр этип анавын да, мунавын да янма-ян эте коядылар. «Муна кой таяк болмаса, баска зат ыслап уйренмеген коллар не билееклер», — деп яс окында, узын йинъишке бармаклы колларына карап, оьзин соьгеди.

Ястынъ юреги кыйналганын коьрип, цехтинъ Яков дейтаган мастери коьнъилин аьруьв этеек болады...

— Бир зат та тувыл, бебем, — дейди ол, — аьдем коьтере затгы да анасыннан билип тувмайды. Уйренеди, коьреди. Билгишей кыйын, билсенъ — тып-тыныш. Билгенге аядай, билмегенге каядай деп, бос айтпайды да халк. Яшав коьтере затка да уйретеди. Баьри затты да билдиреди. Мине соьле, оьзинъ коьресинъ де, куьн сайын не шаклы янъы станоклар келеди заводка. Усталык. Эне сол усталыкка баьримиз де уйренмеге керекпиз. Сен ясынъ, сага сол машинлердинъ буршыгын айландырып юргендей болып, уйренмеге керек.

Солды да, бирден булай болмайды деп, тоьмен болганнан хайыр йок. Тоьз, бебем, усталык деген оьзиннен болатаган болса не керек эди?

— М-м, — деди Йолмамбет, туьсинмеген аьдемдей болып. Оннан сонъ бир зат та айтпады, уьндемей тынълай берди.

— Куллык дегенинъ, — дейди Яков-агай, — уьйкен сыйлы зат. Ис аьдемге, эгер ол оны суьйсе, сый да, оьрмет те аькеледи. Ыслаган куллыгынъды суьйип бил. Кайсы исте де усталык, шеберлик керек.

Шеберлик керегин Йолмамбет биледи. Тек кайтип шебер болмага керегин туьсиналмайды.

— Болады да сондай аьр затка да келискен коллар, Яков Иванович, а меникилер...

— Уьйтип айтпа, Магомет (ол Йолмамбет деп айтпага кыйын коьрип, соьйтип айта коятаган эди), уьйренмеге, каьр этпеге керек болады! — деп ашувланады мастер.

— М-м, — дейди тагы да Йолмамбет.

— Вот так, уьйрен. Соьле кыйын болса да, сонъын да тыныш болар, — деп мастер станокты оьзи куллык эттирип коьрсетеди.

Сосы куьн кеште тенъ яслары Йолмамбетке цехке коьшкени уьшин хайырлы болсын айттылар. «Ювак оны, Йолмамбет», — деп стол уьстине баьленше сисе шагыр салдылар.

Бираз ишкенлериннен сонъ, яслардынъ коьнъиллери коьтерилдилер. Шабан, шайпаксып, аннан-муннан хабар айтып баслады:

— Кара сувды кайнатып
Каймак алган бар экен,
Карт анасын яс этип,
Байга берген бар экен...

Яслар, сарк-сарк этип куьлип, балга басынган шыбынлардай, Шабаннынъ тоьгерегине йыйыла койдылар. Шабан, эки енъин туьрип, яслардынъ араларында шонъкайып, айта берди:

Олтыргамыз, тенъ яслар,
Ойын ойпап, той тойлап,
Соъле кетер Коля яс,
Кызын излеп, йол бойлап...

— Ха-ха! — деп шеклери каттылар яслардынъ.

— Бир якка да кетеек тувылман, кайда яханемге баракпан, — деп, Коля дейтаган сепкил бет яс кыпынъ-кыпынъ этти.

— Йок, йок, тенълер, мен сизге яппа-ялгыз йырлап борышлы тувылман. Ана иргедеги домбырады аькелип, Йолмамбеттинъ колына ыслатынъыз. Ол шертсин, а биз йырлармыз.

Йолмамбет эрисип караяк болып эди, аман да яслар бир де коймадылар, кыстадылар.

Домбырадынъ йинъишке сеси мен бирге, уьйдинъ ишин бийлеп, «Кызыл-гуьл мен Карайдар» йырдынъ ангы шыкты:

...Соьйлеген соьзинъ насихат,
Шириликте тилинъ бал,
Касынъ кара хат тежим,
Козинъ кумар, юзинъ ал...

Оннан йырды Шабан алып кетти.

Соьйтип Йолмамбет пен Шабан, экевлери кезуьв-кезуьв айтып, эки ашыктынъ йырын йырладылар.

— Ногайша концерт кутылды, яслар. Энди орысша баслаймыз, — деди куьлемсиреп Шабан.

Коьп соьйлемейтаган, сабыр Йолмамбеттинъ йырга усталыгын, анъынынъ аьруьвлигин коьрип, яслар уьйкен сейирге калдылар.

— Ногайда йыр билмейтаган аьдем болмас, эште, — деди сол бирев сепкил бет яс.

— Аьше, — деп яваплады Шабан, — шоьбликтинъ халкы тувылым.

— Станогынъды, Йолмамбет, аьруьв этип ювдык, энди оьмирде де тот баспас, — деп куьлди Шабан. Яслар ойнадылар, куьлдилер, тагы да Йолмамбеттинъ янъы куллыгына хайырлы болсын айттылар.

Оьтемис бугуьн айлак кувнак болып кайтты отарга. Узын куба шепкенинигъ омыравына, тап онда бир алтын аьзирлер салынгандай, йыйы-йыйы карайды. Козьлерине ыйнанмай, колы ман сол коькирегин ыслап алады. Оьзи-оьзине соьйленеди: «Кудайга мынъ кере шуйкир болсын. Халктынъ оьксизге де бир куьн тувар дегени акыйкат экен. Йолмамбет те аьдем болды. Аьперим, оллахый, аьперим! Мени мутпаганын, эслегенин неге балайсынъ? Акам, мен сени мутсам, кавгада оьлген атамды да мутарман, дейди. Курткага язатаган соьзлери ша?»

Карт соьйленеди, шанълы арба йол ман маштак шал аласа йоргалайды. Шал Йорга Оьтемистинъ минмеге суйетаган аты. «Аттынъ шалты, аьдемнинъ сабыры аьруьв, — дейди карт, калай аттынъ акында хабар барса. — Юйрик ат не мырадынъа да етпейим?».

Шал аласа, аякларын йыйы-йыйы алып, йортады. Оьтемис тизгинди тартпайды, босаткан, болса да, Йорга шаппайды, сол бир юриси мен барады. Бар эди-ав, Йоргадынъ да айтылган заманы. Тизгинди босаттынъ десенъ, кустай ушып кететаган шагы. Шагы. Айваннынъ да, оьзининъ вай-вай деп айтылган шагы болады экен. Оьтемистинъ де, Йоргадынъ да сондай шаклары, коьтере болмагандай болып, кете койдылар. Экевлери де карт шагына келдилер. Келсе келсинлертага, Йорга сол алдынгы ярасык йортувын койганы йок. Оьтемис койганым аьше сол алдынгы кайратлыгын? Йок, экевлери де оьз аьрекетлерин эте барадылар.

— Шуьв, шуьв, Йорга, — деп карт атты асыктырады.

Маштак шал аласа ялп-ялп этип йортады. Карт атлы бир затлар айтады. Э, заман, шак акында айтады экентага.

...Заманында шанъ шыгармас йигитлер,
Картайганда кала бузса,
Эш бирев де ыйнанмас...

Карт койшыдынъ ыткырликлери кайткан кумар коьзлери эрекке карайдылар. Отар бетке карайдылар. Карт койшыдынъ карт юреги таласады, ызынинъ койнына сыймаган куванышын андагыларга еткергишей асыгады.

— Шуьв, Йорга, — дейди ол йыйы-йыйы. Окын-окында шепкенининъ абзирлер салынатаган бир тесигине шыйратылып салынган кагытка карайды. Эне сол кагытта язылган йылы соьзлер карт койшыдынъ карт коьнъилин коьтереди. Ол сол кагытты йолыккан-йолыккан аьдемге коьрсетти, окып караш деп, тиледи. Оннан колхоздынъ конторына барганда, председателге де окытты. Аьдемлер окыганда, ызы бир соьзин де мутып олтырмай эсима алайым деп, сак болып тынълап турды. Сонъ письмода язылган затларды, аягы ер баспай суйинип, курткасына айтты. Курткасы да суйинди. Тек бир затка карт та, куртка да кыйналдылар.

— Тох, неден керек эди бизге шай да, муна бирев явлык пан коьйлеклик те, — деди Бозтувган. — ызынинъ тамагыннан кытып йиберген болмагай эди.

Соьйтип ойланды ытемис те. А калган ягында экви де яйма шувак болып йинадылар, юзлерин сыйпап, Аллага шуькир этилер, Йолмамбеттинъ ялгыз янына ымир тиледилер.

— Олтыратаганымга каратагы! — деди бирден карт эм, муьшеси еп-енъил болып, ушып турды. — Оразбайдынъ кызын шақырып келейим. Письмо язсын.

Эртенгиси куьн ытемис письмоды ызы абкетип почтага таслады. Оннан сонъ, коьнъили Арапатавга етип, отарга кайтты. Салам берип болып, ытемис койшылардынъ биревине:

— Маь, Асан, мунавын окыш, — деп, шепкенининъ абзир салынатаган орныннан кагытты шыгарып узатты, эм ызы, аякларын астына буюклеп, олтырды. Койшы яс асыкпай кагытты ишиннен окып баслады. Карт уьллесин шыгарып туьтин куйды, шакпасы ман кувып шыгарып шакты. Уьллеси бувдак-бувдак болып туьтеди. Карт йыьткырди эм Асанга бурылып:

— Сен, Асан, эситтирип окытагы, — деп тиледи карт. Койшы яс коьзлерин уйкалады, тамагын кырды, окып баслады:

— «Оьтемис-акай, Бозтувган-абай, сизге сагынышылы салам айтып мен сосы кагытты язаман. Ден савлыгынъыз, аманшылыгынъыз аьруьвме? Сизди, акам, абам, бек сагынгаман. Оьзимнинъ аьлим яман тувыл. Соьле токарный станокта куллык этпеге уьйренемен. Уьйрететаган киси бир танъ аьдем. Эринмей, ялыкпай, мунавы булай, анавы алай деп, коьрсетип турады. Бизим завод туьрли-туьрли машинлерге алатлар этеди. Куллыктан сонъ окыйман, окында кинога да бараман. Мендей яслар мунда коьп. Кез авылдан да бир ногай яс бар. Туратаган еримиз аьруьв. Бир пеште бес яс болып яшаймыз. Мени уьшин кыйналманъыз. Коьриссек, коьтере затты да айтарман.

Акай, абай, акша алганда, муна затларды сизге деп алып таслаган эдим. Соларды йиберемен. Аз болса да, коьптей коьринъыз. Мени таныган баьри авылдастарга салам айтарсынъыз.

Сизин улынъыз Йолмамбет.

Степной кала».

«Улынъыз Йолмамбет», — деп йыбырдадылар картынъ эринлери. Онынъ суслы шырайы юмсайды, карт юреги йыйы-йыйы тепти. Арыкай коллары ман юкалак юзин сыйпады да:

— Кудайга шуькир, — деди, юреги коьтерилип.

— Оллахый, Оьтемис-акай, аьперим Йолмамбетке, — деди письмоды окыган Асан да, — мутпаганын, атам деп эслегени — мынъ алтын тувылма? Азба, акай, асыраган атамнынъ сакалына деп, мута коятаганлар. А Йолмамбет муткан йок. Олла, оьз аьвлетинъ де болмас ондай алал.

Оьтемис письмоды асыкпай астын-уьстине авдарып карады. Сонъ аьдуьвлеп буькледиде, муна йол теренге, капталынынъ ишки кисесине салды.

— Савбол, улым, окып эситтиргенинъ уьшин. Энди мага, Асан, сол такар дейме, не дейди, соны айташ.

Асан токарь не экенин айтып баслайды. Карт сейирсинип тынълайды.

— Кыскасы, Оьтемис-акай,— деди Асан,— темирге ян салатаганлардынъ бириси, озинъ айткандай. Аьперим Йолмамбетке.

— Даь, — деп карт сакалын сыйпайды. Эм сол ерде мунынъ эсине Йолмамбеттинъ уйкен атасы туьседи.

Темирден туьйме туьйген уста аьдем, дейтаган эди авыл Найман Курмангазыга. Оьтемис яс болып коьре калган оны. Тоьгерекке айтылган темирши эди. — Йолмамбет уйкен атасына тарткан. Юриси-турысы да усайды. Шуьшкиргенде бурныннан туьскен. Курмангазы язык кызыл шырайлы, узун бойлы киси эди. Соьзлери ша? Курмангазы да, Йолмамбеттей болып, асыкпай соьзлерин кескин айтып соьйлейтаган эди. Темирден ол этпеген зат бар эдиме? Каранъа намаздан аксамга дейим так-тук этип, онынъ шоькишининъ тавысы эситилинип туратаган эди авылда. Танълыгы ша! Бир аьдемнинъ йигерин йыкпаган, хаьтерин калдырмаган.

— Даь, — деди яна. — Билмесенъ де эситкенинъ бар болар, Асан, Йолмамбеттинъ уйкен атасы Курмангазы язык бу яklarда мине деген усталардынъ бириси эди. Авыл ога Темирши-Курмангазы дейтаган эди. Ол темирге тек ян салмайтаган эди. Йолмамбет те карт атасынынъ йолын алып барар деймен, эште.

— Болмага да болар, Оьтемис-акай, аьдем тукымына тартпай болмайды да.

Карт тамагын кырады, тагы да Йолмамбет акында айтады.

— Боьри атаякты боьркиннен танырсынъ дегенге усап, Йолмамбет шоькиш-зат ысламага колы келисип кете коятаган эди. Колайы бар. Ол этип койы уйимиздеги эсиклердинъ каптырмаларын да. Несин айтасынъ, Асан. Не затка да колайы бар, тек оьмири болсын.

— Аьше, — деп Асан карттынъ соьзлерин йоьпледи. Булардынъ экеви де бир кесек заманды уьндемей турдылар. Сонъ Асан сорады:

— Оьтемис-акай, письмо яздынъызба, аьше, Йолмамбеткея?

— Туьнегуьн кеше яздырдым, — деди карт. — Бираз ойланып алганнан сонъ, карт бирден: — Ал эндигиси каьримизди коьреек, сен де Асан, казанынъды кара, — деп узын ябыскан таягын алды. — Мен отарды карап келейим.

Картгынъ куванышына, тап оьзлериңдикиндей этип, костагылар да суйиндилер.

— Улы болды акайдынъ, — деди койшылардынъ биреви.

— Аьше, хайырын коьрсин, — деп косты Асан.

24

Базарханнынъ такаты тамам таьвесилди. Ол мойыды, самсыды. Байынынъ сандырак соьзлери кулагын кемирди, юрегине туьсти. Казгерей пишесине такпаган ат та калмады дуныяда. Бирерде ога, анага карайсынъ, мунага соьйлейсинъ деп те, яласын якты. Онынъ уьстине кайынанасы да косылды. «Сенинъ бала табаяк карарынъ коьринмейди, оьмири бедев болып калайк биревсинъ, а бизге аьвлет керек», — деп кийликти келинине. Базархан шуманий де, манак та болды. Онынъ юрисин-турысын яратпады. Маршкоьлдердей деп, басыннан явлыгын туьсиртип унамады. Базархан адады, састы, не айтаягын да билмеди сондай заманларда. Тоьзгендей амалы калмады. Коьнъили бузылды, коьзлериннен коьзяс кеппеди. Аман да, баска бир тавыс оны ман эристи, кенъести.

«Соьйтип тымпый да тур. Едиле-едиле, мараз таба коьрсинъ. Оннан сонъ кимге керексинъ? Кет, кет!.. Уьйинъ бар, атанъ, ананъ бар. Олар сени кувмаяк боллар. Кет...» — деп кыстады ол тавыс. Эм ол, тоьркинине барып келейим деп сылтавлан, Ыргаклыга кетти. Кайткысы келмеди. «Газдынъ таппаганы — кара шаш, кетсенъ кайтпаска. Келкайдарым сав болса, келин уьй артында, неге кыйналайым, — деди кайынанана»

сы, келинининг келмеегин эситкенинде. — Биз сендейлер корлагандай аьдемлер тувылмыз. Кеткен экенсинг бек аьруьв, кайтпаска бара бер. Оьзек, келип табаншамды обьип, тилеек куьнинг де болар, аясыз. Токта, токта, ога шеким асыгасынг...»

— Эки ийниме кара тас артсам да кайтпаспан, кербаз пише, сенинг уьйинге, — деп карланды Базархан.

Ыйнат болды соьзине Базархан. Кетти, кайтпады.

Суьйинмеди Боташ. Кызым барган еринде балтадай батып калмады, кайынанасы ман сыймай кайтып келди деп, куьйди, янды. Кызына тийди.

— Кызым, коьзим, кайынанангыннг айтканы сага майдай якпага керек, кайынанасы айтатаган, а сен, келесинг де, онынг айтканын авыр аласынг. Ол айтса, яман бол деп айтпайды, сени аьдем этеек болады, — деп кийликти Базарханнынг анасы. — Байга баргасынгма — балтадай бат.

— Балтадай баталмасанг ша? Савыт кабактай калкпага керегим, абай, э? — деди Базархан, юреги сыгылып.

Боташ уршыктай уьйирилди, уьйдинг ишин басына кийди.

— Суьйген-муьйген деп, курттай басынгыздан не суьйген ол оьзи? Сиздей заманымызда бизге делхайыр эди.

— Сен оьзинг тувылма, абай, сендей заманымда уьй болган эдим деген, а соьле, келесинг де, баска соьйлейсинг.

— Абасына тил кайтаратаганына караш сен онынг! Бир шуьши де йок, кайынанангыннг да, байынгыннг да. Коьтересин де бырыктыратаган оьзингсинг, шая. Мырзадай яс. Бой десе, бойы болса, сын десе, сыны болса, басынгма таз керекпе сенинг? Сендей кызлар бай таппай олтырадылар авылда. А сен келесинг де, басты авыртасынг. Оьзингсинг, шая, коьтересин де этетаган.

Базархан, юмган авызын да ашпай, уьндемей, юреги сыгылып, олтыра берди.

— Тымпыясынъ да энди. Бетимнинъ кыртысын алалгышай алдынъ, шая кыз, халкка коьрингендей аьлим де калмады, — деп, Боташ шалына берди.

— Неге уяласынъ, э? Яде байдан шыккан меннен калганым?

— Тойган кыз тоьркинин танымас дегенге усап, караш шаядынъ соьйлейтаганын. — Оны-муны билмеймен, бу сабат кайт деймен уьйинъе!

— Бир тилинген оьтпек эки айланып бирикпейтаган, коьп соьйлеп тербесенъ, абай, уьйден бас кешип кетер де барарман, — деп алмай-салмай, кесип айтты Базархан.

Боташтынъ юреги дирдей туьсти. Ол алай да ойланды, булай да ойланды. Кызына билдирмей, Степнойга кудагыйына да барып келди. Эки кудагый эристилер, суьристилер, экевлери де оьзлерининъ авьлетлерин мактады, экевлери де бир-бирлерин анъламаган сонъ, басып турып урсыстылар. Тоьмен болып кайтты Боташ Степнойдан.

— Кызынъ картайып бараятыргандай коьрип, сен тувылсынъма, зор ман аькетип бергендей этип, берген, — деди, пишесин шуьшлеп, Тилекбай. — Энди алай-пылай дейсинъ. Оьзи шуьшли, оьзи куьшли деп, сендей биревге айтылады, пише.

Боташ кансыз эринлерин каты кысты...

Соьйтип яп-яслай Базархан букыж бола койды...

25

Йолмамбет эрекке, Ыргаклы бетке карайды. Бурнына каткан ювсаннынъ ийиси согады. Ол окында сосуьйтип, куллыктан бос заманында, каладынъ шетине шыгып, ювсаннынъ ийисин ийискилейтаган, эрекке, авылы бетке карайтаган. Ол авылын да, Оьтемис-акайды да, Бозтувган-абайды да сагынган. Оларды коьргиси келеди. Олар онда, шоьлликте. Йолмамбет мунда, калада. Базархан да анда, авылда. Онынъ соьйтип-соьйтип байы ман айырылысып кеткенин ога, суьйинши тилегендей этип, суьйинип келип Шабан айтты бир

куың кеште. Сол куыңнен бербетин Йолмамбеттинъ Базархан йок деп, сувга кеткен уьмити сувдан калкып шыга койды. Онынъ юреги, бийикке ушаяк болып турган кустынъ юрегиндей, талпынды. Оны тез болып коьргиси келди. Ама оны уьшин энди авылга бармага керек эди.

Яс Ыргаклы беттен коьзлерин алмайды. Ол бетти туман баскан. Куьздинъ сонъгы шакларында бу бетлерде туман туьспеге аьмире болатан. Сувык, койы туман япкан Ыргаклы бетти. Йолмамбет пен Базархан экевлерининъ арасында да сондай сувык, койы кара туман бар. Шоьлликтеги туман эртен шашылып, куың яйма-шувак болмага да болар. Тек Базархан ман онынъ арасындагы туман шашыларма экен? А соьледен-соьлеге олар бир-бирлерин коьралмайдылар. Туьнегуьнлерде Калмурза авырыды деп эситип, авылга барганда да, коьралмады Базарханды ол.

А кайтип суьйинип келди Йолмамбет авылга ол заманда. Еткишей асыкты. Базарханды коьрермен, не этетаганын билермен деп, ойлады. Оьтемис-акай ман Бозтувган-абайдынъ аманшылыкларын билип, Калмурза уьйине кетти.

Калмурза, тоьсек пен бир болып, янып-куьйип ятыр эди. Йолмамбетти коьргенде, коьзлери йыртылып кеткендей болды. Мутпаганынъа, бебем, савбол деп, суьйинди. Йолмамбет барып туькеннен алва да, повидло да аькелди. Бир кесек заман мараздынъ касында олтырды.

Сол куың Йолмамбет, белки, Базарханды коьрип олтырарман деп, авылда коьп юрди. Аман да, уьйткен Базарханды коьралмады. Коьрмесе де, онынъ хабарын-теберин эситти. «Базархан суьймей барган экен сол биревге. Суьймеген бал да емейди, сонынъ уьшин айырылып келгени байыннан. Онда кимнинъ не иши бар», — деп хабар айттылар авылда.

Йолмамбеттинъ акылы туьйдей шашылды, бир акыл ога: «Кайтип те айт, ювыгым, — дейди, — Базархан сага кыз тувыл, байга барып шыккан. Белки, ол тагы да косылмага да болар байы ман. Оны алай-пы-

лай деп, букламага кыйын. Косылмаса да, кыз алмаган яска букыж болмаса кыз аз эдиме деп айтаяклар да боларлар...» А экинши акылы табан тирести: «Койтагы болмаган соьзди, Йолмамбет! Анадынъ-мунадынъ айтканын не этесинъ, обьзинънинъ басынъ йокпа? Эне сол не айтса, сога тынъла. Байга барган дейсинъ. Байга барса, не этеди? Токта, токта, ана бирев халк йырлайтаган йыр кайдай эди?

Экевимиздинъ арамызга
Тастан коьпир саларман.
Байга барып, бала тапсанъ,
Кене сени аларман....

– Бу йырды ким де шыгарсын, тувра айткан, оллахый. Ах, суьйген деген затка ие болалсанъ, не керек эди? Ол обьзининъ айтканын сага кыстап эттире кояды. Этпей де бир кара, ювыгым. Кыстар, мырсатынъды мырсатка бермес.

Яс тынысын авыр алады эм Базархан ман, тап ол бир касында тургандай болып, соьйлеседи:

– Эситесинъме, Базархан, мен соьйтип ойланаман, а сен ша, сен кайтип ойланасынъ? Уьндемейсинъ де? Бир зат айттагы.

– Не айтаякпан, Йоламет. Мен де ойланаман. Аман да, бир де бир ойда токталмайман. Туьсинесинъме, Йоламет? Уьйтип айтканым уьшин айып этпе, даь?

– Катырып бир зат айттагы, Базархан.

– Ойланайым, Йоламет. Асыкпай туртагы. Коьбине даянган, азына да даянтагы.

– Аьруьв, Базархан...

Йолмамбет, уйкыдан янъы уянган аьдемдей, аланъ-аланъ этип, ян-ягына каранады. Боп-бос шоьллик. Базархан да йок, бирев де йок. Тек, эректе болып, Базарханнынъ суьлдери сезиледи. Ол да ога карайды. Келер деп, саклайды. Олар соьйтип бир-бирлерин саклайтаганлары баьленше айлар болятыр. Базархан авылга куьздинъ басында кеткен деп, эсит-

ти Йолмамбет. А соьле куьз де кетип бараятыр. Кайзаман олар коьриспегенлери. Коьрисселер, бир-бирлерининь сырын билер эдилер. «Кайдай болган экен Базархан?» — деп ойланды Йолмамбет.

Йолмамбет энъкейип, бир каткан ювсан туьпти юлкып алды, кала бетке карады. Кайзаман ол мунда, каладынъ шетине шоьлликке шыкканы! Энди кайтпага да керекти де. Кув шоьлликте, берли кисидей, оьзи оьзи мен соьйлесип туратаганын каратагы.

Йолмамбет, шоьлик бетке карай-карай, кала бетке йоьнеди.

26

— Кайда дуьмп болгасынъ сосы сен? — деп йолыкты буьгуьн де, аьдетте айтатаганындай этип, Йолмамбетти йолдасы Шабан.

— Оьзим булай шыккан эдим, — деди Йолмамбет, каладынъ шетине барып, шоьлликке карап келгенин ясырып.

— Тагы да сол бирев ювсанды алып келдинъме? — деди йолдасы, Йолмамбеттинъ колындагы кавраган туьп ювсанды коьрип. — Соны бир шешекейдей коьресинъ.

— Аьше, ол шоьлликтинъ шешекейи.

Шабан куьлди.

— Ол сага шешекей.

Йолмамбет ювсанды аьдуйвлеп тумбочкасынынъ уьстине салды. Столдынъ тувра ортасында кып-кызыл шешекейи мен стакан туры эди. Йолмамбет бир талай заман бир де кызыл гуьл шешекейге, бир де оьзининъ аькелген ювсанына карап турды.

— Сенинъ доьртинши разрядка коьшкенинъ уьшин Ира аькелген, — деди Шабан, йолдасынынъ сейирсинип шешекейге караганын коьрип. — А сен кыдырасынъ.

— Уьшинимен де айтасынъма? Олла, сав болсын Ира, — деп Йолмамбет, ушып кеткендей болды.

Йолмамбеттинъ эсине туьнегуьнлерде озган комсомол йыйын туьсти. Ира Йолмамбетти куллыкшы да, табиятлы да деди. «Ондай яслар комсомолдынъ атын акларлар», — деп, соьзин кутылды.

Йыйыннынъ эртеси куьнинде эртенъ мен Ира уьйкен шешекей байламын алып келип:

— Мунавы, Йолмамбет, сенинъ комсомол болганынъ уьшин, — деди.

А соьле, буьгуьн разряд алгансынъ деп, тагы шешекей аькелип кеткен. Танъ кыз.

— Сизге кайзаман кирсенъ де, Йолмамбеттинъ тумбочкасынынъ уьстинде ашы ийисли ювсан турады, эште, ол шешекейди бек суье болар деймен деп, аькеledi сага Ира шешекейди, — деп, соьйлей берди Шабан.

Йолмамбет ымтылып стол уьстиннен кавраган ювсанды алды да:

— Даь, — деди, аз-маз куьрсинип алып, — мунавы ашы ювсан. А меним балалыгым ашы болмай, таьтли болып оздыма?

Уьйдинъ ишин тынлык бийледи.

Уьшин Йолмамбеттинъ айтувы. Ашы, бек ашы болып озды онынъ балалыгы. Оксизлик, кытлык. Базархан ман да анадай болды. Шабаннынъ балалыгы да ойын ман, куьлки мен кетпеди. Дуныяда баьле аькелген канлы кавга яп-яслай онынъ атасын да ютты. Яс юрегин авыртты. Балалыгы яраланды. Яраланды онынъ кенъ шоьлигн де. Онынъ ер-ерин ядыралар каздылар. Ол огырсыз тамгалар соьле де шоьлигининъ бетиннен кеткен йоклар. Ойыншыр-ойыншыр болып турадылар.

Сонъында Шабан куьрсинди. Тенъине карады.

Йолмамбет те куьрсинди:

— Ювсан ашы болса да, Шабан, шоьбликтинъ коьрки, шешекейи, кишкейден бербетин сонынъ ийисине уьйренгенмен, — деди эм колындагы ювсанды аьдуьвлеп стол уьстине салды.

А Шабан:

— Маъ, мунавын Ира сага деп аькелгенди де, — деп шешекей турган стаканды йолдасына узатты.

Кызыл гуъл шешекей, аьруув ийисин пешке мол тоьгип, тумбочкадынъ уьстин лаъл-йобгерлендирди. Шабан тигилип гуъл шешекейге карайды. Эм ога тувра алдында, ярасык кийинип, ййнап Ира тургандай болып коьринди.

— Калай аьруув шешекей, — деди, акырын соьйлеп, Йолмамбет эм карамын, шешекейден алып, ювсанга таслады. Бир кесек заман соьйтип карап турды. Эм онынъ коьз алдына тоьмен болып, эски авган моры шыба кийип Базархан келе койды.

Йолмамбет тынысын терен этип алды.

— Бир зат та тувыл, Йолмамбет, — деди Шабан, теьнининъ ойын билгендей болып, — айдай ййнап, куьндей ойнап, ялпак яз да келер, курыган кув ювсан ялнар, яланып болып, шешекей атар, коьрк атар.

— Атар, Шабан, атар, — деп йылмайды ога Йолмамбет.

27

Заман туьн ортасыннан авган. Оьтемис яткан еринде баьленше кайта авдарылды. Неге болса да уйкысы кашкан. Эм ол акырын, курткамды уянтып олтырмайым дегендей, орындыктан туьсип, юмсак шебей салынган коьн шарыкларын кийди, эсик бетте иргедеги агаш шуьйден тонын алып явырнына илди эм, эсикти тыйкылдатпай ашып, тыска шыкты. Болса да, Бозтувган картынынъ тыска шыгаятырганын сол сабат ок сезди. Ама уьндемеди: картынынъ кыстынъ узын, ялыктыргыш кешелеринде соьйтип этетаганына тамам уьйренип калган эди.

Ыргаклы таьтли туьн уйкысына коьмилип уйклайды. Тоьгерек як тып-тынык. Куьн узагына аьрекет этип арыган авыл тыншайды. Ол тагы да ерге ярык туьсер-туьспес уянар, тагы да шав-шув басланар, эм авыл оьз аьрекетине коьмилер. Арыганын-талганын мутып, тагы да шалысар. Тек каранъалык токтатар оны сол аьрекеттен.

— Тыншайсын, — дейди карт, эсик алдында кезип, — мен де тыншайман да.

Дурыс, карт койшы тыншайды. Йылдынъ тек сосы шагында, шоьлликти ак кар капласа, тыншайтаган ол. Отарын авылга туьсиреди. Оьзи уьйине кайтады. Аман да тыншаймайды Оьтемистинъ карт юреги. Карт, туьн уйкысын доьрт боьлип, тыска шыгады. Данъылга уьйренген аьдем уьйде ятып болама? Авылдынъ куьнбатар бетине, онда тап бир зат коьреектей, карайды. Ол бетте колхоздынъ кой фермасы, онынъ отары бар. Карт койшы койларды аш та этеди, сувыкка да тонъдырады. «Кеште Асан-алар емди аьруьв салдыма экенлер? — дейди оьзи-оьзине, койлардынъ кайгысын шегип. — Мундай сувыкка айван емди мол емеге керек». Оннан ол бетин куьнтуварга каратады. Ак сакалы сезилер-сезилмес елпилдейди. «Ай медет сени, — деп оькинеди карт, — танъла ел коьтерилеек болып туру. Боран болмагай эди...».

Ах, ога танъ тез болып сес бере койса экен. Ол янма-ян фермага барып койшыларды, куьннинъ айланаятырганын коьрмейсизбе, анавын алай, мунавын булай этинъиз деп, куьтиндирер эди. Аман да танъга коьп бар.

Карт тонынынъ илгеклерин каптырады, япалак кырпувлы боьркин басына басады. Тери саксырыннынъ кисесиннен куржынын шыгарып, уьллесине туьтин куяды. Шакпасын шагады. Кув тутанып, кишкенекей йылтын аязлы кешеден йылтырайды.

Оьтемис, уьллесин сора берип, кезеди. Онынъ аякларынынъ астында нык кар зыкырдайды. Кезген сайын басында кабат-кабат болып ойлары да коьзгалалдылар. Карт оларды бирем-бирем алып карайды. Олардынъ биревлери онынъ коьнъилин тоьмен этеди, биревлери коьтереди. «Йолмамбет ша, Йолмамбет, — дейди ога коьп тавыстынъ бири. — Ол да уйклай болар, эште. Яде... Окында кешеден куьллык этемиз, деп язады да. Белки, уьйкен каьрде болса да, ким биледи. Кагыт келмейтаганы да бир талай кетти. Не болды экен, ярабий?»

Сонунъ ушин тувылма куьндиз карттынъ зыранълап келип, Базарханга, сосуьитип-сосуьитип Йолмамбетке письмо яз деп, тилегени. Йолмамбеттинъ атын эситкенлей, Базарханнынъ юреги сувдай туьсти. Ол, саьспеклегеннен басын тоьмен салып, бир кесек заманды уьндемей турды. Ойлаңды. Ал, ойланып карай койтага, ол аьли Йоламетке кайтип хат язсын? Юреги де бараяк тувыл, колы да язалаяк тувыл. А карт, яз деп, тиледи. Ал, не этпеге керек? Билсенъ...

— Уьндемейсинъ де, кызым? — деди Оьтемис, Базарханнынъ ойлы экенин эслеп.

Базархан эсин йыйды, карттынъ ак кувдан узын сакалына карады эм онынъ хаьтерин коьрип:

— Олтырынъыз, атай, соьле-аьле язайым, — деди.

Оьтемис минезленип олтырды эм булай-булай яз деп, айтып баслады. Карт айтты, Базархан язды. Колы язады, коьнъили анда, Йолмамбетге болды. «Белки, меним язганымды билип, э-э, энди элбет те язарсынъ, тамам басынъды таска урган боларсынъ, энди мен керек боларман сага, деп ойланып олтырар», — деп юреги сыкты. Ама язды. Карттынъ йигерин йыккысы келмеди. Ястынъ атын Йолмамбет демей, оьзи бала заманында айтатаганындай этип, Йоламет деп язды. Язып болып, картка оқып эситтирди. Оьтемис Базарханга уьйкен муьсирев этип, письмоды почтага аькетип берди. Берятырып, тез етерме экен деп те, сорап алды. Сорады, Йолмамбеттинъ кайгысын шекти. Ама Базархан уьйине келип, мунда яс кыскаяклыдынъ юрегиндеги ярасын козгап кеткенин билмеди...

— Алла айтса, эки-уьш куьннен Йолмамбеттен каягыт келмеге керек, — дейди карт, Степной бетке карап. Эм ол арада авылга да кулак салады. Бир сес те эситилмейди. Авылы, сол баягындай тып-тыныш болып уйкалайды. «Узак тынышлык болсын», — деп йыбырдайдылар карттынъ эринлери.

Нелер кешти, нелер кешпеди Ыргаклыдынъ да басыннан. Кутырган байлардынъ кундай кышкырыкларын эситти, олардынъ залымлык суьргенлерин коьрди. Коьрди ол кардашы кардашынынъ, атасы улынынъ

канына калган граждан согысын да. Баурин де басыннан кеширди. Кобурди ол ийгиликте де. Соьле де коьрип туры. Коьрер оны оьмирлерге.

Карт кезеди, онынъ уйкысы кашкан. Кезеди оны ман бирге туьрли ойлары да. Уйкламайды онынъ куртказы да. Ол тыска кулак салады. Карттынъ аяк тавыслары ога сагыр болып эситилинеди. «Кезеди, танъ аткышай юреги телезийди», – дейди Бозтувган, яткан еринде авдарылып.

Бозтувганнынъ айтувы тувра. Ерге ярык туьсертуьспес, Оьтемис асыгып шайын ишеди де, зыранълап фермага йоьнейди. Онда каранъа намаздан аксамга дейим туьртень-туьртень этип, каьр этеди. Каьр тувылма онынъ кайратын кайырмайтаган? Ол болмаса, карт кайзаман тоьсекке синъген болар эди.

Тагы да карайды Степной бетке карт, эм ога кала юп-ювык болып сезиледи эм ол, оьзин-оьзи еп, ойланады: «Ва, уйи соьнмегир, оьзим де бираз селкимен, ол болмаса, Степнойга барып келмеге болмайма? Коркакка кос коьринер деп, Степной да мага бир Тибилистинъ туьби болып коьринип туры. Алла буйьртса, ана базар куьн барып келе коьйым».

Эм Оьтемис сол ойы ман асыгып уйге киреди.

– Махмудтынъ атасы, – дейди куртказы оьзеленип, – танъга коьп бар, бираз мызгатага.

– Ва, уйи соьнмегир, сен де уйкламайсынъма? – деп сейир этеди карт, пешине барып, – туьн ортасына дейим юн ийирип олтырасынъ да.

– Йолмамбет-баламга уйыклыкка етсе деп, каьрлеймен, аьше.

Карт орнына янтаяды:

– Бираз тез кыбырда, куртка, ана базарга Алла берсе, Степнойга барып келейим, деймен.

– Оммадым-ав, соннан бери айтсанъ бараягынъды. Уйык пан колгапшыкларды кашан тиге коьаякпан, Махмудтынъ атасы?

– Бир зат та тувыл, тигерсинъ. Оьзинъ тигип уьлгиралмасанъ, биревге тилей кой. А мен бармай болаяк тувылман. Эрген-бирсигуьн дей-дей, кыс та озып кетпеге туры, – деп кеседи Оьтемис.

— Соййтип этермен аьше, — деп унасады куртка. — Межитханга тилермен. А сен бар, бар, Махмудтынъ атасы.

Сонъ булар тынадылар. Ама биревиде уйкламайды.

Оьтемис Йолмамбетке бараягын ойланады. Ол ойдан мунынъ коьз алдына сувьретлер энеди. Йолмамбет оскен экен, явырыны яйдай болып, оьзи де дыравындай болган, кап-кара болып мыйыклары да шыкканлар. Мине ол, кушакларын яйып, Оьтемис-акайдынъ алдына шабады. Мине олар кушакласадылар, эм эки юрек — карт юрек пен яс юрек — таласадылар, куьлп-куьлп этедилер.

«Йолмамбет, улым, азгандай коьремен, не болган, э? Яде авырсындынъма?» — «Йок, йок, акай. Сап-савман. Куллык этемен, оннан сонъ окыйман». — «Куллык та этип, окув да окымаклык не муьшкил оьзи? Улым, неден керек эди сол бирев окув?»

Бирден Йолмамбет йок болып кетти. Оьтемис коьзлерин ашты. Мызгап кетипти экентагы.

— Окыма деп неге айттым, — деп оьзи-оьзине ыразы болмай куьбирденди карт. — Окысын, коьзи ашылар, аьдем болар.

— Не затлар деп соьйленесинъ, Махмудтынъ атасы, — деди сол арада Бозтувган-абай. — Бираз мызгап алтагы энди.

Оьтемис уьндемей юрганга коьмиледи эм онынъ астыннан:

— Сен де уйкла, Махмудтынъ анасы, — дейди.

28

Йыл да кете койды Йолмамбет Степнойга келгенли. Анда, шоьлликте бир тегистен озатаган куьнлер мунда уьйтип озбадылар. Бир куьни кайнады, бир куьни кыйнады. Аман да ол боп-бос, яшавда бир табын калдырмай, ызын салмай, озып кете коймады: ястынъ яшавында ол бир затты бузды, бир затты туьзетти, бир затты туьрлендирди.

Йолмамбет мунда, калада, коьп зат коьрди, коьп затка уьйренди, аьдемлер мен танысты. Темирден

туьйме туьетаган усталарды да коьрди. Билген аьдемлердинь станоклары да токтамайды, резецлери де аьруув кеседи темирди, детальлерди, кап пан кептен шыгаргандай, аьруув этедилер.

Йолмамбет оьзи де аьйт деп йыбырдады, шалысты. Ама артык этетаган заты коьринмеди. Соннан себеп цехтинь мастери ога, усталыкка тек куры кара куьш пен уьйренмеге кыйын экенин, ол зат уьшин билим, тебентелик керегин коьп айтатаган болды. Ама куры эситкеннен не маьне шыксын. Оқымага, эринмей усталыкка уьйренмеге керек эди. Ол заттынь акында Йолмамбетке аьруув этип Шабан да айтты. Айтып коймады, кешки школга барып оқымага керексинь деп те, кыстады. Оьзи коьрим коьргисти. «Куллык та эт, оннан сонь оқы, такатынь да таьвесилеек, бурныньды симгирмеге заман да табалайк тувылсынь» – дейди, йолдасынынь айтканын макул этпей, Йолмамбет. – «Кол баьтир де, коьз коркак деген, сен окувга бир барып каратагы, оннан сонь йыланарсынь!» – деп шамгалды ога Шабан, алаллыгын айтты.

Шабаннынь айтканлары Йолмамбетти ойландырды. Кене болса да ол янма-ян таьвекел эталмады. Куллык этсе – оқыялмаяктай, оқыса – куллык эталмаяктай коьрип эки акыл болды. Бир куьн муны, зор ман алып кеткендей этип, Шабан ман Ира оқымага бараяк деп, алып кеттилер.

Арыган-талган куьнлеринде эсине Оьтемис-акайдынь сендей яс аьдемлер оқымага, билимли, аьр бир исте оьнерли болмага кереклер, деген соьзлери туьсти.

Соьйтип Йолмамбет куьндиз заводта усталардынь сулыбына уьйренди, олардан коьрим алды. Кеште – школда оқыды. Шабан ога каьр этип куьн йосыгын язып, тувра тумбочкасынынь уьстине иргеге илди. Окувда туьсинмеген ерлерин туьсиндирди. Эм Йолмамбет ога, оьз аданасына аркалангандай, аркаланды. Ол аз болса, Шабан ман юрегиндеги сырын-сыбырын боьлисетаган ашык эм алал тень болды. Эм бир куьннинь бир куьнинде ога Базарханнынь уьстиннен де айтты.

Бас дегенде Шабан — асыкпайтаган, ойлы аьдем эди — булай этпеге керек деп айта коймады. Сондай аьллерде этетаган аьдетин этип: «Э, э», — деп уйкен ойга коьмилди. Йолдасынынъ кайгысы онынъ кайгысы болды. Эм, Йолмамбетке билдирмей, Базарханнынъ уйин та-вып эм кайтип болса да, оны ман йолгып, аьлин-куьнин билмеге деп, ойланды. Эм сол ойын толтыргышай юре-ги тыныш таппады, сонъалыкка калганда, Базарханнынъ туьскен уйин де тапты, оьзи мен де йолыкты.

— Базархан экевимиз ювык етемиз, ол меним ка-рындасым болады. Уйинъизди тегаран таптым, — деди Базарханнынъ кайынанасына ол, туп-тувра олар-дынъ уйине келип.

Шабан, Базархан оны озгарып шыкканда, яшавы акында сорап алды.

— Аьруьв, — деди Базархан, сыр бермей.

— Э, э, — деди Шабан. кыскааяклыдынъ кайгылы шы-райын эм ойлы коьзлерин коьрип, сол сабат яшавы оны артык завькландырмайтаганын билди.

— Келе тур, Шабан, — деди Базархан, айырылыся-тырып, кишкей арыкай колын узатып. Йолмамбет акын-да айтайымма деп, эки акыл болып та алды сонда Ша-бан. Болса да айтпады.

— Кой, сабыр, — деди.

Шабан Йолмамбетке соьйтип-соьйтип Базарханды коьргенин билдирди. Оьзининъ онда барганын ясырса да, Базарханнынъ туьскен уйи каладынъ мунадай ерин-де, ол затты ога бир таныс аьдеми айтты деп, соьйледи.

Эне сол куьннен сонъ Йолмамбет, Шабанга билдир-мей, кешлетип окында сол Базархан яшайтаган орам ман кезетаган болды. Бирерде, кулыктан бос заманларда, куьндиз де озды сол тоьгереклерден. Бир-эки кайта эрек-тен Базарханды коьрди. Онынъ юрисине карап, кувнак тувыл деп, ойланды.

Оннан сонъ... Оннан сонъ Шабан кыс шиллесининъ вакытында Йолмамбетке, булай-булай, Базархан байын-нан шыгып авылга кетипти, деген хабарды алып келди. Сол куьннен сонъ Йолмамбет авылга йьйы баргысы ке-лип турды.

Тенъининъ неге авылга бармага авас болганын да билди Шабан. Оны оъзи йолландырып та турды. Йол акы йок вакытларда, оны да беретaган болды.

Агасы инисин уйреткендей этип, анавын алай эт, мунавын булай эт, деп айтатаган эди. Сойтип, олар биреви кванса, ана биреви де кванды, биреви кыйналса ана биреви де кыйналды. Агасы ман инисиндей болып, татым яшап бардылар.

29

Базархан, терезе туыпте олтырып, тыска карайды. Шырайы терен ойлы. Иши туытейди. Сыякта да туытейди. Бердазидинъ куъни. Ашы ел, аш боъридей, сесин сорып-сорып улыйды. Ийнединъ коъзиндей тесиктинъ оъзиннен де оытип, уйлердинъ ишине ызгыйды. «Бердази, берем-шерем этемен деп, туры. Анда бол да – мунда бол, бердазиде уйде бол, деген сосы экен» – деп Базархан явырнына яйган уйкен такта-такта шалды кевдесине кымтай береди. Дуъмле муъшеси дирилдейди. Пеште тезек от кып-кызыл кызув болып янады. Уйдинъ иши йылы, болса да, яс кыскааяклы тонъады. Неге тонъшак бола койдынъ яп-яслай, Базархан? Неге болатаган, ишим йылынмайды. Уышин, Базарханнынъ ишинде боран эседи. Ол аьдувленип кымтанады эм кырав баскан терезе сиседен тыска карайды. Тувра орамнынъ аргы ягында Йолмамбет-алардынъ ямпик уйлери, халкка коъринмеге уялгандай, калын куврайдынъ ишине ясырынган. Бирден калынлык ишиннен, кинодагындай, суъвретлер тизилип шыгадылар...

– Базархан, Базархан! – деп шымдай кара шашлы караборан яс шавып орамга шыгады эм кишкей колларын кезуъв-кезуъв, бол-бол дегендей этип, булгайды.

Кызыл увуртлы, эки шашына моры лента байланган кыз ястынъ касына келеди. Экевлери, эгизлердей болып кол ысласып, школга кетедилер. Сойтип этедилер аьр куън сайын олар. Эринмейдилер, ялыкпайдылар. Школдан да олар сойтип кайтадылар...

Сувдай агып кетти де барды яслыклары олардынъ. Кетти кайтпаска. Ама бактылары олардынъ сонъында эки баска болдылар. «Белки, ол мени излеп, мени коьрейим деп барган болса ша Степнойга куллык этпеге?» — деп ойланды Базархан, терезеден карамын алмай.

Бир кайта, кыстынъ бир сувык куьни эди. Куьнтувардан ашы ел согады. Шалга оранган Базархан, бир буйымы болып, каладынъ орамы ман зыранълап бараытыр эди. Бирден бу тырс токтады, серпилип орамнынъ ана ягына карады: «Йоламет, кайдан келгенди-ав мунда?» — деп, карай берди.

Базарханнынъ караганын коьрип яс, оьзин танытпаяк болып, тонынынъ ягасын коьтерген киси болды эм ык бетке бурылып та алды. А Базархан эки акыл болды: «Йоламетпе яде ол тувылма?» Ама юреги: «Бойы, шаркы, юриси, турысы тамам оьзи, — деди. — Йоламетти танымай мага не болган? Сол!» Яна ойланды: «Аьше, мени неге танымады экен? Оьпкелейме экен? Оьпкелей де болар. Оьпкелеместей зат эттимме мен?»

Сол ойлары ман ол кайтип барып буйымын эткенин, кайтип уьйине келип орындыкка янтайганын да билмей калды.

Биринши суьювди тот баспас, деген халк. Эм сол куьннен сонъ Йолмамбет Базарханнынъ юрегине тагы да бек ярады. Куьндиз коьзине коьринди, кеше туьсине энди. Арасы коьп кетпей, Йолмамбеттинъ калада экенин де билди. Билип болып, бир ягыннан оны коьргиси келди, бир ягыннан, не бетим мен коьринеекпен, керек тувыл деп, коьтере коьрингиси келмеди.

Болаякты билип болмас деп, оннан сонъ болган затлар Базарханга туьсинде коьрингендей болып кеттилер.

...Базарханнынъ кулагына эртеден, бала заманынан таныс болгандай тавыс сагыр болып шалынды. Ол бирден токталды да, ян-ягына карады.

— Мен, Базархан, — деп мунынъ касына, коьктен туьскендей болып, Йолмамбет келди.

Базархан саъспеклеп, авызына соьк сугынгандай, уьндемей сирелип тура берди. Орам ман озатаган аьдемлердинъ коьтереси де ога карайтагандай коьрди, кып-кызыл болып кызарды.

— Аьрувьсинъме, Базархан? Калай коьп заман болды экевимиз коьриспегени, — деди эм оьзи сол арада акырын, оны бастан-аяк тешкерип карап шыкты.

— Аман-эсен, Йоламет, — деди, оьз тавысын оьзи эситпей, Базархан.

Соннан артык Базархан бир зат та айталмады. Юреги йыйы-йыйы тепти. Оьзи, аланъ-аланъ этип, тоьгерегине коьз салды эм акырын, аякларын бир-бир басып, йолы ман йоьнеди.

Йоьнемеди Йолмамбет. «Алды тислерининъ биревитусипти, салдырса, калай аьрувь болар эди», — деди оьзи-оьзине. Эм, ерге кагылган казыктай, сирелип тура берди ол. Базархан тасага туьскишей, соьйтип карап турды. Оннан сонъ, басы зилдей болып, тоьмен ийилди. Сонъ, аякларын тегаран алып, баска якка карап йоьнеди.

Экевлери эки баска якка карап кеттилер. Экевлери де бир-бирининъ акында ойландылар, экевлерининъ де коьз алдыларына бир-бири коьринип турды. Экевлери де едилдилер.

«Энди мен ога неден керекпенди, онынъ уьйреси баска, уьйи баска, басымды боп-бос айландыраман», — деди Йолмамбет оьзи-оьзине, куьйгеннен алавы коькке шыгып. «Мени басына урсынма Йоламет, оьзи булай соьйлейди», — деди ол арада Базархан, юреги авырып.

Сол куьннен сонъ экевлери артык ыраспадылар.

Ама арасы коьп кешлетпей, Базархан байыннан шыгып, авылга кайтты. Уьйине кайтпай, ол, калада калып, бир куллык этпеге де боляк эди. Соьйтип эткен болса, Йолмамбетти де коьре турар эди. Аман да кавыфланды. Шыккан байы яшав бермес деп, кавыфланды.

Тек хайырсыз, куллык этпей уьйде олтырган куьнлер ога ялыктыргыш, зилдей авыр, йылдай узак болып

оздылар. Онынъ уьстине анасынынъ да бездиргиш соьзлери косылдылар. «Барган ерде балтадай батпаган деген не муьшкил оьзи ол? Кызымнынъ уьй, сар болганын коьрмедим», — деп ызаланып турды ол.

Базархан булардынъ баьрисиннен де тамам безди. Ол уьйде олтырып туралмаягын туьсинди. Эм ога кайдай болса да бир каьр шекпей болмаягын билди. Эм колхозга куллык этпеге барды. Ол заманда анасы, кызынынъ оқымаган кызлар ман куллыкка барганын яратпай:

— Йок, Базархан, сени биз асыралмай турганымыз йок, куллыкты кой да, окувынънынъ каьрин эт, — деди.

Ама Базархан анасына тынъламады, куллык эте барды...

Базархан басын коьтерди, терезеге карады. Тувра коьз алдында Йолмамбет-алардынъ эски, явын-шашын ыславын туьсирген уьйи туры. Уьйдинъ эсигине оннан кенъ явырынлы, бойлы-шарклы Йолмамбет шыгаяктай коьрип, карамын алмай карайды. «Йок, йок, кайтеменди сосы мен, ол мунда йокты да, ол анда, калада ды да, — деп сескенип кетеди бирден Базархан. — Кайда болса да, энди мен ога керек тувылман. Ол мени коьрип те калаяк тувыл эндигиси. Мен тувылма оны яп-ялгыз калдырып кеткен? Элбетте, мен. Калдынъма энди оьзинъ ялгыз, Базархан, кимге керексинъ, айташ? Атынъ, йолынъ букыж. Яп-яслай букыж болмаклык не муьшкил...»

Базархан терезе-туьптен турды да, пештинъ ишин кезип баслады. Кезди. Басындагы ойлар да кездилер. Юрегин шымтып-шымтып алдылар. Сонда тереннен бир сес, юрегиннен тебип тыска шыкты: «Кой, Базархан, уьйтип айтпа. Оьзинъди оьзинъ ысла, беркит. Аьдем яп-яслай дуныядан туьнъилетаганма? Сага да бир буйырганы бар болар, тек йигиттей бол.

— Аьжейип, колы таныстай, — деп сейир этти Йолмамбет, Оьтемис-акайдан келген письмоды тешкерип карап. — Ярабий, ким язган экен?

Письмоды кайтарып оқыды. «Обтемис-акайдыңъ да, абайдыңъ да ден савлығы яхшы, аьруьвмиз, аьйт-аьйт этип яшаймыз карт пан куртка. Обзинъ ша, не этесинъ, Йоламет?» — деп язган эди. Яне ойланды:

— «М, м, токта. Йоламет, Йоламет...» Ва, мунавын Базархан язады да! Оллахый Базархан! Тек ол айтатанган эди мага «Йоламет» деп.

— Базархан!

Ястынъ юреги аттай тепти, эм ол, колындагы тетрадь кагытты, байрактая этип, йогарыга коьтерип, яна кышкырыклады:

— Аьше, тек Базархан айтатанган эди мага уьйтип! Тек Базархан язган муна письмоды!

Обзининъ акында бир авыз соьз болса да язган йокпа деп, тагы да кагытты ютланып оқыды. «Аьруьвсинъме, Йоламет? «Бизим баьримизден сага салам». «Йок, Базархан обзининъ акыннан бир зат та язбайды. Йолмамбет бирден соккан иш сувыгыннан дирилдеп кетти. Сонъ тоьгерегине каранады. Боп-бос пеш, йолдасларынынъ кими сменада, кими кыдырады. Тек Йолмамбет тыншаймады, ол обзининъ алдындагы бактысы акында ойлана берди. Ойланды ол Обтемис-акай ман Бозтувган абайдыңъ акында. Энди олардыңъ, Йолмамбет болмаса, кими бар? Картлыкларында олардыңъ, обзлери айткандай, куванышлары да оннан, диркелери де оннан. Ол олардыңъ сол сенимлерин акламага тийисли.

Йолмамбет, минезленип олтырып, Обтемис-акайга письмо язды. Обзининъ яшавы, кулығы акында, тезден авылга барып келмеге мырады бар экенин де язды, йолдаслары акында да айтты, сонъ Базарханга да язайымма экен, деп ойлады. Ама — язбады.

Шабан уьйге келгенлей, Йолмамбет ога письмоды коьрсетти. Оны Базархан язганын да айтты. Шабан письмоды окып шыгып, сейир эти.

— Кала аьше каерде айтылган онынъ язганы акында?

— Айтылмаса кодыма, мен онынъ колын билмей, аьвмедий болган эдимтага сага, ювыгым. Оннан сонъ,

ол болмаса авылда мага бирев де Йоламет демейтаган эди. Туьсиндинъме, энди? — деди, ыйнандыраяк болып, ак юреги мен.

Тенъининъ таза ниетине коьлетки салмас уьшин, онынъ суйингенине Шабан да куванды. Сонъ:

— Аьше Базарханга бир письмо язбага керексинъ, — деди. Йолмамбет уьндемей басын тоьмен салды. Шабан, оны сезбеген киси болып, уьй ишинде бир затлар эткенсиди... Сонда Йолмамбет бирден:

— Йок, язаяк тувылман! — деди.

Шабан сейир этти:

— Неге?

«М-м» — дегени болмаса, Йолмамбет бир зат та айталмады. Ол заманда Шабан таьвекелленип:

— Сен язбасанъ, мен озим язарман, коьтере затты да айтып язарман.

— Йок, йок, керек тувыл, Шабан.

— Вот, кардаш, — деп Шабан ушып турагалды, — мине энди мен кайтип этпеге керектинъ туп-туввра уьстине туьстим.

— Кайтип?

— Мен болмасам, Ирага яздырмага керек. Кыскаяклы кыскаяклыдынъ кадерин билер. Ол коьтере затты да аьруьв этип язар. Солай тувылма?

— Кайдан билейим.

— Сен билмесенъ, мен билемен. Мага сенесинъ тувылма?

Йолмамбет тенъине йылы шырайланып карады.

Сол куьн кеште Ира авылга, Базарханга, письмо язды.

Базархан, эсинде-туьсинде болмаган письмо алып эм маьнесин таппай, ойланатаганы мине эки куьн болятыр. Алай деп те, булай деп те буклады, бир де бир ойга келалмады.

Танымаган, билмеген, оьмиринде коьрмеген аьдем алай-булай деп язады. Язганда да, аьнше-минше деп язса не керек эди! Йолмамбет экевимиз бирге куллык

этемиз, кардаш пан карындастай болып, турамыз, дейди. Тура бертагы, тек оны мага язбасанъ не басынъа ат тепкен эди! Яде, яз деп мен сага тиледимме? Ахырзаманда да бир тилемеспен мен сага уыйтип. Йоламетти суюеди экенсинъ, суюек бол дер эдим, аяйман. Тек меним онсыз да яраланган юрегимди авыртпасанъ болмадыма? Туртагы тегиниъе. Мен сени билмеймен, сен мени билмейсинъ. Мен Йоламетти де шушлемеймен. Сени де шушлемеймен. Коьтересин де эткен мен оьзиммен. Сиз экевинъиз таныс болсанъыз бек аруув. Энди меним колымнан не келеек? Оьз наьсибин оьзи аягы манн тепкен, деп мендей биревге айтадылар. Туьсинесинъме? Мага письмо яз дейсинъ, не деп язаякпан. Йок, язаяк тувылман, бос тилеп те кыйналма!»

Сойтип ойланып юрди сол эки куьннинъ ишинде Базархан.

Ойлы куьнде уйкы йок деп, сол эки куьннинъ ишинде уйкысы да кашты, тынышлык та таппады ол. Колесниковадан келген письмоды кайта-кайта окыды. Окыган сайын, онынъ маьнесин туьрлише анълай берди. «Коьтере сен ойлагандай тувыл, Базархан,— деди ол оьзи-оьзине катырып айтып. — Йоламет пен онынъ бир заты болса, уыйтип язама? Оьмирде де язбас. Ол заманда мага письмо яз деп тилеп авырув язар эди. Таьвекел, не болса да язып карайым. Шақырганга бар, шакканнан каш дейдилер де, тилеген сонъ язайым...»

Таьвекелленип, Базархан Степнойдан келген письмога явап язды. Кыска этип язды.

«Письмонъды алдым, Ира. Туврасын айтсам, ол письмо мени уйкен сейирге калдырды. Танымаган биревден письмо алмаклык деген не муьшкил? Айтаягым, Йоламет экевинъиз аруув таныслармыз дейсинъ, бек аруув. Меним яшавымды сорайсынъ. Меники де акыртын барады. Оннан сонъ Шабанды да танийман. Экевимиз школда бирге окыгамыз. Бир талай йыллер болды оны коьрмегениме. Ога салам айт. Эне язаягым сол. Коьтере затты да письмода кайдан язасынъ! Ал, савлык пан кал. Базархан.

Ыргаклы, 1949 йыл».

Сол куыннен сонъ Базархан, яны ятак таппай, тынышсызланды. Юреги онынъ яшавында бир туърленислер болаягын сезди. Тек кайдай экенин билалмады. Эси-дерти Степнойда болды. Ол беттен кайдай болса да бир хабар эсигеек болып юреги телезип турды. Энди онынъ анда, Степнойда танысы бар ды да. Базархан ога явап язды. Язып болып, ол беттен письмо карап баслады. Оьмиринде письмо сорамайтаган басы, эндиги, куллыктан кайтты десе, анасыннан мага письмо келмедиме деп, сорап юрди.

Соннан шыгып кетип, бир куьн Базарханнынъ ата-сы ман анасынынъ арасында уйкен соьз болды.

— Базархан куьн сайын письмо сорайды, — деди Боташ байына. — Письмоды байыннан карайды болар деймен. Алла берип сол письмо келе койсынтагы. А-ах, ярассалар, не керек эди.

Тилекбай, кабагын туьйип, коьпке дейим уьндемей турды. Сонъ ашувлы давазы ман:

— Кой, пише, сол шонтык акылынъды! — деди. — Артынъды-алдынъды ойланмай, басында да сен тувылсынъма атлыгып кеткен солардынъ байлыкларына. Кайдай колайлы ер деп сукланып, кызымызга язык этинъ, пише. Мен бар деп те айткан йокпан, кел деп те айткан йокпан. Соьле де, туьскен ери шақырса да, янма-ян бар деп, айталаяк тувылман. Ойланмага керек болады...

— Сен, наьсипсиз эркек, ялгыз кызынънынъ онъганын суьймейсинъ, — деп кадалды байына пишеси.

— Аьвлетининъ онъганын суьймеген ата барма экен дуныяда, берли пише? Сен бек суьйип тувылма, кызынънынъ куьнасына калганынъ.

Боташ ашувланды. Байын оттан алды, сувга салды.

— Бир зат та тувыл, — деди, тутпай-зат этпей, Тилекбай, — болган зат болды да кетти, эндигиси Базарханнынъ куллыгына карыспа, ол сага бала тувыл. Туьсиндинъме, пише?

— Туьсиндим, сени туьсинген кыйынма, — деп Боташ эринлерин эмшейтти, — сенинъ тырайынъ йонеди. Энди коьтере затты да мага тувара коярсынъ.

Пишеси тагы да соьзди тутандыра береек болар эди, аман да байы сол сабат ок, эсикти тарсылдатып явып, куллыгым бар меним, сендей эрикпеймен деп, уьйден шыгып кетти...

* * *

Бир куьннинь бир куьнинде сол Базархан ман Боташ аьсирет болып карайтаган письмо келе койды.

— Кимнен карайсынь сол келгишей асыгатаган письмоньды, Боташ? — деди почтальон-кыскаяклы, ога письмоды берятырып.

— Лаа, яным, кимнен карайтаган, Базарханнынь туьскен ери оны йыаяк болып, яне айттыра-айттыра авызларынынь сувлары да курды. А биз де аьйт деп балсынуда, — деп, лапылдатты Боташ.

— Унамайтаган болсаньыз аьше, олардан письмо неге карайсыньыз? — деп, почтальон аз-маз тислегендей этти.

Боташ сол сабатлей пыртайды эм, кетпеге карап, аьри бурылды. Сол ерде почтальон бирден:

— Каскам, — деди, — письмо коьтере олардан тувыл, баска аьдемнен.

— Кимнен? — деди Боташ, бирев басына согып йиберген аьдемдей болып.

— Янмурзадынь улы Йолмамбеттен.

— Не-е дединь? — деп, Боташ шалкасыннан туьспеге аз калды.

Почтальон-кыскаяклы, баска бир зат та айтпай, артына бурылды да, йолына туьсти.

Ашувланса, ашувлансынтага Боташ письмога. Ога, аягы ер баспай, суьйинди Базархан. Ол озин дуныяга буьгуьн энгендей коьрди, абасын да кушаклады, акасын да оьпти. Письмоды бавырына басты. Кагыт пан, тап бир Йолмамбеттинь оьзи мен соьйлегендей, соьйледи.

Соьйлемеди бир зат та Боташ. Кабагы-касына кан явды, кара явлыгына оранды эм доьрт буькленип (алай билесинь, уьйкен кайгы) кишкей шатта олтыра берди.

Уйдинъ иши мен бир болып кезди Тилекбай. Кезди. Сигарке артыннан сигарке тартты, ойланды.

«Меним наъсибиме кус ушып та етпес, ушып кеткен коьк коьгершиним кайтып келип, терезе туьбиме конды», — деп Базархан коьрк атты.

«Каска басым, болатаган куллыкты каратагы, — деп зарланды Боташ. — Сол бирев Йолмамбет, шырмавыктай, оратылып калган бизим уйге. Тагы да йылп деп шыга койды. Базарханнынъ бир тыншайганын коьралмадым-ав».

«Уйкен юрек болган аьруув тувыл, оллахый, Алла да, аьдемге де асы боласынъ, — деп ойланды Тилекбай. — Оксиз, ярлы деп Йолмамбетти мисетсинмеген оьзимиз тувылмызба? Алла да не дейди. Дуния — кезуув тегершик деп, билмей айтадыларма? Йолмамбет те аьдем болды, болганда да кайдай яс болды. Базарханнынъ манълайына язылган бактысы сондай. А биз алайпылай деп, куьрпелеймиз». Сонъ ол, тынышланып барып, шатка олтырды, пишеси бетке акыйып карады эм:

— Базархан энди бала тувыл, — деди. — Басына керегин оьзи биле болар, пише. Солды да, онынъ куллыгына карысканды кой.

Уйдинъ иши тып-тынык болды. Уьш аьдем уьндемей тура бердилер. Тынлыкты Тилекбай оьзи бузды:

— Солай тувылма, кызым?

Базархан, касларын кенъ яйып, атасына карады. Ол бир де атасын буьгьунгидей соьйлеп эситкен йок эди. Эм орыннан шоршып турды да:

— Акай! — деп, кушаклаяк болып атасы бетке абытлады.

— Аьруув-аьруув, кызым, бар, каьринъди коьр, — деди ога атасы, йылмайып.

Базархан, коьнъили коьлдей коьтерилип, уйден шыгып кетти.

* * *

— Маь, Боташ, юрегинъ бир тыншайсын, сол сен сорайтаган письмо, Базарханнынъ туьскен ериннен, — деп Мурзият эртеси куьн де письмо алып келди.

Боташтынъ, суйингеннен, коьзлери йыртылып кеткендей болдылар. Муна йол авызды тарсылдатып яппады, почтальон-кыскаяклыга, уйге кирип шай ишип кеттагы деп те, оззеленди.

Уйткен письмоды уйде бирев де оқымады. Боташ оны кызына узатканда, ол колына да алмады. Оқымады оны Тилекбай да. Оқымады письмоды Боташ озы де. Колыннан келген болса, оны ютланып кайта-кайта оқыган болар эди. Аман да ол суртип алган яхил эди.

32

Кишкенекей авылда, тырнактай кишкей сырдынъ оззин де киртли сандыкка салсанъ да, ясырып болмайды. Ол, кавраган кавданга туьскен оьртендей, авыл ман бир болып, яйылып кете кояды.

Сондай болып, Йолмамбет пен Базархан экевлерининъ арасындагы сыр да авылга занъырап эситиле койды. Ол сырды биревлер булай деди, баскалар алай деди. Соьз суьетаганлардынъ кулаклары туьрилди. «Байга барып букуж болган Тилекбайдынъ яды кызы ялгыз ясты алдаяк болып туры экен. Берли болганма ол, дуньяда кыз кургандай», — деп, биревлер Йолмамбетке янлары авыргандай болдылар.

«Анадай пишеден айырылатаган Казгерей де берли, оьксизге буйыратаган ондай ян тувыл, — деп, баскалары Казгерейге якластылар.

Ушиншилер туп-тувра уьстине туьскендей болып айттылар.

«Йок, йок, — дедилер олар, — сиз кайтип те айтынъыз, олар бир-бирлерин ястан суйген боларлар. Суйген — ойыншык зат па?».

Сол хабарлар, эгилмей-тоьгилмей, Оьтемис-акай ман Бозтувган-абайга да келип етилер. Олардынъ янларын кыйнады, кулакларына аькис болып шалынды. Яшавда яманды да, тынышты да, кыйынды да коьрген карт пан куртка — бу затка тереннен алып карадылар.

— Асыкпа, куртка, ойлан, — деди пишесине Оьтемис. — Сабыр туьби — сары алтын, дейди халк, солды да, енъиллик керек тувыл.

Оьзи йыйы-йыйы уьллесин тартты. Уьйде де кезди, туьзде де кезди. Ойланды. «Картсынъ сен, Оьтемис, — деди ол оьзи-оьзине, — сенинъ сакалынъ ап-ак кувдай, сени мен, мунавын не этеек эди, деп коьплер кенъеседилер. Сени, коьпти коьрген басы бар деп, аьдемге санаидылар. Сен уьйдинъ уьйкенисинъ, уьй сага карайды, сен айтканды ерге туьсирмей этеек. Солды да, ойлан. Кенъеспеге аьдем йок болса, боьркинъди алдынъа салып, оны ман кенъесип, ойлан. Эситинъме?»

Эм Оьтемис-акай, уьйкен япалак тери боьркин алдына салып, ойланды. Аьвелгиди де, аьлигиди де эсине алды.

«Сол экентагы Йолмамбеттинъ, ана алдынгы йол отарда турып, Базархан байга кетти деп эситкенде, янын салмага ер тапмай, кайгырганы, оьзин-оьзи егени. А мен ол заманда да бир зат та сезбедим. Картлык деген сол экен. Оннан сонъ... Сонъ ол Базархан болган ерге кетти. Оны да туьсиналмадым мен. Оьзи де айтпады. Кайтип айтаяк эди мага, бир уьйкен картка. Ах, мен оны билген болсам... Билмедим... Заманды озгардык. Йок, йок, энди де озган зат йок ты да. Олар аьле де яс. Барса, барсынтагы Базархан байга. Байынан оьзи шыгып келгенди де. Йолмамбет уьшин шыккан. Йолмамбетти суьйип шыккан. Бир-бирлерин суьетаган болсалар, мен де, Махмудтынъ анасы да, олардынъ куьналарына калмага керек тувылмыз. Кавышсынлар, яшасынлар. Бав-бахша болсынлар. Олар онъса, биз де онъаякпыз...»

Карт, явырныннан авыр юкти алып таслагандай, тынысын енъил алды...

Аман да келалмады бир ойга Бозтувган-абай. Ол, уршыгын ийирип, ойланды. Окын-окында уршыгынынъ йиби уьзилип кетти, эм ол заманда ойлары да уьзилип кеттилер. «Аьнше-минше зат тувылды да ол, — деди

обзине Бозтувган-абай. — Мал болса, бир йорык эди. Малды да сайлап алады аьдем».

Эм ол Базарханнынъ атасынынъ, анасынынъ юрислерин-турысларын, кайдай аьдем экенлерин эсине алады. «Ах, Боташка усаган болса кызы, оммай-яммай калды Йолмамбетимиз. Акасы ондай уйкен коькирек аьдем тувыл. Тек Боташ кадемсиз ханга салам береек тувыл, колыннан келсе. Аягына карап асын иш, анасына карап кызын ал деп, халк билмей айтпаган. Кой, кой, Алла да ювык этпесин Боташ деген аьдем мен!»

Куын кетти, туын кетти. Оьтемис, уьндемей келип, курткасынынъ касына олтырды. Йоьткирди. Курткасы ога карамаганда, тагы да бир йоьткирди. Зор ман йоьткирди. Куртка яна уьндемеди. Оьтемис ол заманда:

— Не хабар бар авылда? — деди.

Бозтувган карт бетке бурылды. Басындагы кара явлыгын туьзетип байлады.

— Не хабар болсын, Махмудтынъ атасы, хабар сораганнан хабар сора дейтаган.

Карт тамагын кырды.

— Йолмамбеттинъ уьстиннен, деймен?

Куртка бир зат та айтпады. Басын тоьмен туьсирди.

— Уьндемейсинъ де?

— Не айтайым, Махмудтынъ атасы. Алай да, булай да ойландым. Бизим Йолмамбетке керекли аьдем тувыл Тилекбайдынъ кызы.

Карттынъ астындагы шаты тыйкылдады. Ол уьллесине туьтин куйып якты. Уьндемей курткасына карды. Сонъ:

— Кайтип айттынъ, куртка?! — деп давазын коьтерди.

Бозтувган, соьзлери картына ярамаганын туьсинди де:

— Мен соьйтип ойланаман, а сенинъ не дегенинъди мен кайдан билейим?

Карт курткасынынъ эки акыл болып турганын анълады.

– Менимше, деп айттагы соннан бербетин. А менимше, олай тувыл, куртка!

– Аьше калай ды, Махмудтынъ атасы?

Карт бираз ойланып алды. Соьзин терен айтып:

– Суймеклик деген сенинъ-меним алай-пылай дегенимизге тынълайтаган зат болса, не керек эди, – деди.

Соны айтып, Оьтемис тынысын авыр алды. Авыр алды тынысын Бозтувган-абай да. Оннан сонъ экевлери де уьндемей олтырдылар. Ким биледи, булардынъ эслерине оьзлерининъ яслыклары туьстиме экен?

«Бизге тийисли аьдем тувыл кажар Ааматтынъ улы Оьтемис! Аьсекат Аллам, арамсынъ, эгер онынъ атын айтсанъ, меннен тувмай – ийттен тувгансынъ!» – деп Бозтувганга камышысын яскап екиринеди атасы Ибрай. Бозтувган, ийттен пыскан кояндай болып, уьдинъ муьйисине кыстырыла берди...

Куртка, басын коьтерип, карты бетке карады. Кар-тынынъ уьллеси бувдак-бувдак болып туьтейди.

– Айтаяк затынъ барма, куртка? – деп сорады Оьтемис.

– Айтувынъ акыйкат, Махмудтынъ атасы, – деди Бозтувган-абай, тынысын енъил алып.

Оьтемис те тынысын енъил алды.

33

Аьлемет-аьруьв болады язлыкта шоьллик. Ясарады, коьп-коьмек коьк куьйиздей яйнайды. Яс оьленлер сезилер-сезилмес кубыладан согатаган енъил ел астында елпилдейдилер. Коьктинъ куьмпези таза. Окын-окында коькшил коьктинъ юзинде, куьп-куьп болып, бу якларга коьшип келеятырган кырлуьвлар коьринедилер. Олар, шоьлликти шав-шув этип, оьзлерининъ таьвесилмес йырларын йырлайдылар.

Йолмамбет тоьте-тоьтеден мал сокпак пан Ыргаклыга карап зыранълайды. Авылга коьп калганы йок. Кене де ястынъ иши пытлайды. Ах, янма-ян ете койса экен! Анда, авылда, ол келмейдиме экен деп, термилип йол карайдылар да Оьтемис-акай ман Бозтувган-абай.

Базархан ша, Йолмамбет? Ол карамагандай коьре-синъме, э? Ол да карайды. Аьсирет болып карайды. «Йоламет, сени таппай, юрегим телезип, адасып коьп юрдим. Сени коьтере йойттым деп, корктым, Йоламет. Туьсинесинъме?» – дейди де туьнегуьнлерде язган письмосында Базархан.

Яс зыранълайды. Юреги талпынады. Ол буьгуьн куьн узагы йолда. Наьсибине, Степнойдан Ашикулакка дейим машин мен келди. Ашикулактан Кос-Тобе авылдынъ кой отарларына дейим арба ман келди. А муна ягына мине яяв келеятыр...

Арыганын да сезбейди Йолмамбет. Аьйт деп зыранълайды. Шоьлликке карайды. Эне анда коьринетаган Камыс Бурын туьылма? Сол. Тек ана бирев коьк-ке салынган шапырашлардай болып турганлар не затларды? Ондай затлар мунда йок эди де. Яс сол бетке тешкерип карайды, эм онынъ отарда туьрып койшылар ман онда камыс аькелмеге баратаганы туьседи.

Камыс-Бурын. Бу ерлерде энъ ойпат ер. Доьнъил-доьнъил болып, анда-мунда калын камыслыклар йолыгадылар. Эрте-эрте заманларда булайларда уйкен терен коьл болган, аьле куьрыган, дейдилер аьдемлер. Онысын ким биледи, тек ер сувайт тартып турады. Сонынъ ушин де болар бу ерлерде агашлыктай калын камыс обьсетаганы, ногайлардынъ да бу ерге Камыс-Бурын деп айтатаганлары. Туврасын айтсак, камыслык – шоьллик халкынынъ агашы. Оннан аьдем обьзине де, малына да мекан этеди, каралдысына, корамтасына да яратады.

Куьз туьсти десе, койшылар кой меканларды кыска куьтеп баслайдылар. Эм арбалар ман Камыс-Бурынга камыс аькелмеге барадылар. Бир неше кайта мунда Йолмамбет те келди. Камыслыкты кезди, камыс кести. Мунда толган куьслардынъ йырларын тынълады. Боьтен де оны кызгыш куьстынъ кескин-кескин шакылдавы, семиз туьз-баьпийлердинъ йырлавлары сейирсиндирди. Обьтемис-акайдынъ каранъа кешелерде отарларга шабатаган боьрилердинъ инлери Камыс-Бурында деп айтатаган хабарларын эсине алды...

А соьле Камыс-Буринга не бола койды? Узын-узун темир дуьдиклер, ердинь оьзегине кирип, кара майын шыгарадылар. Ол май, янсыз темирге азык болып, ога ян салады. Ал, Йолмамбет, тувган-обскен кув шоьллик сондай карзынады оьзине ясырып турган экентагы. Кене де, аьдем оны тапты.

«Аьжейип, — деп сейирсинеди яс, — тек туьнегуьнги кув шоьллик коьтере баска болып кете койды. Нефть, завод, сув...

Сув... Шоьлликтинь карзынасы, дарманы. Йолмамбеттинь ата-бабалары заьр болып келген сув. Соьле ол, кень кув шоьлликке ян берип, саркып агып барады. Тувра онынь авылынынь яныннан агып барады. Энди, эште, шоьллик халкы онынь кытлыгын биле болмас. Йок, сувдынь кытлыгын шегип келген аьдем аьли де онынь бир тамшысын да сыраф этпей шыктажлайды. Карзыналы шоьллик! Ата-бабаларымыздынь эсиндетуьсинде болмаган затлар бола койдылар оьзиньде».

Йолмамбет, кара калакайын шешип, колына алган, коьк тувмыс коьйлегининь ягасы агатылган, шымдай кара айдары толкынласып, язлык куьннинь ярык юзинде йылтырайды.

Шоьликти айтасынь, Йолмамбет. А сен оьзинь ша?

Оьзинь сол баягындай болып турасыньма, э? Оьзинье каратагы. Оьзим... оьзиме не болган, сол баягындай болмай. Сол бойым — бой, сол турысым — турыс.

Ия сага! Уьйтип кайтип айтасынь, ювыгым. Бир турыстан бирев де турмайды. Туьрленеди. Янлы зат та, янсыз зат та туьрленеди. Сен де туьрленгесинь, Йолмамбет. Туьрленгенде де кайтип туьрленгесинь. Акылынь да баска болган. Алдын бирев мен соьйлемеге тартынатаган эдинь де, а соьле йигеринь де бар, сусынь да бар. Алдын таяк ыслаганынь болмаса, баска зат этип билмейтаган колларынь соьле не этедилер, не этпейдилер, темирди юмыршкадай йонадылар. Ол затларды неге айтпайсынь, э? Яде мактаншак атты тагарлар деп, коркасыньма? Йок, ол мактаншылык тувыл. Ол, билгинь келсе, оьктемлик... Кой соны,

обзингнинъ акынъда кайтип айтаяксынъ. Халк айтсын. Солай да болсын, Йолмамбет. Ама халк не айтсын? Ол сенинъ адем болганынъды кобрип туры. Сендей болып, Йолмамбет, сенинъ уьшин халкынъ да суййинеек. Сенинъ куванышынъ — халкынънынъ куванышы. Оны мутпа. Аьр замаңда да эсинъде тут.

Йолмамбет энъкееди эм куьрпейип турган яс бозювсанды уьзип алады, ийискилейди. Аьле де ол яс, онынъ ийиси кокымайды. Сонъ оны шонтыгынынъ тоьс кисесине, гуьл шешекейден этип, аьдуьвлеп салады. Зыранълайды. Куьп-куьп болып тоьмен саркып ушкан кырлувларга карап алады. Оьтемис-акай айткандай: эште, яз аьруьв болаяк болар, кырлувлар тоьмен саркып ушадылар. Йолмамбет зыранълайды. Авылга аз калган, энди онынъ уьйлери де коьринип басладылар.

Яс, токтала берип, авыл бетке тигилип карады. Бирден юреги аттай тепти.

— М-м, — деп коьзлерин, карамыккандай коьрип, уйкалады. Тагы да бек тигилип карай берди.

Ана бетге, авылдынъ шетинде, такта-такта туьсли шыбасы елпилдеп, бирев коьринди. Йолмамбет, энди зыранълаганнан да озып, шапты. Кушагын кенъ яйып:

— Ба-зар-хан! — деп шапты.

Ана беттен де сол занъыраган тавыска, кыл кобыздынъ сесиндей, йинъишке тавыс явап этти:

— Йол-а-мет!..

34

Базарханга, неге болса да, уьйдинъ иши туншык болды. Ол, олтырган ериннен ушып турагалып барып, каршыга терезеди ашты. Яс кыскаякльдынъ бурнына шоьллик беттен язлыктынъ ийиси сокты. Кырлувлардынъ шав-шув эткен тавыслары эситилиндилер.

— Ва, абайым-ав, кырлувлар келиптилер! — деп, Базархан суйингеннен ушып кеткендей болды.

Ол бир кесек заман шоьллик бетке кулак салып турды. Кырлувлардынъ тавыслары ман карысып, мунынъ кулагына биревдинъ «Базар-хан!» деп кышкырганы ша-

лынды. Ол тавыс Базарханнынъ тоьмен болып турган коьнъилин коьтерди. Эм ол асыгып сыякка шыкты. Коькирегин толтырып, язлык ийис коькыган авады ютты. Ютып болып, сол ийис соккан шоьлликке карады. Карап болып, сол бетке йоьнеди. Артына-алдына карамай, онда оны термилип бирев карап тургандай сезип, йоьнеди. Бирде зыранълады, бирде шапты. Ак бетлериннен туьйиршик-туьйиршик тер тамшылар шыбырдылар. Басыннан йолак шокана куьлмелисин сыпырып алды. Куьнтувардан соккан енъил ел кара шашларын куьрпейтти, такта-такта шыбасынынъ кенъ этеклерин елпилдетти. Ол токтап тынысын алмады. Сырылдап шоьлликке йыгылды. Бир кесек заманды шоьлликтннъ енъил тыныс алганын тынълап ятты.

Язлык айларында шоьллик боьтен де бек шав-шувлы болады. «Р-райт-айт» деп, койшылардынъ тавыслары занъырап шыгадылар. Шоьлликтинъ коькшил коьгин бийлеп, канатлылар ушадылар. Шоьлликтинъ халкы эм ян-янувары янланган. Баьриси де уьйкен аьрекетте. Яздынъ аьрекетинде.

Базархан тынълайды, сак болып тынълайды. Аман да эситкиси келип аьсирет болып тынълайтаган сеси бир ерден де шыкпайды. Эм ол, эт бетиннен ерге ятып, акырын сыбырдайды: «Йоламет, Йоламет, кайдасынъ? Мен сени излеп келдим шоьлликке, а сен йоксынъ. Кайдасынъ? Кайдасынъ, э?!»

Яс ювсаннынъ уьрпейип турган япыраклары елде сезилер-сезилмес шайкаладылар, бир затлар айтып сыбырдасадылар. Тек олардынъ айтканларын Базархан туьсиналмайды. Коьзяска толган коьзлерин оларга тигип карайды. Олардан Йоламбет акында сорайды. Артынсыра: «Йоламет кайтип бир суьетаган эди ювсанды, — дейди. — Ол гуьл шешекейди ийискилегендей этип, оны соьйтип бир суьйип эм сак болып ыслап ийискилейтаган эди...»

Эште, сонынъ уьшин де болар, соьле сосы яс кыскаклыдынъ да шоьлликке келип ювсанлардан Йоламетин сорайтаганы.

Базархан силкинип турагалды, куърпейген шашларын йыйыстырып, шоканасын байлады. Такта-такта шыт шыбасынынъ уйпаланган этеклерин яйды. Шыбасынынъ этеклерин туъзетейтырып, бала болып Йолмамбеттинъ айткан соъзлери эсине туъсип кеттилер: «Базархан, эситесинъме, Базархан? Куьнде де муна такта-такта япыраклы шыбады кийип юртагы. Кайдай аьруьв ярасады...»

Эште, сонынъ уьшин де болар эди, буьгуьн де Базарханнынъ шоьлликке муна такта-такта япыраклы шыт шыбады кийип келгени. Яс кыскайаклы шыбасынынъ йыйрыкларын арыкай коллары ман аьдуьвлеп туъзетеди. Ога мине соьле шоьликтен Йолмамбет шыгаяктай эм онынъ шыбасына сукланып караяктай болып сезиледи. Эм ол тигилип шоьлликке карайды. Эки коьзин айырмай карайды.

Ана беттен, кеседен кырктырып, тувра буга карап, язлыктынъ яс коьгоьлениндей яйнап, бирев шабып келеятыр.

— Йол-а-мет!— деп Базархан алдыга ымтылды.

— Базар-хан!

Эки тавыс косылып, шоьликти бийлеп, эрекке занъырап кетти.

* * *

Йолмамбет, каты уйкыдан уянган аьдемдей, сескенип ян-ягына каранды. Оьзининъ коьзлерине оьзи ыйнанмай карай берди. Тоьгерегинде кенъ коьсилеп, мол болып, тактадай теп-тегис, ногай шоьллик ятыр. Ювсан ийис коькып турган кенъ шоьллик. Басындагы кабат-кабат болып коьп йыллардан бербетин яткан ойларды бирем-бирем алып карап бараман деп, шоьлликке келе койган экентагы. Ярабий, неге онынъ аяклары оны шоьлликке тартып аькеле койдылар экен? Ким биледи? Оны ол оьзи де туъсиналмады...

Эм ол шаллык энип келеятырган кыска мыйыкларын сол колынынъ бармаклары ман сыйпап алды, энъ-

кейип кавраган бир туьп ювсаңды уьзди. Эм тагы да тык деп эсине Шабан тенъининъ айтканы туьсти:

– Айдай яйнап, куьндей кувнап, ялпак яз да келер, Йолмамбет, келер. Курьган кув ювсан янланар, янлапып болып, шешекей атар, коьрк атар...

– Атар, Шабан, атканда да лаьл-йобгер болып атар...

Кара-Тюбе–Черкесск.

1965–1967 йылар

АКШОКЫРАК АВЫЛДА

Акшоқырак. Соьйтип айтылады бизим сувдынъ атына. Бу уьйкен болмаган тав сувларынынъ бириси. Болган уьшин ол бизим яктагы калган сувлардан коьтере баска. Баскада да бек баска! Оны ман тенълестиргендей бизим бетлерде сув таппассынъ.

Бизим Акшоқырактынъ сувы ап-ак. Йок дуныяда ондай ак сув! Йок, баалы окувшы, излеп те кьйналма. Бизим Акшоқырактынъ сувы таьтли — балдай таьтли. Йок, балдан да таьтли, ондай таьтли сув, туврасын айтсак, бир бизде болмаса, эш бир ерде де йок. Биз сонынъ уьшин тувылма: «сувымыз сербет», — дейтаганьмыз. Баалы окувшы, сен оннан бир увьртлап карасанъ экен! Ишкен сайын тагы да ишкинъ келер эди, ишип канмас эдинъ, тамагынъда татый калар эди. «Токташ, токташ, тагы да бир увьртлайым», — деп тилер эдинъ. Сени бизим Акшоқырактан зор ман айырып та болмас эди. Ах, Акшоқырак, Акшоқырак! Сен бизим дарманьмыз-даьримиз, сенсиз биз бир куьн де яшалаяк тувьлымыз. Бирев, бизим авылдан бир якка кете калса, кайтып, Акшоқыракты коьргийшей, онынъ сувьннан бир увьртлагышай асыгады. Увьртлап болып, тынысын енъил алады да: «Оьх-оьх, тувган ерим еннет экен, Акшоқырагым сербет экен», — деп завькланады. Эм, коьзи тоймай, коьпке дейим сувдынъ куьмистей йылтырап агатаган агьнларына карап турады.

Кайтип аьлемет болып агады бизим Акшоқырак! Онынъ акканына аьжейип этип, сукланып карап калаксынъ. Алтын конадан аккан зем-зем сувдай болып, онынъ шорьлдап бараятырганын коьрсенъ, кайтип сукланмаяксынъ! Бизим сувдынъ ягалары бийик кая болып барады, эне сонынъ уьшин ол, язлыкта кайтип бек тасыса да, ягаларьннан тыска шыгалмайды.

Бизим Акшоқырак тасыса, онынъ сувы сав дуныяга да етеек, дейдилер авьл аьдемлери, тасыган сувга карап. Бизим Акшоқыракты мен сизге, окувшы, бос мактагандай коьрменъиз. Ногайда оьзин-оьзи мактаган эл-

ден бир эли тоьмен, деген бир аьруьв соьз бар. Солды да, мен сувьмызды босына мактагым келмейди.

Йырлайды бизим Акшоқырак, коньырав тавьсла-
нып йырлайды. Тоьгерек як тынып тынълайды оны.

Эки-ушь йыл муннан алдын уйкен дегенде уйкен, оқымыслы аьлимлер келип, бизим Акшоқырактай таза, бизим Акшоқырактай юмсақ сув йок деп, онынъ ягасына юн юватаган уйкен фабрика салмага деп, кеткен эдилер. А соьле фабрика куллык этеди. Бизим кишкей Акшоқырак савлай керуьв Кавказда кыркылатаган юнди ак мамыктай таза этип ювады. Аьли баска республикалардан да аькеледилер ювмага юнлерин бизим Акшоқыракка. Сол бизде ювылатаган юн оьзи де кайда барады, кайда бармайды! Ол юннен не этиледи, не этилмейди! «Бизим Акшоқырак ювган юннен костюм киймеген бизим кыралда аьдем йок болар, эште», — дейдилер меним авылдастарым. Солды да, окувшы, меним Акшоқыракты мактавым бос тувыл экен. Кешеси-куьндизи мактасанъ да, мактап кутыла-
як тувылсынъ бизим Акшоқыракты. Бек суьеди оны бизим авыл. Эне сонынъ ушин тувылма авыл аьдем-
лери, бурыннан алып, сол сувдынъ атын авылларына да атаганлары.

Эм бизим Акшоқырак авыл да ондай уйкен тувыл. Онынъ бурынгы ногай авылларга юккан ери де йок. Бизим Акшоқыракта ябув-уьйди, ат оьлтирип излесе-
сень де, табалаяк тувылсынъ. Онынъ орамлары туьп-
туьз, уйлері ярасык. Эректен авыл тереклерге шыр-
малгандай болып коьринеди. Бизим авылда эки шар-
лаклы уйлер де бар. Биреви — школа, баскасы — кол-
хоздынъ клубы. Аьдемге не керек болса да, бизим авылда бар. Аьр бир уьйде — радио, электрошырак, куьн сайын кино коьремиз. Уьшин, водопровод йок, ол бизге керек те тувыл, неге десе сербет сувлы Акшоқырак авылдынъ тувра янында шорылдайды.

Айтаягым, Акшоқырагымыз — турган бир уйкен бав. Авылдынъ бавларында кайдай емис терек суьй-
сень, сондай теректи коьрмеге болаяксынъ. Языкта тереклер лаьл-йобьгер болып шешекей атадылар, а куь-

зде ылбырап пискен емислерден бутаклары тоьменге ийилип сынадылар. Акшоқырактынъ емислерин еген сайын егинъ келеди. Еп тойып болмайды.

Акшоқырактынъ авасынынъ тазалыгы ша! Аьдемге тувра дармандай болып ягады. Тыныс алган сайын алгынъ келип турады. Сонынъ уьшин тувылма язда Акшоқыракты, шынты курорт деп, бизге каладан коьп аьдемлер тыншаймага келетаганлары. Олардынъ бизим сербет сувымызды ишип, еннет еримизге сукланып мерлери канмайдылар. «Дуныя еннети мунавы экен», – деп, кеткилери келмей, кетедилер бизге келген конаклар. Ол бизге, Акшоқыракта яшайтаганларга, уьйкен муьйиз.

Ал энди, баалы окувшым, айташ, каладан не баскалыгы бар ды бизим Акшоқырактынъ! Оллахый, оьтирик айтпасам, каладан артык болмаса, кем тувыл бизим нурга коьмилген авылымыз. Баьрисиннен де ярасык эм бай, ак юрек бизим авылдынъ аьдемлери. Мине, окувшыларым, сизге, айып этпесенъиз, сол бизим авылдынъ аьдемлери акында, олардынъ куллыклары, мыратлары, яшавлары, ойлары акында бирэки авыз соьз айткым келеди.

Бизде, ногайда, аьр бир куллыкты басыннан басласанъ онъайлы эм аьруьв, дейдилер. Неге десе, бас болмаган ерде – сыйрак та болмайды. Солды да, мен де оьз хабарларымды авылдынъ басыннан баслайым.

АВЫЛДЫНЪ БАСЫ

Авылдынъ басы... Сосы соьзлерди эситкенлей, авылдынъ басы бир мазаллы, куватлы, каты суслы, эсли аьдем болар, деп ойлаяк та боларсынъ, окувшым. Билмеймен, баска авылларда авылдынъ басы сондай аьдем болмага да болар. Тек бизде, Акшоқыракта, авылдынъ басы ондай тувыл.

Бизим авылдынъ басы орта ясларына келген, орта бойлы, шаьвжик, наьзик, караборан шырайлы кыскакылы. Туврасын айтаман, кыскакылы! Бурын эр аьдемге

бетин коьрсетпеге эм соьйлемеге уялатаган кыскааяк-лы. Аьвелги заманда аьдемлер: «Шашы узын, акылы кыска», — деп айтатаган кыскааяклы акында. Бизим авылдынъ басы бек сыйлы аьдем, онынъ тукымы да сондай уьйкен, сондай данъклы, сондай оьрметли — Темирболатова. «Темирдей каты, болаттай берк болып шыныккан бизим Фаризат», — дейди авылдынъ энъ уьйкен карты Салман-атай онынъ акында. Янъы тувган айдай кыйылып келген койы кара каслары, кап-кара болып пискен коьгемдей, кара коьзлери, нур тоьгилип турган юка эринлери кыскааяклды тагы да бек тири, тагы да бек суьйдимли этип коьрсетедилер. Тири, айлак тири бизим Фаризат. Ол аьдемге тешке-рип, тап сенинъ юрегинъде не болганын билеектей болып карайды. А онынъ карамында аьдем суьердей йылуwлык бар. Онынъ соьзин тынъласанъ, тагы да тынълагынъ келип турады. Маьнесиз соьзлерди бизим авылдынъ басы оьмирде де соьйлемейди. Айтканы насихат десенъ, бос айтаяк тувылсынъ.

Фаризат, ети ясында атасыннан-анасыннан оьксиз болып калып, нагашаьесининъ колында оьседи. Осты, уьйкен болды, оьксизге де бир куьн тувар деп, халк билмей айтпайды. Фаризатка да наьсип келди. Яны суьйген яска байга барды. Болган уьшин наьсиби узакка бармады, бирден ярык куьни куьнъиртленди. Кайдан шыкты огырсыз кавга. Ер-коьк сенъкил-деди, кара булытлар саркып келдилер, аьдемнинъ тамагын кырып, туншыктырган, коьзлерин ясландырган, коькирт ийиси дуньяды бийлеп алды. Коьлдей коьзяс тоькти Фаризат суьйген Алимин кавгага озгаратаган кеше. Кап-кара булытлардай болып, кара кайгы Фаризаттынъ юрегин бийледди. Эмшектеги кишкей кызы ман калды ол. Кара кийип, кан кусты, халк айткандай, Фаризат. Коьп авылдаслар, явды енъип, уьйлерине кайтып басладылар. Ама Алим кайтпады. Ол, кавга кутылмага бир эки айлар кадер калды дегенде, Берлиннен узак болмаган ерде оьлди. Не этсин язык Фаризат, оьлгеннинъ артыннан оьлип болмайды да?! Белин каты этип тартып байлады кыскааяклы, эки би-

легин туърди. Арув-талув дегенди билмеди ол. Кеше-куьндиз демей, кырда, фермада юрди Фаризат. Халк пан бирге болды. Оны ман бирге кыйналды, оны ман бирге суйинди. Эрдей куллык этти ол. Кишкой Эминеди, тилеп, конъысы курткага калдыратаган эди. Куллыктан кайтып келип, кишкой Эминесин бавырына басса, кыскаяклыдынъ арыганы-талганы сол сабат йок болып кететаган эди. Ана деген сондай болады да. Ога баласыннан таьтли зат болам-ав!

— Кызым-кызым, кызтана,
Кызыма берер юз тана...
Юз танасы ак тана,
Атасы келер мактана...

Собьтип Фаризат кешелерде кызын суьетаган эди. Куьнлер сувдай оьттилер. Эмине, шешекейдей болып, яйнап оьсти. Фаризатты коьрген кыйынлыклары тас-тай катырдылар, шашларына, сонъгы куьздеги туьскен шыктай болып, шал энип баслады, бетине, йол-йол болып, тыртыклар туьстилер.

Авыл аьдемлери онынъ куллыгына сый берип билдилер, Фаризатты Советке депутат этип айырдылар. А бир йылдан сонъ ога басшылыкты сенип бердилер. Эне сол куьннен баслап авылда карт та, яс та Фаризатка «Авылдынъ Басы» деп айтып басладылар. Сосы соьзге Акшокрыкта коьтереси де уйрендилер. Фаризат оьзи де уйренди. Авылдынъ басы каерде болады, каерде болмайды, ол бир ерде карап туратаган кыска-яклы тувыл, ондайлар куллыксыз бир такыйка да турал-майтаганлар. Узын соьздинъ кыскасы, бизим Фаризатты каерде коьрерсинъ, каерде коьрмессинъ. Соьле-аьле ол фермада сыйыр савувшылар ман соьйлесип турар эди, карап- карагышай — кырда трактористлердинъ арасында бир зат айтып турганын коьрерсинъ.

— Оны ман соьйлесень, боьртенке шай ишкендей болып, дуьмле муьшенъ еп-енънл болады, оллахый, кайдай кайратлы, кайдай битпир кыска-яклы... — дейди Салман-атай.

Уьшини де солай, баалы окувшы, ол сенинъ не айтаягынъды билип турады, аьжетинъди, буйымынъды толтыргышай, ятып уйкы тапшайды. Кеше де бизим авылдынъ басы орнына тынышына ятшайды. Халктынъ кереги азба! Мине бирев эсикти кагып: «Кыскажаклым каты авырыйды, машин керек эди, карында-сым», — деп тилейди. Фаризат тагы да уйкысын бо-леди. Ол озин уянткан уьшин ашувланмайды, тутшайды. Сол сабат ок кийимин киеди де, келген аьдемнинъ буйымын толтырмага кетеди. Эмине де анасынынъ куллыгына тамам уьйренип калган. «Бар, бар, абам, ол сенинъ мойнынъдагы борышынъ...» — деп тилеп калады кызы. Ким билмейди бизим Авылдынъ Басын! Оны районда сыйлайдылар, областъте де оны каерлерине салаякларын билмейдилер. Ол Облсоветке де депутат. Кайдай бизим Фаризат! Онынъ акында газет-лерде де айтады, радио да соьйлейди. Янъыларда авылдынъ орта орамын Фаризат, тас куйдырып, яра-сык этти. Озган йыл авылга кайдай библиотека, кай-дай амам салдырды — сукланып карап калажаксынъ! Кайратлы бизим Авылдынъ Басы, кайратлы дегенде де, кайдай кайратлы. «Бизим Фаризат баьтир кыска-жаклы», — дейди карт окытувшы Али Амитович.

Уьшини де солай, олла, баьтир бизим Фаризат. Куллык та бар — яны да бар. Фаризат яшавда савлай муьшеси мен ялдап юреди. Ол озин халкка сыйлатып та биледи, эм озси де халкты сыйлап биледи.

Тек бес бармактынъ озси де бирдей тувыл. Койда да бир котыр эшки болады, дейди халк. Бизим Акшо-кыракта да Авылдынъ Басын коьрселер, коьзлери авырыйтаганлар да йолыгадылар. Тек олардынъ саны онадай бек коьп те тувыл. Болса да, бар. Айтаягым, Фаризатты коьрселер, олар каерге кирееклерин бил-мейдилер. Обыр Ханбер мен ишкиши Абу. Оны коьр-се, коьзлерин юмады бир уьйли, аьдем суьймес Мах-суд Умаров. Авылдынъ Басы ман онынъ уьрип оты янмайды. Халк айткандай, Фаризат оларга енъилдинъ астыннан, авырдынъ уьстиннен юргеге пай бермей-ди. Суьймесе — суьймесинлер олар, бизим Авылдынъ

Басын халк сүбеди. Картлар оны кызымыз, яслар — аьптемиз, карындасымыз, яс-явка — анамыз деп, сыйлайдылар. Сыйды сыктап алып болмайды да, озьиньди сыйлатар уьшин сыйы болгандай каьр этпеге керек.

Сосы арув-талув билмейтаган кайратлы кыскааяк-лыды коьргенлей: «Темирдей каты, болаттай берк болып шыныккан бизим Фаризат, ол бизим яшавга алтын зат...» — деген Салман-атайдынъ созьлери тык деп эсинье туседилер. Туп-тувра айтылган созьлер. Бизим Авылдынъ Басы сол созьлерге шынты тийисли аьдем. Фаризаттай аьдемлер тувылма-ав, бизим яшавды куьннен-куьнге ярасык эм аьруув этетаганлар! Бизим Акшокрыакта яшайтаган коьп аьдемлердинъ байыр атларыннан баска болып та, косымша болып тагылган атлары да бар. Сондай аьдемлер такпа атларды йигитлик этип, яде бир баска зат уьшин алган деп айтпага кыйын. Онынъ маьнеси баска затта. Айтпага: бизим авылда бирдей атлары болган аьдемлер бек коьп эм оларды бир-бирлериннен айырып билер уьшин, оларга кайдай болса да бир келисип келген ат тагадылар. Туьнегуьнлерде меним конъысым мага Межит механизация школына барып, право алып келген, деп хабар айтты. А мен сол сабат оннан: кайсы Межит? — деп сорадым. Неге десе, бизим авылда доьрт Межит бар, бесиншиси — карт Межит, юз отыз ясына келип, янъыларда оьлип кетти. Конъысым йылмайып, Узын-Межит деп, яваплады. Эм мен механизация школында коьтересиннен де узьин бойлы Межит болганын сол сабат аньладым. Узын-Межит сабыр эм тань дегенде тань аьдем. Узын бойлы болмаса, эште, ол биревге де сезилмеек болар эди авылда. Узын-Межит халктынъ биреви болып яшайды. Кене де мен онынъ акында бир-эки созь айткым келеди, окувшым. Узын-Межит трактор бригадта шыракмай тасыйтаган болып куллык этеди. Йырма бес йыл болады ол сосы куллыктан айырылмайтаганлы.

— Эй, Узын-Межит, трактор ас ишкиси келеди! — деп кышкырадылар ога трактористлер кажавлап,

эректен Межиттинъ созырайып келеятырганын коь-
рип. Ол оьзининъ эки торы атын егеди. Данъыл йол
ман арба тыгырады. Узын-Межит те, кайдай ды бир
йырды созып телбегилерди силкеди:

...Э, эй, айда, айда, орайда...
Ара-райда, арайда... Орайда...

Йыр кенъликте тоьгиледи, бийик оьленде калгып
яткан курт-кумырскады янландырады. Арба тыгыра-
ды, йыр занъырайды.

Йырма бес йылдынъ ишинде, эгер кавга йыл-
ларды (ол сыбырткыды мылтыкка авыстырган шак-
ларды) санамасанъ, Узын-Межит эш бир заманда
да оьз куллыгын тасламаган. Онынъ арбасы аьр
заманда да туьзем, атлары юйрик. Мунынъ кеше де,
куьндиз де, арба ман эринмей юретаганын коьрип,
авылдаслары:

— Сосы сен, Узын-Межит, кешеси-куьндизи арба
ман тыгырып юрмеге эрикпейсинъме, э? — деп сорай-
дылар.

— Оллахый, сосы сиз аьлемет аьдемлерсиз, аьдем
куллыкта эригетаганма, кайтип каьрсиз аьдем эри-
геди, — деп Узын-Межит ашувланмай-зат этпей явап-
лайды ондай аьдемлерге.

Бир кайта Узын-Межиттинъ эш эсинде-туьсинде
болмаган бир куллык болып кетти. Колхоздынъ
председатели Атай эм Авылдынъ Басы оны правле-
ниеге шакырдылар эм, шыракмай тасыган куллыгын
таслап, баска куллыкка коьшпеге керегин билдирди-
лер.

— Неге? — деп, Узын-Межит ушып кеткендей болды.
Атай онынъ сасып кеткенин сезди, бир кесек за-
ман тутлыгып турды да:

— Неге болсын, Узын-Межит, биз кишкей трак-
тор сатып алгамыз, оны ман тракторларга май тасы-
мага колай, а сен атларынъ ман баска куллыкка ба-
рарсынъ, соьйтип этсек колай болаяк, — деди.

Узын-Межит кат болып калган бармаклары ман то-
калак басын касыды эм авыр куьрсинди.

— Куърсин — куърсинме, кардаш, техникага йол бермеге керек болады, — деп, куылемсирей берип, Авылдынъ Басы да Атайдынъ соьзин йоьпледи.

Узын-Межит олтырган ериннен ушып турагалды эм, колын силкип:

— Йок, Авылдынъ Басы, техникага йол береек болсалар атлар берсинлер, а мен оьзимнинъ уйренген куллыгымды биревге де береек тувылман! Оллахый, береек тувылман. Не суьйсенъиз, соны этинъиз — береекпен.

— Бермеспен деген ол не соьз, э? — деп, колхоздынъ председатели сейирсинди.

Узын-Межит оьзининъ уйкен кирпичлерин йыйы-йыйы какты, бир кесек ойланып турып:

— Бермеспен дедимме, бермеспен. Йырма бес йылды трактордынъ янында бос юргемемме, айташыныъыз, Авылдынъ Басы, мени тракторларга тек май тасып тургандай коьресизбе? Мен олардынъ оьзлерин де аьрув этип уйренгенмен. Билляхий, уйренгенмен. Куьни эртен олтырайым суьйген тракторынъа, — деди. — Эм юргисталмасам, коьресиз.

— Ушинимендеме, Межит? — деп ыйнанмай калды Авылдынъ Басы.

— Аьше, туврасын айтаман, Авылдынъ Басы.

— Аьперим сага, Межит! Сенинъ уйренгенинъе ыйнанмага болаяк, тек сенде, ювыгым, права йок, онсыз механик сени тракторга олтыртпас, — деди Атай, оьзининъ шалланып келеятырган басын сол колы ман сыйпай берип.

Соьлеге дери йигерли соьйлеп турган Узын-Межит сосы ерде саьспеклеп кетти.

Уьйдинъ иши тып-тынык болды. «Куллыктынъ ол ягы да бар экентагы, адавыс болгыр. Коьтере мутканмыз...» — деп ойланды Узын-Межит.

«Кайтип этпеге керекти-ав?» — деп сорап туры оьзиннен оьзи Авылдынъ Басы.

— Куллыкты, кардаш, энди анъладынъма, э? — деп, басын шайкады колхоздынъ председатели.

— Бир зат та тувыл, — деп Фаризат, ушып турагалып, Узын-Межиттинъ колын алды:

— Механизация школына барып, экзамен берип келерсинъ. Оннан сонъ сага бирев бир зат айтатаган болса, коьрерсинъ, кардаш. Айда олтыр тракторга.

— Ол акыл, — деп, председатель Авылдынъ Басынынъ союзин йоьпледи...

Соьле Узын-Межит, атларды айдаганнан эсе де, тракторды аьруьв айдайды. Трактордынъ уьстинде онынъ созылып бараятырганын коьрсенъ, артыннан сейирсинип карап каласынъ. Тап бир йырма бес йылга ясаргандай болып, юзи яйнак, юреги кувнак.

— Олла, аьперим, аьперим Узын-Межитке. Бал ысланган бармагын ялар дегенге усап, ол да трактористлердинъ касында бос юрмепти экентага, — деп суйинди дейдилер Салман-атай да, Узын-Межитинъ тракторга олтырганын эситип.

ЯНЛЫ БАРОМЕТР

Салман-атай бизим Акшоқыракта энъ карт аьдем. Оннан бирев неше ясында экенин сораса, ол, коьпке дейим явап кайтармай, уьндемей турады. Сонъ кисесиннен уйкен дегенде уйкен, кайкы муьштикли, зиптен кап-кара болып калган уьлесин шыгарады, туьтин сыплап ягады да:

— Ва, не дединъ сосы сен, авызынъа май туьскир, э? — деп, эситпеген кисидей болып, сорайды.

Сол бирев сораганын тагы да айтады.

— Э-э, мен, балам, — деп баслайды Салман-атай, уьлесин бувдакландырып, — бизим ярлы халкта талав мараз яйылганнынъ, пишеншалдынъ басында, эртенъ мен эрте, куьн Карлытавдынъ артыннан шыкпаган вакытта, атам биринши арганады кутылмай турып, тувганман. Анам мени кос кайын тереклердинъ астында тапкан. Соьле мага токсан то... — деп, ол тутлыгады. — Бу йыл, эште, шышкан йыл болар, а мен мешин йылда тувганман. Ал эндигиси санайык.

Карт, обзининъ сол колынынъ узын, тыртайган бармакларын юмып, санап баслайды:

— Мешиннен шышкан йылына дейим он эки болдыма. Болды...

Карт обзинше йылларды санайды, а мен онынъ сезгирлигине, тирилигине аъжейип этип, карап тураман. Салман-атай сонъгы кере шынатай бармагын юмды да:

— Токсан тогыз, улым, энди бир йылдан, Алла берсе, юз, — деди. — Эште, сол эртенъги сувыкта тувган уъшин болар, талав мараздан мен сав болып калдым. Коьп аьдем кырылды, алагув-гаала меним явыма коьрсетпесин сол куьнлерди. Кене де обстик, улым, сол авыр йыллардынъ ишинде не коьрдик, не коьрмедик. А соьле, Аллага шуькир, яшавымды обзинъ коьрип турысынъ.

Бизим авылда Салман-атайды карт та, яс та сыйлайды. Балалар онынъ эртегилерин, хабарларын сьведилер, уйкенлер онынъ кенъеслерин тынълайдылар, оны аталарындай коьредилер. Авылдынъ Басы эм колхоздынъ председатели Атай да Салман-атайды оьз аталарындай коьредилер. Карт авыл акында, колхоздынъ куллыклары акында аьр заманда да каьр шегип турады.

Салман-атай, мине буьгуьн эртенъ мен турып, картларды йыйып юри.

— Тез болынъыз, тез, авызынъызга май туьскирлер! Карлытавдынъ айырышынынъ тоьбесине карашынъыз, ана ак булытлардынъ туьтилген юндей болып туьтейтаганын коьресизбе? Кешке табаган ямгыр явак, оллахый. Ога дейим ана Елкаккандагы арганаларды йыйып келеегинъиз. Ол болмаса, пишен аьлек болып олтырар... — деп, Салман-атай ая-куе болады.

Уьшинимен де, картлар арганаларды йыйып болар болмас, булытлар ийилип келдилер, эм ямгыр себелеп баслады.

Бир куьн Салман-атай зыранълап Авылдынъ Басына келди де:

— Фаризат, кызым, буьгуьн кырлувардынъ кубылага тоьмен ушып кеткенлерин эслединъме? — деп сорады.

«Аъжейип аъдем бизим Салман-атай, энди кырлуварларга да неге калганды-ав?» — деп, кыскажаклы сейир этти, а Салман-атайга:

— Йок, Салман-атай, коьрмедим, — деди.

— Ах, авызынъа май туьскир, коьрген болсанъ экен.

— Неге экен, Салман-атай?

— Неге болатоган, кызым, авызынъа май туьскир. Кырлувар буьйтип эрте босына ушпайдылар. Кыс эрте келеек, а тоьмен ушатаганлары — кар калын болакка. Оны эсинъе ал, кызым, сен авылдынъ басысынъ. Мутпа, эртерек аьзирлик керек. Кыска куьни-бурын куьтинмесек, кыйын болар. Кара кыска куьтин, куьтинмесенъ ишинънен шыгар туьтин деп, халк бос айтканым? Эситтинъме?

— Э, эхе, Салман-атай, солай экен. Савбол, а мен оны колхоздынъ председателине де айтайым, — деп, Фаризат карттынъ аьр заманда да кувнак шырайына сукланып карайды.

Язлык киргенлей, караторгайдынъ сеси шыгаршыкпас, Салман-атай, колхоздынъ правлениесин кырга шыкпага деп, кыстайды. А оьзи, биринши баразнадынъ топырагын уьйкен тыртайган увысларына алып, коьпке дейим карап турады да:

— Ер йылынган, емире ерге туьскен, заман... — дейди йылмайып. — Заман, авылдаслар.

— Бизим Салман-атай, оьтирик айтпаганга, янлы барометр, — деп мактанады Авылдынъ Басы. — Тыныш билмеген карт, яны аьр не затка да авырый турады.

Туврасы да солай, Салман-атай кайдай яртиликти де коьрер, янын кыйнар. Янмаса соьнсин дейтаган картлардан тувыл ол. Терис эткен аьдемге шамгалар, урысар, этилген яртилик туьзелгишей, ятып уйкы таппас.

— Яшагай эди бизим Салман-атай, энди де бир юз йыл, — дейдилер меним авылдасларым.

— Сиз яшанъыз, авылдасларым. Сизинъ куванышынъыз меним де куванышым, сизинъ кайгынъыз меним де кайгым, — дейди ол, сол соьзлерди эситип.

Оьрметлеймиз биз Салман-атайды. Бизде онсыз бир йыйын да озбайды. Йыйында да, тойда да ога

тоьрдеги сыйлы орынды калдырамыз. Ол карт пан карт, яс пан яс. Эне сондай бизим Салман-атай.

Асанов Кемат-алардай аьдемлер бизим Акшоқыракта коьп. Кене болса да, баалы окувшым, онынъ акында да бир-эки соьз айтпай болмайды... Неге десе, Асанов йолдастынъ да бизим авылда уйкен басы бар. Аьлемет ярасык аьдем Кемат, дейдилер бизим Акшоқыракта. Элбетте, оьзининъ бойы яде сыпаты ман ярасык тувыл, а оьзининъ кылыгы ман, куллыгы ман ярасык. Ол бизим колхозда энъ уста аслык шашувшы. Онсыз бизим колхоз аслык шашувга шыкпайды. Кематтынъ шашкан наьртуьклері тувганда, карап коьзинъ тоймайды. Олардынъ туьп-туьз сыдыралар болып эм аьр бир уяда экисер наьртуьк тувганын коьрсенъ, сен буларды бирев бир-бирлеп коды ман салып шыккан экен деп, ойланаяксынъ, олла. Йок, оларды биревде коллары ман салып шыкканы йок, оларды сеялка ман бизим Кемат шашкан. Баска бирев онынъ орнында болса, мактанар эди, оллахый, мактанар эди. Тек бизим Кемат ондай тувыл — ол мактаншак аьдемди коьрип калмайды. Мактаншак элден бир эли кем, деген соьз онынъ бир деген соьзи.

Асанов авыл Советте депутат. Депутатта да кайдай депутат! Оьзи авылды ярасыкландырув комиссиядынъ председатели. Советтинъ куллыгын да, оьзининъ куьнделик куллыгыннан баска коьрмей, ак юреги мен этеди. Оны Авылдынъ Басы авызыннан туьсирмейди, мактаган заманда авызынынъ сувы курыйды.

Тек бир кайта Кемат Советтинъ депутатлары эм Авылдынъ Басы эш ойланмаган зат этип йиберди.

...Сессияга Советтинъ депутатлары, бирев де калмай, йыйылган эдилер. Мунда авылды ярасыкландырув акында сорав каралак эди. Авылдынъ Басы тынышсызланып иргедеги уйкен сабатке йыйы-йыйы карап алады. Сессия басланмага заман еткен, а биринши соравдынъ докладшысы Асанов Кемат аьли де келген йок. Коьтереси де уйкен сейирге калып олтырылар.

— Кешикти, бир де кешикпейтаган эди. Не болды экен? — деп Фаризат аье-куье болады, карамын орам беттеги терезеге де тигип алады.

Йыйылганлар карап турмадылар, баска соравды шешип басладылар. Ярым сабат кеткен сонъ, сессия баратаган пештинъ эсиги акырын тыйкылдады эм залга, тартына берип, Кемат кирди. Онынъ манълайыннан аккан буршак-буршак тер тамшылары бетлерине йол-йол болып салынган тыртыкларга шыбыратаган эдилер. Ол, шонтык тонынъ кисесиннен колявлыгын шыгарып, бетин суъртти.

— Кешиктим, оллахый, сондай бир куллык болды, айып этпенъиз, — деди ол, ерге карай берип.

— Кимнинъ куллыгы йок, аьше, — деген биревдинъ ашувлы соьзлери мунынъ кулагына тийдилер. Асаннынъ юреги каты сокты, коьзлери карамыгып кеттилер.

Ол уьндемеди. Зал шувылдады. Йыйыннынъ сонъында онынъ неге кешикенин сорап, эки-меки кешикпестей этип бетледилер.

— Куллыгым болып калдым, — дегени болмаса, бир зат та айтпады Кемат.

Аьдемлер куьлеп, хабарласып кайттылар сессиядан. Тек ялгыз бир аьдем бек тоьмен болып, бек ойлы болып кайтты уйине...

Сол кеше Асанов коьпке дейим уйклаялмай ятты. Онынъ коьз алдыннан аякларындагы конеклары ман йылуvgа атылган бала бир де кетпеди...

...Кемат, аьр замандагындай болып, сессия басланаяктан ярым сабатлер алдын уйиннен шыкты да, сувягар ман Совет бетке зыранълады. Сессияда айтаяк соьзлерин ойланып бараятыр эди. Бирден аякларына тысав салынгандай, сирелип токтады. Бузда конек те-вип юрген балалардынъ биреви бирден тувра йылуvgа барып атылды да, сол сабат кундай болып, баладынъ давазы шыкты. Кемат, кайтип барып балады йылуvgдан шыгарганын, кайтип оны уйлерине аькеткенин, соьле оьзи де артык анълаялмай туры. Тек баладынъ, коркканнан, безгек кисидей, калтыраганы онынъ коьз алдында турады. Баладынъ ата-анасы, Кематты ас ишип кет деп, кайтип кыстадылар, а ол, асыгатаганын билдирип, олар ман аманласты да, Советке зыранълады.

Болган уьшин кешикти. «Балады баьледен куткарып кешиктим десем, келиспейди. Кой соны, онынъ энди несин айтасынъ!» — деп ойланды Кемат.

Муны сосы ойларыннан терезединъ каты согылувы айырды. Сескенди Кемат эм диванда яткан пише-сине:

— Ол да ким экен, Наьсип, кешединъ муна шагын-да аьдемлердинъ уйкысын боьлип юрген, ярабий? — деди.

— Кемат, мен Фаризат, эсикти ашаш, — деген даваз эситилинди тыстан.

— Аьжейип, не бар экен туьннинъ бир ортасында буга? — деп Кематтынъ кыскаьяклысы эсикти ашты.

Кирер-кирмес председатель:

— Кемат, иним, неге айтпадынъ, а биз билмедик, а сен... — деп оьзеленди.

— Кел, хош келдинъ, Авылдынъ Басы. Хайыр, туьн ортасында не этип юрсинъ? — деп, уьйдинъ иеси янтайган ериннен турагалды.

Фаризат басындагы шоканасын туьзетип байлады, тамагын кырды эм Кематтынъ кайтип балады баьледен куткарганын эм сонынъ уьшин кешигип калганын эситкенин айтты.

— Аьше, коьзим, неге кыйналып юрсинъ, кыйналмасанъ, — деди Кематтынъ кыскаьяклысы, председательдинъ тынышсызланганына оьзи кыйналып.

— Не кыйналган ол оьзи, сен бизге айып этпе, мен савлай депутатлардынъ аты ман сага, Кемат, тилеп келгемен, биз сени бос айыплаппыз. Онынъ уьшин хаьтеринъ калмасын бизге, кешир. Тилеймен.

— Ия сага, карт Айып ярдан атылып оьлген, дейдилер де, — деп Кемат куьлемсиреди.

— Аьше, Кемат, биз сага сессияда бир зат та айтпаганга сана.

— Бек аьруьв, Фаризат. Тек сен соьле бир исси шай ишип кетеш.

— Соьле-аьле, коьзим, — деп Кематтынъ кыскаьяклысы да пеш бетке атылды. — Шайым аьпме-аьзир, ишип кет, яным.

Авылдыңъ Басы шайдан бираз увыртлады, сонъ берекет берсин дегенди айтып, уйден шыгып кетти.

— Аъжейип аъдем Авылдыңъ Басы, туың ортасы болмаса, танъ атаяк тувылма? — деп сейирсинип калды Фаризаттынъ артыннан Кематтынъ кыскажылысы.

— Уышин айтасынъ, Наъсип, аъжейип аъдем ол, бек аълемет. Дуныяда йок бизим Авылдыңъ Басындай аъдем. Ол оны айтпаса, бир такыйка да уйкылааяк тувыл эди, — деди Кемат та, мыйыкларын сыйпай берип.

«Ваълий аъдем бизим Кемат. Айта койсынтагы, муна зат уышин кешиктим деп. Йок, оззининъ этетаганын айтатаган аъдем тувыл. Аълеметте де бек аълемет. Аз болар дуныяда бизим Кематтай аъдем», — деп ойлана кайтты уыйине Авылдыңъ Басы да. Бизим авылда Аминовалардыңъ аъели айлак татым, уйкен аъел. Олар авылдыңъ шетинде, тувра Акшоқырактынъ туъбинде уйкен доьрт-кил кермек уйде яшайдылар. Булар ети аъдем боладылар: аталары, аналары эм бес аъвлетлери. Авылда сосы аъелди сыйламайтаган, иш коьрмейтаган аъдем болмас. «Куллыкты бек суьйген аъел. Аминовлардыңъ куллык та бар, янлары да бар» — дейдилер бизим Акшоқыракта яшайтаганлар олардыңъ акында. Тогьгеректе бу аъелди билмеген, танымаган аъдем йок. Айтувлы койшы аъел болып саналады Аминовлар. Койшыда да кайдай койшылар. Уста койшылар. Бизим халк: «Кунт — койшыдыңъ таягында», — дейди. Сога усап, Аминовлар кунтлы койшылар... Аталары Арслан койгоста тувган, койгоста озкен, дейдилер. Эне сонынъ уышин де, болар, эште, онынъ малды суьетаганы. Аталарынынъ карт аталары да малды бек суьйген аъдемлер болганлар экен. Болган уышин олар пыскырган мырзалардыңъ косларында яшаганлар, кисидинъ малын бакканлар, корлык коьргенлер. Арслан соъле халктынъ, оззиндей болып, кыйыны ман яшайтаган аъдемлердинъ малын карайды. Арсландайларга бизим авылда бир козыдан мынъ кой озстиретаган аъдем, дейдилер. Элли йыл Арслан койлар ман келеятырганы. Элли йыл — ол аынше-минше заман тувыл. Колхоз куралып баслаганлай, Арслан биринши болып колхозга туьседи, озси суьйген куллыгын алады. Бас деген куыңлерде Арсланга

пишеси ярдамласады. Балалары школга баратаган эдилер. Эки уйкен улы школды кутылмай турып, огырсыз кавга басланды. Не этесинъ оны айтып. Аминовларга да канлы кавгадынъ ялынынынъ ушкыны тийди. Уйкен улы кавгадан кайтпады, ога тетеси бир колын йойтып келди. Болса да ол, пенсия алып, уйде олтырмады, атасынынъ йолын ызлап, фермага барды. Оннан сонъ фермага ога тетеси келди. Былтыр фермага Арсланнынъ эки улы, школды кутылып, келдилер. Соъле олар бес аъдем болып куллык этедилер. Атасы улларын койшыдынъ куллыгына уйретеди, а уллары атасын окувга, илмиге уйретедилер. Бу йыл институтгы кутылып, энъ кишкейлери — Салиме, зоотехник болып авылга кайтты. Энди Аминовлардынъ савлай аёллери койшы. Малды, оз балаларындай этип, адуввлеп карайтаган койшылар. Бурынгы койшылардай тувыллар — окымыслы, илмиди куллыкта кулланып билетаган койшылар. Бир малдан юз мал обстирип билетаган койшылар.

«Бек коьп, айлак коьп кой обстиредилер Аминовлар, санап санын да табаяк тувылсынъ. А олардынъ обстирген койларыннан кыркылган юн, обтирик айтпаганга, Карлытавдай болаяк болар, эште. Бизим Аминовлар кырккан юн кайда барады, кайда бармайды, олар кырккан юннен кийим киймеген аъдем болмас», — дейди, мактанмай калмай, Авылдынъ Басы.

Аминовлардынъ куллыкларын обрметлейди бизим колхоз да. Арсланнынъ омыравында Лениннинъ орденни яркырайды, а бу йыл уйкен улы «Знак почета» деген орден алды. Арслан авыл, область Советлердинъ депутаты. Аминовларга койшыдынъ сулыбына уйренмеге малшылар каерден келеди, каерден келмейди. А былтыр бизим Арсланнынъ отарына Болгариядан конаклар келип кеттилер. Болгар малшылары кайтип бир сукланып кеттилер бизим Аминовлар обстирген ап-ак, танадай, уйкен шыпан койларга.

Бизим колхоздынъ бириншн кой фермасында тек Аминовлардынъ аели куллык этеди. «Фермады озлери бийлеген, озлери», — дейди, кажавлай берип, олардынъ акында Салман-атай.

— Бийлесе — бийлесинлер, биз, Акшоқыракта яшай-таганлар, ол затка мактанамыз. Аминовлардай болып бийлегей эдилер фермаларды коьплер. Калганлар да, солардай болып, малды суйгей эдилер. Айлак кунтлы койшылар Аминовлар. Мал да бар — янлары да бар. Койшыдынъ — таягыннан, келиннинъ — аягыннан, дегенге усап, Аминовлардынъ койшы таяклары кунтлы.

— Тагы да бек кунтлы болсын койшы таякларынынъыз, — деймиз биз оларга.

БИЗИМ БИЛБИЛИМИЗ

Сиз Акшоқырактынъ нур бавларында болдынъыз, онынъ ылбырап пискен таьтли емислерин еп коьрдинъыз. Бизим бавлар, баалы окувшым, тек емислери мен бай тувыл. Ол бавларда яз кубьлеринде каранъа намаздан ясыга дейим аьдемнинъ коьнъилин ашкан йырлар занъырайдылар. Оларды бизим билбил торгайлар йырлайдылар. Олар йырлап басласалар, тек аьдемлер тувыл да, тоьгеректе баьри януварлар сукланып тынълайдылар. Тап кешедеге айдынъ, юлдызлардынъ оьзлери де завькланганнан йылмайгандай болып сезиледилер. Бизим билбиллер, арымай-талмай, оьзлерининъ куванышлы йырларын йырлайдылар.

Билбиллер йырлайдылар... А бизим Эмине, олардан артык болмаса, кем йырламайды. Ол йырлап басласа, баьри де тынып каладылар, бавлардагы билбиллердинъ оьзлери де тынълайдылар. Эмине аьдемнинъ юрегин завькландырып йырлайды. Онынъ давазы аьруув, конъыравдай занъырайды. Таза, бизим суйдимли Акшоқырактынъ сувындай таза онынъ давазы. Э-э, баалы окувшы, сен онынъ давазын бир эситсень, ятып уйкы таппас эдинъ!

Эмине оьзи де, давазындай болып, таза шырайлы, карагай теректей, сынлы-шарклы, айлак аьйдик кыз. Оны коьрген аьдем, онынъ аьруувлигине сукланып, токталып карап калады эм «машаллах, оьмиринъ болсын сенинъ..» — демей озбайды. Эмине Ленинградка

консерваторияга окумага кеткенде, энди ол авылга кайтпайды экен деп, биз шекленген эдик. Болган уьшин янъылыппыз. Бизим Эминемиз оьзининъ тувган-оьскен ерин мутатаган аьдем тувыл экентагы. Аьр йыл сайын язлыкта билбиллер Акшоқырактынъ бавларына кайтып келгендей болып, бизим Эмине де, институтты кутылганлай, тувган авылына кайтып келди. Клубты колына алды. Соьле ол бизим авылда «Кызыл-гуьл» деп атап, ансамбль уйгынлаган, онда кыз оьзиндей этип баскаларды да йьрга уьйретеди... Оьтирик айтпаганга, бизим клубта болатанга концертлерди калада да коьрмесинъ.

Эмине кайтып келгенлей, бизим авылда тагы да кувнак болды, оны ман бирге йьр да, ойын да кайтып келдилер. А йьр, ойын болган ерде, оьзинъиз билесиз, яшав да завькылы болады, куллыкка да коьнъилинъ барады.

Бизим Эмине областьтеги радио ман да ярдырып йьрлайды. Онынъ билбил анъын халк тынълайды.

— Эмине кызым бизим Акшоқырактынъ шынты билбили, — дейди Салман-атай. — Биз онынъ йьрын кеше де, куьндиз де тынълаймыз. Кене де, тынълаган сайын, тынълагымыз келеди. Ол бизим коьнъилимизди ашады, яшавымызды кувнак этеди. Аьперим бизим Эминеге...

Уьшини де солай. Мен оны босына мактагым келип мактагандай коьрменъиз. Бизим Эмине энъ уьйкен мактавга да тийисли кыз. Салман-атай айткандай, ол турган бир билбил кус. Оны бизим Авылдынъ Басы да кайтип бир мактайды. Авызынынъ сувы кургышай мактайды. Неге десе, кыз халктынъ коьнъилине етип биледи. Ол тувылма мактавга тийисли зат?

КАРТ ОКЫТУВШЫ

Орам ман таза кийинген эсли киси бир якка зыранълайды. Йолыкканлар ога бас ийип салам береди-лер, яс аьдемлер токтап, онынъ колын эки коллары ман сыгып аладылар, хаьтерин сорайдылар.

— Хайыр, йол болсын, Али Амитович, — дейдилер.

— Сав болынгыз, сав болынгыз, авылдастар, булайга, Атайдынъ улы Мамет-аларга бараятырман, — дейди карт окутувшы. — Оьзингиз аман-эсенсизбе?

«Али Амитович, эште, бир асыгыс куллыгы бар болар, ол болмаса ол буйтип калтанълаяк тувыл эди», — деп озгарадылар оны коьргенлер.

Уьшинимен де, буйгуьн Али Амитовичтинъ куллыгы бек асыгыслы эди. Алдынгы окувшысы соьле колхозга, институтты кутылып, зоотехник болып келген яс, неге болса да председатель мен ашылкан деп эситип, бараятыр ол. Яс зоотехник оьзининъ сырын, куллыгын эш ясырмай окутувшысына айтар, ол, мектебте окыткандай, уьйреткендей болып, уьйретер, тувра йолга салар. Яс зоотехник терис йолга кетпеге де болаяк болар эди. Ама карт окутувшы ога заманында келип кенъесин берди.

Яс оьзининъ окутувшысын тынълады, онынъ айткан соьзлери кулагына алды. Али Амитовичти онынъ алдынгы окувшыларыннан ким болса да биреви келип коьрмеген, яде почтальон бир хат аькелмеген куьн бек сийрек болады. Аскерден солдат келсе, каникулга студент кайтса, Али Амитовичтинъ уьйине кирмей эш болмаслар. Карт окувшы келген окувшысын кушаклар, коьтерип алып, коьп суьер эм куванышы койнына сыйгысыз болып: «Аьперим, мазаллы йигит болыпсынъ», — дер. Эм, оьзи мен олтырып, шай иширтер.

Келген яс та суьйинер, Али Амитовичтинъ аьр бир соьзин тешкерип тынълар эм, онынъ йылмайып турган шырайына карап, ойланар: «Сосы Али Амитовичтей аьдемлер тувылма бизим яшавды яшав эм коьркли этетаганлар!»

Бавшы оьзи эькен емис тереклери мен мактангандай, Али Амитович те оьзининъ окувшылары ман мактанады, олардынъ аьр бирисининъ каерде эькенин, не каьр этетаганын билип турады. Онынъ уьйкен дегенде уьйкен тетради бар. Ол тетрадьте оьзи окытканлардынъ баьриси акында язылган. Али Амитович окувшылары йигитлик яде бир тийисли зат этсе, яс баладай

болып, аягы ерге тиймей, суыйинеди, а эгер дейим ким болса да биреви бир терис зат этип олтырса, оззеле-неди, кайгырады эм сол онынъ акында кеше де, куьндиз де ойланады, оны, шеккиге салып шегип карагандай этип, тергейди. Эм сол сабат олтырып, ога кагыт язады.

Али Амитович, карт болса да, тири, юрегатлы. Библиотекада колхозниклерге, окувшыларга, муна китапты алсанъ аьруув деп, китап сайлайды. Тагы да бир кулыгынь болып колхоздынъ конторына барсанъ, Али Амитович онда турар. Эртеси куьн карт оны кырда яде фермада газета оқып, яде хабар айтып турганын коьрерсинъ. Каерде болады, каерде болмайды бизим Али Амитович! Яньыларда ол бир боьлмесин библиотека этти. Энди коньысылары, оннан керек китапларды алып, окыйдылар.

Али Амитович баьленше йылдан бери авыл Советке депутат болып келеятыр. А бу йыл Али Амитовичке эм бизге, Акшокрыакта яшайтаганларга, уйкен куваньш йыл болды: бизим окутувшыга «Сыйлы окутувшы» деген ат берилди. Ол уйкен сый ога, оьрмет, а бизге, болса, оьктемлик.

Али Амитович пен Салман-атай бек дос. Олар, бир-бирлерин коьрмеселер, ишкенлери ас болмайды. Орамда экевининъ бир затлар соьйлеп бараятырганларын коьрген авылдастар:

— Бир план курып бараятырлар бизим картлар, — деп, йылмаядылар. Али Амитович айлак алал юрекли аьдем. Халктынъ кайгысын, каьрин шеккен аьдем. Акшокрыакта карт окутувшыды сыйламайтаган, оьрметлемейтаган аьдем болмас. Оны Авылдынъ Басы да соьйтип бир хош коьреди...

«БИЗИМ МЕРЕСЬЕВ»

Сиз не зат та айтынъыз, не зат та ойланынъыз, а бизим авылда аьлемет-аьжейип аьдемлер бар. Олардынъ акында айтып басласанъ, кеше де, куьндиз де

айтпага болаяк. Олардынъ юреклери таза, бизим Акшоқырактынъ сувындай тап-таза, а этетаган куллыклары уйкен, тап бизим Карлытавдай уйкен.

Келинъиз бизим Акшоқыракта яшайтаган Мересьев пен танысаягынъыз. Тек оны савлай дунияга айтувлы, Совет Союзынынъ Баптири Алексей Мересьевтей коьрменъиз. Бизим Мересьевтинъ тукумы – Бутасов, аты – Салехжан. Бутасовты «Бизим Мересьев» деп сыйламайтаган аьдем болмас. Яс заманында, Салехжандай болып, сувга уста аьдем бизим Акшоқыракта болмаган дейдилер. Сонынъ ушин болартагы онынъ армияга барганда моряк болганы. Ол Севастопольдекызмет кылган. А кавга заманда яв ман Севастополь ушин арсландай болып согысканын бизим авылда яс та, карт та биледи. Оны Салехжаннынъ коькирегіндеги орденлери мен медальлери де айтып турылар.

Бутасов кавгадан авылга эки аягы да протезли болып кайтты. Ама ол сав аьдемдей болып юретаган эди. Тек билинер-билинемес сылтанълайтаган эди. Советке учетка туьспеге келген Салехжаннынъ документин коьрген Авылдынъ Басы оззининъ коьзлерне озби ыйнанган йок, дейдилер. «Эки аягы протез экенин де билеек тувылсынъ, сав аьдемдей болып юреди. Кене де буга енъил куллык излемеге керек...» – деп ойланып, ол колхоздынъ преседателине айтыпты.

Салехжан, сол соьзлерди эситип, Фаризатка хаьтери калып:

– Йок, аьптей, мен ондай куллыкка бараяк тувылман, – дейди, олтырган ериннен ушып турагалып. – Кавгада да меним эсим-дертим комбайн болып турган. А сиз келесинъиз де, баска зат айтасынъыз. Куллык береек болсанъыз, мага комбайн беринъиз. Эне сол, Фаризат-аьптей, сизге меним тилегим. Эм мага этеек ийгилигинъиз.

Авылдынъ Басы, уйкен сейирге калып, басын шайкайды. Эне сол заманнан алып Салехжан Бутасов комбайнер болып куллык этип келеятыр.

«Комбайнер болганда да кайдай комбайнер! Ондай комбайнерды бизим яклардан, ат облтирип излесенъ

де, табалмасынъ, оллахый, табалмасынъ, ювыгым», — деп Салехжан акында айтып басласа, авызынынъ сувы курыйды Салман-атайдынъ. Уьшини де солай. Бутасовтынъ комбайннынъ уьстинде, штурвалды ыслап бараятырганын коьрсенъ, бу бир уьйкен океан кемеди толкынларды ярдыртып бараятыргандай болып сезесинъ.

Салехжан — шынты капитан. Тек теңгиз кемединъ капитаны тувыл, а данъыл кемединъ. Ол халктынъ байлыгын оьз муьлкиннен артык коьрди. Колыннан келсе, халк байлыгынынъ бир буьртигин де зыян этеек аьдем тувыл. Баска бирев ерде яткан масакка эс те этпей оза калса, Бутасов ога шамгалыр, коьнъили мен хаьтери калыр. «Кардаш, оьтпектинъ басын билмеге керек. Онынъ басын билмегеннинъ оьзининъ де басы болмас...» — дейди ол, ерде яткан масакты коьтерип.

Бутасовтынъ эткен куллыгына сукланмайтаган аьдем йок. Боьтен де бек оны Авылдынъ Басы оьз янындай коьредди. «Баьтир бизим Салехжан, ол бизим Акшоқырактынъ Мересьеви...» — дейди ол.

Туврасы да солай. Йигит бизим Бутасов. «Бизим Мересьев», — деп Акшоқыракта яшайтаганлар да Авылдынъ Басынынъ соьзин йоьплейдилер.

САПИАТ

Ол кишкей, арыкай, юкалак кыз, оьзи де, яс дегенде яс. Айлак яс, баладай. Кевдеси йинъишке дегенде йинъишке, бели, талшыбыктай, майысады. Коьзлери кап-кара, коьгемдей кара. Бетлери ап-ак, кардай ак. Коллары кишкей. Сосы кишкей коллар куьнине бир тоннага ювык суьтти кайтип те савадылар экен деп, сейирсинесинъ. Кужыр тувылма, сосындай кишкей кыз бир куьнде тонна суьт савган демеклик! Айлак кужыр. Сексен сыйырды савады Сапиат, ога ьйнангынъ келмейди. Сексен сыйыр демеклик не муьшкил! Ол оьзи сыйырлардынъ касында бир куршактай болып коьри-неди. Онынъ кишкей коллары саватаган аппаратлар-

ды тап бир ийнеди ыслагандай этип ыслайдылар. Билгенге аядай, билмегенге каядай деп, халк, эште, сосындай куллыкты билип, ак юреги мен эткенге айткан болартага.

Айтаягым, бизим Сапиат оъз куллыгын аьруув биледи. Оны ян тындырып этеди.

Сапиат соьле он тогыз ясында. А булай карасань, ол коьтере яс болып коьринеди. Калай эм кашан уьйренген экен сосы яп-яс кыз уста болып сыйыр савмага...

Школда уьйренген бизим Сапиат сыйыр савмага, школда ол окувга да, сыйыр савмага да уьйренген, — дейди фермадынъ басшысы Енетхан.

Уьшини де солай экен. Бизим школдынъ окувшылары бу йыл уьшинши йыл болады фермада куллык этетаганлары. Сапиат та бек кишкей болып фермага келди. Эригуув дегенди, арув дегенди билмей, ол сыйыр савувшылардынъ касында айланатаган эди. Олардынъ буйымларын этетаган эди. «Не битпир, не акыр кыз ды сосы-ав», — деп сыйыр савувшылар сейирсинетаган эдилер. Фермада ол билмеген, ол кириспеген бир куллык та калмады. Баьри затты да уьйренди, баьри затты да билди. Эринмеди, кеше-куьн демей шалысты, окыды, школды кутылганлай, фермага келди.

«Бала, не де болсын аты сыйыр савувшы, ога институтка туьспеге куллык стажы керек», — деп, бас дегенде ога эсли сыйыр савувшылардынъ ишинде сенмей кубьирденетаганлар да болдылар.

Сапиат сол соьзлерге эс этпеди. Ис — мыраттан деген халкта бир аьруув соьз бар. Сапиаттынъ мырады болды. Ол соьле областьте уста сыйыр савувшылардынъ биреви эм сельхозинститутта заочно окыйды.

— Бизим Сапиаттынъ эки колы эки алтын, — дейди Авылдынъ Басы, — а ол институтты кутылса, бизим фермада суьт булактай болып агар, ога соьз йок, агар.

...Ога биз, авылдаслар, ыйнамыз. Бизим Сапиат Советтинъ председателининъ соьзин аклар. Ондай аьдемлер берген соьзлерин елге йибермейтаган

лар. Ондайлар, мырат этсе, мыратларына етпей, калмайтаганлар.

Бизим Сапиат Акшоқырактынъ ясларын акылларыннан авыстырмага туры, онынъ карамын бир коьрсек экен деп, термилип юредилер коьп яслар. Бизим Сапиатты коьрмеге яслар баска яклардан да келедилер. Келсе — келсинлертагы олар, озъ ясларымыз оны кайдан береек экен! Биз беремиз десек те, ол озъи бараяк тувыл. Онынъ яныннан эсе бек суьйгени — Акшоқырак. Ол яс — школда завуч болып куллык этеди. Аьр куьн сайын Сапиаттынъ алдына шыгады, мен озъим баьленше кайта коьргенмен олардынъ экевин бирге. Мыратлары болсын олардынъ!

— Атаьат сени. Онынъ этетаган куллыгын каратага! Элдинъ эр кызы деп эне сондайларга айтадыларав, — дейди Салман-атай, яс сыйыр савувшыдынъ эткен куллыгына оьктемсип.

УСТА ЭЛМУРЗА

Бизим авылдагы аьдемлердинъ аьр бирисининъ бир оьнери, бир усталыгы бар. «Акшоқырактынъ кыскаяклылары шебер. Олар аьдемди куршактай этип ярасык кийиндиредилер. А эркеклери уста, олар тек агашка, таска ян салмайдылар...» — деген хабар юреди бизим якларда. Уьшини де солай.

Баалы окувшы, Акшоқырак авылындагы усталардынъ кайсы бирисин айтайым, кайсы бирисин мактайым! Кене де бизим Элмурзадынъ акында бир-эки авыз соьз айтып озбай болмайды. Элмурза орта карарына келген аьдем. Ога Акшоқыракта коьтереси де «Уста-Элмурза» деп айтадылар. Акыйкатлай да, бизим Элмурзадынъ колы — алтын.

Акшоқыракта Уста Элмурза салмаган уьй бек аз болар. Бизим авылда аьр аьдем Уста-Элмурза алма теректинъ агашыннан ясаган шомака ман боьртенке ногай шай ишеди десем, эште, оьтирикши болмаспан. Бизим Уста-Элмурза ясаган шомака турган бир семсер

касык, оны ман шай ишкиси келмеген аьдем де, шай ишкиси келеди. Акшоқыракта Элмурза оьрнеклеген уьйлердннь уьзиклерин, каршыгаларын коьрсень, сукланып карап каласынь. Шебер кыз кырым боьрке биелей кыйгандай этип, Элмурза такталарды оьрнеклеп кыйган. А онынъ салган пешлери ша! Олар кыста уьйди амамдай этип кыздырадылар, оьмирде туьтев дегенди билмейдилер.

Ол колхозда курувшы бригадты юргистеди. Тек туьнегуьнлерде салынган клубты да Уста-Элмурза оьрнеклеген. Бизим колхоздынъ малларына да Элмурзанынъ бригады кайдай меканлар салган. Олардынъ ишлерине кирмеге камсыгасынь.

— Оьз билимин, усталыгын халктан ясырып, корынып, коьрге алып кеткен аьдем коьрине сыймас...» — дейди экидинъ бирисинде Уста-Элмурза...

Эм ол оьз оьнерин, билимин биревден де кызганмайды, аьр дайым ясларга усталыгын коьрсетип, уьйретип турады. Бизим Акшоқырактагы Асан ман Муса экевлери, усталыкка уьйренип, Уста-Элмурзанынъ аягын алып келеятырлар.

Уста-Элмурзанынъ куллыгы акында хабар эситеек болсанъ, бизим Салман-атайга бар. Ол онынъ акында хабарды кеше де, куьндиз де айтып таьвесалмас. Энь сонъында капталынынъ кисесиннен уьйкен, узун муьштли кайкы уьллесин шыгарып, оны асты-уьстине авдарып карар, оннан сонъ ол сага айтар: «Ювыгым, муна уьлlege караш. Мунынъ тек яны йок. Э-э, муны буйтип ярасык этер уьшин кайдай бир усталык керек! Бизим Элмурзанынъ он бармагы — он алтын. Ол бизим Акшоқырактынъ тоьринде. Оьнерли оьрге оьрлер, оьнерсиз оьрден туьсер деп, халк бос айтам...»

Элмурза куллыктан кайтса да, уьйинде бос турмайды. Онынъ балалар да бар, яны да бар... Эринмей, туьнинъ бир ортасына дейим ойыншыклар ясайды. Балалар десень, оны эректен коьрип, алдына ювырып шыгадылар. «Атай, атай, мага ат этерсинъме? Мага шана ясарсынъма?» — деп, онынъ этегиннен, енъиннен

ыслап, айырылгылары келмей турадылар. Уста Элмурза балалардынъ басларынан сыйпайды. Этермен деп, олардынъ коьнгиллерин авлайды.

Бизим Уста-Элмурзадынъ аты тоьгерегимиздеги авылларга да белгили. Айтаягым, баска яклардан да аьдемлер оны, тап бир сылув кызды айттыргандай этип, клубымызды, конторымызды оьрнеклемеге керек эди деп, ога тилеп келедилер. Бос болса, элбетте, Элмурза олардынъ хаьтерлерин йыкпайды, тилеклерин этпеге барады.

«Бизим Элмурза авылымыздынъ коьркин аькеледи, уьйлерин айдиклендиреди, аьдемлерин суьйиндиреди, сав болгыр...» – деп, куванышы койнына сыймай, муьсирев этеди авылдынъ басы.

Акыйкат айтылган соьзлер. Акшоқырактынъ коьркин аькелетаганлардынъ бириси – бизим алтын коллы Элмурза.

Авылдынъ тувра шетинде, Акшоқырактынъ бийик ярбасында, эски дегенде бир эски ябув-уьй ямпейип туратаган эди. Муны коьрген аьдем, сосы уьй энемине опырайды демей озбайтаган эди. Ялгыз бир уьй эди сосы бизим авылда. Ол уьйде узын дегенде узын, бойлы, арыкай, буюькир, шымдай кара, орта ясларына келген ялгыз кысаяклы яшайтаган эди. Тенъи де, куры да йок эди. А авыл аьдемлери онынъ атына «обыр» деген соьзди де косып айтатаган эдилер. Онынъ бир заманларда улы да, байы да болган, эм олар бир кешеден оьлип шыкканлар, дейдилер. Эне соннан бербертин ол ярбастагы эски уьйде яшайды, эм оьзи де аялак сук, дейдилер. Бобтен де бек онынъ акында Балгыз куртка коьп айтады. Обыр-Ханбер, дейди ол, кешелер мен оьзининъ йинлери мен авылды кыдырады, тек ол эм онынъ йинлери ялгыз бир уьйден коркадылар – авылдынъ басынынъ уьйиннен коркадылар. Йинлери ол уьйге бир каза да аькелалмайдылар. Соннан себеп Обыр-Ханбер оларга ашувланган, олар ман урсыскан эм олардан айырылган, дейдилер.

Ханбер бир ерде куллык этпесе де, калганлардан кем яшамайтаган эди Онынъ уйкен бакшасы бар эди. Оннан сонъ ол анага-мунага бал ашатаган эди, уьски-ретаган эди. Эм карап-карагышай, я анадан, я мунадан кара тавык, семиз коькис алып келер эди, яде биревден бир шелек ун алып кайтар эди.

— ...Алдап-сулдап кындырдым, кара тавык сындырдым... — деп ол, куьбирденип, уйине йылмайып кайтатаган эди.

Йыйган затларын ол, ишкиши Абуден йиберип, базарга саттыртады. А Абу базардан, аягы баскан ерин коьзи коьрмей, эсирип кайтатаган эди. Обыр-Ханбердинъ тагы да бир каьри бар. «Мен эгер суьйсем, — дейди ол мактанып, —кайдай суьймеген эки аьдемди де телирмен». Болган уьшин Ханберге кырк ясына келип, картайып калган Салиме болмаса, бирев де тилеп келген йок экен.

Салиме уйлериндеги тавыкларды Ханберге тасып таьвескен, дейдилер. Эм Ханбер ога бай табалмай, уйкен маскарага калыпты.

Бир кайта бек ашувланып Авылдынъ Басы Ханбер уйине келипти, эм, эгер ол тез болып озининъ кирли куллыкларын коймаса, авылдан баска якка коьширилеек деп билдирипти.

Эне соннан сонъ Обыр-Ханбер озининъ узун тилин тыйган, эм энди балагын басы болмаган ерге сукпайды. Авылдынъ Басы ога куллык берипти. Ол соьле колхоздынъ конторында куллык этеди. Энди ога Обыр-Ханбер демейдилер. Эски ябув-уьйи ярга опырапты, колхоз ога янъы уьйден эки пеш берген. А бу, эсирип эски уьйге келемен деп, ярга атылып, аягын сындырыпты.

Бу затлардынъ коьтересине де Авылдынъ Басы шуьшли. Ах, сосы Авылдынъ Басынынъ этпейтаган заты барма! Не зат этеди ол, не зат этпейди. Ханбердинъ шайтанларын да, йинлерин де йок этти, озин де, ярбастан елтиретип аькетип, авылдынъ ортасындагы уйкен уьйге киргистти.

БИРУЙЛИ АЪДЕМЛЕР

Муна уй тувра авылдың ортасында турады. Эректен ол явдан кавыфланып курсаланган тас каладай болып коьринеди. Оьзи уй дегенде кайдай уй, турган бир ушпа шарлак ак сарай эне. Уйкен, доьрт-кил, кызыл кербиштен ясалган. Онын тоьгерегин бийик дегенде бийик такта кора курсап алган. Ногай айткандай: бу каралдыга кус та конмайды. Уйкен кызыл кербиштен ясалган, тоьбесине де ак телетин ябылынган, корасы да кыйылып тактадан этилингени ушин, бу уй кунтсыз болып коьринеди, ишинде аьдем яшамагандай болып сезиледи. Ол уй авылдың ортасында деп, бирев де айталаяк тувыл. Терезелери, эки алды терезеден калганлары, аьр заманда ябык турадылар. Уйкен такта авыз каптырмалы. Мунда тек уш аьдем яшайды: пишеси мен байы эм бир ялгыз кызлары. Уйдин иеси Махсуд Умаров мектебте бухгалтер, кыскаяклысы бир ерде де куллык этпейди, ялгыз кызлары мектебти кутылганы эки йыл болмага туры, болган ушин бир каьр де шекпейди.

Махсуд сегиз сабатлерде куллыгына барады эм доьрт сабат болганлай, артына-алдына карамай, уйине зыраньлайды. Куллыктар коьп болып олтырса, ол, директордың аягына йыгылып тилегендей болып, тилеп уйине кайтады. Бир пишем авырайды, бирде кызыма бир зат керек деп, сылтавайды. Не де болсын, доьрт сабаттен сонь оны, ат оьлтирип излесень де, таппассын. Онын калып амалы да йок, уйде кайгадер куллык яйрап ятыр. Бавды карамага керек, авлады отамага керек, баспакты аькелмеге, сыйырлардын, койлардың алдына шыкпага керек. Кайсы бирисин айтасын, куллыгы шашыннан да коьп. Пишеси казлар ман тавыктарды карап тегаран бир уьлгиреди, а кызлары эрке, ога бир зат та эттирмейдилер, колын сувык сувга да малдырмайдылар. Мине базар куьн де ювыклап келеди, юмырткаларды йыйып, бесленген казларды сатпага аьзирлемеге керек. Махсудтын «Москвичи» базар куьн кораздан гуьрилдейди, авыр авызлар

тыйкылдайдылар, каптырмалар ашыладылар. Байы ман пишеси базарга йолланады. Базардан келгенлей, Махсуд каралдыды, авлады кезип карап шыгады, бир ерде бир кыйшайган зат коьрсе, соны карайды, куьз куьнинде болса, авладынь ишинде бир алма болганын коьрсе, бавга бирев туьскен болар деп, мута билмейди, ерге туьскен алмады пишеси мен кызына коьрсетеди, сонь, манъазыга аькелип, ящикке салады — алма базарга бармага керек. Каралдыды кезип болып, базардан сатув этип аькелген акшаларын санап баслайды, коьпке дейим, санавынынъ соньына бир де шыгалмай, саьспеклеп турады. «Ах, буьгуьнги базарга коьп емис туьскен эди, ол болмаса, биз аьруьв хайыр этеек эдик», — деп, оьзин оьзи еп, куьйгелеклейти. Бир де тынышлык таппайды.

Баска авылдаслар кеште клубка кино карамага, лекция тынъламага барадылар, а Умаровлар уьйден шыкпайдылар. Сокрыюмыран инине ясырынгандай, олар уьйлерине тыгыладылар. Оьрнекли терезе капаклар ябыладылар, эсиклердинъ уьйкен темир каптырмалары каптырыладылар. Эште, бурынгылар тас каладынъ темир капыларын да уьйтип аьдуьвлеп яппайтаган болар эдилер.

Бир яктан келген аьдем Махсуд-алардынъ уьйин коьрсе, бай яшайды экен деп, ойлайды.

Муны эситкен Салман-атай ашувланады эм сусланып, сол биревдинъ соьзине ыразы болмай:

— Неден керек, кардаш, ондай байлык, — дейди, — ондай байлыкка бирев де сукланмайды. Оларга бирев кирип, бир кесек оьтпек емейди. Эс те йок, дос та йок оларда. Бир уьйли Умаровлар, а ол аьруьв зат тувыл, оллахый, непсукарлык. Айлак яман — непсукарлык.

Элбетте, окувшым мага эш кеширмес, эгер дейим мен оьзимнинъ сосы кишкей хабарларымда Акшокрыактынъ энъ яс яшавшылары акында бир-эки соьз айтпасам. Ол Акшокрыакта балалардынъ баслары йок экен, оларды бирев де сыйламайды экен, басы болып сосы хабарлардынъ иеси сыйламайды деп, айтпага болар. Тек мен ондай аьдемге йок, ювыгым, сен би-

раз асыкпай тур десем, ол мага, эште, айып этпеек болар.

Бизим Акшоқыракта балаларды бек сүедилер. Оларга, баска ерлерде айтылатагандай болып, бизим шешекейлеримиз, дейдилер. Бизим авылдың балалары, тоғайларымыздагы лаъл-йобгер шешекейлердей болып, яйнайдылар. Акшоқырактын ягаларындагы актереклердей болып, тез оьседилер.

Балалы уый — базар, баласыз уый — мезар, дейди ногай халкы. Бизим Акшоқырак шав-шувлы уыйкен базардай болып сезиледи. Бизим авылда бала болмаган уый тапасын. Акшоқырактын балалары йигерли, тербиялы, коьтересин де билгиси, коьргиси келетан балалар. Мине бизим Маметти алып караягынъыз. Ол соьле он уьш ясына шыгатыр. Авылда коьтереси де ога турист Мамет дейдилер. Неге десе, ол тоьгерегимиздеги баьри каяларды, тавларды, уыйдинъ ишиндей этип, кезип шыккан. Онынъ уыйинде болмаган туьрли таслар дуныяда болмас. Ол бизим яклардагы аьр бир тасты, аьр ярды, аьр бир шоқыракты биледи. Мамет оьзининъ яз каникулларын тавларда геологлар ман бирге озгарады.

«Уыйкен болсам, геолог болаякпан», — дейди ол. Мамет мырадына етеегине биз шекленмеймиз.

Бизим авылдың тувра ортасында уыйкен ярасык мектеб бар экенин сиз коьрдинъиз. Бизим балалардынъ онынъ кенъ каралдысында куванып ойнап юргенлерин коьрсенъ, коьнъилинъ кувнайды. Мектебинъ каралдысын олар еннеттей ярасык эткенлер. Элбет те, баьри окувшылар да отличниклер десе, оьтирикши боларман. Болган уьшин селки, класстан класска коьшалмай экинши йылга калатаган бала йок. «Бизим окувшылар аьруьв окыйдылар, куллык та бар, янлары да бар...» — дейди директор Арун Ажимурзаевич. Ол туврасын айтады. Неше яслар эм кызлар, мектебинъ участогында йигиттей болып куллык этип, макталадылар. Тоғызыншы класстынъ окувшысы Марием окувшылардынъ производстволык бригадасынынъ уыйкени. Онынъ бригадасы савлай районда

биринши орынды алады. Озган йыл Мариемнинъ бригадасы етпис гектар ерге наъртуык шашып эм онынъ аьр бир гектарыннан етписер центнер уватылган аслык алган. Гектардан етписер центнер аслык ол аз зат тувыл! Ога авылда бригадир Марием дейдилер.

Бизим Акшоқыракта балалардынъ бавы да бар. Э-э, кайдай ойын-куьлки бар ол бавда!

Биз акшоқыракшылармыз,
Кувнак йырлар йырлаймыз,
Татым болып баьримиз,
Туьрли ойындар ойнаймыз...

Бала давазлары бавдынъ каралдысын бийлейди, оннан ушып авылдынъ уьсти мен яйылып кетеди. Сол бала йырларга авыл кувнайды. Бизим кишкей акшоқыракшылардынъ биреви уйкен болса, мен агроном болаякпан, баскасы — врач, учитель, ана биреви космонавт, тракторист эм моряк болаякпан деп, мактанады.

— Мырадынъыз болсын, бизим яйнап турган шешекейлеримиз,— дейди, балаларга ак юреги мен яхшылык йорап, авылдынъ басы. Ис — мыраттан деген. Мырат эткенинъыз аьрувь, кишкей авылдасларым, деймен мен де, авылдынъ басынынъ соьзлерин йоьплеп.

ХОШ КЕЛИНЪИЗ

Сосы сыдыралар язылгышай, баалы окувшым, а олар бир куьннен, эки куьннен язылып кутылынган йоклар, айлар оздылар. Эне сол айлардынъ ишинде Акшоқырак коьп сувын тоьменге аькетти, эне сол айлардынъ ишинде бизим авылда коьп туьрленислер болдылар. Эм мага сосы кишкей хабарларымнынъ сонъында тагы да Акшоқырак акында бир-эки авыз соьз айтпага керекли болды.

Бизим Акшоқырактынъ бойындагы алдын маллар отлайтаган тогайлыкка секер заводтынъ курылысы салынып баслады. Ол Кавказда энъ уйкен секер завод боляк, дейдилер. Мине меним тереземнен мага онынъ

салынатаган корпуслары коьринедилер. Олар ман бирге аьдемлер яшамага салынатаган эки-уыш шарлаклы уыйлер де оьседилер. Ишлилерге деп Маданият уый салынады, парк этилинеди. Олардынъ кайсы бирисин айтасынъ! Курылыс та уыйкен, туьрленис те уыйкен.

Эндигиси бизим Акшоқыракта аьдемлердинъ санап санын да табалмаяктай коьресинъ. Ян-яктан курылыска бек коьп аьдемлер келгенлер. Мине энди бизим авылдынъ басынынъ да кулыгы шашыннан коьп болган. Кене де ол йыланмайды. Ол коьтере ерге етиседи: кырга да барады, фермада да болады, секер заводтынъ курылысы да тез болсын деп, яны авырып турады. Баалы окувшым, сиз бизим Салман-атайды соьле коьрсенъиз, ол сизди токтатып: «Коьресизбе, авызынъызга май туьскир, бизим бабаларымыз Акшоқыракты босына мактамаганлар. Ога босына балдай тагтли сувымыз деп айтпаганлар. Ол энди секер шыгараак. Эне ана курылысты коьресизбе? Сербет бизим Акшоқырак...» — деп, тоьбеси коькке етип айтар.

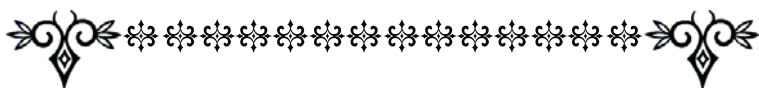
Акшоқырак, бизим янымыздан исси коьретаган Акшоқырак! Бизим авыл кала болса да, биз ога да сенинъ атынъды берермиз. Ога соьз барма!

Эгер сиз биз бетлерде бола калсанъыз, тилеймен, бизим Акшоқыракка кирмей кетпенъиз. Бизим аьдемлер конакты бек суьедилер. Конак та бар — янлары да бар. «Конак келмеген уый — уый болама?» — дейдилер меним авылдастарым. Келинъиз, тартынманъыз, коьтерип алып коьп суьермиз, басымыздынъ уьстинде болаяксыз. Бизим алдын «бир уыйли» дейтаган Махсуд Умаров та аьдемлерге соьле карысып баслаган, а онынъ кызы секер заводтынъ курылысында куллык этеди. Келинъиз! Авылдынъ Басы сизди бизим коьп коьмек болып оьскен кенъ наьртуьк кырларга аькетер, секер заводтынъ курылысын коьрсетер, Акшоқырактынъ сербет сувыннан иширтер, бизим бавлардынъ ылбырап пискен емислерин егистер. Я Салман-атай болса, алдынъызга бир уыйкен шынъаякты муьлдирем этип, боьртенке ногай шай салар, оннан сонъ сизге бизим куллыкты суьйген йигит аьдемлеримиз акында

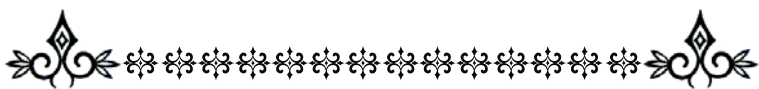
билген хабарын кызганмас. Уста-Элмурза аьдуьвлеп этип сизге семсер касык яде шай ишпеге шомака берер, а Эмине Акшокырактынъ ясларынынъ, кызларынынъ мыратлары, ойлары акында озининъ йырларын, билбил кустай, йырлар. Узун-Межит, бавырдастарым келди деп, хош келди айтар. Аминовлар, сисликке деп, сайлап семиз сисек соярлар. Эм сиз кайтип бизим ак сувымыз Акшокырак авылы акында аьруьв хабарды тенъизге еткисткишей асыгатаганын коьрерсиз.

Келинъиз, келмей калманъыз. Карап тураякпыз. Коьрискишей куьн яхшы.

1961 й.

Ҷабарлар

КОБПИР

Меним бараяк авылым, Коблем-Халк дейтаган районнынъ ортасына тусасласып, сувдынъ аргы ягасында конган. Мен йолда раскан машин мен сонда дейим келдим эм, сосы эки авылларды бир-бирлери мен катнастыратаган, кишкей аяк-коьпирге карап йоьнедим. Неге десенъ аргы ягындагы авылга бармага керек эди.

Эректен мага, урынып-беринип агатаган тав сувыннъ уьстиндеги кишкей аяк-коьпир, ел бесиктей, шайкалып коьринди. Куьн коьзинде куьмисленип шоршыйтаган каты агынлар эне-мине сол кишкей коьпирди согып акашаяктай болып сезилдилер. Мен мунадай аяк коьпирлерден коьп оьткен аьдем тувыл эдим. Сол себептен де, тартына берип, коьпирдинъ канатларыннан ысладым эм, аякларымды акырын алып, алдыга абытладым. Бирден тоьменге, сувга карайман дегенлей, басым айланды, эм мен, бир аьлемет болып, токталдым. Бираз тынысымды алып болып, алдыма карадым. Тувра алдымда, мен бетке карап, коьпирдинъ теллериннен сол колы ман ыслап, онъ колындагы таягына таяна берип, бир орта ясларына келген киси туры эди. Кисидинъ шырайы азгын, эм оьзи де неге болса да бир затка тынышсызлангандай болып сезилди. «Бу язык, эште басы айланып токтап туры болар», – деп ойландым мен. Эм сол аьдем бетке абытладым. Киси, мен бетке бурылды да, акырын этип: «Бебем, тоьменге сувга карама, алдынъа карап юр... Басынъ айланмас», – деди.

— Агай, аягыңъыз авырып турыма, э? — дедим мен, ога яным авырганымды билдирип.

— Йок, бебем, оьзим, булай, — деди ол, авыр куьрсинип. — Кетемен соьле...

— Районнан келесизбе, агай? — деп сорадым мен оннан, эм басыма, эште, бу больницага барган болар деген ой келди.

Киси меним сорадымды эситтима, эситпедима, ким биледи, уьндемени. Тынысын авыр алды, таягы ерге каты этип туьртип токталды да, бурылып коьпир бетке карады.

Мен бу языктынъ бир ери авырый болар яде бир уйкен, уйдей, кайгысы бар болар деп ойланып, сол агай ман аманласып, оьз йолым ман йоьнедим...

Куьнлер оздылар. Мен тагы да, куллыгым болып, сосы бетлерге келдим. Бизге, язувшы аьдемге, бир ерде олтырып болама? Юрген аякка йоьрме илинер дегенге усап, биз юрмесек, бир зат та язалмай калмага боламыз.

Не аьжейипти-ав! Мен оьзимнинъ коьзиме оьзим ыйнанмай карайман. Баьленше айлар муннан алдын коьрген еримде коьпирдинъ тел канатларыннан ыслап онъ колында да таягы ман, сол алдын мен ырасатаган азгын шырайлы киси туры. Мен, оны коьргенлей, юрегим бир аьлемет болып тепти. Меним эсима тык деп: «Бебем, тоьменге. сувга карама, алдынъа...» деген онынъ яныплы соьзлери туьстилер. Мен оны ман саламластым. Эм сейирсинип:

— Агай, сиз соннан бери муна ерден кетпей тургандай коьремен, айып этпе уйтип айтканыма, — дедим, куьлемсирей берип.

Агай да мени таныды, эм сол алдынгындай этип экевимиз коьпирден бирге оьттик. Тек муна йол мен асыгып оны ман аманласып кетпедим. Ярбаска коьтерилдик, коьк куьйиздей коьгерип, сув беттен соккан енъил елемик пен елпилдеп турган коьгоьленге олтырдык. Меним хабаршым тасыган сувга карап куьрсинди эм сосы кишкей коьпир акында, бу урынып-беринип агатаган тав сувы акында, оьзининъ озган яшавы акын-

да хабарды айтып баслады. Мен, баалы окувшы, сол аьдемнинъ хабарын, эш туьрлендирмегенлей, сизге язып беремен. Элбетте, ол оьзининъ эткен йигитликлери, оьзининъ шынты аьдемшилиги акында айтпады. Ондай аьдемлер мактанып билмейтаганлар. Мен ол ерлерди онынъ хабарыннан сезип коскаман. Коспай да болаяк тувыл эди.

Аьше, келинъиз, сосы коьпти коьрген, коьп затты басыннан кеширген, элимли аьдемнинъ хабарын тынълаягынъыз.

1

Бу эки авыл бир-бирлерине сондай ювык конганлар, эректен олар, коьре боларсынъ, бир авылдай болып сезиледилер. Тек оларды бир-бирлериннен мине муна урынып-беринип агатаган Катъусув айырады. Катъусувдынъ сувы буздай сувык, оьзининъ агымы да каты. Оны бу ерлерде, калган сувлардай этип, кешуьв мен яде ялдап оьтемен деп, болаяк тувыл. Толкынлары толып, айлак тез агады. Сосы эки авылды бир-бирлери мен кишкей йинъишке аяк-коьпир катнастырады. Эгер бу аяк-коьпир болмаса, булар оьмирде де бир-бирлерининъ сырын, яшавын, аьлин билалмас эдилер, эште.

Бу авыллар, эгиз балалар бирдей болып кийинмеге суьйгендей, биревиннен биреви арт калмайман деп, кенъине де, узынына да оьсетаган эдилер. Эгер сосылардынъ биревинде бир янъы уьй коьрине калса, ана биревинде сондай уьй салынып баслайтаган эди. Аьлемет, аьжейип авыллар. Булар, эште, халктынъ, баз эткен онъар, бакыл эткен онъмас, деген алтын соьзлерин аьруьв билетаган болар эдилер. Неге десе олар бир-бирлерине баз этетаган эдилер.

Сиз не де айтынъыз, булардынъ татым болып яшайтаганларына уьйкен себепти сол кишкей аяк-коьпир этетаганына соьз де йок. Бу коьпир кишкей, йинъишке, эректен шайкалып турган енъил елбесиктей болып сезиледи.

Мен кавгадынъ алдындагы йылларда райцентрдеги зооветтехникумга окумага келдим. Бизим техникум авылдынъ шетинде эди. Мен мунда окыйтаганы экинши йыл баратаган эди, аман да мен сол аяк-коьпирден ана яктагы авылга бир кайта да оьткен йокпан. Оьтип те не этеек эдим, халк айткандай, ол бетте муткан затым бар эдиме? Меним тенълерим аяк-коьпир акында, сувдынъ ана ягындагы авыл акында коьп хабарлар айтатаган эдилер, а бир кесеклер Катусувдынъ ана ягындагы авылда яшайтаган эдилер. Яшаса – яшасынлар, аз аьдем аз ерде яшайма? Ога мен сан да этпейтаган эдим.

Болган уьшин муна аяк-коьпир мен байланыс болган бир зат мени телинтти. Эндгиси мен сол коьпирди куьнине бир болса да коьрмесем, ишкеним ас болмай баслады. Мага савлай дуьнядынъ аьдемлери бир-бирлери мен тек сосы коьпирдинъ аркасы ман айкасатагандай коьринди. Аьр куьн сайын эртенълик пен кеште мен аяк-коьпирде болып турдым. Эгер дейим, кайдай ды бир сылтав болып, мен сосында келалмасам, юрегим аттай тебетаган эди, эм оьзим де бир аьжейип болып мыдахланатаган эдим.

Коьпир. Дуьнядынъ юзинде коьпирлер азба? Бар уыйкен анъардай сувларды оьтетаган коьпирлер, кишкейлер, темир, агаш, канат коьпирлер, тап бир тактадан, бир агаштан этилген коьпирлер де йолыгады. Олардынъ кайсы бирисин айтасынъ... Бар баска коьпирлер, оьмирлерге бузылмайтаган, темирден де, агаштан да тувыл, а коьтере баска коьпирлер...

Катусувдынъ аяк-коьпирине барып баслаганымда, мен техникумнынъ экинши курсында окыйтаган эдим. Бу базар куьн эди. Тенъим мени, бизге бараяк деп, кыстайтаганы баьленше куьн болатаган эди. Уроклардан сонъ Асан экевимиз тувра коьпирге карап зыранъладык. Биз, аннан-муннан соьйлеп, кажавласып, коьпирге кайтып еткенимизди де сезбей калдык. Йолдасым эш бир эс те этпегенлей коьпирге минди эм, онынъ янындагы теллериннен ысламаганлай, йоьнеди. Мен, оьзимнинъ яшавымда тав сувларын сосындай йинъиш-

ке, шайкалып турган аяк-копирлер мен эки-уыш кере оыткен аьдем, тартына берип, копирдинъ тактасына бастым эм, онынъ янындагы теллериннен ыслап, аякларымды, санап баскандай болып, акырын басып, абытладым. Сонъ тоьменге, шоршып агатаган агынлы сувга карадым. Карасам-карайым, меним басым, бир аьжейип болып, тегершикттей айланып кетти, мен тагы да юрисимди акырынлаттым. Мине сосы вакытта артымда биревдинъ аяк тавысларын эситтим. Эм, артыма бурыламан дегенлей, сол аягым суьринип кетип, такталардынъ арасына туьсти.

— Тоьменге, сувга караманъыз, алдынъызга каранъыз, — деди бир кыз, тувра мага ювык келип.

Мен, уялганымнанма яде баска бир заттанма, ким биледи, кып-кызыл болып кызардым эм сол сабат баска якка бурылдым. Меним коьзлериме энди сув тувылды да, сувдынъ ишинде, биялада коьрингендей болып, артымдагы кыздынъ сыпаты коьринди.

Ак ботлашыктай ап-ак шырайлы, юка, аз-маз созапа болып келген юзли. Кап-кара, пискен коьгемдей, эки уйкен коьзлери. Авызы десенъ, ногай айткандай, оймактай, турган семсер касык. Бурны йиптей йинъишке. Кыз, меним саьспеклегенимди коьрип, токталды. Мен, бир зат сораыктай болып, яна бир бурылып ога карадым. «Сосын туьсимде коьременме, яде?..» — деп оьзимнинъ коьзлериме оьзим ыйнанмайман. Карайман, алдыда бараятырган йолдасымнынъ: «Муса, не этесинъ, бираз тез!» — деп кышкырганы мени сол ойларымнан айырды.

Мен алдыга абытладым. Эндигиси меним аякларым каты бастылар, эм мен коьпирдинъ теллериннен ысламай йоьнедим. Неге десе мен, тоьменге карамай, алдыга карап юрдим. Эм меним эсеме, бизим халкта: «Бир заманда да арт карама, алдыга ымтыл»—деп айтыллаган соьзлери туьстилер. «Кайдай акыллы соьзлер айтты-ав соьле меним артымнан келятырган яп-яс кыз»,— дегенди ойлап, мен йолдасымнынъ артыннан етпеге аянъладым.

— Аягыңды бир-бир алып не этесинъ сосы сен, э? — деп сейирсинди тенъим. — Кыз коьрсенъ, коьзинъ йыртылып кеткендей болады, коьпирдинъ уьстинде соьйлемесенъ болмайма?

Мен уьндемедим, куьлемсиредим, коьнъилим, яс баладай, кувнак болды. Коьпирди оьткенлей, бизге онъ колга бурылмага керек, деди Асан. Мен, кыз кайсы якка барар экен деп, ойланып орнымнан коьзгалмай турдым. Кыз, бакыл эткендей, сол беттеги сокпакка бурылды.

— Асан, биз де ана сокпак пан барсак болмайма, э? — деп акырын сыбырдадым мен.

Асан куьлемсиреди эм кажавлай берип:

— Йок, ювыгым, ол кыз бан бизим йолымыз бир тувыл, — деди.

Мен юмган авызымды да ашпадым. Меним сол кыз акында бир-эки авыз соьз билгим келип кетти.

— Ол муна бетте турады болар деймен, мен оны сосы якта йыйы коьремен. Эште, районда куллык эте болар... — деп, меним ойымды билгендей болып, яваплады йолдасым.

«А яшавы», деп кайтардым мен ишимнен, ана ягын айтпай, бу тутлыгып неге токталды дегенди ойланып. Ол уьндемеди, юре бер дегенди билдирип, зыранълады.

Тенъимнинъ уьйи мага бир кужыр болып сезилди, меним басымнан сол кыз акында ой кетпеди. Ол меним коьз алдыма келди. Эм мен онынъ соьзлерин ишимнен баьленше кере кайтарып айттым: «Сиз тоьменге, сувга, караманъыз, алдыга карап барынъыз»...

Меним ойлы болып турганымды сезип, тенъим, оьзеленип меннен:

— Муса, неге тоьмен болып турасынъ, э, яде юрегинъ бир зат етпейме? — деп сорады.

Мен ога, коьтере зат та аьруьв, тек мине неге болса да, басым авырсынып туры деп, сылтавадым. Асан, меним йолдасым, кайдай аьдем эди. Оба кавгадыма, кавгады, опты языкты. Ол сол саьат шавып барып конътысылардан бас даьри алып келди. Бир порошокты шыгарып, иш деп, кыстады. Эткендей амал йок, мен

бир таблеткады юттым... Сонъ Асан, меним эригимди
язаяк болып, аыптесине кобыз тарт деп, тиледи. Не
этсин язык, колыннан келген коьтере затты да этти...

2

Экинши куьн, окувымыз кутылганлай, мен тез бо-
лып общежитиеге келдим. Оьзимнинъ кара ыстаны-
ма ыйтув бастым, шыкканда-затта киетаган йибек
коьйлегимди кийдим де, аяк коьпир бетке карап зы-
ранъладым. Мен коьпке дейим, коьпир беттен коь-
зимди алмай, сувягарда кезип юрдим. Аман да кыз коь-
ринмеди. «Эх, ол бираз эрте озган болар», — деп ой-
ландым мен, юрегим телезип. Кас каралып баслады,
мен арып-талып, кешке шеким данъылды кезип, бир
зат та согалмай уьйине кайтып келеятырган анъшы-
дан да мыдах болып, тоьмен ийген басымды йогары
коьтермей, артыма кайттым.

Куьнлер кеттилер. Мен энди ога, йолыгарман деп
коьтере даьмем де болмаган ерде, бирден ырасып кал-
дым. Кыз асыгып, районнынъ балалар библиотеказын-
нан шыкты да, коьпир бетке карап йоьнеди. Ол мени
сезбеди, мен онынъ артыннан иердим. Кыз, ел бесик-
тей тербетилип турган, аяк коьпирге минди эм ол мага,
уьркип, бийик коькке ушып бараятырган ак коьгер-
шиндей болып сезилди. Коьпирден оьтип болып, ол
мен бетке бурылды, мени коьрдиме, ким биледи, сол
саьат мен беттен карамын алды да, оьз йолы ман зы-
ранълады. «Ах, онынъ мага карагысы да келмейди», —
деген ой меним юрегимди шымтып алды. Кене де мен,
ол тасага туьскишей, артыннан карап турдым.

«Бек тартыншакпан мен, оны токтатып, неге асы-
гатаганын соралмадым. Оны кой да, саламласпага да
уялдым. Эх, суьйтемен де кыз бан танысаяк боламан.
Йок, мендейлер тувыл кыз бан танысатаганлар...» —
деп оьзимди-оьзим соьгип, артыма кайттым. Аьдем
юрегинде арслан ятагы бар, дейдилер. Сога усап, мен
де кыздан даьмемди уьзбеймен. Кеше коьпке дейим
уйкляялмай турдым. Белки, ол библиотекада куллык

эте болса ша, ким биледи? — деген ой ман турдым эр-теси куын мен орыннан. Эм уроклардан сонъ библиотекага карап йобнедим. Аман да мага онда барар уышин бир зат сылтавламага керек эди. Эм, библиотекага кирмеге тартынып, бир хыйлы заманды аятта кездим. Сонъ фуражкамды шештим, шашымды аьдуувлеп тарардым да, эсикти соктым.

— Не керекти яс, э? — деп, столда бир зат язып турган эсли кыскаяклы, коьзиндеги коьзилдиригин туьзете берип, мага карады.

Мен, не айтаягымды билмей, саьспеклеп тутлыктым. Кыскаяклы, меним саьспеклегенимди сезипше, яде баска бир зат ойланыппа, мага карап йылмайды.

Мен сол саьат эсимди йыйып алып:

— Мунда тек балалардынъ книгаларыма? — дедим.

— Аьше, бебем, бизде тек балалардынъ книгалары, — деп, оьзи тагы да коьзилдиригин туьзетти. Бу вакытта книгалар турган уьндириклердинъ аргы ягыннан бирев шыкты эм, ярык куьннинъ саьвлеси тийгендей болып, мага карады. Мен бир аьлемет болып, дирилдеп алдым. Бу сол кыз эди.

Мен, не айтаягымды билмей, саьспекледим.

Бу йол ол, мени коьрип, баска якка бурылмады, мен бетке ювыклап келди де:

— Салам. Сизге книга керекпе? — деп, мага оьзининъ уйкен кара дугым коьзлерин тикти.

Мен басымды ийдим де:

— Сизде тек балаларга, дия? — дедим.

— Уйкенлерге де табармыз.

— Боляк болса, карындас, мага керек эди...

Кыз уьндириклердинъ ишине кирди. Мен оьзимди бираз йигерлендирдим эм сонынъ арасында библиотекадынъ ишин карап шыктым. Кыз эки книга алып келди де, мага узатты.

Мен библиотекадан аягым ер баспай суьйинип шыктым эм общежитиеге кайтип еткенимди де билмей калдым. Эм сол книгаларды мен коьпке дейим ян-ягыннан актарып-тоьньктерип карап турдым, сонъ кыздынъ коьзиннен коьрип, ютланып окып басладым.

Неге болса да уйкым кашкан, бир книгады оқып кутылдым эм экиншисин де басладым. Биреви онынъ Н. Островскийдинъ «Болат калай шыныккан», ана биреви де «Кочубей» деген книгалар эдилер...

Экинши куьн мен оны орамда йолыктым, ол асыгып бараятыр эди.

— Сиз коьпир бетке бараятырсызба? — деп акырын, тартына берип, сорадым мен.

— Аьше, уйге бараятырман. Мен буьгуьн бир аз эрте шыктым, етевге йыйынга келмеге керекпен, — деди ол, юмсақ этип айтып.

— Кайдай йыйын?

— Комсомолшылардынъ йыйыны.

— Аьше, кеше уйинъизге кайтип кайтаяксыз?

— Юрип, — деп, ол куьлемсиреди. — Мени боьри ашаягым? Эки арада аьдемлер токтамайды да.

Мен бирде онынъ колларына, бирде нуры тоьгиллип турган юзине карадым. Мага ол соьле эртегилерде айтылатаган нур кызындай болып коьринди.

— Мен сизге книгаларды аькелдим. Сав болынъыз, кайдай аьруьв книгалар.

— Аькелинъиз, аьше мен ала кетейим, — деди ол.

— Кеште, боляк болса, алдынъа шыгайымма? — дедим мен, тартына берип.

Ол тоьмен карады, сонъ яваплады:

— Керек тувыл, мен озим, бос кыйналманъыз...

— Аьше кешикпенъиз, барынъыз, боляк болса, баска йол ырасармыз. Меним атым Муса, — дедим мен.

— Меники — Канитат. Кой, кетейим, кешигип олтырарман.

— Мен сени... коьпирге дейим озгарайым, Кани-тат, — дедим мен, йигерленип.

Ол бир зат та айтпады, эм экевимиз коьпир бетке карап кеттик.

— Мине коьпир, Муса, — деди ол. Онынъ давазы мага конъыравдай болып шалынды. Ол биринши кайта меним атымды айтып туры эди, эм сонынъ уьшин коьнъилим аьлемет болып коьтерилип кетти...

Кыз бесиктей шайкалып турган коьпирге минди. Эм мага ол тагы да бийикке ушып кетейтырган ак коьгершиндей болып коьринип алды. Ол зыранълап коьпирди оьтти эм, мага карап, кишкей колын булгады. Меним юрегим аттай тепти эм, Канитат тасага туьскишей, артыннан карап турдым. Муна йол мен артыма кайтпадым, ол кайткышай, коьпирдинъ ана ягына оьтип, оны саклап турдым. Канитат, мени коьрип, мага, кеткен йоксынъ да деп, сейирсинди. Эм экевимиз бирге коьпирди оьттик. Коьпир енъил шайкалды, мага ол Канитат экевимизди тербеткендей болып сезилди.

Сол куьннен алып мен, аьр куьн сайын демеге болаяк, коьпирде болатан эдим. Биз коьрискенлей, тап бир-биримизди, йыллар коьрмеген аьдемлердей болып, сагынышлы йолыгатаган болдык. Энди сувдынъ аргы ягындагы авыл мага аяк астындадай сезилди. Эгер мен, бир якка барып кайтсам, сосы кишкей коьпирди коьргийшей асыктым.

3

Буьгуьн кеште Канитат экевимиз культура уьйининъ алдында кеште сабат бир етилерге ювыклап йолыкпага керек эдик. Ол мага, сен эртен етевге кинога билет алып, мени карап турарсынъ деп, тилеген эди. Эм сол соьйлескенимиздей болып, мен эртерек келип, билет алып, оны саклап басладым. Аман да, неге болса да, ол кешикти. Меним эки коьзим аяк-коьпир бетке аькететаган орамда болды. Сеанс басланмага санамамы такыйкалар калган. Мен ювырып, коьпир бетке баратаган орамга туьстим. Ол, белки, баска орам ман келип олтырар деп коркаман, артыма йыйы карай-карай бараман. Бирден коьзлериме клуб бетке асыгып кирген бир кыз илине калды. Мен сол биревди Канитаттай коьрип, ювырып артыма кайттым. Болган уьшин ол баска бирев экентагы. Мен ашувланып энди ги коьпир бетке де бармай, аякларымды тегаран алып, общежитиеге кайттым. Сав кешеди уйклармай, бир

аьлемет болып шыктым. Меним ойыма нелер келди, нелер келмеди. «Белки, ол баска биревди суйе болса ша, яде авырып калдыма... Не болды экен?» Эртеси куьн, окувга да бармай, коьпирге карап йоьнедим. Сув мага аьдетегиннен эсе тавыслы болып эситилингендей сезилди. Мен коьпир бетке зыранълайман. Мине булайдан коьпир аьруьв болып коьринетаган эди, аман да неге болса да, соьле ол коьринмеди. Тап сувягага келгенде де, коьпир мага коьринмеди. Мен, оьзимнинъ коьзлериме оьзим йьнанмай, истен шыгып шоршып аккан сувга карайман. Ол, каяларга урынып-беринип, ягаларыннан шыккысы келгендей болып, шоршыйды. Мен коьпир болган ерге карадым, онда, коьпирдинъ эки шетиндеги баганалары болмаса, бир зат та коьринмейтаган эди. Мен оннан сонъ ана ягага карадым. Ол бетте баьленше аьдем уьймелеклесип туры эдилер. Эште, олар сувдынъ, коьпирдинъ акында лакырда са болар эдилер. Мен яга ман ана якка, муна якка кезип басладым. Кеземен эм оьзимди-оьзим кемиремен, соьгемен. «Оьпкелединъ, эх, сен де аьдеммен дейсинъ. Кайда сага аьдем болмага! Канитат пан бирге сол кадер таныс болып, оны аьли де сынаган йок экенсинъ. Йьнанмадынъ, эх, сениме сени... Тек оьзинъди билесинъ, тек оьзинъе сенесинъ...

Мен сувдынъ ягасында аксамга дейим кезип юрдим. Оннан сонъ ана беттеги уьйлерде шыраklar янып баслады. Мен уьйге коьнъилим бек бузылып кайттым эм коьпке дейим оьзимди кемирип турдым. Кеше туьсимде де мага Катывувдынъ урынып-беринип агатаган агынлары, мага карагысы келмей эректе туратаган Канитат энип шыктылар. Эртеси куьн мен дерислерде олтыралмадым. Тилеп кеттим, эм сол сабат библиотекага карап зыранъладым. Онда коьзилдирикли эсли кыскааяклы олтыры эди. Мен асыгып бузылган коьпир акында айттым. Ол мага коьпирди сув акашканын эситкенин билдирди, кене де, келгеним уьшин мага савбол айтты. Сонъ меним юрегимди авлаяктай этип: «Ах, Канитат язык, канаты болса, ушар эди», — деп, мага битилип карады. Мен, аьше дегенди билдирип, басым-

ды ийзедим. Мен, коьзилдирикли кыскаяклы ман аманласып, бузылган коьпир бетке кеттим. Туьнегуьнге коьре буьгуьн сувдынъ тасувы кайткан эди. Сувдынъ ана ягында, бузылган коьпирдинъ касында бирев де йок эди. Сувга шелеклер мен кыскаяклылар келетаган эдилер. Мен тешкерип сув ары ягына карайман. Аман да Канитат коьринмейтаган эди. «Ол меним сувдынъ ягасында аяздай айланып кезетаганымды кайдан билсин...» — деп ойланып та аламан.

Бирден меним коьзлерим йыртылып кеткендей болдылар. Карасам — карайым, сув бетке зыранълап Канитат келеятыр эди. «Канитат! Канитат!» — деп мен ярдан атылып туьсеяздым. Ол, меним кышкырыгымды эситпедиме, билмеймен, зыранълап сокпак пан тоьменге туьсти. Биз экевимиз де, тап бирдей болып, сувдынъ ягасына келдик. Ол, бир затлар айтып, мага кышкырады. Болган уьшин сувдынъ каты шуьылдавыннан мен бир зат та айыралмайман. Мен, тап сувга аякларым малынгышай, юьвык келдим. Эм толкынлардынъ шылпылдавларыннан мага сув буьркилди. Энь сонъында мен Канитаттынъ соьзлерин анъладым. Ол мага, библиотекага барып, болган куллыкты айт, деп тиледи. Мен ога барып айтканымды анълаттым. Соьйтип биз коьпке дейим соьйлесип турдык. Сонъ ол, кетемен, деди. Мен ога эртен де кел деп тиледим, ол басын ийзеди. Сокпак пан коьтерилеятырганга мен, ол бетке карайман деп, абынып та алдым. Канитат мага: «Сак кара, юьыгым» — дегендей болып, колын яскады.

Эртеси куьн уьйле ава мен тагы да эртерек сувяга келдим эм, юрегим телезип, Канитатты саклап басладым. Мен сувга карадым. Ол мага сабыр эм тасыганы коьтере кайткандай болып сезилди. Куьн йылы эм тынык эди. Меним эсиме соьле сувды енъил оьтпеге боляк деген ой туьсти. Эм каерден оьтпеге енъил экен деп, сувга карап басладым. Канитат аьли де коьринмейтаган эди. Мен, коьп ойланып турмай, шешиндим, ыстаным ман коьйлегимди басыма орадым да, сувга кирдим эм колтыкларыма келгишей бой салып бардым. Сонъ бир каты агын мени согып йыкты, эм мен сувга

коьмилдим. Элбетте, мен ялдамага ондай бек уста ту-
выл эдим, болса да оьзимше ялдайтаган эдим. Меним
сувдан басымды коьтергеним де бир болды, меним ку-
лакларыма кышкырыктай бир зат шалынды. Меним эси-
ме тык деп Канитаттынъ: «Алдынъа кара, тоьменге, сув-
га карама» — деген соьзлери туьстилер. Эм мен коьзле-
римди сувдан силкип, алдыма карадым. Карасам-кара-
йым, ягада, колларын бир аьжейип этип булгалаклап,
Канитат туры эди.

— Канитат! Канитат! — деп мен суьйинип кышкыр-
дым. Сонда ок мага янъы куьш косылды, эм мен бек ял-
дап басладым. Мен алдыга, ягага карайман эм оьзим аьйт
деп каты агынларды ярып ялдайман. Яга энди мага юп-
юзык болып коьринди, эм мен Канитаттынъ соьзлерин
де эситип басладым. Колларым, кайыктынъ калакларын-
дай болып, каты агынларды ярып, кевдемди ягага юзык-
ландыра берди. Мине энди бираз куьшенсем оьгтим деп,
карландым. Аман да, яга тик болып, коьпке дейим сув-
дан шыгалмай бардым. Бирден колларым ман бир терек
тамырга каптырылдым эм сонъгы куьшимди салып, сил-
кинип ягага шыктым. Оьзим пыс-пыс этип тынысымды
аламан, оьзим коьзлерим мен Канитатты излестиремен.
Бирден коьзлерим онынъ тутым текил коьзлери мен
ырастылар. Эм мен сол саьатлей сол бетке юрдим. Кани-
тат колы ман мага токта дегенди айтып ымлады эм мен,
ыстанымды киймеге керегимди эсима алып, мазбак ку-
ваклыктынъ тасасына бардым. Оьзим асыгып-пусыгып
шылбыр сув болган ыстанымды киемен, а оьзим Кани-
тат мени касында коьрсе, аягы ер баспай, суьйинер деп
ойлайман. Аман да, мен касына келгенлей, ол мага кыш-
кырыклап баслады: «Сен берли болгасынъма яде акы-
лынъды ишкесинъме, мунадай кутырып тасыган сувды
оьтпеге? Меним соьле сага карагым келмейди. Каяктан
келген болсанъ, сол якка кет. Кет! Кет!..» деген соьзлер
мага ийнедей болып кадалдылар. Мен коьзлеримди юм-
дым, кулакларымды бастым.

«Маь сага кереги бар болса,— деп ойлайман мен.
Сосы эптен шыгып турган сувды онынъ уьшин ялдап оьт-
тим, тек онынъ касында болар уьшин, а ол мага, бир явы-

на кышкыргандай болып, кышкырады. Ал, этеегинъ бар болса, эт...

— Муса, сен акылыңды ишкесинъ. Аьдем буйтип этетаганма, э? — деп токтамай, собийлей берди ол.

«Казага калдык эндигиси», — деймен мен озим-обзиме. А Канитатка бир зат та айтпайман. Басымды тоьмен салып тынълайман.

— Авызынъа соьк сугынгандай, неге ундемей тура сынъ, э, Муса? — деп сорады ол, сонъ мен бетке ювык келе берип, бираз тынышланды.

Мен басымды коьтердим эм акырын:

— Мен, Канитат, биринши кайта обътеятырман мунадай сувды, ыйнан, — дедим. А озим бизим арамызда эндигиси оьмирде бузылмас коьпир салынган, эм эне сол коьпир мен оьттим соьле, деп ойлалдым. Аман да мен оны сага айталмадым. Тартындым.

— Аьше, Муса, мен туврасын айтаман, буйгуннен сонъ бир коьрейим, — деп, ол мага озининъ кишкей колын созды. Мен де ога озимнинъ сувы шыбырып турган колымды узаттым. Эм ога, сенинъ ушин сувды тувыл экеш, тенъизди де оьтермен деп айтаяк болдым да, болса да, ол мени мактаншакка санар деп, ундемедим.

— Эндигиси коьпирди берк этип этерлер эм оны, эште, сув, кайтип тасыса да, аькеталмас, — деди ол мага, йылмайып. Мен де куьлемсиредим эм ога:

— Аьше, аьше, Канитат, оьлгишей бузылмас меним эм сенинъ юреклеримизди бириктиретаган коьпир, — деп сыбырадым. Эм сол соьзлер авызымнан шыкканларына озим уялдым.

Канитат ундемедиди, тек коьзлерин тоьменге ийди.

Мен де ундемей ягага согылып шыпылдайтаган толкынларга карадым.

— Неге ундемейсипъ, Муса? — деди мага Канитат.

Мен озимнинъ кара шашларымды колларым манартыма сыйпайман, ога не айтаягымды билмеймен.

— Уьшин, коьпирлер туьрли-туьрли боладылар экен... — деди ол акырын.

Мен басымды ийзедим.

Ушин, бебем, коьпирлер туьрли-туьрли болады. Кайдай коьпирлерди коьрдим, кайдай коьпирлерден оьттим сол карасы баткыр канлы кавгада. Онынъ казасын, язасын, бебем, несин айтасынъ. Сен оьзинъ коьрмеген болсанъ да, эситкенсинъ.

Оьмирде басы болмай калгырдынъ басланувын мен техникумда эситтим. Биз, тень яслар, школадынъ каралдысын туьзетпеге эрте болып воскресникке йыйылган эдик. Бизим куллыкка кирискенимиз де бир болды, касымызга зыранълап эсаптан окытатаган Яков Иванович келди. Онынъ шырайына аьдем карап болмайтаган эди. Ол, бир зат айтаяк болып, эринлерин йыбырдатады, аман да айталмайды, тутлыгады. Сонъ оьзин-оьзи беркитти, басын коьтерди эм кыйналып: «Кавга, кавга басланган. Немецлер бизге шапканлар...» — деди. Оннан баска ол бир зат та айталмады, коьмекейи босады эм бурылып школга кирип кетти. Сонда янма-ян бизим арамызда уьйкен шав-шув коьтерилди. Не куллык болсын, кардаш, сондай куьнде. Мен общежитиеге кирер-кирмес, эсикти бирев какты. Мен ювырып барып эсикти аштым, басын тоьмен ийип эсик бетте Канитат туры эди.

Ол бир затлар айтаяк болады, аман да айталмайды. Тили куьрмеледи. Мен оны, колыннан ыслап, общежитиеге киргисттим.

Экевимиз де коьпке дейим уьндемей турдык. Эште, ол да, мендей болып, бизим басымызга келип турган казанынъ акында ойлай болар эди.

— Канитат, Канитат-ав, уьндемейсинъ де, — деп мен ол бетке бурылдым.

Уйкыдан уянган аьдемдей, Канитат серпилип басын коьтерди:

— Не айтаякпан, аьше, Муса...

— Юр, Канитат, тыска шыгайык, — дедим мен, онынъ коьнъили кезинсек бираз юбанар деп ойланып.

Биз тыска шыктык. Авыл уйык-тынык эди. Орам бойында бат-сатта ырасатаган аьдемлер де уьндемей

бир якка асыгатаган эдилер. Канитат экевимиз сувяга-га туьстик. Эм коьпке дейим, бир-биримизге карап коьзимиз тоймай, Катусувдынъ ягасында олтырдык. Сув арымай-талмай шорылдайды, Канитат меним колларымды сыйпайды эм кайдай ды бир кайгылы йырды мунълы болып, йырлайды:

Карагус конды терекке,
Канатын яйды эрекке.
Айырылып аруувим,
Кайгы салды юрекке.

Эм сол куьн Канитат мени уйлерине шақырды. Мен онынъ анасы ман, уйкен кардашы ман таныстым. Олар мени хош коьрип алып, не егистееклерин, не иширееклерин билмей, оззелендилер. Тек коьтеремиздинъ де коьнъилимиз тоьмен эди. «Кавга», «кан тоьгилуьв» деген соьзлер бизим юреклеримизди шымтыйтаган эди. Мен Канитат-алардан бек кеш кайттым. Канитат пан кардашы экевлери мени коьпирге дейим озгарып келдилер. Коьпирдинъ уьстинде биз аманластык, эм мен, арт карай берип, коьпирди оьттим...

Сол кавга басланатаган йыл мен техникумнынъ сонъгы курсына экзамен беретаган эдим. Ал эндигиси бир айга да етпей, мен зоотехник болып шыгаяк эдим. Ол соьле, иним, усталар коьп болганлар, а кавгадан алдынгы йылларда техникумды кутылган уйкен окымыс-лы аьдемге саналатаган эди. Элбетте, мен начальник болувды излемейтаган эдим, болса да зоотехник болып куллык этпеге кайдай бир аваслыгым бар эди. Ах, мырадынъа еткерейтырма кавга. Ол басланганы юма да озбай, Канитаттынъ кардашын озгардык. Бир ай кедерден сонъ мага да шерет етти.

Яздынъ туншык кешеси. Каранъа. Бат-сатта бир юлдызлар коьринип аладылар. «Басымды коьтералмайман, яным, коьзим, коргайдан авыр» — дейди Канитат. А оззининъ коьзяслары токтамай шыбырадылар. Мен оны увантаяк болып каьрлеймен. «Ялгыз биз тувылмызды да, Канитат, халкка кыйынлык етип туры.

Юртымызга яв шапкан» — деймен мен. Ол бираз увангандай болады, меним колларымды сыйпайды. Мери канмай мага карайды. «Кеше де, куьндиз де карап тураякпан, Муса. Карап тураякпан...» — дейди. Танъ да сес берди, биз де сувягардан кеттик. Мен, «ал, яхшы сабатте кал» дегендей болып, аяк коьпирге бурылып карадым. Агарып келеятырган танънынъ манъында йинъишке аяк коьпир, ел бесиктей, енъил шайкалып туры эди. «Коьрискишей куьн яхшы...» — деп сыбырдадылар меним эринлерим. Эм мен, тасага туьскишей, артыма карай-карай кеттим...

Эртеси куьн Канитат мени военкоматка озгарып келди. Сол куьн кеште биз эшелон ман тоьмен карап йоьнедик.

— Оьзинъ аман-эсен тур. Мен кайтарман, Кани-тат, — дедим мен, аманласаятырып.

— Кайтпай калма! — деди ол, коьмекейи босап. Язык Канитат, басындагы моры шоканасын шешип алып, мен тасага туьскишей булгалаклап турды. Соьле де мен, Ораклыдынъ вокзалын коьрсем, онынъ перронында Канитат моры шоканады елпил-детип булгалаклап тургандай коьре тураман...

5

Эне сол кетуьв мен мен де кеттим. Каерде болдым, каерде болмадым. Не коьрдик, не коьрмедик. Кавгадынъ тап сонъына дейим айландым узак якларда. Оны айтып не этесинъ! Тек мен ялгыз тувылман да, савлай бизим халк коьрди сол мен коьрген кыйынлыкты. Кайдай авыр вақытта да меним эсиме Канитат туьскенлей, мен йнгерленип, бирев арганымды тили мен ялап алгандай болып, кететаган эдим. Онынъ мага язган аьр бир соьзи меним юрегимди коьтеретаган эди. Ол, меним ойымды билгендей болып, бизим яклардан мен билгим келетаган затлардынъ коьтереси акында да язатаган эди. Ол мага йыйы яза тур, янъы картишкенъ бар болса, йибер деп тилейтаган эди. Мен, элбетте, кол тийди десе, язатаган эдим.

Бир кайта мага посылка бар деп, бир йолдасым кышкырды. Эм сол сабат барып посылкады алдым. Оны Канитат салган экен. Ашып карасам, ишинде мага деп йылы юн уйыклар, колгапшыклар, тетрадь, карандаш, соган, сарымсак, туэтин куймага деп аьдуйвлеп этилген коьк катебиден куржын, «Болат калай шыныккан» деген книга.

«Йок, мен оьлмеге керек тувьлман. Йигиттей бол, осал болма, сени кеше-куьндиз шыдаялмай карап тура таган аьдем бар...» — деп мен оьзим-оьзимди, Канитат эсима тувсип, йигерлендирип турдым. Э, э, иним, неше коьпирден, неше сувдан коьпирсиз оьттик. Бир кайта, соьле де коьз алдымнан кетпей турады, биз де бир уьйкен коьпирге етттик, кайдан да шыкты, ким биледи, немецтинь уьйкен обьыргусы тоьмен саркып келип коьпирге бомбаларын таслап баслады. Биз сувягардагы камыслыкка синьдик. Бир бомба коьпирдинь ортасына туьсти эм коьпир, бирев оны тувра ортасыннан пышкандай болып, эки уьзилди. Биз, сувайтлыкта ятып, коьпир бетке караймыз. Коьпир йок, бизге амалсыз ана бетке оьтпеге керек. Коьктеги немец обьыргусы артына айланганы да бир болды, бизим самолёт коьринди эм сол сабат ок немец обьыргуска, лашын куьстай, атылды. Э, э, ол экевининь коькте алысканларын коьрип болгай эдинь! Коьпирди бузатаган сен болсань, обьыргус, мен де сени бузайым дегендей болып, бизики оны ана ягыннан да, муна ягыннан да камалайды. Сонь оны сокты, ол от болып ерге янып туьсти. Бизге тез болып сувды оьтип ана якта беркимеге деп буйьырык берилген эди. Биз, сол сабат плотлар этип, сувга кирдик. Бас деп бизим ротамыз сувды оьтпеге керек болды. Биз де сувдынь ортасына етттик, ана яктан топлардан бизге карап немецлер аткышлап басладылар. Ол огырсызлар, бизим сувдан оьтпеге аьзирленетаганьмызды сезип, куьшлерин ана ягага салган экенлертага. Плотта тургандай амал йок. Ядыралар аьйт деп бизим солдатларга куйыладылар. Алай да оьлим, булай да оьлим деп ойланып, бир кесеклер сувга атылдылар. Мен де атылдым. Сув сувык эди. Аьли

де сел коьшетаган эди. Ядыралар токтавсыз себиледи-лер. Бизикилер де ягадан атып басладылар. Мен плоттан айбырлдым, эне-мине сувга батаман деп ойлайман. Бу вакытта меним карамым ягага тигилди, эм сувягада мага карап Канитат тургандай коьринди, эм меним дуьмле муьшем бир аьжейип болып енгиленди, арыганым-талганым кетти эм алдыга, ягага карап ялдап басладым. Мага энди ядыралардынъ сызгырыклары кулагыма да илинмедилер. Сувланып авырланган кийимлерим де аьжетиме келmedi. Айда алдыга ымтыл, Муса, деген Канитаттынъ юмсақ тавысы кулагыма шалындылар. Эм мен ягага карап ымтылдым. Бизикилер немецлердинъ пулеметларын токтаткан экентага. Мен биринши болып сувды оьттим де, сувягадагы камыслыкка синьдим. Меним артымнан бизикилер бир-бирлеп оьтип басладылар. Бир заманда янымда бирев сыбырданады: «Аьперим сага, Капланов, сувга калай бек сулыплысынъ. Сен йигиттей болып бизге коьрим коьрсетпеген болсанъ, уьшинин айтаман, коьплер саьспеклеек болар эдилер. Аьперим сага...» Мен уьндемеймен, алдыга карайман, а оьзимнинъ коьз алдымда Канитат турады.

Сонъ биз алдыга йоьнедик. Эм мен биринши болып явга кайтип атылганымды оьзим де билмеймен. Явды орныннан тургыстык. Сол куьн сондай бир каты согыс болды, ондай кан тоьгилуьвди меним явым да коьрмесин. Кене де меним коьнъилим коьтеринки эди. Неге десе меним коьзиме, аьруьв кийинип, Канитат келип турды. Сол куьнги согыс уьшин мени савгага деп те атадылар. Айтаягым, суьюв деген аьдемди янган оттан да куткараяк экен, олла. Не затка да кайратландыраяк экен.

Экинши куьн бизим рота тыншаймага шыкты, эм мен уьйле вакытларда Канитаттан письмо алдым. Менде бир суьйинуьв бар, аягым ер баспайды. Орысша да, ногайша да йырлар йырлайман. Письмоды кайта-кайта окыйман, йолдасларыма да окып эситтиремен. Бу куьн мага бир кувнак куьн болды. Куьнинъ оьмир кувнак болгыр, бебем. Муьнынъ арасында мага, сени баталь-

оннынъ командири шақырады деп, бир йолдас кышкырды. «Буга соьле мен неге керекли болдым экен, ярабий?» — деп ойланып, командирге келдим. Келсем келейим, ол, орныннан ушып турагалып, меним колымды сыгып алды. Туьнегуьнги согыс уьшин мени «Кызыл Байрак» орден мен савгалаганлар экен.

— Йолдас Капланов, — дейди командир, колымды сыгып алып, — туьнегуьн кайдай йигитлик эттинъ. Аьперим сага. Кайтип йигерленип явга атылганынъды билесинъме, э?

Мен уьндемеймен, тек басымды ийзеймен, а оьзиминиъ коьз алдымда Канитат турады.

Сол куьн алган письмомнан сонъ уьй бетлерден алты-ети айларга дейим хабар да, тебер де токталды. Немецлер бизим якларга басыптылар.

А мен, бебем, кеше де, куьндиз да Канитат-аларды, анамды ойланаман. Олардынъ кайгысын шегемен. Огырсыз немецлер аьлек эте боларлар бизим бетлерди деп, яным бар, ярыгым йок. Бизим Керуьв-Куьнбатар фронт немецлердинъ алдыга барувларын токтатканы кайзаман, а мен Кавказ беттеги бизим армия неге арт карап турады экен-ав деп, ишим бытлайды. Мага тез болып бизикилер немецлерди Керуьв Кавказдан кувсалар экенлер.

Янъы газета оқыгышай асыгып тураман. Совинформбюродынъ Кавказ фронтыннан билдиргенин ютланып окийман. Ийтлер тавларды бийлеек болып каьрлейдилер. Бирерде бизим тавларда партизанлардынъ йигитликлери акында да оқып оьктемсиймен, йолдасларыма сол статья болган газетти коьрсетип: «Коьресизбе, меним авылдасларымнынъ фашистлердинъ оьтын кайтип алатаганларын», — деймен. Сол сыдыраларды оқып, тап тувган якларымды коьргендей боламан. Етинши ай дегенде мен, бизим аьскерлер немецлерди бизим яклардан артларына-алдыларына каратпай, куватаганларын эситтим. Эм арасы коьп кетпей, уьйден карт анам ман карындасымнан бир йорыкка эки письмо келди. Мен письмоларды оқып, уьйдегилеримнинъ оьзлерин коьргендей болдым. Олар мага

немецлердинъ бизим бетлерде иелик суьргенлери, эткен залымлыклары акында, бизим аьдемлердинъ шыдамлыклары акында язадылар. Не аьжейип ти! Кани таттан хабар да, тебер де йок. Меним коьзиме бир зат та коьринмейди. Куьнлер кеттилер, биз алдыга барамыз. Эште, Канитат язык яза болар, а биз бир ерде турмаймыз эм сол себептен онынъ письмосы мени таба болмас деп, ойлайман. Болган уьшин анамнан, карындасымнан окында письмо келе турады...

6

1944 йылдынъ язлыгы келди. Сувык куьнлер кеттилер. Язык ийиси согып баслады. Мине биз бир сувга келип туьгилдик. Булайда биз сувды оьтеятырып, коьпирге мингеним де бир болды, осколок сол аягыма тийди. Мен, кесилген теректей, йыгылдым. Эм соннан госпитальге туьстим. Госпитальде аягымды кестилер. Мен ол заманда, энди мен аяксыз бирев, а Канитат сапсав, ярасык кыз, мени ол басына урсынма! — деп ойланып, коьпке дейим бир зат та язбай турдым. Соьйтип коьп юмалар кетти. Сонъ мен таяк пан юрип те басладым. А оьзим бир ойда болдым: «Язайымма экен, яде кайтейим?» Сонъалыкка калганда, таьвекелленип туьрып, коьтере затгы да айтып, письмо яздым. Письмоды йибергеннен сонъ, куьнлерди санап, кашан явап келер экен деп, саклап басладым. Меним ойымша, письмо бир эки юмалардан кайтпага керек эди. Куьнлер оьттилер, аман да явап келмеді. Не аьжейипти-ав? — деп, мен тынышсызланып басладым. Ай, аьдемнинъ акылы турган бир сисе экен, халк айткандай, шыгып кеткенин де билмей калаяксынъ. Тагы да бир юма кедер кетти, эм сол мен кеше де, куьндиз де карайтаган письмо келди. Келсе-келсин, ол письмо меним юрегимди, бирев ога туз сепкендей этип, ашытты.

Письмоды кайта-кайта окыйман, коьзлерим алдырбулдыр коьредилер. Дуныя мага асты-уьстине актарылаятыргандай болып сезиледи. Сав болсынлар, госпитальдеги йолдасларым мени курсап алдылар, кайгым-

ды боьлдилер, коьнгилимди авладылар. Оьлгишей мутаяк тувылман Степан деп бир эсли кисидинь мага яны авырып эткен затларын. Ол язык касымнан кетпейди. Юрегимди аьруьв этеек болып каьрлейди. Мени улындай этип суьеди.

Сонь, эсимди йьйып, госпитальден шыкпага деп, главврачка бардым. Мени мен бирге Степан да барды. Врач мени йибермеек болды, аьли де бираз ятпага керек, дейди. А мен коьтере затты да ога туьсиндирип айттым. Йолдасларым да тиледилер. «Тез болып уьйге кетпеге керекпен» — дедим мен, а оьзим безгек кисидей калтырайман. Главврач, эште, меним аьлимди сол сабат туьсинген болар эди. Бираз ойланып турды да:

— Капланов, амал йок, аьше бар, тек уьйиньизге келгенлей, врачларга коьрин. Мутпа, — деди. Мен сол куьн йол шыктым. Йолда меним кайтип бир асыгып келгенимди биревге айтсам, ьйнанаяк тувыл, оллахьй. Мен минген поезд бир станцияда коьп тураяк болса, асыгып, токаньлап станциядынь дежурныйына бараман, ога оьзимнинь куллыгымды айтаман. Бир аьлимди билген бирев ьрасса, йигеримди йькпай, тилегимди алады, кетейтырган поездке олтыртады. Бир кесеклер сенинь соьзинье эс те этпейдилер. Не оьпке оларга, кавга заманы, олар куьнине биздей нешевлерди коьреди дейсинь. Эне соьйтип уьйге мен бес-алты куьннен еттим. А эгер эшелон ман келген болсам, оьтирик айтпаганга, бир он-он бес куьнлер юреек болар эдим. Оьзинь ойлап карай койтагы, Уралдан бизим ерге шеким кавга йьлларында келмекликти.

Мен авылымызга кешлетип келдим. Анам язык эсейген, шашлары кувдай ап-ак болып агарганлар, оьзи аз-маз буюкирейген. Ол меннен айырылмайды, бирде йьлайды, бирде уванады. Оьзининь арык коллары ман юзин, «Аллага шуькир» деп, сыйпайды. Меним протезимди ыслап карайды.

«Оьзиньнинь аягыньдай коьремен, Мусатайым, — деп алады.

«Абай, абайым-ав, бир зат та тувыл, тек бир аягым», — деймен мен.

«Алага мынъ кере шуькир, улым, яным, аман-эсен уйинъе келгенинъе», — деп мени кушаклайды.

Бизге конъгысыларымыз йыйылдылар, коьтереси де мени курсап алганлар, меним авызымнан шыккан созге авызларын ашып тынълайдылар, туьннинъ бир ортасында шашылды аьдемлер бизим уйден. Кеше абам, яс баладай этип, турып меним уьстимди кымтайды. Мен уйкымнынъ арасында онынъ касымда уйкамай туратаганын коьрип, абай, ятып тыншайтага, деп тилеймен...

Эртенъ болып, танъ атканлай, мен анама районга, Канитат уйлерине бармага керегимди айттым. Эртенъ шайымды ишип болып, тувра районга йоьнедим. Тоьгерекке карагым келмейди. Немецлер оьзлерининъ кир ызларын калдырганлар. Куьлпарасы шыгып шашылган уйлер, кесилген тереклер. Мен, районга туьскенлей, техникумымыз бетке карадым. Карасам-карайым, онынъ орнында тек уватылган кербешлер коьриндилер. Не этесинъ онынъ коьтересин айтып! Мен, токанълап, аяк коьпир бетке йоьнедим. Эм меним эсима коьтере зат та туьсип кетти. Алдымда Канитат асыгып коьпир бетке бараятыргандай сезилди. Мен де онынъ артыннан зыранълайман. Аз юрдимме, коьп юрдимме костыльлер мен, ким биледи, аяк коьпирге еттим. Меним юрегим бир аьлемет болып телезип кетти. Мине соьле сувдынъ аргы ягында мени Канитат карап тургандай коьрдим.

Коьпир, сол алдынгындай болып, ел бесиктей шайкалып туры эди. Мен оьзимди тек туьнегуьн сосы коьпирден айырылгандай болып сездим. Коьпирге мингенлей, меним эсима Канитаттынъ: «Тоьменге, сувга караманъыз, алдынъызга каранъыз»... — деген соьзлери туьстилер. Мен асыктым эм ярым сабат те кетпей, Канитат-алардынъ уйлеринде болдым. Меним алдыма коьп аьдемлер шыктылар, тек олардынъ биреви де мени танымадылар. Кене де хош келди айттылар, уйге кире кет деп тиледилер, а мен асыгаман. Мине ал-

дыма Канитаттынъ синълиси ювырып шыкты. Мен кетпей турып, ол апыл-тапыл этип юретаган бала эди. Мен онынъ басыннан сыйпадым эм, абанъ уйдеме деп, сорадым. Кыз тагы да артына ювырып кетти. Сол сабат уйден Канитаттынъ анасы шыкты. Ушин, ол бираз туыйлексип турды, эште, саъспеклеген болар эди. Сонъ, мени кушаклап, сылкылдап йылады. Сонынъ арасында конъысылар да йыйылдылар.

Кара кийип, кан кусып туры эди язык Канитаттынъ карт абасы. Ол эсейген, коьзлери артык алмайдылар, аьдемге туьгилип келип карайды. Кабаклары домькканлар. Эгер мен оны бир баска ерде коьрген болсам, таныган да этпес эдим. Уйге коьп аьдем йыйылды, тагы да сыйт болды. Мен, бузылган шырайымды кыскааяклыларга коьргистпеек болып, уйден шыктым.

Тамам халк таркап, обзимиз ялгыз калганда, Канитаттынъ анасы, коьмекейи босап, кызынынъ акында айтып баслады.

7

...Кавга йылары. Уйде балалар ман кыскааяклылар. Коьтере куллык та бизим мойнымызга туварылынган. Язык Канитат та, эки билегин туьрип, куллыкка ялдады. Бас дегенде оны библиотекадынъ уйкени эттилер. Ол, кеше-куьн демей, куллыктан басын алмайды. Тыншаюв не экенин де мутты. Каранъа намаздан кетеди, ясыда келеди. Келсе де, уйде ятып тыншаймады. Бир затлар окыйды, бир затлар язады. Туьннинъ бир ортасында ятады. Бирерде келмей, кырда конып та калады. Мен де онынъ сондай кулығына уйрендим. Аман да онынъ артыннан, аьр дайым да, коьпирден сак болып оьт деп, кышкырып калатаган эдим. Ол, аьруьв, абай, дегенди билдирип, басын ийзейди. Мен, коьзим тоймай, ол тасага туьскишей, артыннан карап тураман. Сонъ юзимди сыйпап, Аллага мынъ кере шуькир этип, уйге киремен. Мен де куллыкка бараман. Бармай боляк тувыл эди.

Бир куьн Канитатым, абай, мени райисполкомга коьширдилер деп, келди. Мен, кой, ол сенинь, кыска-якльдынь, куллыгы тувьл деп, коьпке дейим унамай турдым. Болган уьшин ким болса да бирев куллык этпеге керек эди-ав! Эндигиси кызым уьйин коьтере де мутты. Бир-эки такыйкага шавьп келеди де, мени коьрип кетеди. Ол язуктынъ бармайтаган, болмайтаган ери бар эдиме? Колхозларда болады, кавгага оьтпек керек десенъ, кырларга барады. Туьннинъ бир ортасында келсе де, абай, мени ерге ярык туьсер-туьспес тургыстарсынъ деп, тилеп ятады. Мен, каранъа намаздан турып, шай кайнатаман эм, шай иш деп, Канитатымды тургыстаман. Ол шайдан бир-эки касык увьуртлайды да, кой, кешигемен, буьгуьн биз областъке бармага керекпиз деп, асыгып кетеди...

Кавга уьстей берди. Сол кыйынлы куллыгымызга да ыразы эдик, эгер кавгадынъ акында осал, юректи авьуртатаган хабарлар эситпесек. Бизикилер артка таядылар, а немецлер аьйт деп дуьняды таптап, алекшаьлек этип келеятыр деген хабар мыйымызды кемиреди. Бизди, каранъа кыскааякльлардынъ юреклерин, Канитаттай яс аьдемлер бираз авлайдылар. Ол оьзининъ айтканы болмаса, биревдинъ де айтканына да тыньламайтаган эди. Бирев келип, немецлерде кайдай савьт бар, оларды енъмеге кыйын деп басласа, Канитат ондай ман кайтип бир эрисетаган эди. «Мине коьрмеге сав болынъыз, бизикилер сол бирев немецлерди енъмейтаган болса», — дейтаган эди экидинъ бири-синде ол. Явдынъ биз бетлерге ювыклайтаганын эситкенде, ол тоьмен болды, тавларга кетпеге де ойланды. Неге болса да кетпей калды. Кеткен де болгай эди, кадемсиз. Яс кызлар йьйылып кешелерде бизим уьйде бир затлар соьйлейтаган эдилер. Ийтлер келгенлери ай да болмай, Канитатымды комендантка шақырып басладылар. Канитатым куллыктынъ осал экенин айтты эм уьйден кетпесем болаяк тувьл деп, билдирди. Эште, октябрдинъ сонъгы куьнлери болар эдилер, кызымды кеше ясыга табаган эки немец келип алып кеткенлеринде. Эртеси куьн, танъ атар-атпас, управа-

га бардым, ама мени онда юзык та ювытпадылар. Мен йылайман, шашларымды юлкаман. Экинши кеше Канитат пан бир кыз кайтип болса да капалган ерлеринен кашадылар. Бир кыз дейтаганым, коьзим, соьле районда куллык этетаган Муратхан. Оны коьрсем, Канитатымды коьргендей боламан, оьмири узак болсын. Не хайыр, оларды сезип, артларыннан кувадылар. Соьсы бизим аяк коьпирдинь уьстинде ол языкларга атадылар. Муратхан язык сав калды. Алласы ыразы болгыр, соьлеги Арсланбек карттынь он алты ясына келген улы Канитатымнынь илесин тоьмен кетип, тап Карамазбактынь касында табады. Кара кийип, кан кусып калды, мине коьре боларсынь, улым, анасы. Наьсипсиз анасы. «Канитаттынь яшамаганын, эндигиси ялгыз Аминатынь яшасын, коьп йылап оьзиньди оьзинь егеннен не хайыр»... — деп уванттылар мен языкты авылдасларым.

Немецлер бизим ерлерде табанлары шоькирге тийип тургандай болып юретаган эдилер. Коьп кетпей, бизикилер немецлерди тызыктырып басладылар. Не этейим, улым, ялгызымнынь коьзиннен коьре мен сени, ялгызым баска тувыл мага, сен баска тувылсынь. Кел, келе тур, шыракшым. Мутпа бизди...

Мен, тоьмен ийген басымды йогары коьтермей, янымнан артык коьретаган аьдемнинь акында сол авыр хабарды тынълап турдым. Ол хабардынь аьр бир соьзи мени, авыр кербиштей болып, баса берди, мен басымды коьтералмадым. Юрегим ыслады, аягымдагы яра шанышты.

— Ярам шанышып туры, абашым, айып этпенъиз, — дедим мен, алдымда коьзлери согандай кызарып отягада кишкей шатта олтырып турган эсли кыскаяклыга.

— Юр, яным, ана пешке барып, бираз тыншай. Йол юрип келген тынышлыгым-ав, дем ал, улым, — деди кыскаяклы, басындагы кара явлыгына орана берип.

Абашым мага орынды коьрсетти. Болган уьшин уйкы кайда! Мага муна пеште коьтере зат та Канитат соьле тизип кеткендей болып коьринди. Мине муна

терезе туьптеги кишкей шоьлмеклердеги шешекей атып турган шешекейлер, иргезде илинген каьртишке-лер. Тувра орындыктынъ бас бетинде кишкей рамда меним кавгада бас дегенлерде туьсип йиберген каьр-тим. Коьтере затты да Канитат тизген, коьтере затка да Канитаттынъ коллары тийгенлер. «Кан туьтеген кавгадан мен, Канитат, кайттым. А сен мен кайткышай йоксынъ, мен сага бир ярдам да эталмадым. Кешир. Меним шуьшим йок, аьрувим. Колымнан келген бол-са, сенсиз бир саьат те турмас эдим», — дейди бир бас-ка тавыс менде. Э-э, не келмеди меним ойыма сол кеше! Тек танъда бираз мызгап кетиппен.

Эртеси куьн мен Канитаттынъ кабырына бардым. Мен кабырдынъ тоьгерегин айланаман, а басым, зил-дей болып, тоьмен ийиле береди. Эне сол куьннен алып, Канитаттынъ кабырын оқында болса да, бир йоклай турмасам, озимди уьйкен айыплыдай коьрип тураман. Мине сосы коьпирди де.

Не этеексинъ, бебем. Сондай затларды кеширдик. Эне сол айтаягым. Элбетте, сенинъ коьнъилинъди ку-ванткандай хабар тувыл.

Ал, тав тавга йолыкпас, аьдем аьдемге йолыгар, дейди ногай, ким биледи, белки, тагы да коьрисермиз.

* * *

Язгы куьннинъ коьзинде куьмисленип аккан Каты-сувдынъ толкынлары ягага шапшыйдылар. Олардынъ шылпылдаганлары бизим хабарга косыладылар. Тол-кынлардынъ уьстинде, елбесиктей болып, аяк коьпир сезилер-сезилмес елпилдейди. Муса-агай ягага согы-лып шылпылдаган толкынларга, сонъ елпилдеп турган аяк коьпирге карап алды да, таягына таяна берип, авылга аькететаган сокпакка туьсти.

«Яшавда аьдем не коьреди, не коьрмейди! Канитат дуныядан кетти, аман да булардынъ суьюви оьлмеди, неге десенъ экевлерининъ араларындагы суьюв яс коь-гоьленге танъ манъы ман туьскен шыктай таза, кавыз-

лы балдай таутли, болаттай берк эди. Ондай суюв дуньядан кетпейтаган!» — деп ойландым мен.

Сонъ серпилип, ягага согылып шылпылдайтаган толкынларга карадым, кулакларыма, кужыр анъдай болып, олардынъ тавыслары шалынды. Эм мен асыгыслы, елбесиктей болып тербетилип турган, аяк коьпир бетке йоьнедим.

Кобпир... Туьрли-туьрли болады экен коьпирлер.

АЗИЗ

Аьдемди суьйген, ога кыйынлык еткен вакытта ярдамласкан, а керек болса, янын аямай берген аьдемнинъ оьзи оьлсе де, аты оьлмейди, халктынъ авызында оьмирлерге айтылып калады экен. Ондай аьдемнинъ шынты аьдемлиги, эрлиги акында халкта уьйкен данък юреди, йыравлар йыр шыгарадылар, эм ата-аналар оьз авьлетлерин сондай йигит болсын деп, терби-ялайдылар.

Мине сосы кишкей хабарда, окувшы, мен де сизге аьдемди суьйген, онынъ уьшин аямай янын берген бир яс аьдемнинъ акында айткым келеди.

Бу ис бийик тав этегинде шашырап конган кишкей Эгиз-Тоьбе дейтаган авьлда болган. Бу авьлда Ниязов Азиз деп бир яс врач болып куллык этетаганы йылдан артып келеятыр эди. Яс оьзи Ашы-Кулак ногайларынан эди эм сосы тав авылына институтты кутылганлай йиберилгеи эди. Ол Айдик дейтаган орта ясларындагы кыскажаклыдынъ кишкей пешинде туратаган эди. Айдиктинъ авьлети болмаганнан себеп, ол ясты оьз улындай этип суьйип, ногай айткандай, куьнге тийсе — куьер деп, сувыкка тийсе — тонъар деп, аьдуьвлеп юрди. Яс оьзи де Айдикти анасындай коьретаган эди. Ол, айлык акшасын алса, ога шыбалык, сав ногай шай уьлис алып келетаган эди. Булар татым, анасы ман баласындай болып, яшай бардылар. Эм коьп заманлар яшай да

бараяк болар эди, эгер капилестен болган бир ис болмаган болса.

Бир куын Азиз, думле муъшеси от болып кызып, орынга ятты. Айдик язык кайгырып, ясты каерине сала-ягын билмей турганнынъ уъстине, эсикти кагып, бир аъдем уыйге кирип келди.

— Курманынъ болайым, доктор, бала оylim аьлде, тез болып етпесенъиз, танъга шыгаягын да Алла биледи, — деди кирген аъдем бираз тутлыгып, адап, эм оьзи сав-пеклеп бирде тоьрде яткан яска, бирде кыскаяклыга бал-тылдап карап алды.

Куыйип-янып ятырган яс яткан еринде тынъшсызла-нып кыймылдады, басын ястыктан коьтерди де, эсик бетте сирелип, юреги телезип турган кисиге карап:

— Агай-ав, узактасызба, э? — деп тегаран бир сорады.

Киси уыйкен кара кийиз боьркин шешип колына алды, алдыга, яс яткан орындык бетке абытлай берип:

— Доктор, бираз узактамыз. Элтаргырдынъ туьбиндеги кой фермадамыз. Мен, сиз минерсиз деп, бир ат та ала келгенмен.

Яс уьндемеди, басын ястыкка салды эм оьзи-оьзине бир затлар куьбирденди.

Мунынъ арасында Айдик бирде кисиге, бирде яска карай берип:

— Коьрмейсинъме, айнанайым, коьзим, оьзи, куь-йип-янып, янын салмага ер таппай ятыр. Ах, сени-ав, сав болган болса, авырынъды алгай эдим, барар эди, тек баралаяк тувыл, — деп оьзеленди.

— Ай медет сени, энди калай болар экен? — деди киси, басын тоьмен салып эм каты куьрсинип.

Кисидинъ куьрсингенин эситиппе, яде баска бир зат эсине туьсиппе, онысын ким биледи, солай яс, бир заттан корккан аъдемдей болып, сескенди эм келген кисидинъ касында оьзеленип турган кыскаяклыга карап:

— Абай, токтанъыз, асыкпай турынынъыз. Кала меним кийимлеримди аькелеш, — деди.

— Кайда бараяксынъ, коьзим, оьзинъ оьлмеге турысынъ. Мундай кешед сав аъдем де юреялаяк тувыл, авырган тувыл экеш. Сыякты бир коьргеи энъ. Алла берсе,

танъга дейим бираз колай болсанъ, эртенъликте барарсынъ, — деп кыскажаклы ястынъ колларыннан ыслап, ялбарып тилеп баслады.

— Йок, абай, бармага керек, неге десе ол меним боорышым. Яным сав турып колымнан келгенди этпеге тийислимен. Бала оьлмеге керек тувыл. Сага тилегим, абай, меним уьшин янынъды бос кыйнама. Мага бир зат та болмас. Абай, кеше кайтпасам, сонда каларман. Кала, меним кийимлеримди аькелеш, — деди яс, уьстиндеги юрканын ашып...

Айдик язык йибермеек болып не кадер шалысса да, ястынъ бармага катканын коьрип, артык йигерин йькысы келмеди.

Бир он такыйка кетпеди, яс врач, ат уьстинде безгек кисидей калтырап, койшыдынъ артыннан йоьнеди. Атлылар, йолды кыскартаяк болып, Элтаргырга аькететаган тар ат сокпак пан тоьте-тоьтеден кеттилер. Сокпак тик эм кешелерде юрмеге айлак кыйынлы эди. Окында атлар тасларга суьринип те аладылар. Эки эр киси авылдынъ каснагына шыгаршыкпас, тавларды бийлеп алган кара булытлар тоьменнен-тоьмен сарктылар эм увак ямгыр себелеп баслады. Азиз, аттан йьгылып олтырмайым дегендей болып, тизгинди тартып ыслаган эди. Онынъ болган кевдеси сак-сак этип калтырайды. Ямгыр барганан-барган сайын уьйкен бола берди.

— Ай медет сени, каратагы, яватаганын, — деп тынышсызланып алады койшы, ямгырдынъ бектен-бек явганын коьрип.

Яс уьндемейди, онынъ басы, зилдей болып, авырлана береди, коьзлери карамыгадылар.

Врачтынъ аттынъ уьстинде калтыраганын сезип, койшы уьстиндеги куба шепкенин шешип, ога узатты:

— Маь, доктор, мунавын киеш, уьстинъ сувланмасын. Ал, тилеймен...

— Йок, агай, озинъ кий, сизди де сувык алып олтырар. Меним уьшин кыйналманъыз, — деди врач, шепкенди алмага бир де унамай.

Ямгыр куйып явады, атлылар таслы тар сокпак пан тикке тармасадылар. Ямгыр явган сайын сокпак тайгак

бола береди. Атлар суьринедилер, окында тизлерине шоьнькип те аладылар.

— Оллахый, иним, тоьте-тоьтеден ювык болар деп ойланган эдим, коьресиньме болатаган куллыкты, — дейди киси яска, сокпактынъ осаллана беретанын коьрип.

— Бир зат та тувыл, агай. Атларды бираз зыранълат-сак аьруьв болар эди. Тек чемоданга сак бол. Туьсирип олтырма, — деп тилейди яс. Оьзи десень, юреги булганганнан даяналмай, аттынъ уьстинде, куьшли давыл елде сынмага турган яс теректей болып, шайкалады.

— Ия сага, иним, — деди киси, врачтынъ алатлары ман даьри болган иердинъ канжыгасына байланган кишкей чемоданды ыслап карап. Ол чемодан соьле койшыга сандык толган сары алтыннан да, яныннан да баа болып коьринеди.

— Агай, адавыс болгыр тиктинъ басына энди де коьп барма? — деп ястынъ айтканы да бир болды, аты суьринип йыгылды да, яс тымалап кетти.

Койшы, сол саьат ок атыннан каргып туьсип, йыгылган яска атылды.

Дуьмле муьшеси сак-сак этип калтырап, яс йыгылган ериннен тегараннан бир оьзи турды. Киси тек онынъ колтыгыннан ыслап, атка миндирди. Атлар, аякларын авыр алып, тагы да тикке тармасып басладылар. Бираздан йол колайланды, энди атлар йортып та алдылар.

Эректе, каялар арасыннан, кишкей йылтынлар коьринип басладылар. Ийтлердинъ де уьруьвлери, каяларга согылып, занъырап эситилдилер.

— Еттик, иним, Аллага шуькир, — деди, тынысын енъил алып, киси.

— Аьруьв ол заманда, агай, — деп, авыр куьрсинди врач та.

Атлылар фермага етер-етпес, баьленше ийт булардынъ алдыларына абалап шавып шыктылар, тек койшы олардынъ атларын айтып кышкырганлай, сол саьат тындылар эм аьдемлердинъ алдында ярбанълап басладылар. Фермага еткенлей, булардынъ алдылары-

на эки аьдем шыкты. Олардынъ бириси врачтынъ атынъ тизгининнен ыслады, баскасы аттан туьспеге ярдамласты.

Пештинъ ишинде кишкей темир орындыкта янып-куыйип бир ети-сегиз ясларындагы яс бала ятыр эди. Бала тынысын авыр эм йыйы-йыйы алатаган эди. Азиз обзининъ калтыраган коллары ман балага трубка салып тынълап алды.

— Оьпкесин сувык шалган, ах, бираз эртерек билдирмеге керек эди, — деди сыбырдап Азиз эм баладынъ манълайыннан шыбырып аккан терин енъи мен суьртип алды. Сонъ ол балага укол этти. Бир кесек заманды орындыктынъ касындагы кишкей шатка олтырып, маразга карап турды.

Туьн ортасына табаган баладынъ тыныс алувы енъилленип баслады. Ама врачтынъ оьз аьли осалланды, ол, даяналмай, барып орындыкка йыгылды. Малшылар оны аьруьв этип аьдуйвлеп кымтадылар. Язык врач сол ятканнан турмады. Баладынъ танъга эси де келди, коьзлери де ашылды. А яс врачтынъ коьзлери юмылдылар... Оьмирге юмылдылар.

Соьле Эгиз-Тоьбе авылында сол врачтынъ атын билмеген, оны сыйламаган эм оьрметлемеген аьдем таппассынъ. Авылдагы сегиз йыллык школга оьз исин суьйген, аьдем уьшин янын аямай берген яс врачтынъ аты аталган.

Авылдынъ тувра ортасында, мермер тастан ясалган сынтас коьринеди, ога устадынъ шебер колы ман уьнъилип тоьмендеги соьзлер язылганлар: «Сосы яс аьдемди бек суьйген, онынъ уьшин обзининъ янын аямай берген. Оны сыйланъыз, суьйинъыз».

Он-он бир ясларына келген караборан шырайлы, орта бойлы бир яс, сосы сынтастынъ касына тез-тез келип шешекей сала турады, а узун бойлы, арыкай куртка, тыртайган увьртларына шыбырган коьзяс-ларды, басындагы кара явлыгынынъ ушы ман суьртип, тоьмен салган басын йогар коьтермей, сынтаска аьр юма сайын келип кетеди.

Сосы аьдувви кабыр — врач яс Азиздики. Эгиз-Тоббе авылынынъ аьдемлери оны, аьдувлеп шешекей эгип, оьрметлейдилер.

СУСЛЫ КАРТ

Уйкен болмаган тавдынъ этегине уйлерин туьйдей пашырап конган авылдынъ кубыла шетинде, терен тав йылгасынынъ иши мен шорылдап, уйкен тасларга урынп-беринип агатаган Кефар сувынынъ тувра ягасында эски камыс уй, ямпейип, оьзин аьдемлерге коьрсетпеге уялгандай болып, коьринеди. Сосы эски уйде тамам оьзине усап, эсли, коьп яшаган, коьпти коьрген, йыллар ман бели буюкирейген Самадин-атай дейтаган бир карт яшайды. Авыл аьдемлери ога Самадин-атай деп айтадылар. Эм биз де, сосы кишкей хабарда, картка Самадин-атай дейик. Ол орта бойлы, арыкай, битимли, караборан карт. Онынъ тыртайган бети суслы болып сезиледи. Тап онынъ койы ак сакалы да тегенектей терейип коьринеди. Карттынъ уйкен япалак койы шал касларынынъ астыннан ойлы эм кара коьзлери тири карайдылар.

Карт язда уьстине кенъ сабалдырыклы ыстан, кара лаьстик каптал, аякларына юка кара сактыяннан этилинген мес пен шарык эм басына кара кийиз боьрк кийип юреди. Онынъ белиндеги куьмис белбавыннан кынлы пышак аслахый туьспейди. Кыс куьнлеринде карт юка кумаштан этилген сабалдырыклы ыстанын тери саксырга, кара ластик капталын тонга, кийиз боьркин япалак тери боьркке авыстырады.

Самадин-атай соьйлемейтаганлардан тувыл. Сонынъ уьшин де болар, ол бир окында болса да, я коньысыларга эригип бармага, яде орамга шыкпага артык авас тувыл. Тек кайдай ды бир буйымы бола калса, коньысыларына барады. Эм, буйымын битирип болып, уьйине кайткышай асыгады.

— Самадин-атай, бираз олтырсанъ, — деген соьзлерге ол, ойланып турып:

— Кой кетейим, уйинъе бийдай явгыр, не этейим сизинъ куллыгынъызды калдырып, — деп яваплайды, а оъзи ишиннен: «Мен куллыксыз бирев, а сизинъ куллыгынъыз шашынъыздан коьп, солды да, заманынъызды босына йойдырып не этеекпен», — дейди.

Самадин-атай куллык этпейди, пенсия алады. Оъзининъ заманын уйдеги, оъзи айткандай, увак-туьек куллыклар ман озгарады. Яз куьнлерде бавынынъ ишиннен шыкпайды, а кыс куьнлерде конъгысы балаларга шаналар ясап, олардынъ карда ойнаганларына сабатлеп завыкланып карап турады.

Балалар десенъ, бир-бирлерине оъзлерининъ шаналарын коьрсетип:

— Меним шанамды Самадин-атай эткен, кайдай шана, турган бир кус, — деп мактанадылар.

Карт алма теректен ясалган оъзининъ уйкен уьл-лесиннен эш бир такыйкага да айырылмайды. Малдынъ кувыгыннан этилинген куржыны ман уьлле — онынъ бир уйкен юбанышы.

Самадин-атайдынъ уйининъ куьнтувар бетинде, каралдысына япсарланып, колхоздыпъ кой фермасы салынган эди. Карт, окын-окында фермага барып, койшылар ман хабарласып, олардан дуньяда болатанган янъылыкларды эсцитеди, койлардынъ аьллерин карайды. Бирерде койшыларга малды кайтип суьймеге кереклигнн де айтады.

Авылда Самадин-атайды билмейтаган аьдем аз эди. Оны карт та, яс та билетаган эди. Болган уьшин, оны авыл аьдемлери туьрлише билетаган эдилер. Бирерлер онынъ яшавын, аьлин, кейфин туьсинетаган, куванышын, кайгысын билетаган эдилер. Ондайлар карт пан ыраса калсалар, онынъ колын эки коллары ман алып, савлыгын, аьлин сорайдылар, ога савлык, оьмир сагынадылар.

Ама картка сувук карайтаганлар да йолыгатаган эдилер. Ондайлар картка: «Суслы карт, бир уйли, аьдем суьймес, эм бираз да шайтанлы коьринеди оъзи», — дейдилер. Сонынъ уьшин де оны ман йолыгыспага артык суьйинъкиремейдилер.

— Йок, Самадин-атай алдын ондай тувыл эди, — дейдилер картты аруув таныйтаган авыл аьдемлери. Ол бир заманларда мазаллы, кувнак киси эди. Самадин-атай авылда биринши болып колхозга туьскен. Ол ер айдап, тувар багып, пишен шалып, сосы бизим колхозды байытар уьшин, аз куьшин бермеди. Онынъ танъ дегенде танъ Балкыз деп кыскаяклысы эм Самат атлы ялгыз улы бар эди. Кайдан шыкты карасы баткыр канлы кавга! Самадин-атайдынъ ялгыз улы оннан кайтпайды. Картты эм онынъ кыскаяклысын уйкен кайгы басты. Балкыз язык кайгыданма, яде авырувданма, онысын Алла биледи, улыннан сонъ, коьп яшамай, оьлди. Самадин-атай язык ялгыз калды. Эне соннан бери карт соьлеги биз коьргендей болып, ялгыз яшайды.

Самадин-атайды колхоздынъ правлениеси мутпайды. Колхоз ога онынъ ишеегин де, киеегин де эм ятаж отынына шежим де каьр этип аькелип береди. Колхозшыларга деп, авылда биринши шарлаклы баьленше уй салынып кутылынаытыр эм колхоздынъ правлениеси Самадин-атай бас деп колхозга кирген аьдем болганнан сонъ, колхоз уйге бас деп оны киргистпеге токтасты.

Правлениединъ токтасын эситсе, Самадин-атай, аягы ер баспай, суьйинер, суьйингенде де кайтип суьйинер, тоьбесн коькке етер...» — деп ойланып бир куьн картка колхоздынъ парторганизациясынынъ секретари Иса келди. Келип болып, суьйинши айткандай этип, янъы уйдинъ акында айтып баслады. Онынъ сувы да, заты да ишинде деп те айтты.

Самадин-атай парторганизациядынъ секретарининъ соьзин тешкеруьвли тынълап турды, сонъ асыкпай саксырынынъ кисесиннен оьзининъ уьллесин шыгарды эм ога туьтин куйып якты. Ол, бир затка ашувланган аьдемдей, уьллесин йыйы-йыйы тартты. Эм оьзининъ суслы карамы ман уйинининъ ишин, соьлеге дейим эш коьрмегендей болып, тинтип шыкты. Бирден карттынъ юреги сыкты, басы айланды, коьзлери карамыгып кеттилер.

«Мине булайда, терезе туыпте, кишкей Самат, доьрткил олтыргышка олтырып, орамга карамага субетаган эди, мине булайда, эски пештинъ касында, Саматтынъ карт анасы, уршык ийирип, узын кыскы кешелерди кыскартатаган эди. А ол, Самадин-атай, соьлегиндей болып олтырып, яныннан суьйген ялгыз Саматына эртегилер айтатаган эди. Уьйдинъ ишинде баьри зат та таныс, баьри зат та баалы, баьри затка да курткасынынъ эм суьйген улынынъ коллары тийгенлер. Тек мине сосы уьйде ол карт Самадин, тынышлыкты да, кыйынлыкты да коьрдн, тек мине сосы уьйде ол, яс баладай болып, куванып куьлеген, ашы юректи авыртатаган коьзяслар тоьккен куьнлери де болган. Йок, энди ога яшамага коьп калганы йок, сол ды да, ол сосы уьйди таслап бир якка да бараягы йок...»

Самадин-атай, каты уйкыдан сескенип уянган аьдемдей болып, тоьмен ийген басын коьтерди, тамагын кырды, обзининъ карамыккан коьзлерин касында олтырып турган Исага тикти де:

— Йок, уьйинъе бийдай явгыр, сав бол айтканынъа, меним уьйим обзиме боляк, — деди, кескишли яваплап. — Мен де картпан, уьйим де карт. Экевимизге де яшамага коьп калганы йок. Неден керек картка янъы уьй? Ясларга беринъиз, иним. Ясларга.

Иса эрисуьв деген зат булайда эш маьне аькелмеегин сол саьат ок туьсинди эм, карт пан аманласып, уьйден шыгып кетти.

Самадин-атай, туьтиннинъ отыннан тамам сары болып калган бас бармагы ман бувдаклап турган уьлесининъ отын басты да: «Аллага шуькир, обзимнинъ отягам бек аьруьв», — деп ойланып калды.

Куьнлер, сувдай агып, кеттилер. Колхоздынъ уьйине де аьдемлер кирдилер. Самадин-атайдынъ яшавы да бир аьлде оьте барды.

Бир кере, халк айткандай, уьш уйкласа, карттынъ туьсине энмегендей зат болды. Кыс эди. Самадин-атайды узак кешелер ялыктырдылар, онынъ уйкысы келмеди, йыйы-йыйы тыска шыгып, каралдыда кезинди. Конъысы фермадан койшылардынъ кышкырыклары-

на, ийтлердинъ уьрувлерине тынълап туруп: «Э, ондагылар да уйкамайды экенлер», — деди, ойлы болып.

Буюгеше боьтен де бек аязлы кеше. Ай батканы коьп болады. Вақыт туьн ортасыннан озып бараятыр. Самадин-атай, неге болса да яткан ериннен ушып турагалып шарыкларын кийди, уьллесин тутандырды да тыска шыкты. Шыкса-шыксын, кой ферма бетте коьзлерине уйкен от-ялын илине калды. Куьнтувардан эскен ел ялынды карттынъ уйи бетке аькелетаган эди. Самадин-атайга коьп ойланып тургандай заман йок, ол баьри куьшин салып, кой котанга атылды.

— Котан янаятыр! Янаятыр! — деп бакырып, карт, тынысын тегаран алып, сырылдап шапты. «Белки, койшылар уйкай боларлар, кышкырсам, уянып олтырмасларма экен, ярабий?..» — дегенди ишиннен айтып асыкты ол. Ама каты ел карттынъ тавысын баска якка акашты, кой котаннан сес шыкпады. Кышкырыкка койшы ийтлер кулак туьрдилер эм шабып келеятырган картка юырдылар. Уьшин, ийтлер аьдеттегиннен эсе, неге болса да, тартыгандай болып, уьрдилер. Белки, от шыгув оларга да кайдай ды бир саьспеклик аькелген болар. Эгер дейим баска бир вақытта оларга ырассанъ, талап та йиберер эдилер. Болса да, ийтлердинъ биреви карттынъ тонынынъ этегин йыртты. Карт, ийтлерден корынаман деп, артына бурылганлай, аягына тысав туьскендей болып, токталды. Карттынъ коьзине янып турган кой косыннан йылтынлар уйининъ тоьбесине туьсетаганы, эм камыс тутанып бараятырганы илине калды. Карт артына бурылаяк болып та карады, ама бир такыйкага онынъ коьзине койлар, тыныш, сабыр януварлар, озь колхозынынъ байлыгы, озьиндей аьдемлердинъ манълай терилери мен йыйылган байлыгы коьринип кетти.

Кой котаннынъ тоьбесинде от куьшлене беретаяган эди. Эгер тез болып котаннынъ эсиги ашылмаса, тоьбеси ойылып, койларды баспага боляяк. «Йок, йок, тек кой котанга, каьрип койлар... койлар...» — деди карт тек алдыга ымтылып. Ийтлер, онынъ мырадын билгендей болып, уьрувлерин сабырландырдылар. Самадин-

атай котаннынъ эсигинде кайтип болганын оьзи де билмей калды. Ол эсикти ашты, койларды шыгараяк болып, карлеп баслады. Болган уьшин, кой ювас эм аьвмедий айван тувылма? Олар кайтип бир-бирлерине кысыла бердилер эм, котаннан шыккылары келмей уьймелеккестилер. Сосындай заманда куьш те кайдан келеди-ав! Карувсыз карт, тап бир мазаллы яс йигитлердей болып, койларды ийтеди, бир-бирлеп, экисерлеп шыгарады. Ама ол уьйкен кар эм коьп заман керек, а котаннынъ тоьбеси ойылып койларды да, картты да баспага боляак. Не этпеге керек? Не этпеге? Бирден карттынъ эсине бир ярык ой туьсти. Яс заманында уьстиндеги тонын айландырасыннан кийип, юргиси келмей, токтап турган отарды уьркитетаганы коьзлерине коьринип кетти. «Собьитип этип карайым, бир маьне шыкпаспа экен, ярабий?..» Эм, тез болып карт, ийтлер этегин йьрткан тонын айландырасыннан кийип, доьртаяклап, койлардынъ бир шетиннен пысылдап, улыгандай болып, тавыс шыгарып баслады. Бирден бир эки-уьш кой манъырады да ашык эсикке атылдылар, олардынъ артларынан тагы да бир неше, оннан сонъ калганлары манъырадылар да уьрктилер. Отар суьрлигип котаннан шыкты...

Карт тынысын енъил алды эм асыгыслы болып эсиктен абытлады. Сосы вакытта котаннынъ тоьбеси уьйкен тавыс этип лапылдап ойылды...

Самадин-атай, уьстинде айландырасыннан кийилген тоны ман, каты сусланып оьзининъ янып турган эски уьйине карады эм онынъ юреги каты сокты, сосы затты коьрмейим дегендей болып, коьзлерин юмды. Ама алдында турган койлардынъ манъыравларын эситип, карттынъ каты соккан юреги тынышланды, онынъ суслы эм арыган юзине кувнаклык энди. Онынъ алдында, басларын тоьмен салып, уйкы баскан коьзлерин уйкалап, тынысларын тегаран алып, эки аьдем саьпеклеп туры эдилер эм карт, оларга эс этпеген аьдемдей, бирде янып турган оьзининъ уьйине, бирде кой отарга карап турды. Сол эки киси Самадин-атайдынъ кешеги кыйналувына шуьшли аьдемлер эдилер.

— Самадин-атай, биз, би-из шуьшлимиз, — деп олардынъ биреви тутлыгып куьбирденди.

Карт басыннан уйкен япалак тери боьркин шешти, онъ колынынъ аясы ман тыртайган, тери шыбырып турган манълайын суьртти, тынысын авыр этип алды эм обзининъ каты суслы карамын алдыда саьспеклеп турган эки аьдемге тикти:

— Аьше, правлениединъ айтувы тувра, оллахый, энди янгы коьп шарлаклы уйге коьшпесек болмайды экен, — деди.

ТАЪВЕКЕЛГЕ — НУР ЯВАР

Тав бетлерге бу йыл язлык кенже келди. Ер обзининъ ак ювырканын аьли де таслаган йок. Тегаран кыздыратаган куьннинъ коьзинде кар, секердей болып агарып, шагылысады. Кар тек куьн тоьслерден, йыранаклардан эм дайым куьн тийип турган ерлерден аз-аздан йогалып баслаган. Ириген карлардынъ сувлары йыранакларга йыйылып, балшыкты шайып, увак тасларды тымалатып, ян-якты туьрли тавыслы шорылдаварга толтырады.

Бир кишкей тавдынъ этегинде, ойпат ерде, койшылардынъ коьслары орынласкан. Коьслардынъ алдындагы туьзликте бир отар кой коьринеди. Койшы Умардынъ уьйрениш коллары, уста казаншы асты пай-пай этип уьлестиргендей болып, ийиси коькыган коьк пишенди сенек пен коьтерип алып, койлардынъ алдына таслайды. Умар, емди салып болып, уьйилген пишен касына олтырды эм, кисесиннен куржынын шыгарып, туьтин ишти. Ол, сигаркесин сийрек тартып, бир ойларга коьмилип, тавларга карайды. Умардынъ ойы кенже келген язлык эди. Койлардынъ еми аз калады. Эгер сувыклар буьйтип бараяк болса, халктынъ бу кадер байлыгын кайтип те саклар экенмиз? — деген ой кыйнап туры оны соьле. Бу ойыма бир маьнели явап табайым деген мырат пан Умардынъ кара коьзлери отар

бетке карадылар, эм мунынъ юзине ярыклык энди. Яйылып турган отар оны сукландырды, ама емнинъ аз лганы яна эсине туьскенлей, онынъ юзиндеги ярыкты кайгы булыты янма-ян каплап алды.

Сонынъ арасында мунынъ кулагына бир тавыслар шалынды. Турып караса — кой фермадынъ уйкени Хамидов Асанды коьрди. Бу, Умардынъ касына янасып келип токтады да, атыннан туьсии:

— Салам аьлейкум, Умар, — деп ога колын созды.

Умар, ушып турагалып:

— Аьлейкум салам, иним, хош келдинъ, — дегенди айтып, Асаннынъ колын алды.

— Ислер калай ды? — деп Асан, оьзи отар бетке карады.

— Калай болсын, Асан, ем аз калады. Язлык бу сувкылыгы ман бараык болса, койлар, оллахый, кыйна-лаяклар...

— Айтувынъ ушин, Умар, — деди Асан, — ол мени де кыйнайды. Бир амал таппага керекпиз, олла.

— Амалсыз керек, иним, ол болмаса...

— Ислер, Умар, мунадай: Бежгонъ сувдынъ аргы ягында, бизим колхоздынъ кара тувары кыслайтаган ерде, артык капналар бар. Эне соларга бир-эки отарды еткерсек, куллыклар йоьнеп эди. Тек кайтип этеектинъ амалын билсенъ, — деди Асан шалт айтып эм Башкирка бетке бурылды.

— Асан, бу ойынъ бек аьруув, солай асыкпага керекпиз, ол болмаса, ем куьн сайын азая береди, — деп тынышсызланды Умар.

— Аьруув, аьше, — деди бирден Асан. — Буьгуьн кеште йыйылысайык, оны кайтип этеегимиз акында соьйлесеек, — деп Асан, атын тизгининнен етип, койлар бетке барды. Коьк даьрийдей пишенди куьртилдетип еп турган койларга бу завькланып карап турды, сонъ, бир экевин ыслап, этлери кайдай экенин карады. Асан Умар ман тагы да бираз соьйлеп турды да, атына минип, Умарга «сав кал» айтып, оьзи экинши отар бетке йоьнеди.

* * *

Умар, тань атар-атпас болып, турды. Малшылардынъ туьнегуьн кеште болган йыйындарында Башкиркага Умардынъ отарын йибереге деп соьйлесилген эди. Ога, йолда койларга егисте бармага деп, арба пишен эм колгабыс эте юрмеге деп, уьш йолдас берилди.

Умар, туьтин орап ишти де, йолдасы Аскерди уянтты. Таьтли тань уйкысына коьмилип яткан Аскер, уйкысы боьлингенине разы болмай, орныннан куьбирдене берип турды. Ол отыз ети ясларына келген, маштак бойлы, тоьгерек бетли, авыр коьгалатаган бир киси эди. Ол оьзининъ тоьгерегинде болган затларга, кирискиси келмей, «янмаса соьнсин» дегендей болып карайтаган эди. Бирев оннан бир зат сорай калса, ол коьбисинше, «кайдан билейим», «ким биледи оны», «меним не ишим бар ды» яде кыскасыннан «билмеймен» деген явапларды беретaган эди. Малшылар ога кажавлап «боьтекей» дейтаган эдилер.

— Аскер, тез болып турып кийин де, койлардынъ касына кел, — деп, Умар костан шыгып кетти. Ол керек-ярак сакланатаган коска кирди де, бир ячик алып, онынъ ишине мыклар, эки шоькиш, уьш балта, бир пышка эм тагы да бир кесек увак алатлар салды. Башкиркада керегер. Кос-зат туьзбеге керек ти де, деп ойланды.

Ерге ярык туьскенлей, койшылар айт-айтлап йолга куьтинип басладылар.

Арасы коьп кетпей, тав таньынынъ тыныгын Умардынъ сыбызгысы бузды. Отар коьтерилип йол алды. Койлардынъ янларында эм артында уйкен койшы ийтлер барадылар. Умар, ярдырып сыбызгы тартып, отардынъ алдында зыранълайды. Сыбызгыга уйьренген койлар да онынъ артыннан калмай иередилер.

* * *

Койшылар йолда кас каралгышай юрдилер. Кеште бир тавдынъ туьбинде калын кара агашлыктан узак

болмаган ерде токтадылар, от яктылар. Онынъ тоьгерин койлар эм аьдемлер курсап алып орынластылар. Койшылар, ямышыларына оранып, окын-окында «эй» деген тавыслар берип, отардынъ тоьгерегин айланып юредилер. Агашлык ишиннен бирерде бир туьрли тавыслар эситиле турады. Ол заманда ийтлер де, ол тавысларга явап берип, уьрип аладылар.

Аьруув ярк кешелик. Коьктеги толы ай, бир тоьгерек куьмис акшадай болып, коьринеди. Булытсыз коькте юлдызлар быдыраганлар. Умар бу ерлерди бек аьруув биледи эм йолдасларына Бежгонь сувына 5-6 шакырым кадер калган экенин айтты. Аьдемлер от касында кезуув-кезуув мызгап алдылар.

Бир заманда койлар манъырап, эшкилер пыскырып басладылар.

— Койлар манъырап баслаган сонъ, танъ ювыклайды, — деди Умар касындагы йолдасларына.

Акыйкатлай да, бираздан сонъ танъ сес берип баслады. Танъ атар-атпас отарды коьтердилер. Койлар увак толкынлы сабыр агатаган сувдынъ уьстине усап, суьрилип барып ойпатка туьстилер, сонъ, тав йолы ман шыбырып, йогарыга коьтерилдилер. Алдыда агаш каплап алган бир тавдынъ этеги тоьселип коьринеди, эм тав сувынынъ шорылдавы барганнан-барган сайын бектен-бек эситиле берди.

Бу ерде Умардынъ:

— Мине сол сув, — деген суьйинишли тавысы шыкты. Куьн тав арасыннан янъы коьтерилип келеятыр. Сувдынъ булганшык толкынлары каргып-шоршып тик ягаларга согылып, кайтара айланып, тоьмен атыла эдилер. Урынып-беринип агып баратаган сувдынъ тымалатып аькететаган таслары шыгыр-шыгыр этедилер.

Умар оззининъ тав карагусынынъ коьзиндей оьт-кир коьзлерин коьпирге тикти. Бирден каты юрекли Умар дирдей туьсти, эм онынъ куватлы дени тонъгансып калтырап кетти.

— Ма, сага ем, ма, сага койларды саклав, — деди Умар, тавысын тегаран шыгарып эм басын тоьмен салып.

Баъриси де кутырып агып баратаган тав сувына эм бир кесегин сув акашып аькеткен коьпирге карадылар: ириген кар сувлары, буз косылып, ол бек тасып эптен шыгып, коьпирдинъ ана бетининъ бир кесегин бузган экен.

— Ал эндиги, не зат этпеге керекпиз? — деп Али, саъспеклеген шырайланып, Умарга карады. Умар бир кесекке дейим тоьмен салган басын йогары коьтермей турды, сонъында:

— Карап турганнан маъне йок, — деди бу каты тавысы ман. — Бу вакыт бизге айлак кыйын вакыт. Оьзимизди де, койларды да кыйнап юрдик. Энди артка кайтпага керекпе? Йок. Артка бизге йол йок, неге десенъиз кайтув — ол койларды кырув болады. Соннан себеп не этпеге керегин ойланмага керекпиз.

— Мен билистен, — деп калганлардай болып уьндемей турган Али бир соьз айтып баслады, — мен билистен, аьл ол кадер корккандай тувыл. Кавга заманда мунадан авыр аьллерге калганда да эбин тавып билгенмиз. Солды да...

— Сен кавгады мунда аькелип тыкпа. Оннан да айт, не этип колынънан келеекти? Бос басты авыртасынъ, Али, — деп Аскер, ашувлы болып, Алидинъ соьзин боьлди.

— Аскер, токтап туртагы бир, бирев соьзин айтып кутылсынтагы. Айт, Али, — деди Умар Алиге бурылып.

— Айтаягым, — деп, Али соьзин яна баслады. — Мен билистен, бир амал таппага болаяк. Тек уьмитимизди сувга йибермеге керек тувыл. Касымызда агаш барма? Бар. Балталарымыз эм баска алатларымыз барма? Бар. Аьше, басымызга таз керекпе? Келинъиз, агаш кесейик те, коьпирди туьзетейик...

— Ай-вай, Али, — деди, колын силкип, Аскер, — бос затларды соьйлейсинъ. Коьпир ясаган анша-мунша зат тувыл, усталык керек. Ойланмай соьйлейсинъ.

— Айхай да, усталык керек. Уста аьдем де табылар, кавга заманда босына сапер болганмызба, — деп куьлемсиреди Али.

Сол соьзди эситкен Умар экинши арбашыга карады. Арбашы, не деп айтаягын билмей, басын тоьмен салды. Бир кесек заман баьри де тындылар. Эште, ойлана болар эдилер. Бирден тынлыкты юка битимли, юван давазлы Зиза бузды.

— Алидинъ айтканы, олла-билле, кулакка киреди, — деди ол, тамада бетке карап.

Бирде кутырып аккан сувга, бирде бузылган коьпирге карап, койшылар коьп соьйледилер. Эристилер-суьристилер.

— Ис — мырадтан деген, ясамага керек, — деди кутырып Али яне.

— Аьше, — деди Зиза.

Бу соьзлерден сонъ Умар Аскерди койлардынъ касында калдырып, оьзи Али мен Зизады алып, агашка карап йоьнеди.

Аскер, бармагын эринлерине салып, бирде кутырып агатаган тав сувына, бирде бузылган коьпирге, бирде арба ман агашка бараятырган йолдасларына карап турды. «Меним айтканым туврама экен, яде олар айткан дурыспа экен», — деген ой муны бийлеп алды.

* * *

Бираздан агашлык ишиннен агаш кесетаган бата тавыслары шыгып, каяларга согылып, занъырап ян-акка шашылып баслады. Юван эм узун карагай тереклер, тап шалынган куьнайандай болып, гуьрилдеп йыгылдылар. Ис кызув йолына туьсти. Али мен Зиза экеви аьйт деп кеседилер, а Умар кесилген тереклерди бутайды.

Эки-уьш саьбатинъ ишинде сол кадер бир агаш кесилди, оларды эки арбага тегаран бир сыйдырдылар. Булар арбаларга агаш тиеп йолга шыктылар. Умар арба уьстинде колайлы орынласып, ясларга карап:

— Яслар, сизинъ арыганынъызды шашайым, — деп, сыбызгысын тартып баслады. Сыбызгыдынъ анъына яслар йыр костылар:

Шагарман ала булыт — ел болар,
Шагында шанъ шыгарар — эр болар.
Шагында шанъ шыгарган эрлердинъ
Коккиреги коьл болар.

Шагында шанъ шыгармас кабриптинъ
Коккиреги коьр болар.
Ярлылык пан киси оьлмес,
Ялгызлык пан ис битпес...

Бу йырдынъ тавысы каяларга согылып куьшли занъырап, тав сувынынъ шорылдав тавысы ман бир косылып, эрекке яйылып кетти. Арбалар коьпирге ювыклаган заманда, сыбызгы сесине уйренип калган койлар, тынышсызланып, козгалысып алдылар. Кольнда узын таягы болган Аскер, басын тоьмен салып, ойлы болып туры эди.

Арбашылар, оьгизлерин туварып, агашты тоьктилер. Бу арада анъламастан кылпысып келген каранъалык та туьсти. Койшылар кешки асларын ишпеге олтырдылар. Олар яккан от, танъ аткышай соьнмей, ян-якка ярык севип, юлдызлы коькке туьтин йиберип турды.

* * *

Ерге ярык туьскенлей, койшылар куллыкка ябыстылар.

Кавга йылларында сапер болган Али аьр бир агашты керекли еринде айырып, белгилеп салды. Аскер де, юмган авызын ашпай, калганлар ман бирге куллык этеди.

— Ах, бираз такта болган болса, биз бу кадер терлемес эдик,— деди куьрсинип Али.

— Кайгырмас, тактасыз да эбин табармыз, — деп, Умар йолдасын коьнъиллендирди.

Аьзирлев куллыклары да кутылынды. Энди коьпирди ясап басламага керек эди. Ама бу исти баслар уьшин бир аьдем, коьпирдинъ сав калган бир кишкей кесек уьстинде турып, муна беттен тасланган ургадынъ ушын ыслап, оны ман аркалыклардынъ шетин коьпирге салмага

керек эди. А коьпирдинъ уьстинде болар уьшин, сувдынъ аргы ягына оьтпеге керек эди, неге десе агыннынъ катылыгыннан диреклерге дейим барып болаяк тувыл эди.

«Бу йигитликти сен эталарсынъма?» — дегендей болып, Умар да, Али де Зизага карадылар. Булардынъ арасында ол баьриннен де яс эди...

— Аьруьв, аьше, — деди Зиза, — сувдан мен оьтейим.

Ама бу ерде болган ис баьрисин де уьйкен сейирге калдырды.

— Токта, Зиза, — деди бирден алдыга шыгып Аскер. — Сен токтап тур, сувга меним сулыбым бар, мен оьтейим, — деп, бу янма-ян уьсти кийимин шешип булактырды да, буздай сувык сувга атылды.

Койшылар, ога айтпага соьз тапшай, катып калдылар.

Аскер сувдынъ тап ортасына дейим онынъ агыны ман алысып барды, сонъ каты агын бирден муны йыкты, эм ол сувга коьмилип кетти. Бир заманда бу сувдан коьринип шыкты, колларын яйып таслап, ялдап баслады. Каты агынлы сув оны эрекке аькете берди. Бир кесектен сонъ Аскер сувдынъ аргы ягасында куры ерде, коьпир бетке карап бараятырган болып коьринди...

Эриншек вакытка койшылар коьпирди ясап кутылдылар, эм отар сувдынъ аргы ягына оьткерилди.

Умар ман Аскер экевлери коьпирдинъ уьстинде токтап, коьпке дейим, кайнап-шоршып агып барган сувга карап турдылар.

Бирден Аскер Умарга бурылды да:

— Мен бу аьдемлердинъ куьшлерин, эрликлерин басында билмедим. Сонъ ол куьш, ол эрлик меним оьзиме де келди, — деди ол эм куванышка, суьйинишке, оьктемликке толганнан Умардынъ колын сыгып алды.

Умар Аскерге, оны бас деп коьрип турган аьдемдей болып, тигилип карады. Сонъ шалсакаллы иеги мен сув бетти ымлап коьрсетип:

— Э-эй, иним, аьдемнинъ колыннан келмеек зат барым. Тек ол эринмей, этемен деп мырат этсин, мыраттан сонъ таьвекел этсин. Таьвекелге нур явар деп, халк билмей айтам! Эгер дейим биз таьвекел этпеген болсак, бир зат та эткен болмас эк. Куры куьш пен де коьп зат

болмас, мырат этпесенъ, таъвекел этпесенъ, — деди ага соьзин айтып.

— Оьмиринъгиз болсын, агай, — деп, Аскер уйкен муьсиревин билдирди.

— Айда алдыга, алдыга, Аскер-иним, — деп, Умар сыбызгысын тартты.

Булар коьспирди калдырдылар.

Башкиркага аькететаган кенъ йылга койшылар ман отарды оьз койнына алды.

ШАЪБДЕН

Каккан. Бу бетлерде энъ бийиклев ер. Тобесинен тоьгерек як, аядадай болып, ашылады. Онынъ басында дайым елемик ойнап турады. Ел арымай-талмай шорылдайтаган Йилиншик беттен согады. Эште, сонынъ уьшин де болар атайлардынъ бу ерге Каккан деп ат такканлары.

Каккан. Онынъ туьбинде шыбырып конган авыл да соьйтип айтылады. Какканнынъ, кыйканъке кыздай, кырк кылыгы бар, дейдилер авыл аьдемлери. Йылдынъ шаклары ман туьрленип барады онынъ кылыгы. Яз шиллесинде Какканнынъ басында салкын елемик согады.

Сондай исси куьнлерде онынъ басында, ройдай болып уьйирилип, мал еллейди. Туваршылар уйкен, ялпак кийиз боьрклерин манълайларына басып, сув беттен соккан салкын елемикке бетлерин тутып, уйкен лакырда курып олтырадылар.

Куьз шакларында, явынлы-шашынлы куьнлер келетырганын билдирип, онынъ тоьбесинде, туьтки мен туьтилген ак шуга юндей, сийрек сувук булытлар туьтейдилер. Кыста да Какканнынъ оьз кылыгы бар. Онынъ шока тоьбеси ашык коьринсе, куьн яман болмайды. Басындагы кар туьтеп басласа, Каккан авылдынъ аьдемлери куьннинъ айланаягын айтадылар.

Каккан боьтен де язлыктынъ басларында ярасык болып сезиледи. Онынъ куьнтоьсиндеги кар куьннинъ коьзи йылынып баслаганлай ириьди. Кар ирери-иримес, ерди туьртип язлыктынъ марка шешекейи — шаьбден твады. Тувып болып, боьркленип, коьрк шешекей атады. Сол кыранактынъ куьнтоьси, лаьл-йоьгер болып, яйнап кетеди. Сосы яс шаьбденлердей, авылдынъ балалары да, язлык киргенлей яйнап, колларына ушы биз бирер таяк алып, куьнтоьске келедилер. Шаьбден казадылар, язлыктынъ келгенине суьйинип, тоьгеректи шав-шувга толтырып, ойнайдылар...

Язлыктынъ сондай бир куьнинде куслыкка табаган Какканнынъ керуьв бетиннен озатаган арба йол ман кырга коьтерилип бараятыр эдим. Бирден кулагыма кувнак бала тавыслар шалыңдылар, эм мен серпилип тоьстуьп бетке карадым. Тоьстуьпте баьленше бала шаьбден казып туры эдилер. Мен олардынъ бир ерден ана бир ерге шавып барып шоьнькип шаьбден извлелерине бир кесек заман сукланып карай бардым. Мен де йолдынъ тасага бурылган ерине еткенлей, балалар шувылдастылар, коьтереси де шавып келип, бир узун бойлы баладынъ тоьгерегине уьймелекклестилер. Коьтереси де шоьньктилер. Мен, токтала берип, олар бетке коьз салдым. Меним токталганымды сездима, яде оьзи каьр этип карадыма, ким биледи, балалардынъ биреви мен бетке бурылып:

— Акай, акай! Мунавын карашынъыз! — деп кышкырды.

«Булар бир зат тапканлар, не зат экен, ярабий?» — деп ойланып, мен йолдан шыктым да, балалар бетке абытладым.

Буларга ювыклаган сайын, олардынъ соьзлери ашык эситилип баслады.

— Токта, Арун, уьйтип казбаш, — деди бирев, таяк пан ерди казатаган балага.

— Белки, снаряд болса да, билмейсинъ, — деп шыкты баскасынынъ тавысы.

— Ия сага! — деди казатаган яс.

— Снаряд! Снаряд! — деп кышкырыкладылар балалардынъ бир-экевлери.

— Йок, снаряд тувыл. Бос гильза. Атылган снарядтынъ патроны...

Бу союзлер кулагыма бир аькис болып шалындылар. Юрегим каты сокты. Коьз алдыма кавгадан сонъ ерден табылынган снарядлар ман ойнаймыз деп, сакат болып калган баьленше яс коьринип кеттилер. Эм мени сосылар бир зат этип олтырмасынлар, снаряд-зат болып деп, кавыфланып, балалар бетке зыранъладым.

Мен етер-етпес, бойлы яс шоьнъккен ериннен турды да, аьжейип болып коьнъилленип, топтынъ гильзасын йолдасларына коьрсетип:

— Мине, айттым да, бос гильза деп, — деди.

— Не этесиз сол адавысты, балаларым, тасланъыз, — деп, мен булардынъ касларына келдим.

Келсем-келейим, ондай кужыр затты ким коьрген. Оьзимнинъ коьзлериме оьзим ыйнанмай, ястынъ колларындагы гильзадан карамымды алалмай, бир кесек заман, анъкав кисидей, сирелип турдым. «Не аьжейип, э?» — деймен. Сейирсинип гильзага карайман. Гильза бос тувыл. Гильзанынъ ишине, тап бир савытка биткен шешекейдей болып, коьркленип уйкен шаьбден биткен.

— Тамам шоьлмекке олтырткан шешекейдей болып, не аьруьв оьскен, — деди балалардынъ ишинде бираз уйкен коьринетаганлары.

— Аьше, — деп баскасы онынъ союзин йоьпледи, — бирев каьр этип эккендей болып биткен.

«Шаьбден... Гильза... гильза... Кужыр. Кужыр. Кужырда да уйкен кужыр...» — дегенди акырын айтып йибырдадылар меним эринлерим.

— Акай, мунавын карашынъыз, — деп, узын бойлы, кызарып боьрткен бийдайдай кызыл шырайлы, коьк-коьз бала колындагы шаьбден биткен топтынъ гильзасын мен бетке узатты. Ол, эште, гильзага биткен шешекейди мен аьруьв эселемеген деп ойланган болар эди.

Мен бирде топтынъ гильзасында коьрк атып турган шаьбденге, бирде гильзады, шешекей салгыш пан

шешекейлерди ыслагандай этип, аьдуйвлеп ыслаган эки арыкай кишкей колларга карап турдым.

— Аьжейип, уларым, — дедим мен, сосы яс шешекейге суьйинип турган балалардай болып куванып.

— Акай, муна гильза булайга кайдан келген экен? — деди сол коьккоьз бала, мага суьйдимли карап.

«Кайдан келген экен?» — деп кайтарып айттым баладынъ соравын оьзим-оьзиме, неге уьйтип сорайды экен дегендей этип. Сонъ эсимди йьйып алып: «Сосы мен берлименме, йьрма йьллар муннан алдын бу ерлерде ядыралар ямгырдай болып куйылганын бу кишкей саьбий кайдан билеек эди?» — деп оьзимди-оьзим соьктим. Эм, баладынъ юрегине еткендей кайдай явап берейим экен деп, ойландым. Болса да баладынъ меним коьзлериме балт-балт этип караганын коьрип, тез ок:

— Кавга заманнан, улым, огырсыз кавга заманнан калган, — дедим, давазымды тоьмен этип.

— Акай, кавга болганын мен билемен, аьей онынъ акында мага коьп айтады, — деди яс, тоьбеден туьскендей этип. — Бизим уьйкен акай да кавгада оьлип калган.

Ястынъ айлак эсли, тири экенине мен суьйиндим. Эм онынъ соьзлерин, давазын биревдикине усатып алдым. Кимдикине? Ойландым, ясты бастан аяк тешкерип карап шыктым.

«Токта, токта, мунавы Зинаптынъ улыннан тувган тувылма, ярабий», — деп туьйрексиндим. Сонъ балага:

— Аьеньнинъ аты Зинап тувылма, ясым? — дедим.

— Аьше, акай, мен ога уьйкен абай деймен, меним агам да соьйтип айтады.

«Шуьшкиргенде, язык карт атасынынъ бурныннан туьскен. Не бек усаган ога, — деп ойландым. — Сонынъ топырагы кадер яшагыр». Эсиме тык деп сол киси туьсти, коьз алдыма онынъ юрис-турысы келди.

Асан бойлы, тоьгерек юзли, тогайланып келген кара каслы, коьк коьзли, кенъ явырынлы киси эди. Ол меннен, эште, бир он йьллар уьйкен болар эди. Оьзи тоьгерекке аты айтылган уста темирши эди. Бир кере-

ги болып ога келген аьдемнинъ буйымын, ерге туьсир-
мей, битиретаган эди. Авыл аьдемлери ога: «Темир-
ши Асан» дейтаган эдилер. Оьзи балаларды бек субе-
таган эди.

Темируьйдинъ тоьгерегин ала кышкырык этип,
олар эртенъликтен кешке дейим ойнайтаган эдилер.

— Сосы Асан аьжейип аьдем, буларды тоьгерегинъе
йыйып, не каьр этесинъ? — дейтаган эди темируьйге
кирип келген аьдем ога.

— Мен аьжейип тувылман, сен аьлеметсинъ. Бала-
сыз уьй мезар, балалы уьй — базар дегенге усап, меним
темируьйим мезар неге болмага керек, — деп куьлейта-
ган эди. — Белки, биреве темирши болып та олтырар,
ким биледи дуныядынъ аьлин. Билген оьнеринъди хал-
ктан кызганган аьруьв тувыл, куьна, дейдилер. Уьйрен-
синлер яслар...

Асан айткандай, дуныя тегершиктей тыгырып ба-
раятырған бир зат. Куьнде де куьннинъ коьзи де бир-
дей болмайды. Бир куьн шувак, бир куьн явынлы да бо-
лады.

Ерди-коькти бийлеп, намарт душпан дуныяга ялын
от шашты. Ялын отты соьндирмеге халк коьтерилди.
Сол уьйкен оттынъ ишинде Асан экевимиз ырастык,
бир частъте юрдик, бир кесек оьтпекти боьлип едик,
бир сигаркеди бирге иштик...

Мен коьккоьз баладынъ коьлындагы шаьбден битип
турған топтынъ гильзасына карадым. «Аьр заманда да
шешекейлер болгай эди сондай гильзалардынъ орнын-
да», — дедилер меним эринлерим, акырын йыбырдап.

— Акай, маь, алып каранъызтагы, — деп коьккоьз
бала меним ойларымды боьлди.

Эм мен, туьсирип олтырмайым сосын деп, ярасык,
юка шынъ савытты ыслагандай этип, гильзады бала-
дынъ коьлыннан алдым эм бир лаьл-йоьгерленип тур-
ған шаьбденге, бирде шешекейлерге, аьлемет уя бол-
ған топтынъ ядырасынынъ тамам тот басқан гильза-
сына, бирде коьк коьз балага карап турдым.

Гильза... Гильзадынъ бизим полковой 107 мм топ-
тыкы экенин астындагы язувларыннан анъладым эм
балаларга:

— Бизим топтынъ ядырасынынъ гильзасы, — дедим. Сонъ бу ерде уйкен согыслар озганын, гильзадынъ сол заманлардан калганын кыскаша айттым.

Балалар, тагы да не айтар экен дегендей болып, меним авызыма карадылар. Аман да мен бир зат та айталмадым, коьз алдыма бир куьн, куьн де тувыл, сабатинъ ишинде болган зат коьринип кетти.

...Ойлы-кырлы адыр. Немецлердинъ танклары, оьрмекшиндей оьрмеклеп, алдыга шапшыйдылар. Топлардынъ гуьрилдвлериннен ер сенъкилдейди. Шаптырып келеятырган танк тырс тынса, Асан азланады. Топка тагы да янъы ядыра салып: «Бас, Амит, бас ийтлерге!» — деп кышкыра турады. Кенъ манълайыннан тер ток кызыл увыртарына буьртик-буьртик болып шыбырдылар. Терди коллары ман суьртеди, асыгыслы болып топка ядыра салады. Мен де тускап шакпады тартаман. Бирден... Бирден эрек болмай снаряд ярылды, мен, кулакларым тынып, ерге йыгылдым. Бир кесектен, эсим келип, турдым. Асан, топтан узак болмай, сулайып ятыр эди. Колларында топтынъ ядырасы...

Ялгыз улынынъ аьдем болганын Асан коьралмады... Коьралмады йиенлерин. Коьралмады оьнерге уйреткен яслары темирден туйме туйген усталар болганларын...

Топтынъ ядырасы... Мине соьле меним алдымда онынъ кишкенекей йиени топтынъ ядырасынынъ атылган гильзасын ыслап туры. Тот баскан гильза... Ишинде куьн коьзинде ййнап турган шабден.

Шабден. Язлыктынъ яп-яс эм марка шешекейи. Оьзи навзик. Болса да, кайдай куьш, кайдай бир тоьзим бар онда. Кар ирип уьлгирер-уьлгирмес, ерден туьртип ол куьнге коьзин ашады. Сувык та, шашын да оны коркысталмайды. Ол куьлтиреп атып кетеди.

Тоьгерегимде куьлтиреп келеятырган шешекейлердей болып, яс балалар турылар. Мен, коьккоьз баладынъ басыннан сыйпап:

— Атынъ ким ди, аьруьв яс? — деп сорадым.

Коьккоьз яс явап бергишей де уьлгирмеди, онынъ касындагы кеселтек битимли, кара шырайлы бала, шонтык бурнын йыйы-йыйы тарта берип:

— Онынъ аты Арун, акай, — деди.

«Арун, сенинъ мунадай яс болганынъды уйкен атанъ коьрген болса деш...» — деп ойландым. А ясларга:

— Аканъыздынъ айтаягы, балаларым: «Шешекей деген аьруьв зат, дуныянъыз дайым шешекей атсын», — дедим де, оьз йолым ман кеттим.

Каккан беттен кулагыма кувнак, бала тавыслар шалындылар. Зыранълайман. Бурныма язлыктынъ ийиси согады. Йинъишке арба йолдынъ эки янындагы яс шаьбденлердинъ ала-коьк шешекейлерин язлыктынъ йылы елемиги елпидетеди. Меним коьз алдыма андагы шаьбден, топтынъ тот баскан гильзасынынъ ишинде коьрк атып турган шаьбден келеди. Оннан гильзады ыслап турган бойлы, коьк коьзли ястынъ: «Акай, мунавын карашынъыз», — деген занъырап шыккан конъыравдынъ тавысындай, тавысы шалынады. Эм меним эринлерим оьзи-оьзиннен: «Аьр заманда да, балалар, дуныянъыз шешекейдей ййнасын, — деп йыбырдайдылар.

Мен, юрегим коьтерилип, оьз йолым ман зыранълайман. Йолдынъ эки янында куьн коьзинде куьлтиреп язлыктынъ ярык шешекейлери — шаьбденлер коьркленедилер.

МУЪШТИК

— Эрген базар дия, Мухтар? — деп шыганагы ман мени туьрте берип, сорады йолдасым Солтан, кеште биз куьлуктан кайтып келеятырып.

Мен токталдым, ога карадым эм аьжейипсинип явапладым:

— Куьлукта да бир сорадынъ соны, Солтан, неге бу кадер тамызыклап калдынъ?

Ол оьзининъ агарып баслаган самайын касыды, бир зат айтаяктай болып, мен бетке карады, уьндемеди, кисесиннен пачка «Памирди» шыгарды.

— Ишесинъме?

— Йок. Соьле тасладым да.

Ол туьтинин якты. Биз йолымыз бан зыранъладык.
— Ал, Солтан, аман-эсен коьрисеек, — дедим мен озьиздинъ орамымыз бетке абытлап.

— Токташ, Мухтар, — деди йолдасым бирден.

Бу не айтаяк экен деп ойланып, мен токталдым.

Ол мен бетке абыткылады. Йобьткирди, сонъ тамагын кырды эм тутлыга берип:

— Мухтар, ювыгым, эртен биз бетке айланалмассынъ-ма? — деп тиледи.

— Хайыр, Солтан? — дедим мен, сейирсинип.

— Бираз олтырар эдик. Эртен меним тувган куьним.

— Келмейтаганма, Солтан, келермен, тек шагырынъ коьп болсын, — деп, мен кажавладым.

Солтан да, озьининъ битик кара коьзлерин тагы да бек битейтип йылмайды:

— Сен тек кел, шагыр болган эди кыйыны. Кел, карап тураякпан, Мухтар.

— Келермен, бек болар, Солтан, — дедим мен оны ман аманласып.

Солтан экевимиз бирге куллык этетаганлы эки-уьш йыллар болатан эди. Биз бир-биримизди айлак иш коьретаган эдик. Ногай айткандай, бизим сырымыз да, сыбырымыз да бир эди.

Йолдасыма не савга алаягымды ойлана-ойлана, мен уйге кайтип еткенимди де билмей калдым. Мен ога коьйлек те, портсигар да алаяк болдым. Ойланмаган затым да калмады. Болган уьшин биревин де макул коьралмадым.

Оьлшемен, бакыл эткендей, уйде кыскаяклым да йок. Аьптем авырсынады деп, туьнегуьн Кара-йылга авылына кеткен эди, кайталган йок. Ол болган болса, бир кенъес берер эди деп, ойлайман. Ал энди не алып барайым экен деп, ая-куье боламан. Эртеси куьн, кой, бос айланганнан маьне йок, туькенге барып бир зат карайым деп, зыранълап уйден шыктым.

Коьпке дейим туькеннинъ уьндириклерин карайман, анавын да, мунавын да алаяк болып, ойлайман, аман да кайсысын алаягымды билмеймен. Мунда болмаган зат та йок, халк айткандай, эки коьзинънинъ бириси де бар.

Бирден козьме витринадынъ ишинде оттай янып турган аьрув ярасык муьштик илинди. Эсиме Солтаннынъ муьштиксиз авызына туьтин салмайтаганы эм онынъ агаштан этилген эски, тамам зип басып калган муьштиги туьсти. «Йок, ога мунадан артык савгады, мен, оллахый, ат оьлтирип излесем де, таппаспан», — деп ойланып, туькеншиден муьштикти коьрмеге тилеп алдым. Туькенши кавымды сататаган товарын мактамага сал да кой, не айттырсын олар мактамага! Туькенши аьйт деп муьштикти мактап баслады. Онынъ айтпаганы да калмады. Янтарь тастан этилинген, дей турып, энъ баа тасларды якутты да, налмазды да айтып йиберди. Мен де анькылдап кетип, бугуьн йолдасымнынъ тувган куьни эм муьштикти савгага алаяк болып карайман деп, айтып олтырдым. Ол соьзлерден сонъ туькенши муьштикти тагы да бек мактап баслады. Оннан аьрув савга таппаягымды, яньыларда бирев районда куллык этетаган бир уьйкен начальникке де сосындай муьштик алганын авызынынъ сувы курып айтты. Мен янтарь муьштикти алдым, ога бир сисе «Просковейский» де костым. Эм экинниге табаган йолдасымнынъ уьйине йобнедим.

Солтан меним келгениме, ногай айткандай, тоьбеси коькке етип суьйинди. Каерге олтыртаягын билмей, оьзеленди.

— Муьштиксиз авызынъа туьтин салмайсынъ, Солтан, мине маь муна муьштик... а сеники... — деп, мен ога янтарь муьштикти узаттым.

Йолдасым муьштикти бир талай заман ян-ягына авдарып карап турды, сонъ столдынъ уьстине салды да:

— Сав бол, Мухтар, эслегенинъе, бек ыразыман, оллахый, — деди.

Солтаннынъ кыскаяклысы бизди колыннан келгенинше сыйлады. Биз лахырдамасамыз, туьтинди де коькитемиз. Солтан сол оьзининъ эски муьштиги мен будакландырады. Мен, балт-балт этип, ога йыйы-йыйы карайман. Сосы меним аькелген муьштигим мен неге ишпейдн экен? Бир сигарет болса да, ишип карасынтагы», — деп ишим пытлайды. А меним аькелген муьш-

тигим онынъ эсине туьсип те шыкпайды. Ол меним савгама мисетсинмегендей коьремен эм бирде Солтаннынъ эски муьштигине, бирде столда турган озьзим аькелген янтарь муьштикке карайман. Сонъ даяналмай йолдасыма тиледим:

— Солтан, ана муьштик пен бир ишип каратагы!

Ол эситпеген кисидей болып, уьндемеди, туьтинин тарта берди. Сонъ стаканларымызга шагыр куйды да:

— Кел, ювыгым, — деп, стаканды ыслады.

Мен, стаканды коьтерип, ога савлык тиледим. Солтан бир зат та каппады, туьтинин тартты. Тагы да бир раз заманды уьндемей турды. Баягы озьзининъ эски, зип басып калган муьштигин йыйы-йыйы сорды.

— Мухтар, сав бол эслегенинъ уьшин, аман да айып этпе, мен бугуьн муна муьштик пен ишейим, — деди. Эм, бир авыр зат эсине туьскендей, куьрсинди.

— Иш, иш, Солтан, озьзим булай айтып эдим, — деп, мен айтканыма озькиндим.

— Ювыгым, муна муьштикти исси коьремен. Коьрмей де боляк тувыл, Петр язык, кайдай аьдем эди... — Тенъим зип баскан муьштигине, оны соьле коьрип турган аьдемдей, коьпке дейим тешкерип карап турды. Сонъ акырын соьйлеп баслады.

Мен, юмган авызымды ашпай, онынъ хабарын сак болып тынъладым.

...1941 йылдынъ куьзги шагы эди. Немецлердинъ кутырып алдыга шапшыйтаган заманы. Биз, бир куьп болып, согыса-согыса тоьгерегимиз курсалганын туьсиндик. Оьлмек бар, янымыз сав туьрып, явга тирилей берилмекке эм кайтип болса да, кеше курсалувдан шыгып, озьзимиздикилерге йол алмага токтастык. Сол кеше танъга юьыкта коьбимиз курсалувдан шыгып уьйкен агашлыкка синъдик. Куьндиз агашлыктынъ калын ерине бугамыз, а кешелер мен, анъ януварлардай, юремиз. Йолды да тувра билсенъ, не керек эди? Бир кеше танъга шежим адасып, турган еримизди тоьгерек айланьп, шыктык. Азыгымыз таьвесилген, бир сигарке туьтинди де биримизден биримизге берип тартамыз. Агашлыктан ийтбурын, коьгем йыйып ашаймыз. Уьш

куьн дегенде, гуьрилдегенлер бек ювык эситилип болады, эм биз келеек кеше бизикилер бетке оьтпеге болаякпыз деп, ойлаймыз. Куьндиз бир сувдынъ ягасындагы агашлыкта токталдык. Сосы куьн меним тувган куьним эди. Биз, Петр дейтаган йолдасым экевимиз, бир уьйкен япалак теректинъ астында олтырып, сыбырдасып хабарласамыз. Экевимиз, эгиз козылардай, бир-биримизден айырылмайтаган эдик. Экевимиздинъ сырымыз-сыбырымыз бир эди. Ол, мени мен энтей десенъ де, яде бир-эки яслар уьйкен десенъ де болаяк эди. Э, ювыгым, Сибирь беттинъ аьдемлери агашка кайдай уста боладылар! Петр кавгадан алдын столяр болып куллык этипти. Агашта аьр бир терекке сукланып карап: «Ах, муна теректен кайдай шаналар болар эди, мунадан энегелер этсенъ деш...» — дейтаган эди.

«Петр, ювыгым, мага буьгуьн йырма ети йыл толды, — дедим мен ога, ерге ярык туьскенлей. — Анам мени бу шакта тапканман дейтаган эди. Мине мен сосы вакытта тувганман...»

Петр куьрсинди де карады.

Мунынъ арасында мага эм тагы да биревге алдыга барып, сувды каерден оьтпеге болаягын карамага дедилер. Эм биз экев болып сув бетке йобнедик. Кешуьвди билип, биз артымызга кайтканда, уьйле кыйылып баслаган эди. Петр меним аман-эсен кайтканыма суьйинди эм, мени кушаклап:

— Солтан, кел энди сенинъ тувган куьнинъди тойлайык, — деп, мени олтыртты. — Кардаш, колымнан келсе, соьле сага не зат та этер эдим. Аман да...

Сонъ ыстананынынъ кисесиннен бир затты шыгарды:

— Мунавы сага, Солтан, савга, — деди. — Ал, яман болса да, аьруьвдей коьр. Оьмиринъ узак болсын. Сен келгишей ясадым, — деп, мага янъы йонылып этилинген агаш муьштикти узатты. Сонъ ол пилоткасынынъ кырпувын актарды эм буькленген кагыттан бир сигарке кадер туьтинди шыгарды, оны аьруьв этип аьдуьвлеп орады. Оннан сигаркеди мага узатты.

— Сен оьзинъ ша, Петр, оьзинъ тартсанъ?!

— Туьпшигин калдырарсынъ. Сенинъ буюгуьн тувган куьнинъ, — деди мага куьлемсиреп.

Солтан хабарын боьлди, столда турган пачка «Памирден» сигарет алып, муьштикке салды да:

— Туьтгин тарттагы, Мухтар, — деп тиледи.

— Аьше, Солтан, мунавы сол муьштикпе? — дедим мен, шыдамсыз болып, онынъ соьзин боьлип.

— Сол кеше, — деп туьтинин бек этип тартты Солтан, йобткирди, — биз фронтты оьттик. Аман да, Петр бизикилерди коьралмады. Биз де энди оьттик дегенлей, кайтип те сездилер огырсызлар, биз бетке пулеметтан куйып басладылар. Биз ерге капландык эм бавырымыз бан йылысамыз. Яныма карасам — Петр йок. Мен сол сабат артыма бурылдым. Языктынъ ядыра тувра басына тийипти. Мага ядыралардынъ сызгырыклары кулагыма да шалынмадылар. Мен, янма-ян йоддасымнынъ колтыгыннан ыслап, алдыга йобнедим. Бизикилер бетке етер-етпес, ян берди ол. Эне сонынъ коьзлериннен коьремен мунавын. Оны ол эринмей аьдуьвлеп сондай вакытта, мине муна оьрнекти де этип, ясаган эди. Меним коьнъилиме етеек болып...

Мен коьпке дейим сол зиптен саргайып калган агаш муьштикти карап турдым. Ол мага агаштан тувылды да, алтыннан этилингендей болып сезилди. Столдынъ уьстинде оьзим аькелген янтарь муьштикке карадым. Ол соьле мага агаш муьштиктинъ касында бир тастынъ кесегиндей коьринди.

— Савбол, Мухтар, эслегенинъ уьшин, аьруьв зат коьремен, оллахый, — деди ол, меним аькелген муьштигимди колына алып.

Мен уьндемедим, стаканларга сисединъ туьбинде калган шагырды куйдым.

— Ал, кардаш, ысла. Сосы соьлеги бизим яшавымыз уьшин янларын бергенлерди бир заманда да мутпайык, сыйлайык. Солардынъ оьрметлери уьшин...

Бизим соьзлеримизди йобплегендей болып, стаканлар, йинъишке конъырав тавысланып, зынъырзынъыр этилер.

КУЪНЪИРТ ЭРТЕНЪЛИК

Йолым Ашыл каладынъ уьстиннен эди эм мен, кой, коьптен бери Амет тенъимди коьрген йокпан, бир кешеге бир зат та бола коймас, каьр этип келетаган мен тувылман, туьсип коьре кетейим деп, таьвекел этип, поездтен туьстим. Несин айтасынъ, тенъ деген аьдеме бек исси болады! Сагынасынъ, коьргинъ келеди. Коьрсенъ коьркенесинъ, аьвелгиди, аьлигиди эсинъге аласынъ.

— Ашыл, — деп эситкенлей, бир аьжейип болып кеттим эм, тап бир мени Амет станцияда карап тургандай коьрип, поездтен асыгып туьстим. Янымдагы кишкей блокноттан тенъимнинъ адресин тавып, артыма-алдыма карамай, онынъ квартирин излеп йоьнедим.

Кишкей калада излеген еринъди тапкан кыйын тувылды да, арасы коьп кетпей, мен тенъимнинъ квартирининъ звоногын соктым. Бирев де уьндемедиди. Ах, уьйде йок боларлар деп, апатым кетип, кара дермантин куьпленген эсикке карап алдым. Бираз турып, яне соктым. Муна йол уьйден кулактарыма сагыр болып бир тыкырдаган тавыс шалынды. Эхе, бирев бар экен деп суьйиндим эм, бол, тез ашынъызтага дегендей этип, юрегим телезип, яне звоноктынъ кнопоксын бастым.

— Соьле-соьле! — деп шыкты ана беттен тавыс.

— Амет оьзи. Уьйде экен, наьсибиме, — деп кувандым, тенъимнинъ тавысын танып.

— Кимди? — деп сорады эсиктинъ ана яныннан Амет.

— Ашсанъ коьрерсинъ, неге коркасынъ? — дедим мен, кажавлай берип.

— Соьле, — деди яне ол, коридорда бир затларды тыкырдатып.

— Ва, сосы сен каладынъ капысын ашаяктай болдынъ, Амет, — деп тенъиме кушагымды яйып атылдым.

— Аьше, ким биледи, — деди ол созып айтып, онынъ соьзлери кулагыма артык йылы болмагандай болып шалындылар.

— Ва, кайзаман мен сени коьрмегени, Амет, калайсынъ, аьруьвсинъме? Аманшылык, уьй-аьел калай ды?

— деп, мен оны бир кесек заман кушагымнан йибермей турдым. — Ва, уйинь соьнмегир, не бек домбай болгансынъ, аьдемнинъ кушагына да сыймайсынъ да!

— Пешке киреек, — деди ол, меним кушагымнан тез айырылгысы келгендей болып.

— Токта, токта, — дедим мен, пештинъ ерине тоьселген ярасык оьрнекли уйкен коьк куьйизди коьрип. Эм баьпишлеримди шештим.

— Шешпетага, Керей, — деди ол, аьдет этип айткандай, тилининъ ушы ман.

— Йок, — дедим мен, — аякларым тыншаярлар. Кайдай болса да баспага бир шарыклар болаяк.

Амет мага оьзининъ оькшелери тапталган шарыкларын берди, эм биз, уйге кирип, тоьгерек столдынъ эки янына олтырдык.

— Айт, Амет, калай ды яшав? — дедим мен, тенъимнинъ аьлин-куьнин тез билеек болып.

— Аьруьв, Керей, — деди ол, олтырган ериннен коьтерилип эм колы ман пештинъ ишин коьрсетип косты:

— Коьресинъ мине. Яшав яман тувыл яшап билгенге.

Мен, камсыга берип, уйдинъ ишип карап шыктым. Карасанъ ондайды кара, пештинъ иши топ-толы муьлк. Йылтыраганда, коьздинъ явын алган яп-ярасык гарнитур, сервантынъ ишинде туьрли-туьрли баа шынъ савытлар, бир ирге савлай куьйиз, ерде де куьйиз, диванда да куьйиз.

Амет, коьрдинъме, ювыгым, дегендей этип, оьктемсимей де калмай, мага йылмайып карады. Олтыргышта шалкайып, уйкен ийинлерин де бир аьлемет этип коьтерди.

— Аьруьв, аьруьв, Амет, — дедим мен, онынъ буьйитип яшаганына ак юрегим мен суьйинип.

— Импортный гарнитур, Керей, Чешский. Муна квартирге коьп болмай коьштик, алдынгым эки пеш эди, а мунавы уьшев. Кел, ана пешлерди де караш, — деди шешен соьйлеп тенъим эм бир пештинъ эсигин ашты.

Амет мага, экскурсовод музейди коьрсеткендей этип, пешлерин, муьклерин каратып шыкты. Мен

тенъимнинъ муълклерине-затына суьйиндим, суьйинсем де, юрегиме бир зат тийди. Не зат экенин сол шакта оьзим де сезбедим. Амет аьйт деп бир затлар айтты. Онынъ соьзлери меним бир кулагымнан кирдилер, ана бир кулагымнан шыктылар. Коьз алдыма андагы, Амет-алардынъ эски, камыс бас уьйлери келди. Онынъ ишиндеги муълклери коьриндилер...

Ат арандай, уьйкен пеш. Тоьр бетте атам карагайдан калган доьрт баслы эски агаш орындык. Онда аьр заманда да карт аналары ятатаган эди. Аз эртегисин эситтикпе Амет экевимиз коьпти коьрген, соьзге шебер курткадынъ! Оннан сонъ кишкей агаш шатлар, тоьгерек уьйкен сыпыра. Пеш беттеги иргедде костансыз болып илинген такта уьндирик. Уьндирикте баьлешше шоьлмек аяклар, шай кататаган кулаклы уьйкен шара, пеш уьстинде курымы бес эли кара казан...

— Муна чешский гарнитур уьшин не кьйналдык, не кьйналмадык. Ана бирев таныс ким болмаган болса, энди де юреек болыр эдик бир йыл, — деген Аметтинъ соьзлери меним ойларымды боьлди.

Мен бир зат та айтпадым. Чешский болмаса, кодысы барым мунынъ, деп ойландым. Неге болса да оьзегим сорды. Э, бугуьн уьйле ас та ишпеге уьлгирмедим де. Вокзалда бир зат увьртламага болаяк эдим, кой, кеш болмай, Амет уьйин табайым, соларда ишермен деп, абайламадым. Уьйткен Амет те аьйт деп оьзиндикин айтканы болмаса, мага ас иширеек беттен онынъ эсине кирип те шыкпады. Бу меним аьлимди-куьнимди сорамаганына да эс те этпедим. Болмаганда, мен, соьзди баска якка авдараяк болып:

— Авылга тез-тез барасынъма? — деп сорадым.

— Ыя сага, мен авыл бетке бармаганы эки-уьш йылдан да артты. Анавы-мунавы деп, заманнынъ кайтип кеткенин де билмей каласынъ, — деди йьланып.

— Отпускке шыксанъ, болаякты да келмеге, Амет.

— Ай-вой, отпускке шыкканлай, уьйдеги тенъиз ягага тартып алып йобнейди. Нервим дейди, эмбек дейди, доьмбек дейди, сылтав табады.

— Ол да аьруьв, — дедим, мен, артык зат айтпай, — савлык та керек-ав аьдемге. Онсыз яшавдынъ не коьрки бар. Тек тувганларынъды коьрген де яхшы зат. Ол кайсымыздынъ да сыйлы борышымыз.

— Тувра айтувынъ, Керей. Янъылыклар коьп болар биз бетте?

— Элбетте, — дедим мен. Эм ога авылдан билген затларымды айтып басладым. Дуныядан кешкенлерди де, дуныяга энгенлерди де айттым. Олардынъ тукумларынан оьлгенлерди айтканда да, ол басын тоьмен салып тынълады. Соьз коспады. Мен тек бир затты айтпадым, тартындым. Кызлай алган пишеси мен улы акында айтпадым. Ол оьзи сораса, айтарман деп, ойландым. А ол сорамады. Улынъ кайдай яс болган, бойы сага да етип кутылган деген соьзлер тилимининъ ушын да эне-мине шыгамыз деп, турдылар. Болса да, мен оьзимди тыйдым. Келис келсе, айтарман дедим. Баска тенълеримиз акында, олардынъ аьллери акында хабарладым. Аман да ол меним айтканларымды артык эс бермей тынълайтаганын сезип, соьзимди койдым.

Амет, акылы ала кайда болып, бир кесек турды, сонъ уьндемегенине ыйлыгышна, зат этиппе, онысын ким биледи, акырын айтты:

— Керей, аш болган боларсынъ? Соьле-аьле Райме келмеге керек. Бир зияпет этер. Кумыклар айткандай, хабардан инкал яхшы.

Мен уьндемедим. Зияпетти койып, бир шай ишип турсам экен деп, ойландым. Сол ойымды тенъиме айттайым деп турганнынъ уьстине, дуныя буздырып занъырап, звонок согылды.

— Рейме келди, — деди Амет, олтырган ериннен ушып турагалып эм, бирев артыннан ийтегендей, уьренъ-суьренъ этип асыгып, коридорга шыкты.

Мен, сосы бир зат болдыма экен деп сескендим, эм, авызымды ашып, коридор бетке карадым.

— Келдинъме, Райме? — деди Амет, эсикти ашып, ялыншылы юмсақ тавысы ман. — Райме, бизде конак бар.

— Кимди, каяктанды? — деди, пыс-пыс этип тынысын алып, эркеклердикиндей бир юван кыскайкалы тавыс.

— Меним авылдасым. Бизди коьрейим деп, келген. Кишкейден бир тенъ болып оьскенмиз.

— Ав-авыл, — деп пишеси мисетсинмей байынынъ соьзине селеке этти эм мен турган пешке кирмей, баска пешке кирди. Амет, бети яймадай яйылып, баягы орнына келип олтырды:

— Райме келди, соьле-аьле бир затлар этер, Керей, карнынъ ашкан болыр, олла?

«Аьруьв де аш боларсынъ, эгер эртенъликтен бетин авызыма сув увьртламаган болсам», — деп ойлан-дым эм онынъ юрегии кыйнамас уьшин:

— Кайгырмас, Амет, ишермиз, — дедим.

— Олла, Керей, кайзаман биз коьриспегени. Туьрленгесинъ, — деди ол, меним бетиме тигилип карап.

— Картайгаманма?

— Эсейгесинъ, олла.

— Аьше, картаймай неше бир боляякпыз. Ясларымыздынъ кыз алаяк шаклары етеятыр, — дедим мен, онынъ соьзлерин яратпай.

Амет, балт-балт этип, мага карады, бир зат та айтпады, неге болса да олтыргышта кыймылдады, эм меним соьзлерим онынъ юрегиме тийгенин мен сол саьат туьсиндим.

— Райме бир затлар аьзирлер соьле, — деди тагы бир Амет, эсик бетке карап.

Эште, ол пишеси эне-мине бизим касымызга кирер деп, карай болар эди. Уьйткен кыскааяклысы да, бакыл эткендей, бизим касымызга келмеди. Неге болса да аргы пеште батты. Эндигиси меним де ишим пытлап баслады. Мунынъ арасында такылдап пештинъ эсиги ашылды. Ак-коьк ягынып, сары шилле, канъкуьр бурьнылы, домбай кыскааяклы кирип келди. Киргенлей, салам бермей, мага битилип карады, оннан акыйып байы бетке бурылды. Хош келди айтпай, уьйтип эткени мага ярамады, акылыма не келди, не келмеди.

— Райме, мунавы меним авылдасым, тенъим, — деди мунынъ арасында байы пишесине, доклад эткендей этип. — Коьптен бери коьрискен йокпыз, кайдан да тапты детага мени!

— Сен секилсизди таппаяк аьдем барым? Ол да сендей бирев болыр, — дегендей болып, кыскайклысы, коьзлерин батлатып, байына карады.

— А мен керек аьдемди — табатаганман. Излемесенъ элбетте, таппасынъ, — деп ойландым.

— Хош келдинъиз, — деди сонынъ арасында маталша шапшактай битимли кыскайклы, саламын ишиннен сыгып шыгаргандай этип.

— Сав болынъыз, — дедим мен янма-ян, — аьлинъиз-куьнинъиз яхшы болар, келин?

«Келин» деген соьз ярамадыма яде баска затпа, ким биледи, кыскайклы мага, тап бир есирге туьскен аьдем явап эткендей болып:

— Яшаймыз, — дегенди авыз ушы ман айтты.

Амет, пишесининъ тоьгерегинде аяздай айланып: — Касымызда олтыртага, Райме, олтыртага, — деп тиледи.

— Йок, — деди пишеси, сувык давазы ман. — Куллыгым бар.

— Аьше, соьле ол казан-аякка караяк болар, бир затлар этсин, — деп, тенъим юлдыртты, кыскайклысы шыгып кеткенлей.

«Аьруьв, аьруьв, не де болсын бираз тез кыймылдагай эди, оьзегим сорып, теспеге туры», — деп ойландым мен, авылдасымнынъ соьзлерин тынълап турып. Эм неге болса да, сары шилли, домбай кыскайклыдынъ, пештен шыгып кеткен болса да, турысы-турмысы коьз алдымнан таймады.

Сыны да йок, кесими де йок, доьрткил сандыктай, ягылган бояктан бетининъ кайдай туьсли экенин де айырып боляк тувылсынъ, оьтирик айтпаганга. Соьзлери ша, соьзлери, дедим мен оьзим-оьзиме. Янымды ялмагандай болып шалынды да кулакларыма. Яде мен Аметти алып кетпеге келгендей коьрдиме экен, ярабий? Йок, йок, уьйтип неге коьрсин-ав. Оьзининъ кылыгы сондай болар, эште. Оннан акылым баска якка кетти, коьз алдыма Аметтинъ кызлай алган пишеси Муслимат келди. Бойлы-шарклы, талшыбыктай сынлы. Аьдемге соьйлеген соьзи ша! Бир куьн яман соьз айт-

тыма Аметке? Кене де келиспеди ол оны ман. Таслап кетти. Куры оныма, карт анасын да, ядырадай ясын да. Муслимат язык тасламады кайынанасын, оьлгишей, оьз анасындай этип, аьдуьвлеп карады, баласын да асыл этти. Аламан деп, айттырганга бармады. Ишеегин ишпеди, киеегин киймеди. Соьле де халктынъ бир уьйиндей болып яшайды. Амет уьйден, элден бас кешип кетти. Муна яшавды излеп кеткен экентага...

— Соьле аьруьв ердемен, Керей. Сеннен несин ясырайым, Раймединъ кардашынынъ ярдамы ман кирдим сол ерге. Соьле, оьзинъ билесинъ, таныссыз не тулпар болсанъ да, колынънан бир зат та келеек тувыл.

— Не зат куллык? — дедим мен шыдаялмай, басын да ол кайдай куллык экенин айткан болса да.

— Ва, Керей, аьлеметсинъ сен, айттым да, горп-родторгтынъ директорынынъ орын басарыман деп. Кайдан табаяксынъ ондай куллык? А орын басары начальникке коьре юз кайта да колай. Коьп затка явап этпейсинъ. Директор оьзи яваплы. А сен, — деди ол, олтыргышында шалкайып, мине мен куллыкта буйьтип олтыраман дегендей этип.

Меним оьзегим тагы да бек сорды, оьзим де билмей кетип, давазымды коьтерип йибердим:

— Амет, сен инженер эдинъ де, э?! Инженер-механик! Сол оьзинънинъ йолынъ ман куллык аз эдиме калада? Каерде болса да, бир автоколоннада-затта механик болып этпеге боляк эдинъ де, уьйинъ соьнмегир.

Амет олтыргышында тагы да бек шалкайды, шеги катып эм авызын яйып куьлди:

— Ха-ха, сосы Керей аьлемет-яв! Яшап билмеге керек, яшап. Инженер болган болсам энъ коьп алганым юз элли — юз алпыс маьнет болар эди. А ол акша ман яшап кара калада. А соьле мен... Не этесинъ оны айтып.

Юз элли тувыл, етпис маьнет пен де яшайтаганлар бар, ювыгым, бос айтасынъ. Аьдемнинъ непсиси яман, мынъ берсенъ де аз болар, деп айтаяк болдым да, сонъ, неге болса да, уьндемей койдым. Кене де!

— Акшада ма куллык, билген куллыгынъ ман, билмеген куллыгынъ бирим? Билгенге аядай, билмегенге каядай, деп бос айтылама-ав, — дедим.

— Ай-вай, — деди ол кенъбайсып, — кайтып муна куллык тыныш. Орыс айткандай, шанъсыз-затсыз, а кайдай акшалы эм келимли. Басынъ ша? Трестте инженер болып юретаганымда ийттей болатан эдим. Еткенеткен ие шыгып, аनावы-мунавы алай деп, булай деп. А соьле мен озим иемен. Озим, Керей.

— Аьше, калай аьруьв айтасынъ-ав, сага да бирев ие шыгады деп айта болар, — дедим сол сабат. Эм ога, коьтере таныс болмаган аьдемге карагандай болып, тигилип карадым: сосы сен озинънинъ куллыгынъ болмаса, меникин де бир соратага деп карландым да:

— А мен баягы куллыгымда этемен, — дедим. — Окып, окып, эдер этетаганым окыганынъды.

— Сол механигинъ механик энди де, солма? — деди тенъим, мисетсинмей айткандай этип.

— Аьше. Бас деген йылларда бираз кыйын эди, а соьле сулыбын алгамыз.

— Бас дегенде, элбетте, кыйын болаяк. Бес — алты йыл окып келип 120 маьнетке куллык этпеклик не муьшкил. Бир зат окымаган аьдем де алады юз элли — эки юз, — деди янма-ян ол, соьзимди боьлип.

— Аьше, не этеексинъ? — дедим мен. — Коьтере зат та бирден туьзелип кетпейди де. Кос бара-бара туьзелер деп, халк билмей айтпаган болар. Бара-бара туьзеледи не зат та.

Бизим хабарымызды эсикти занъыратып ашып кирген Райме боьлди.

— Э, коьтере муткаман, бизге соьле Мукминат келмеге керек. Байы ман бирге, а меним бир затым да аьзир тувыл. Холодильниктен этти алып тувратага, нош деп олтыргышай, — деди ол байына карап, менен эш тартынмай-зат та этпей. Такылдап айтып болып, эсикти такылдатып явып, шыгып кетти.

Амет олтырган ериннен сол сабат турды эм мага карап:

— Мукминат — тенъи, онынъ байы уйдегидинъ начальниги. Кой, Керей, сен туьтин ишкишей, мен сога эт туврап берип келейим. Аьруьвме?

— Бар, бар, — дедим мен. Эм, сигарет шыгарып, яктым. Уьйткен туьтин сорган озьекти тагы да бек козьй

берди. Амет эт туврап келгишей, эки-уыш саьрке де иштим. Энди булар сол келеек аьдемлери келгишей мага ас салмаякларын яхшы билдим. Эм, кой тыска шыгып келейим деп, пештен шыктым. Меним тыска шыгаятырганымды коьрип, Амет:

— Кайда барасынъ, Керей, э? — деди.

— Тыска шыгып келейим, — дедим мен, — сен кулыгынынъды эт.

Тыста кас каралып кутылган эди. Коьрип тоьгеректе не коьреек эдинъ, кулакларыма орамнан озган машинлердинъ гуьрилдевлери, каерде ди бир ерде, менен узак болмай, ойнаган балалардынъ шав-шувлары шалындылар. Мен куьнбатар бетке, оьзимиз бетке карардым. Куьнбатар кызгылт эди. Эрген, эште, куьн елли боляк болар, дедим мен, атайлардынъ собйтип айта таганлары эсима туьсип. Оннан аьри-бери кезиндим.

— Керей, кел уйге кир. Аналар келеятырлар, — деди бир заманда бир шувак болып Амет, тап бир билесинъ, машырыптан аданасы келеятыргандай коьрип суьйинип.

— Аьруьв аьше, — дедим мен, бир ягымнан суьйинмей де калмай, энди ас ишермен деп, эм зыранълап уйге кирдим. Кирсем — кирейим, залдынъ ишинде пишеси уйкен столга аьйт деп андай-мундайларды тизип ятыр эди. Оннан ога Амет те колласып баслады. Пишеси окын-окында ога анавын анийтип эт, мунавын буйтип сал, деп буйырады. Оннан Амет буфетти ашып сиселер шыгарып баслады. Мен диванда, балт-балт этип, олтырдым.

— Бол, бираз тез, — деди пишеси, байын асыктырып, — келе болырлар. Мунынъ арасында дунья буздырып звонок согылды.

— Эне келдилер, — деп экевлери де бирге эсик бетке атылдылар. Сонъ пишеси эсин йыйып алып:

— Бол, эсикти аш, Коля, неге турасынъ, — деди, байын асыктырып, тап бир байы бос тургандай этип.

Амет, ювырып барып эсикти ашты да, юмсак ялынышлы тавысы ман:

— О, хош келдинъиз, бес келдинъиз. Калайсыз, аьруьвсизбе, Казий? — деди, оннан тагы да: — Не эте-

сиз, Мукминат? Ва, коьтере коьринмейсиз де! Бала-шага аьруввим? Йок, йок, баьпишлерингизди шешпенгиз! Йок, шешпенгиз! Юрингиз, юрингиз пешке. Кайзамаң Рая сизди карайтаганы. Шешпенгиз. Кириңгизтага...

Эм ол, ырыясып, шешен соьйлеп, келгенлерди пешке киргистти эм оларга мени коьрсетип:

— Казий, Мукминат, мунавы меним авылдасым, Конактан алла айырмасын, — деди, — танысынгыз.

Булар мага колларын, мисетсинмеген кисидей болып, узатгылар.

— Аьше, онганның эки ювыгы бир келер, онганның эки борышы бир келер, дейди халк. Сениңг конактарың бирге келип турылар, — дедим мен сол сабат, авызыма сув увыртлаган кисидей болып турмайым деп ойланып.

— Алла-алла, тоьбемниң уьстиндесиз, — деди Амет, етисип.

— Коля, — деди бу вакытта пишеси, коьзлери мен ымлап байына, — столга олтырттага конактарды.

— Казий, кел мене булайга шыгып олтыраш, — деди Амет, тоьр беттеги юмсақ артлы шатты коьрсетип.

— Мукминат, сен де мене булайга. А сен, Керей, мене булайга олтыр.

— Кайгырмас, — дедим мен, сол бирев керилген кисиден эрек олтыргым келип.

Амет, тангьлайын такылдатып, коңьяк сиседи ашып кишкей ярасык алтын сув ялатылган хрусталь рюмкаларга куйды да:

— Мунавы армянский коңьяк, Казий, — деди муьлдирем рюмкады оның алдына салып.

— Сен тапасанг, аьше ким табаяк ондайды, — деди Казий, коькирегин керип.

— Ал аьше, биринши бокалды уьйдинг иелери уьшин! — деди, йыйынды баслап, Казий. Эм рюмкады атып сокты.

«Ва-а, бу бирев йолды обьзине алмага тамам уьйренип калган экен. Начальник экенин билдирип те турыав», — дегенди ойландым мен, муна биревдинг бас деп соьз айтканын макул коьрмей.

Мунынъ арасында Аметтинъ пишеси авыр кевдесин юмсақ олтыргышта тегаран бир кыймылдатып алды да:

— Сиз ушин де, Казий Османович, — деди.

— Аьше, аьше, — деп сол сабат орныннан коьтерилип Амет те рюмкасын ишти.

Мага не болса да рюмка коньяк бармады. Яртысын иштим де салдым. Тепшектеги пыслактан алып каптым. Меним ишпей салганыма бирев де эс этпеди. Соьзге кызып олар аьйт деп, соьйледилер. Мени мен бирев де соьйлемеди, бирев де иш, аша, деп те айтпады. Райме начальнигининъ пишесининъ алдына туйрли асларды каладай этип уьйип, еш, ишеш деп, кыстап баслады. Ол да оны сайын уьйкенсип кабагын-касын керди. Экинши гостты Амет оьзи коьтерди:

— Конак ушин ишеек соьле, — деди ол, рюмкасын ийилип Казийдинъ рюмкасы ман согыстрып.

Муна йол да мен рюмкады таьвеспедим. Оны да бирев эслемеди. Ишкиди баслаяктынъ алдында соьз айтпага аьдем табылмайды, ишкеннен сонъ авыз яппага аьдем табылмайды, дегенге усап, бираз кызган Амет пен Казий аьйт деп соьйлей бердилер. Бирден меним кулакларыма Аметтинъ: «Казий, улынъыз кайтеди, бу йыл онавды кутылады, дия? Окувы аьруув болар?» — деген соьзлери шалындылар. Эм сол сабат ок юрегим шанышты, дуьмле муьшем калтырады эм оьзим де билмей кетип эринлерим сезилер-сезилмес: «Сен, огырсыз болмайтаган болсанъ, оьз улынънын акында меннен бир авыз соьз де сорамадынъ да», — деп йыбырдадылар.

— Не дединъ, Керей? — деди сол колымда олтырган Амет.

— Бир зат та! — дедим мен, тавысымды коьтерип.

— Бир зат айткандай коьрдим.

Ах, мен сага айтаякты айтар эдим, тек соьле столдагылардынъ шыршын бузаякпан деп ойландым эм мага бирден булардынъ коьтереси де шыкыйыма тийдилер ам мен буларды коьрмейим дегендей этип, коьзлеримди юмдым эм мага авылым, ондагы алал юрек,

айлежи-зат этип билмейтаган яланътоѳс тенълерим келдилер, эм мен оларга келгенде, олардынъ, бизим туькенде аьруьв аракы турам, муна кара бас болмаса, баска таппадык, деген ак юректен алып айтатаган соьзлери кулакларыма шалындылар. Эм аша, иш деп, не ашатаякларын, не иширтееклерин билмей ая-куѳе болатаганлары эсиме туьсти. Олардынъ увтатык ара-кылары мага мине соьле меним алдымда турган конь-яктан мынъ кайта артык болып сезилди. Эм, неге бол-са да, тез болып кетип сол тенълеримди коьргим ке-лип кетти. Эм эртенъ мен турып йол шыгарман деп, мырат эттим.

— Не, Керей, уьндемейсинъ де? — деди бу вакытта меним ойларымды боьлип Амет.

— Сиз олтырынъыз, неге болса да меним басым авырып туры. Балконга шыгып туьтин ишейим, — де-дим мен.

— Юр, Керей, мен сени шыгарайым, — деди те-нъим. Эм биз балконга шыктык. — Мине муна шатка ол-тыр, Керей. А мен анда барайым. Келгенлердинъ хаь-терлери калып олтырар.

— Бар, — дедим мен эм озим ишимнен: «Меним хаь-терим калмайтаган. Менде коьнъил барым», — деп ой-ландым.

— Мен барайым, Керей, — деди ол яне, асыгып.

— Бар, бар, Амет, сонъында соьйлесермиз, — дедим мен, артта коьтере затты да ога аьруьв этип айтарман деп ойланып.

Амет меним айтканымды туьсиндиме яде туьсин-медиме, ким биледи, калтанълап кетти. Мен, туьтин ягып, йыйы-йыйы тарттым. Уьйдинъ ишиннен кыска-яклылардынъ завыкланып куьлгенлери эситилдилер. Окында олар йыр да йырладылар. Мен, ойлы болып, саьркединъ артыннан саьрке ишип олтырдым. Сонъ, заманды билеек болып, бийик быдыраган юлдызлы коьктен Етеген юлдызды изледим. Э, эне Етеген, аьли де шоьмиши ер бетке айланган йок, ятарга эрте экен, дедим. Эм бир талай заман Етегенге тигилип карап тур-

дым. Аьжейип, дедим оьзим-оьзимге соьйлеп, халк не бек келистирип айтады-ав атты. Ети юлдыз Етеген. Ети шырактай болып янып турылар коьк куьмпезинде. Эм меним эсима яс-яслар болып даньылда ат куьзеткен кешелерде Етегенге карап кайтип заманды билетаганымыз туьсти. Етеген ерге шаншылмай, куьзетшиге тань кайда, деген атайлардынъ соьзлерин айтып биз, ах онынъ ушы кайзамаан ерге ете кояр экен деп, карап туратаган эдик. Уьйткен ол да ете коймайтаган эди. Бир кайта, соьлегиндей эсимде, Амет экевимиз куьзеттемиз. Етеген ерге кашан етер, дей турып уйклап кеткен экенмиз. Уянып карасак, Етеген де йок, йылкы да йок. Етеген етип ерге синъип те кутылган экен. А йылкыды, туьске ювык даньылды кезип, тегаран бир таптык. Не соьз эситтик сол куьн биз бригадирден. Бала болып Етеген акында йырлайтаган йырымыз ша:

Етеген, Етеген, етекей,
Абам, бертага этекей,
Кабайым бираз, биртоькей,
Етеген, Етеген, стекей...

— Яслык деген делхайыр шак-ав. Аьдем уьйкен болса уьй болады, оьз кайгысы оьзине етеди, — деп ойландым, Аметтинъ соьле мени мен олтырмаганына артык эс этпеек болып...

Ойлана-ойлана мызгап кетиппен, тамам арыган болар эдим баьленше куьннен бербетин йол юрип. Мени нийинме тийген биревдинъ колы уянтты. Силкнип карасам, касымда Амет туры эди.

— Кеттилер, озгарып келдим соьле-аьле. Юр, Керей, пешке киреек. Энди экевимиз бирер юз ютаяк, — деди ол, тили куьрмелип.

Мен онынъ аьруьв майлы кызык болганын билдим эм эсирик не билеек, айтсанъ да бир, айтпасанъ да бир, оннан эсе соьзимди эдер этип айтпайым деп, айтаяк болган оьпкемди ишимде калдырдым, айтпадым. Тек ога мени яткар, бир бек уйкым келген, эки куьннен бербетин аяк уьстиндемен, дедим.

— Алла, алла, Керей, юр аргы пешке, орын аьпме-аьзир.

Орын аьпме-аьзир тувыл эди, орынды Амет оьзи салды. Порт пишеси керилип ятканы кайзаман эди.

— Ва, бираз тарткан болсак аьруьв болаяк эди, — деди ол, тентирекший берип.

— Тарткасынъта, болаяк. А мен эрте турмага керекпен. Поездим эрте кетеди, — дедим мен сылтавлап.

— Ят, ят, аьше, эртен соьйлермиз, — деди ол.

«Соьйлемеге заман коьп эди бизде, тек оьзинъ соьйлемединъ де, ювыгым», — деп ойландым мен, юрканга коьмилип.

Амет, бир кесек заман бир затлар куьбирденип, артлы шатка янтайып олтырды. Онынъ куьбирденгениннен мен тек: «Боьтен де ишсем эсиме туьседи», — дегенди анъладым. Аьше, сени аркан ман байлаган аьдем барым, барып коьрип келсенъ не болаяк эди сага, деп ойландым. Ол, мени уйклагандай коьрди болаяк, ах-ох деп, бираз турды да пештен шыгып кетти.

Мен коьпке дейим уйклаялмадым. Ана ягыма да, муна ягыма да авдарылдым, этим кышыды, неге болсз да, юрегим де шаншып алды. Ойыма келмеген зат калмады. Аметтинъ атасы да келди, анасы да келди. Оьлген атасын кайтип оьзим коьрге салганым да эсиме туьсти. Амет йокты да, келалмады атасына, мен онынъ йоклыгын билдирмейим, дедим сол шакта. А суьйткен Аметим сасыган ший йибектинъ ишинде экентага. Оннан эсиме сол баягы оьпке, неге Амет мени мен яркылдап соьйлемеди-ав деген оьпке келди. Келип болып, ол калган ойлардай, кете коймады, басымды кемирип тура берди. Тек туьн ортасы авганда, уйклап кеттим. Уйклаган уьшин, коьп уйкламадым. Ерге ярык туьскенлей уяндым.

— Мен кеттим, — дедим, кийинип болып, аргы пеште яткан Аметке.

Амет бираз уйкы эсирик болып ятты. Мен кетейрман дегенде, тегаран бир уянды:

— Ва, неге асыгасынъ бу кадер, — деди ол, домыккан кабакларын уйкалап.

— Поездке кешигеекпен.

— Поезд азым Невинске бетке, асыкпасанъ.

— Йок, Амет, кондым, болаяк. Эртең куллыкка бармага керекпен. Кетпей болаяк тувыл.

— Токта, бир шай ишип кеттага.

— Йок, — дедим мен унамай. — Кешигеекпен.

Амет мени орамга дейим озгарды. Эм, колымды алып аманласаятырып, мага акырын сыбырдап:

— Бир керегинъ бар эдиме, ясырмай айт. Этермен, — деди.

Мен ога, бу не дейди-ав, дегендей этип, туьсинмей карадым.

— Ойынсыз да айтаман, Керей, ясырмай айт.

Мен, ашувланып, от болып янып кеттим, эм не деп айтаягымды билмей, булыт басып куьнъиртленген эртенъги коькке карадым. Карагошкыл койы булытлар, куьнбатар беттен бурмаланып шыгып, кала бетке саркып келеятыр эдилер. Яваяк болып туры, туратаганымды каратага, деп ойландым да, алдыга абытладым.

— Керей, эситпейсинъме сосы сен? — деди муна йол шалт соьйлеп Амет. Мен, аякларыма тысав туьскендей болып, токталдым, серпилип тенъимнинъ сепкил бетине карадым да каты этип:

— Керегимди мен битирдим, Амет. Бу бетлерде болып, сени коьрмей кеткен болсам, ол мага уьйкен тийиссиз зат эди. Мен оны эттим, эне сол эди меним керегим тек... — дедим. — Ал, аьше, яхшы саьатке кал.

— Салам айтарсынъ меннен тувганларга.

Мен басымды ийзедим эм орам ман зыранълап йонедим. Бираз барып, артыма бурылып карадым, Амет йок эди, меним коьнъилим тоьмен болды, коьмекейим босады, бир тенъимнен коьтере кол коьтердим деп, юрегим сыгылды.

Тень тенъи мен, теке муьйизи мен, деп билмей айтылама халкта, тенънен айырылган — колдан айырылгандай экентага...

ИШТЕЛИК

Повестълер

НОГАЙДЫНЪ УЙИ	6
Ногай уйдинъ корасы-корамтасы	10
Уйге — ийгилик	13
Ногай уйдинъ отягасы	16
Ногай уйдинъ муълкери	23
Ногайдынъ аьели	39
Ногайдынъ кийими	59
Ногай халктынъ аслары	67
Апрекетге — берекет	86
Ногайдынъ ойынлары, тойлары, байрамлары	97
Ногайдынъ саз алатлары	131
Ногайдынъ эмлери эм эмшилери	137
Ырым — ол ырыс	146
Оьлисин оьрметлегеннинъ тириси аш калмас	152
Ногайдынъ заман, авырлык, узынлык оьлшемлери	158
Ногайдынъ касиети	168
ЮВСАН	176
АКШОКЫРАК АВЫЛДА	339

Хабарлар

КОБПИР	374
АЗИЗ	401
СУСЛЫ КАРТ	406
ТАЪВЕКЕЛГЕ — НУР ЯВАР	412
ШАЪБДЕН	420
МУЪШТИК	426
КУЪНЪИРТ ЭРТЕНЪЛИК	432

Суюн Имамалиевич Капаев

СОБРАНИЕ СОЧИНЕНИЙ

в 3-х томах

2

ТОМ

Повести и рассказы

На ногайском языке

Составитель Иса Суюнович Капаев

Редактор-корректор С. А. Кукаева
Оформление, художественное редактирование,
графика и верстка – А. Я. Утежова
Технический редактор О. А. Ахметова

Подписано к печати 14.04.17. Формат 84x108^{1/32}.
Бумага офсетная. Гарнитура «NewBaskervilleCTT». Печать офсетная.
Усл. печ. л. 23,5. Усл. кр.-отт. 24. Уч.-изд. л. 20.
Тираж 150 экз. Заказ №

РГБУ «Карачаево-Черкесское республиканское книжное издательство».
369000, г. Черкесск, пл. Кирова, 23, Дом печати.

Отпечатано с электронного носителя в ОАО «Полиграф-Юг».
385000, г. Майкоп, ул. Пионерская, 268.

К 70

Капаев С. И. Собрание сочинений в 3-х томах. Том 2. Черкесск, РГБУ «Карачаево-Черкесское республиканское книжное издательство», 2017.— 448 с.

ISBN 978-5-7289-0345-1

Во второй том собрания сочинений Народного писателя КЧР С. И. Капаева вошли повести и рассказы, написанные в разные годы. Творческое наследие писателя, впитавшее традиции национальной духовности, сохраняет актуальность на протяжении многих десятилетий.

84 (2Рос-Ног) 6

К 4802490100–2
9ПП(03)–2015 2–2017

Ormanoff